KULCSÁR ZSUZSANNA

ÍGY ÉLTEK A LOVAGKORBAN

NYUGAT-EURÓPA A XI–XIV. SZÁZADBAN

HELIKON

KULCSÁR ZSUZSANNA

Így éltek a lovagkorban

Nyugat-Európa a XI-XIV. században

Helikon Kiadó

Lektorálta: Makkai László és
Wittman Tibor
Kiadja a Helikon Kiadó Kft., az 1795-ben alapított Magyar
Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.
E-mail: helikon@helikon.hu Internet: www.helikon.hu
A kiadásért Okolicsányi Tamás, a kiadó igazgatója felel Irodalmi
vezető
Ambrus Éva. A kéziratot Rátz Mária gondozta Műszaki
vezető
Schnörch Miklós Tördelte Gergely István Nyomta és kötötte a
Sylvester
Nyomda Kft., Salgótarjánban, 2007-ben. DA – Felelős vezető
Varró
Attila igazgató HE 1137 / ISBN 978 963 227 098 2

TARTALOMJEGYZÉK

A LOVAGOK

Különös izgalom uralkodik a várban. Asszonyok, lányok sietnek fel-
le a lépcsőkön, vendégek érkeznek, a templomban többet imádkoznak,
mint máskor. A várúr és néhány előkelő vendége hol a csarnokban
üldögél, telt kupa mellett, csendes, de izgatott várakozástól feszült
beszélgetésben, hol a templomba siet imára, hol pedig az asszonyház
közelében kering, de nem megy be oda, pedig láthatóan ez most a vár
központja. Az úrnő vajúdik! Tudós asszonyok járnak körülötte, a
szobában szentelt gyertya lobog a csodatevő ereklye és Szűz Mária
képe előtt, a kandallóban tűz ég, a szolgálók vizet melegítenek, s a
szoba egyik sarkában néhány előkelő rokon és szomszédnő üldögél,
hogy tanúi legyenek a szülésnek. A gyermekágyat függönyök választják
el a szobától. A szülő nő rendszerint sokat szenved, mert a
nőgyógyászat bizony még igen fejletlen, s – egyes kivételes esetektől
eltekintve – legfeljebb imákkal, különböző szent relikviákkal
próbálkoztak. Különösen eredményes segítőnek tartották a római
Araceliben őrzött bambinót, továbbá egyes Szűz Mária-szobrokat is. De
sokszor az ima, a csoda sem segít. Igen gyakori, hogy a nők, akár
előkelőek, akár szegények, belehalnak a szülésbe vagy az azt követő
gyermekágyi lázba.

Mindenki várakozással néz a szülés elé: fiú lesz-e vagy leány?
Mindenki fiúra számít, abból soha sincs elég, ha pedig egy sem születik,

annál nagyobb szerencsétlenség nem is érhet egy házaspárt. Ilyen esetben a férj és neje messze elzarándokolnak, koldusruhában, mezítláb, bőven osztanak alamizsnát, adományokkal halmozzák el a papokat, még a szegényebbek is, hogy kikönyörögjék az égtől a várt fiú örököst. Fokozottan így áll ez a hercegeknél s az uralkodóknál. A fiúgyermek itt valóságos közügy, a hűbéresek, jobbágyok izgatottan várják a jogos, törvényes örökös születését, mert sokszor ettől függ tartományuk önállósága, békéje. Mikor VII. Lajos francia királynak (1137-1180) és feleségének csupán lánygyermekei születtek, nemcsak ők maguk, hanem az egész ország is tragédiát látott ebben, mert trónviszály,

zűrzavar fenyegetett. A király kétségbeesésében a Benedek-rendi atyák gyülekezetébe sietett, s ott földre borulva kérte a szerzeteseket, sőt követelte tőlük, hogy tegyenek csodát, áldják meg házasságát fiúgyermekkel. Mikor a fiúgyermek végre megszületett, Párizs népe az utcára sietett, fáklyás körmenetet tartott, megkondultak a harangok, örömmámorban úszott a város. A király a szülés idején éppen nem tartózkodott felesége közelében. Gyors hírnök vitte hozzá az örvendetes tudósítást; az uralkodó dúsan megajándékozta a követet. A nagyuraknak, barátoknak, rokonoknak is követek vitték az esemény hírét. Az ilyen jó hír hozóját illett bőkezűen megajándékozni. III. Henrik angol király fia születése után mindenfelé elküldte a jó újságot. A visszatérő követeket megkérdezte, hogy mit adott a címzett ajándékba. Ha az adomány nem volt elég értékes, a hírnöknek vissza kellett küldenie; a király ragaszkodott ahhoz, hogy a jelentős eseménynek megfelelő ajándékot kapjon. A nagyurak persze azonnal gúnyosan tréfálkozni kezdtek Henrik úr eljárásán. Azt mondták: Az Isten megajándékozott bennünket e kisgyermekkel, őfelsége azonban eladja nekünk.

A szülés után tehát az első és legfontosabb: megállapítani a gyermek nemét, s ezt hírül adni az izgatott apának, a rokonoknak, barátoknak, alattvalóknak. Eközben a készen tartott meleg vízben megfürdették az újszülöttet, puha, meleg takarókba burkolták, szalagokkal alaposan körülkötözték, s befektették a bölcsőbe. Előkelő házaknál ez sokszor

művészi, különleges darab volt, éppúgy, mint a fürösztőteknő. Szent Erzsébet, II. András magyar király leánya férjhezmenetelekor többek között ezüst gyermekkádat és ezüstbölcsőt vitt Magyarországból Türingiába.

Szülés után a szegény asszonynak bizony hamar ott kellett hagynia fekhelyét, hogy ellássa a háztartást. Előkelő hölgyek azonban legalább nyolc napig őrizték az ágyat, s több héten át erősen kímélték magukat.

Az ifjú anya negyven nappal a szülés után mehetett először a templomba. Ha úri asszony volt, előkelő, díszes kíséret követte, ünnepi ruhában, gyertyával a kezében. A mise után a menet ugyanilyen ünnepélyesen tért vissza az asszonyházba. De voltak különösen jámbor nők, akik némileg eltértek ettől a szokástól. Így Szent Erzsébet alázata

jeléül mezítláb, egyszerű gyapjúköntösben vonult a wartburgi templomba, karján csecsemőjével.

A keresztelés rendszerint az anya első ünnepélyes templombamenetelével esett egybe. A babát szép selyemruhába, prémes kabátkába, csipkés főkötőbe öltöztették, drága takaróba tekerték, s díszes kísérettel indult a templomba. Hosszú ideig az volt a szokás, hogy a gyermeket teljesen meztelenül megmerítették a keresztelőmedencében. Később azonban változtattak ezen; meztelenre vetkőztették ugyan a csecsemőt, de csak a fejére öntöttek szenteltvizet, majd pedig szentelt olajjal kenték meg. Ezután a kis meztelen új keresztényt szárazra törölték, hófehér köntöskét adtak rá, majd pedig újra ráadták díszes holmijait. A hozzátartozók nagy gonddal válogatták meg a keresztszülőket. Igyekeztek minél több és minél előkelőbb, befolyásos, gazdag keresztapáról és keresztanyáról gondoskodni, hiszen a keresztszülőknek egész életükben illett támogatniuk lelki gyermeküket. Néha 12-14 keresztszülő állta körül a medencét. Ezek közül persze csak az egyik szerepelt ténylegesen a szertartáson, ez felelt a pap kérdéseire a csecsemő nevében. A név megválasztását is gondos mérlegelés előzte meg. Nagyon fontosnak tartották, hogy jó nevet s ezzel összefüggőn megfelelő védszentet kapjon az újszülött. A keresztszülők az ünnepség után megajándékozták a gyermeket és a dajkát is, hogy jól ápolja védencét.

A korai középkorban mindenkinek csak személyneve volt, keresztneve. A XI. században az előkelők kezdték ehhez váruk, birtokuk nevét is hozzáfűzni, a városi előkelők pedig a házukon függő jelvényt. A parasztok és egyszerű városiak házán is volt jelzés, de

minthogy eléggé gyakran változtatták lakhelyüket, inkább apjuk nevét fűzték keresztnevükhöz vagy a tisztség- és foglalkozásnevet: Bíró, Vámos, Kovács, Molnár stb. Gyakran családnévvé válik a gúnynév (Sánta, Kövér, Balog stb.). E vezetéknevek eredete és eredeti jelentése idővel elhomályosul, ritkán gondolnak már vele.

Az előkelő hölgy ritkán szoptatta maga gyermekét, többnyire dajkára bízta. Még szegényebb úrnők is, ha nem tudtak dajkát fogadni, tehéntejen nevelték csecsemőjüket, de nem szoptatták. A tejet ilyenkor egy átfúrt tehénszarvba töltötték, s abból adták a pólyásnak. Gazdag házaknál néha nem is egy, hanem több dajkáról gondoskodtak, s

igyekeztek minél előkelőbbeket fogadni, nehogy a közönséges dajka teje elrontsa a kisded nemes vérét. Királyi gyermekekhez hercegi, hercegekhez grófi dajkát fogadtak fel. Az egyik eposz szerint egy grófnő annyira ügyelt, nehogy gyermekét az „alacsony” tej megrontsa, hogy mikor az egyik egyszerű származású dajka véletlenül megszoptatta a síró kisdedet, a grófnő addig rázta szegénykét, míg kihányta a táplálékot. Ennek ellenére is a szülők úgy látták, hogy ez a fiuk azért nem boldogult olyan kiválóan, mint többi gyermekük, mert a paraszti tej egyszeri fogyasztása is megrontotta nemes természetét.

*

A gyermeket kb. kétéves korában választották csak el, de továbbra is – egészen hétéves koráig – a dajka vagy dajkák felügyelete alatt maradt. Mikor az első lépést megtette, megajándékozták, megünnepelték. Az apa általában nem sokat törődött a gyermekkel, nem is igen látta; hétéves koráig nem jelenhetett meg atyja asztalánál. Jellemző, hogy e századokban gyakran panaszkodnak a költők, írók, papok, hogy a gyermekek neveletlenebbek, mint régebben. Szinte úgy látszik, hogy minden új nemzedék hitványabb az előzőnél, az emberi erkölcs folyton züllik, romlik. Valóságos csodának tűnik, hogyan tud az erkölcs ennyi ideig folyton csak süllyedni, hogyan létezhet még egyáltalán az emberiség az erkölcs e folytonos romlása mellett?

Noha a gyermekjátékokról nem sok leírás maradt, mégis tudjuk,

hogy a kislányok, sőt valószínűleg a fiúcskák is babákkal játszottak, az utóbbiak katonababákkal. A bábjátékot is ismerték. A lánykák kis cserépfazekakkal főzőcskéztek, a fiúk vesszőparipákon lovagoltak, labdáztak, golyóztak. Ismerték a karikázást, gyűrűdobálást; a kertben hinta várta őket, vagy homokból, földből házat, várat építettek, babakocsi elé egereket fogtak, fogócskáztak, csövön kavicsot fújtak a madarakra, vagy parittyával céloztak rájuk. A fiúk szívesen birkóztak; nyáron úszni jártak, télen hólabdáztak, csúszkáltak a jégen.

A fiúk nevelésénél azt az elvet vallották, hogy nem szabad a testét elkényeztetni, mert különben felnőve nem lesz alkalmas a lovagi feladatokra.

A tulajdonképpeni nevelés hétéves korban kezdődött. Az előkelő nemesi családok fiait ettől kezdve készítették elő igazában jövendő hivatásukra, a birtokos lovag feladataira. Ehhez elsősorban testi ügyesség, bátorság és jó modor kellett, azaz „udvariasság”; ez a szó eredetileg a legfinomabb, a lovagi udvarnál uralkodó szokások szerinti viselkedést jelentette. Falun viszont nem ismerték ezeket a szokásokat, s így a legnagyobb sértésnek az számított az urak körében, ha valaki „paraszt”. Ez műveletlenséget, faragatlanságot, durvaságot, sőt alacsonylelkűséget jelentett. Az urak felfogása szerint ugyanis csak a nemes vérűek ismerik a magasabb erényeket, csak ők lehetnek becsületesek, hűségesek, áldozatkészek; az alacsonyabb néposztályok gyávák, nincs becsületérzésük, csak a pénzzel, a durva élvezetekkel törődnek.

Az úri nevelés egyrészt abból állt, hogy a fiúgyermeket megtanították lovagolni, lovagi fegyverekkel bánni, vadászni, úri játékokat játszani, „udvariasan” viselkedni, oktatták zenére is és idegen nyelvekre: latinra vagy franciára. Ez utóbbi számított ebben a korban a legfinomabb, legműveltebb nyelvnek Nyugat-Európában, s az igazán jól nevelt lovag és hölgy Franciaországon kívül is jól beszélt franciául. Még a kevésbé műveltek is igyekeztek francia szavakat keverni beszédükbe pl. Ausztriában és Németországban. Az uralkodó gyermekeinek több nyelven is meg kellett tanulniuk; alattvalóik nyelvén kívül legalább latinul és franciául. Nemritkán elküldték az úri gyermekeket idegen országokba, hogy ott tanulják meg a nyelvet.

Az előkelő családoknál hétéves kortól már nem az

asszonyházban
nevelkedett a fiú, hanem a hopmester, nevelő keze alá került. A lányok
mellé pedig valami idősebb előkelő hölgyet fogadtak felügyelőnőnek. A
hopmester éjjel-nappal a gyermek mellett volt, állandóan figyelte
növendékét. A nevelőnő pedig egészen férjhezmeneteléig a kisasszony
mellett maradt.

Elsősorban a vallásos érzést s az egyház, a papság iránti tiszteletet
oltották bele a gyermekekbe. Számos imát tanultak latinul, és meg
kellett érteniük a misét, az istentiszteleteket. Sok bibliai történettel is
megismerkedtek, de magát a bibliát teljes egészében nem ismerték, mert
ennek olvasását az egyház világiaknál nem helyeselte. Lelkükbe vésték,

hogy a vallásosság mellett a legfőbb lovagi erények: a senior iránti hűség és a hölgyek tisztelete.

Írni-olvasni is tanították az úrfiakat, természetesen elsősorban latinul, de ezen a téren igen sokan az urak közül nem dicsekedhettek valami erős jártassággal, éppen azért, mert tulajdonképpen nem volt rá szükségük. Hiszen ott volt az íródeák, a titkár, a káplán, az felolvasta, megírta a leveleket, elmondta az imákat, elrecitálta az épületes vagy szórakoztató történeteket, mondákat, legendákat.

Az írás tanításához viasztáblát és íróvesszőt használtak, a pergamen drága jószág volt, csak ha valaki már ügyesen írt, akkor merhetett pergamenhez nyúlni.

A fiúgyermekeket – főleg az előkelő családokban – megismertették a földrajz és a jog elemeivel is, hogy felnőtt korukban hozzáértőn igazgassák birtokaikat és alkalmasak legyenek magas tisztségek betöltésére is. Gyakran küldték az előkelő gyermekeket nevelőik kíséretében híres mesterekhez, nevezetes iskolákba, hogy ott a hét szabad művészetet elsajátítsák. Ez a tanulás többnyire évekig tartott.

Általában erős szigor uralkodott a gyermeknevelésben a társadalom minden rétegében. A legkisebb hibáért is testi fenyítés járt. Azt tartották, hogy mulasztást követ el, aki nem veri a gyermeket. Igen keményen, sokszor kegyetlenül büntették. Az iskolából, gyerekszobából gyakran hallatszott ki keserves jajgatás. Bertold von Regensburg azt tanácsolja a szülőknek és nevelőknek, hogy mindig tartsák kéznél a vesszőt. Ha a gyermek valamilyen csúnya szót mond, vagy valami illetlent tesz, azonnal sújtsanak rá csupasz testére; de a fejét ne

üssék,
mert attól buta lesz; a vesszőtől azonban fél, és jól neveltté válik.

Az úrfiak, ha nem küldték őket messze iskolára, kb. tizenkét éves
korig az atyai várban maradtak, s még némileg anyjuk felügyelete alatt,
noha már ekkor is – mint mondottuk – legfontosabb feladatuk a testgyakorlás és a fegyverforgatás volt.

A lovagnak készülő fiú először futásban, mászásban, ugrásban,
nyíllövésben, dárdavetésben, lovaglásban gyakorolta magát, majd a
vívás művészetébe avatták be. Aki tehette, vívómestert fogadott. A
kezdők hosszú ideig csak tompa fakarddal vagy botokkal próbálkoztak.
Birkózásra is oktatták a gyermekeket. Az izmokat kődobálással is

erősítették. A késdobálást, továbbá a repülő kés elől való kitérést, ami igen veszélyes fegyvergyakorlat volt, szintén igyekeztek megtanulni.

Különös ügyességet követelt a pajzs és lándzsa használata lovaglás közben. Döntő pillanatokban a lovag csak combjával igazgatta lovát, baljával pajzsát emelte, jobbjával pedig arra törekedett, hogy lándzsájával eltalálja ellenfelét, méghozzá jó helyen találja el, az álla alatt vagy pajzsa közepén. A gyakorlást vagy tompa lándzsákkal, élő ellenféllel szemben folytatták, vagy pedig ún. quintaine-nel: a földbe vert cölöpre páncélt és pajzsot erősítettek, amit vágtatás közben igyekeztek lándzsájukkal átdöfni vagy földre lökni. Ha a család vagy maga az ifjú úgy látta, hogy valamilyen okból nem bírja majd a lovagi életet, lemondott róla s kolostorba vonult, vagy papi pályára készült.

Mikor már eléggé ügyesnek mutatkozott a fiú, részt vehetett egy fegyveres, lándzsás lovascsapat gyakorlatán, az ún. buhurton. Erről majd később lesz még szó.

Már korán elvitték a gyermekeket a vadászatokra; itt a gyakorlatban bemutathatták, hogy mennyire haladtak előre a fegyverforgatásban. A vadászatban való jártasság hozzátartozott az „udvari” viselkedéshez. Gottfried von Strassburg a Trisztán és Izoldában élénken és hosszasan ecseteli, mint mutatja meg a gyermek Trisztán vadászatbeli ügyességét, s mint bámulják ezért Marke király emberei. Nemcsak a vadászati tudnivalókat s a sólymokkal, kutyákkal való bánást kellett

megtanulni
minden úrfinak, hanem a vadászat szertartásait, szakkifejezéseit is.

A lovagi nevelésben fontos szerepük volt a regényeknek, eposzoknak. Ezekből ismerték meg a lovagság eszményképeit, példáit, a lovagi viselkedés szabályait, finomságait. A várban levő kéziratok miniatűrjei, továbbá a szőnyegek, a képek, a templomi freskók sok lovagi jelenetet ábrázoltak; mindezek hatottak a gyermeki lelkekre.

Mikor a fiú betöltötte tizenkettedik-tizenharmadik életévét – hacsak nem volt trónörökös vagy herceg –, elküldték valamelyik fejedelmi, nagyúri udvarba vagy egy igen kiváló lovaghoz, hogy tovább képezzék, s egyszersmind ott nagyúri patrónust is szerezzen. Távol a gyöngéd anya szemétől, még keményebb, még szigorúbb nevelésben részesült. Rendszerint egyedül vagy többedmagával egy tapasztalt lovag kezére bízták. A nagy udvaroknál számos hasonló korú társával együtt

gyakorolta a fegyverforgatást; harci játékokon, buhurtokon vett részt, birkózott, vívott.

Ezeket a tizenkét éven felüli lovaginasokat sokféle néven ismerték: gyermek, fiú (Kind, garçon), apród, úrfi, fegyvernök (Jungherr, Knappe, écuyer, bachelier). Különbséget tettek az apród (fiú) és a fegyvernök között, az utóbbi már idősebb, tapasztaltabb. A legtapasztaltabbat bízták meg rendszerint társai felügyeletével, ez a mesterfegyvernök.

A fegyvernökök és apródok uruk várában nemcsak testgyakorlással foglalkoztak; számos más feladat is várt rájuk. Ők fogadták a vendégeket, segítettek a lovagoknak és a hölgyeknek a lóra, kocsira szállásban stb. Öltöztették, vetkőztették urukat, lefekvéskor ők tartották a fáklyát, a gyertyát. Megterítették az asztalt, feladataik közé tartozott a felszolgálás, felvágták a húst, odanyújtották a kenyeret, mosdótálat, törülközőt. A fegyvernökök elkísérték a várurat utazásain; vele mentek, ha lovagi tornán vett részt. Itt is fontos szerep várt rájuk. Ők kiáltották uruk nevét; ha lovat fogott el, elvezették azt; ha eltört kezében a lándzsa, másikat nyújtottak oda stb. A fegyvernökök a háborúba is elkísérték urukat, ilyenkor páncélt és sisakot viseltek, de kardot nem, csak buzogányt.

A csata napján felöltöztették urukat, elővezették paripáját, lóra segítették, maguk pedig mögötte lovagoltak, s vitték pajzsát, lándzsáját, vezették tartalék lovát. A csatában is mögötte haladtak, figyelmeztették, hogy merről közeleg ellenség, odanyújtották a szükséges

fegyvereket, s
néha bizony maguk is adtak és kaptak csapásokat. A különösen bátran
viselkedő fegyvernököt nemegyszer a csata után azonnal jutalmul
lovaggá ütötte ura vagy a király.

Fegyvernök korában küldöncként is felhasználták az ifjút, leveleket
vitt szomszédos vagy távolabbi helyekre. Ilyenkor többnyire címeres
botot tartott a kezében, ez volt az „igazolványa”. Hol gyalog, hol lovon
tette meg az utat a címzetthez. A feladat elvégzéséhez ügyességre és
körültekintésre volt szükség, mert ezek az utak sokszor komoly
veszélyekkel is jártak. A kifogástalan teljesítésért bizonyos jutalom járt
aszerint, hogy milyen veszélyekkel szállt szembe a küldönc.

A lovagokkal szemben a legmélyebb tisztelettel kellett viselkedniük
az ifjaknak, jelenlétükben még a hangos beszédtől vagy a heves
gesztikulálástól is óvakodtak. Ügyeltek a szép, egyenes járásra, az

ügyes lovaglásra és arra, hogy lovaglás közben ne sározzák be a lovagokat és az úrhölgyeket.

Kötelességeik közé tartozott általában a lovak gondozása is. Utazás közben vigyáztak a poggyászra; tehát számos feladat nehezedett a vállukra, s igen korán kiderült, hogy milyen tulajdonságokkal rendelkeznek.

A sok kötelesség mellett nem kényeztették el a fiúkat ételben italban. Még kenyeret is rosszabbat kaptak, mint az úr és a lovagok; rendszerint árpa- vagy zabkenyeret fogyasztottak.

Ha már világosan bebizonyosodott, hogy az ifjú alaposan elsajátította a lovagi harcmodor és viselkedés minden csínját-bínját, s számos bizonyítékát adta lovagi erényeinek, méltónak találták arra, hogy a lovagok közé felvegyék. Az avatást rendszerint fejedelmi esküvő vagy keresztelő alkalmával hajtották végre. Királyfiak lovaggá avatásakor számos más ifjat is részesítettek ebben a tisztességben.

A lovaggá avatás ideje egyénenként, koronként, helyenként erősen különbözött. Általában tizennégy-tizennyolc év között következett be. A XII. században még a tizenötödik év a szokásos kor. A XIII. századtól kezdve azonban egyre gyakoribb, hogy húszéves korig fegyvernök maradt az ifjú. Szent Lajos francia király (1226-1270) fiait is ebben a korban ütötték lovaggá.

Az avatás igen hasonlított az egyházi szertartásokhoz, minthogy a lovagság intézménye szoros kapcsolatban állt az egyházzal. A színhely a vár, a templom s a körülötte elterülő vidék.

Alapjában véve minden lovagnak jogában állt lovaggá ütni nemes

fegyvernököket. A lovagság olyan intézmény, amelynek tagjai mind jogosultak új tagok befogadására – elméletben. Gyakorlatban azonban csak a tekintélyes, előkelő, idősebb lovagok gyakorolták ezt a jogot. Nemegyszer az apa vagy valamelyik idősebb rokon avatta fel az ifjút. De még gyakoribb, hogy a család hűbérura, seniora tette ezt, hiszen az ifjú számára ez volt a legelőnyösebb, mert így szorosabb szálak fűzték urához, biztosabb lehetett egy nála hatalmasabb úr pártfogásában. Még előnyösebb volt, ha maga az uralkodó vállalta ezt a tisztséget, fényes ünnepség keretében, palotája márványcsarnokában, előkelő

udvarhölgyek körében. Az egyház befolyásának növekedésével a pápa és a püspökök is avattak lovagokat.

A szertartás koronként, helyenként változik. Németországban és Angliában sokkal egyszerűbb, mint Franciaországban, s itt is egyszerűbb eleinte, mint a XIII-XIV. században. A korai időben az egyház szerepe is kisebb, mint később.

Az egyszerű módot igen plasztikusan írja le Jean de Tours marmoutier-i szerzetes. Mikor Anjou grófjának, Fulcónak a fia, Geoffrey tizenöt éves lett, Anglia királya, akinek nem volt fia, ezt üzente Anjou grófjának: „Küldd hozzám fiadat Rouenba. Összeházasítom lányommal, és pünkösdkor lovaggá ütöm.” Az ifjút öt báró, valamint huszonöt fegyvernök kísérte Rouenba. Midőn megérkeztek, az angol király, aki egyszersmind Normandia hercegének méltóságát is viselte, elébe ment az ifjúnak, megölelte, majd kissé levizsgáztatta. Geoffrey jól megállta a helyét. Ekkor bevezették egy szobába, s itt ünnepélyesen felkészült a másnapi szertartásra. Megfürdött, majd finom inget, arannyal átszőtt selyemköntöst öltött, amihez selyemharisnyát és arannyal díszített lábbelit viselt. A kísérő fegyvernökök bíborruhát vettek fel. A szép ifjak másnap a nyílt mezőre vonulnak a fiatal gróffal. Itt ráadják a páncélinget, a páncél lábszárvédőt, díszes pajzsot erősítenek a karjára, drágakővel ékes sisakot illesztenek a fejére, a királyi fegyvertár egyik legértékesebb kardját kötik a derekára, s átnyújtják neki a lándzsát. Az így felfegyverzett lovag a készenlétben tartott pompás paripa hátára pattan. Társai követik, s buhurt, lovas fegyvergyakorlat következik. Hét napig tartanak az ünnepségek. A nyolcadikon pedig megülik az esküvőt. Itt

tehát voltaképpen a fegyverek felöltése jelenti a lovaggá avatást. Másutt már ebben az időben s később mindenütt bonyolultabb a szertartás.

Holland Vilmos német király (1247-1256) lovaggá avatásának leírásából részletesebben megismerjük a bonyolultabb ceremóniát. A cseh király az ifjú uralkodót az előkészületek és felfegyverzés után a kölni dómban a bíboros elé vezette, s kérte a főpapot: fogadja el az ifjú fegyvernök lovagi esküjét, hogy méltóvá váljék a lovagrendbe való felvételre. A kardinális ekkor kifejtette: mit jelent a lovag szó, mik a lovag kötelességei, erényei; ezután a bíboros az ifjú összekulcsolt kezét a misekönyvre helyezte s megkérdezte: „Akarod-e Isten nevében

alázatosan elnyerni a lovagi méltóságot, s a most ismertetett szabályokat legjobb tudásod szerint betölteni?” Az ifjú válaszolt: „Akarom.” Ezután elhangzott a fogadalom, hogy a lovagi szabályokat megtartja. A bíboros hozzátette: „Ez az alázatos fogadalom segítsen bűneid igaz bocsánatához. Ámen.” A cseh király pedig nyakon verte a fegyvernököt, s így szólt: „A mindenható Isten tiszteletére lovaggá teszlek, örömmel fogadlak társaságunkba.” Emlékeztette: Jézust is pofon ütötte a főpap, s kigúnyolták; tanácsolta: vegye magára Krisztus keresztjét, bosszulja meg az ő halálát.

Majd kürtök harsogása és harangok zúgása mellett Vilmos lovagi mérkőzést vívott a cseh királyfival, s bemutatta kardvívásbeli ügyességét. Így fejezte be fegyvernöki pályafutását. Három napig tartottak az udvari ünnepségek, s az ifjú király értékes ajándékokkal mutatta meg az ország nagyjainak bőkezűségét, előkelőségét.

Az avatás után a lovag nagykorú lett, s nyitva állt előtte az út vagyon és magas tisztségek megszerzésére.

A lovaggá avatással egyidejűleg az ifjú sok esetben hűbéri birtokot is kapott vagy atyjától, vagy valamelyik nagyúrtól. Persze a birtokadományozás a lovag életének bármelyik időpontjában előfordulhatott, s ő arra törekedett, hogy minél gyakrabban legyen ebben része.

Az adományozás ünnepélyesen ment végbe. A hűbéres seniora elé térdelt, összetett kezét ura két tenyere közé helyezte, és erős esküt tett, hogy hű lesz hozzá, nem hagyja el, segíti mindenki ellen, nem fog fegyvert ellene, személyét, családját, birtokait védelmezni fogja minden élő és halandó lény ellenében, s fegyverrel, tanáccsal mindig ura

rendelkezésére áll, ha erre felszólítja. Ha ura fogságba esik, kívánságára
mint vazallusa túszul jelentkezik. Ha a csatában a senior halálos veszedelembe kerül, még saját hátaslovát is át kell a hűbéresnek adnia.
Ha a feudális úr fogságba esik, vazallusa köteles hűbéri birtoka értékében kezességet vállalni érte. Ha a senior törvényt ült vazallusai és
jobbágyai felett, a hűbéresnek meg kellett jelennie, részt kellett vennie a
bíráskodásban; adott esetben maga is alá volt vetve az úr ítéletének.
Tartozott pénzzel hozzájárulni ura fogságból kiváltásához, legidősebb
fia lovaggá avatásához, legidősebb leánya férjhez adásához, s ha a
senior keresztes hadjáratba indult, vállalkozása költségeihez.

Kötelességei közé tartozott az is, hogy a kapott birtokot jó karban tartsa.
Az eskü után, amelyet rendszerint írásba foglaltak, az úr megcsókolta hűbéresét. Neki is kötelezettséget kellett vállalnia, hogy segíti vazallusát fegyverrel, tanáccsal; ha fogságba esik, kiszabadítja, bíróságán igazságot szolgáltat neki, halála után özvegyét, gyermekeit gyámolítja.

*

Az úri kisasszonyok nevelése, ami a tudományokat illeti, a fiúkéhoz hasonló módon folyt. Írni-olvasni nemegyszer jobban tudtak, s a nyelvekben is sokszor nagyobb eredményeket értek el, mint azok. A lovagregényeket a hölgyek is igen szerették. De a szülők és nevelőnők vigyáztak, hogy csak olyan irodalmi művekkel ismerkedjenek meg a fiatal lányok, amiből nem merítenek rossz példát. Ám az írás-olvasásnál fontosabbnak tartották, hogy előkészítsék az úri leányzót a háziasszony, a várúrnő szerepére. Varrni, fonni, szőni mindegyiknek kellett tudnia. Az olló, a tű, a rokka, az orsó egy asszonyháznál sem hiányozhatott. A háztartás minden tagja általában otthon készült ruhában járt. A hétköznapi ruháknak az anyagát is otthon szőtték-fonták, az ünneplők szövetét vásárolták, de – főleg a XI-XIII. században – a háznál varrták meg. Később már szabókat is igénybe vettek.

Az úri kisasszonyokat szokás volt egy-egy előkelő, hírneves háziasszonynak tartott várúrnőhöz nevelőbe küldeni, hogy ott a finom szokásokat elsajátítsák. Itt megtanultak varrni, különösen finom, művészi hímzéseket készíteni. A vár úrnője szigorúan ügyelt, hogy a

gondjára bízott fiatal lányok minden házimunkát elsajátítsanak, s ne tétlenkedjenek. A szövést inkább a szolgálók vagy esetleg hadifogságba esett nők végezték, ezt nem tartották úrnőhöz illő foglalatoskodásnak. De a fonást, főleg a selyemét, igen. A gyapjú fonása általában a szolgálók dolga volt. Szent Erzsébet különleges jámborságát és alázatát bizonyította, hogy ettől a munkától sem riadt vissza. Az úri nők értettek a rámán hímzésen kívül a szőnyegszövéshez is. Némelyikük valóságos művésze volt a kézimunkának.

A nevelőbe küldött ifjú hajadonok a kézimunkázás mellett kiszolgálták a ház asszonyát s annak lányait, mindenhová követték őket, mert hisz az előkelőséghez hozzátartozott a minél népesebb kíséret.

Egyedül sohasem illett lennie az előkelő hölgynek. A fiatal lányok különös gonddal ügyeltek arra, hogy a kor ezernyi illemszabályát jól az eszükbe véssék és meg is tartsák, mert könnyen kerülhettek neveletlenség hírébe, s ez tönkretehette egész jövőjüket. Érteniük kellett a sütéshez-főzéshez, főleg a különleges ínyencfalatok elkészítéséhez, a befőzéshez, a háztartás, sőt a birtok igazgatásához is. Jól be kellett osztaniuk a háznép munkáját, s jártasnak kellett lenniük a felügyelésben is. A jó háziasszonyt igen nagyra becsülték.

A várakban – a kolostorok mintájára – kertet is művelt a vár úrnője, szolgálóleányaival és kertészeivel. Itt konyha- és gyógynövények, gyümölcsfák és virágok nőttek. Az úrnő igen kedvelte kertjét, ahol mindig állt valami lugasféle is. Itt sétált gyermekeivel és a környezetében élő kisasszonyokkal; nemegyszer itt fogadta vendégeit. Minden módon igyekezett kertjét szépíteni, magvakat kért, cserélt; különösen a kolostoroktól kapott új növényeket és hasznos tanácsokat.

Az európai kertkultúra fellendülésében nagy szerepet játszottak a keresztes hadjáratok, a mór kertkultúra megismerése. Sok új növény került ekkor Nyugatra, gazdagabbak, változatosabbak, szebbek lettek a kertek.

A ház asszonya példát mutatott az ifjú hölgyeknek abban is, hogyan kell kordában tartani alárendeltjeiket. S bizony nem tekintették hölgyhöz nem illő viselkedésnek, ha az úrnő vagy a kisasszony alapos ütésekkel fejezte ki nemtetszését. Az sem számított neveletlenségnek, ha a hajadonok összeverekedtek vagy megpofozták egymást.

Hiszen még a gyóntatóatya is megverhette gyónólányait.

Azt, hogy az úri kisasszonyokat így nevelték, az úrasszonyok s alapvetően a nők helyzete szabta meg, továbbá a róluk e korban vallott közvélemény, amely a középkorban általában kifejezetten nőellenes. A teológia egyoldalúan férfiideológia, morálja férfimorál, a nőkkel csak a férfiak vonatkozásában törődtek Aquinói Szent Tamás a nőt is, éppúgy mint a táplálékot és italt, a szükséges dolgok sorában említi mint a faj fenntartásának eszközét. Az Isten a nőt azért teremtette – tanítja, hogy segítsen a férfiúnak, de kizárólag csak a nemzésben, mert minden másban egy másik férfi különb segítséget nyújt, mint az asszony. A vallásos irodalomból szinte sziszeg a nőgyűlölet; a nő egyenlő a gonosszal, a bűnnel. „A nő az ördög kapuja, a gonoszság útja, a skorpió

fullánkja, egyszóval: veszélyes dolog” – Szent Jeromosnak ezt a mondását gyakran idézik e korban. Ugyancsak sokat idézik Pál apostolt, aki szerint a nőnek hallgatnia kell a gyülekezetben. A törvény és szokás mindenütt a férfi uralmát, jogait védi. Az övé minden hatalom az államban, a családban; a nő az ő gyámoltja, alárendeltje, tulajdona.

De a valóságban nem mindig és nem mindenütt alakul így a helyzet. Már a korai középkorban számos erőteljes, sőt félelmetes asszony lép szemünk elé: pl. a frankok történetében Klotilde, Brunhilde, Balthilde, Fredegundis. Nem egy királyné, császárné messze felülmúlja férjét tetterőben, észben, bátorságban. Nem ritka, hogy uralkodók, hercegek halála után özvegyük lép előtérbe, védi a család birtokait, beleszól az ország politikájába.

A feudalizmus virágkora is gazdag kiemelkedő női egyéniségekben. VII. Gergely mellett ott látjuk Matild őrgrófnőt. Hódító Vilmos angliai távolléte alatt felesége, Flandriai Matild erős kézzel kormányozza a normann hercegséget. Egy másik Matild, I. Henrik angol király (1100-1135) leánya keményen küzd apja örökségéért. Poitoui Eleonóra, VII. Lajos francia király neje, a műveltebb Dél szokásait honosítja meg a francia udvarban, részt vesz a II. keresztes hadjáratban, ahol óriási botrányt okoz; később válásával megfosztja a francia királyt az ország értékes délnyugati tartományaitól, s ezeket átviszi II. Henrik angol királlyal (1154-1189) kötött házasságába. Bárhol tartózkodik,

mindenütt
a lovagi kultúra patrónája; francia trubadúrok, német Minnesangerek,
angol lovagköltők zengik dicséretét. A Kaukázus egyik nomád
törzsénél a II. keresztes hadjárat emléke még szinte napjainkig tovább
élt sajátos lovagi tornákban, párbajokban; ezeken így énekeltek „A
frank harcosoknak van egy királynőjük, Eleonóra, Eleonóra!”

Eleonóra udvara később nemcsak a trubadúrok központja, hanem
mindazoké is, akik elégedetlenek férjével, II. Henrikkel. A hatalmas
asszony részt vesz fiainak apjuk elleni harcában, sőt valószínűleg ő a
legfőbb felbujtó. Hiába fogatja el az ura, hiába akar tőle válni, Eleonóra
erélyesen védekezik, nem veszti el bátorságát, továbbra is részt vesz a
politikai küzdelmekben.

Amikor 1189-ben a harcokban felőrlődve meghal a gyermekei által
legyőzött II. Henrik, az özvegy azonnal Angliában terem, hogy fia,
Oroszlánszívű Richárd nevében erélyesen megragadja a kormányrudat.

Flandriában a XIII. században 65 éven át két nő uralkodik, Franciaországban pedig ugyanebben a században nagy hatalommal rendelkezik Kasztíliai Blanka, IX. Lajos anyja.

S így folytathatnánk a sort, nemcsak Franciaországban és Angliában, hanem Európa többi országában is; s nemcsak a királynék, hercegnők sorában találkozunk erős, kiemelkedő női egyéniségekkel, hanem az uralkodó osztály többi rétegében is.

Az uralkodó osztály asszonyai számára csak két út nyílt: házasság vagy kolostor. Igen sokan vonultak szüleik és hűbéruruk engedelmével vagy akaratából klastromba, hogy mint apácák, apácafejedelemnők bontakoztassák ki tehetségüket, tudásukat, energiájukat. A XII. század egyik legjelentősebb hitszónoka Hildegard bingeni apátnő; ő veszi fel a harcot – mert a papság tevékenysége mit sem ér – a Rajna mellett az eretnekek ellen; prédikálva járja végig a tartományokat. De arra is van ideje, energiája, hogy megírja a Szüzek tükörét (Speculum virginum), ezt az apácák számára szóló etikát, amely szigorúan a feudális uralkodó osztály nézeteit és gőgjét tükrözi; nem ír a szeretetről, ellenben leszögezi: a megesett leány számára nincs bűnbocsánat. Scivias című művét, amely vízióit tartalmazza, általánosan ismerték e korban.

Herrad von Landsberg (1195) elzászi apácafejedelemnő Hortus deliciarum (Gyönyörűségek kertje) című munkája valóságos enciklopédia, rajzokkal; az apácák tankönyvül használták gyermekek oktatására; ma a középkor, különösen a mindennapi élet ismeretének

egyik fontos forrása.

A trubadúrok, a szerelem dalnokai között is találunk asszonyokat; a középkori francia költők sorában jelentős helyet foglal el Marie de France, Christine de Pisan.

A nők igen aktívan vesznek részt a vallásos mozgalmakban, nemcsak mint apácák, hanem úgy is, mint a XI-XII. században születő mélyebb, egyénibb, spirituális, misztikus irányzatok lelkes hívei. A kolduló rendekben szinte alapításuk pillanatától döntő szerepet játszanak. Szent Ferenc mellett ott áll Szent Klára, a klarisszák rendjének szelíd alapítója (tl253); Szent Domonkos rendjének pedig a XIV. században olyan nevezetes női tagja volt, mint Sienai Szent Katalin. Ez a fiatalon, harminchárom éves korában elhalt apáca mély hatást keltő szónoklatban szólította fel az Avignonban székelő XI. Gergelyt, hogy térjen vissza

székvárosába. Annyira tisztelték, olyan tekintélye volt, hogy VI. Orbán 1378-ban őt kérte fel az egyházon belül dúló viszályok lecsendesítésére.

A XV. században ott ragyog az orléans-i szűz csodálatos alakja, ezé az egyszerű parasztlányé, aki elindult, hogy megszabadítsa hazáját az ellenségtől; győzelemről győzelemre vezérelte a francia seregeket, elvezette a francia királyt az ősi koronázó városba, Reimsbe; írástudatlan, tanulatlan lány létére bátran és okosan védekezett egész seregnyi ravasz teológus megismétlődő támadásai, körmönfont cselei ellen, s végül máglyán halt meg azért az ügyért, amelynek fiatal életét szentelte.

Ott találjuk a nőket az egyház- (és feudalizmus-) ellenes eretnekmozgalmakban is, méghozzá meglepően nagy számban. Az eretnekmozgalmak általában a női egyenjogúság hívei, s azt vallják, hogy a nők még papi funkciókat is betölthetnek. Az albigens (katár) eretnekeknél a nagy tiszteletnek örvendő perfektek (tökéletesek) között számos nőt találunk; ezek éppoly buzgalommal prédikálnak, térítenek, mint a férfi perfektek. Foix grófot elhagyja neje, hogy egy katár női közösséget vezessen. Az albigens háborúban a nők is ott harcolnak a vérszomjas keresztes vitézek ellen. Ez utóbbiak vezérét, Simon de Montfort-t állítólag nők hajította kő ölte meg Toulouse falainál.

A többi eretnekmozgalom leglelkesebb hordozói között is sok a nő, közülük sok lép máglyára, vagy hal meg kínpadon, börtönben eretnek

meggyőződéséért.

Nemcsak az egyházi szerzők, hanem a lovagregények is sokat írnak az asszonyi csalfaságról, gonoszságról, a gonosz mostohákról, házasságtörő asszonyokról, boszorkányokról, varázsló-, méregkeverő nőkről. A fabliau-k, ezek a pajzán verses elbeszélések többnyire igen kegyetlenül, méregbe mártott nyelvvel szólnak a nőkről, sokszor még gyűlölködőbbben, mint a moralisták.

Valószínű, hogy ebben a korban, a XI-XV. században beszéltek legtöbbet a szerelemről, foglalkoztak írásban és szóban a leggyakrabban vele – költők, papok, tudósok, lovagok hölgyek. De biztosra vehetjük – bár erről kevés az adatunk –, hogy a parasztok és polgárok körében a szerelem nem állt annyira a középpontban, noha természetes, hogy számukra sem lehetett mellékes kérdés.

A középkori költők számtalan változatban ecsetelik „Venus úrasszony” korlátlan hatalmát; mindenki az alattvalója: papok, világiak, még maga a pápa is.

A lovagias szerelem, az amour courtois a moralisták, teológusok nőellenes felfogásával ellentétben valósággal piedesztálra állítja a hölgyet, akinek szerelméért, sőt egyetlen mosolyáért érdemes mindent kockáztatni, még az életet is; akinek óhaja, még a legfurcsább, legkegyetlenebb is: parancs. Ulrich von Lichtenstein, a lovagköltő rajongó szerelemmel övezte azt az úrnőt, akinek udvarában apródoskodott. Nemcsak virágcsokrokat vitt neki, hanem utolsó csöppig kiitta azt a vizet, amelyben szerelme kezet mosott. Mikor lovaggá ütötték, tornában, lovagi utakon lándzsát tört hölgye tiszteletére, s eljuttatta hozzá verseit, könyveit. Midőn megtudta, hogy ideáljában visszatetszést kelt az ő nyúlajka, alávetette magát a középkori sebészek borzalmas kínzásainak, hogy megszabaduljon e kifogásolt hibájától. A hölgy azt hallotta, hogy Ulrich a lovagi tornán érte küzdve elvesztette kisujját; később csodálkozva vette tudomásul, hogy a hír hamis volt; erre a szerelmes lovag saját kezűleg levágta az ujját, s egy szépen bekötött szerelmes verseskötettel együtt elküldte szíve úrnőjének. Majd két napon át mint koldus, rongyokba burkolva várakozott az úrnő vára előtt, a fekélyes, leprás betegek között azért, hogy az úrnő kegyesen maga elé bocsássa.

A lovagias szerelem voltaképpen arra törekedett, hogy stílust vigyen

a szerelembe. Ez a szebb életre törekvés legfőbb realizálása. A szépség leginkább a szerelemben honol.

„A szerelem mint szenvedély, mint minden embert (legalábbis az uralkodó osztályokban) megillető szenvedély, mint a nemi ösztön legmagasabb rendű kifejezése – éppen ebben van sajátos jellege -a történelemben először a középkori lovagi szerelem formájában jelent meg, ...” írja Engels.* *(* Marx-Engels Vál. Műv. II. köt. 223. old.)* A lovagi szerelem szembefordult a feudális világ szexuális moráljával, és legalább a nemek érintkezése területén (s természetesen csak az uralkodó osztályon belül) igyekszik útját állni a barbárságnak; meg akarja zabolázni, némileg ki akarja finomítani az erotikát. A lovagi szerelem új útra lép, s olyan kor felé kíván haladni, ahol a nő többé nem zsákmány, a házasság nem kizárólag gazdasági és politikai érdekek

irányította kapcsolat, olyan korba, ahol nemcsak az uralkodóknak s néhány más kiemelkedő embernek lehetnek egyéni érzelmei. Ez a szerelem az érzés autonómiájáért száll síkra, igyekszik egyensúlyt teremteni a test és a lélek, a sexus és az értelem között. A nők ezzel összefüggően megtanulják, hogyan lehet szép és nemes formák között hatni a férfiakra, nevelni, finomítani őket. S ha az udvari szerelem nem is érte el mindenben a kitűzött célt, kétségtelenül értékes mozzanat az emberi civilizáció fejlődésében. Minthogy az erkölcsök vadak, a szerelem stilizálására való törekvés társadalmi szempontból igen jelentős volt.

Egyesek szerint e szerelmi költészet, a trubadúrok, Minnesangerek dalai csupán az eszményi, plátói szerelmet fejezik ki. De a kor szelleméből, felfogásából világosan látszik, hogy nem csupán szentimentális ábrándozásokról, légies érzelmekről, hanem nagyon is reális, testi kapcsolatokról volt szó.

A lovagok életének nagy részét a testgyakorlat és a testi élvezetek töltötték ki. A szellemi foglalatosságot szinte teljesen kikapcsolták, a keresztény vallás morális előírásai – minden szigoruk mellett – lehetőséget adtak arra, hogy gyónás, penitencia s bizonyos anyagi áldozatok révén a szexuális törvények áthágása ne terhelje meg túlságosan az urak és úrhölgyek lelkét, ne keserítse meg a szerelmi gyönyöröket.

A XIV-XV. században ez a lovagi szerelem már olyan kifinomult, egzaltált és némileg dekadens formákat ölt, amelyek általában jellemzők e kor szellemi és morális arculatára. „Kevés olyan

előkelő
ember érte el a hősiesség, a nemes erkölcs, a jó hír magas fokát, akinek
nem volt szerelmes hölgye” – tartják ebben az időben. A lovagok dísze,
virága ekkor Boucicault marsall. Nőtiszteletére jellemző, hogy mikor
Genova kormányzója volt, kísérője egyszer csodálkozva látta, hogy
mélyen meghajol két utcalány előtt. Figyelmeztette: ezek örömlányok!
„Azok? – felelte a marsall. – Inkább megadom a tiszteletet ezeknek is,
semhogy elmulasszam tisztes hölgyekkel szemben.” A marsall 1399-
ben tizenkét másik lovaggal együtt rendet alapít a hölgyek védelmére.
1401-ben a burgundi herceg, Merész Fülöp és nagybátyja, Bourbon
Lajos VI. Károly francia király engedelmével a hölgyek tiszteletére és

dicséretére szerelmi törvényszéket alapít, hogy „szépen töltsék el az időt”, tekintettel az ekkor dúló pestisjárványra. A király kinevez egy „szerelem hercegét”; a szerelmi törvényszék számos tisztviselővel, tanácsossal stb. rendelkezik, ezek többsége előkelő úr, de akadnak közöttük papok és polgárok is. A törvényszék különböző városokban tartja üléseit. Verseket olvasnak fel a hölgyek dicséretére, vitákat rendeznek szerelmi pörök formájában. A dámák is részt vesznek ezeken, ők osztják a díjakat. Minden évben Szent Bálint napján, február 14-én az udvar minden tagja összegyűlik, misét hallgatnak, majd ünnepélyes ebéd következik a herceggel az asztalfőn. Balladákat, sirventeseket*, *(* Régi, bírálatot, erkölcsi elmélkedést tartalmazó verses költői műfaj)* chansonokat adnak elő, muzsikálnak. Aki nem a nők dicséretét énekli, azt kizárják a társaságból, s súlyosan megbélyegzik – rendeli el a szabályzat.

Bármily furcsa, mesterkélt volt ez a szerelmi törvényszék, nagy sikert aratott, természetesen elsősorban az arisztokraták körében. Tagjainak száma állandóan emelkedett, húsz év alatt kb. hatszázat számlált. Másutt is alakultak hasonló társaságok, ha nem is olyan arányúak, mint ez.

E nevezetes szerelmi törvényszék légkörének mesterséges, stilizált voltát már az a tény is mutatja, hogy tagjai között olyan költők is helyet foglalnak, akik erősen nőellenes hangot ütnek meg verseikben. S maguk a viták! Ezek sokszor arról folynak, hogy mi ér többet: a hű szerelem vagy a sok kaland. A legtöbb nagyúr az előbbit dicséri, noha itt is igen

éles az ellentét ideál és realitás között, a tagok a valóságban bizony nem a hűséges szerelem lovagjai, nem a nők védelmezői. Hogy csak egy-két feltűnő ellenpéldát említsünk: az egyik úr (Regnault d'Azincourt) egy lovascsapat élén megpróbálta elrabolni egy kereskedő fiatal özvegyét; egy másik, Tonnerre grófja eltaszította feleségét, hogy elvehessen egy hölgyet, akit előzőleg elrabolt.

S még inkább ellentmond az „udvari" szerelem e stilizált formáinak az, hogy az urak egyáltalán nem tekintették becsületbe vágónak, lovagiatlannak, ha testi fenyítésben részesítettek egy hölgyet. Jellemző a kor e téren vallott sajátos nézeteire, hogy a Nibelung-ének, amely a hős Siegfriedet makulátlan, valamennyi lovagi erénnyel ékeskedő, szinte emberfelettien tökéletes bajnoknak rajzolja, minden mentegetés

vagy restelkedés nélkül írja le, hogy a hős kékre-zöldre verte feleségét, Kriemhildet, mikor az elárulta férje titkát. S a valóságban, nem oly tökéletes lovagoknál, mint Siegfried, nyilván egészen mindennapi cselekedetnek számított ez. A krónika feljegyzi, hogy Vilmos, Normandia hercege (a későbbi Hódító Vilmos), aki egy ideig Flandria grófjánál nevelkedett, feleségül akarta venni ennek leányát, Matildot. A hajadon azonban nem akart hozzámenni, azzal az indokolással, hogy Vilmos fattyú. Mikor a herceg ezt meghallotta, lóra pattant, elvágtatott a templomhoz, ahol Matild éppen misét hallgatott, s midőn a leány kilépett a templomból, összevissza verte, rugdosta, olyannyira, hogy ágynak esett, de… beleegyezett a házasságba.

Hogy milyen általános szokás lehetett az asszony testi fenyítése, arra többek között rámutat az is, hogy Christine de Pisan francia költőnő (tl431), aki erélyesen síkraszáll a nők védelmében, elismeri ugyan, hogy a férj engedelmességet követelhet feleségétől, de arra inti, hogy ne verje az asszonyt a nyilvánosság előtt.

Milyen a kor női szépségideálja? A lovagregények leírásai meglehetősen sablonos női szépséget dicsőítenek: haja csak aranyszőke lehet, természetesen hullámos, dús és hosszú, bőre fehéren világít, szemöldöke fekete, de nem összenőtt (ez gonoszságra vallana), a szeme nagy, ragyogó, orra egyenes; rózsás arc, pici, piros száj, egyenes, kicsiny, fehér fogak, gödrös áll egészíti ki az egyhangú képet. A férfiszépséget is az ehhez hasonló szőke, piros-fehér, szabályos babaarcban látják.

A szép hölgy alakja a költők szerint magas, karcsú, válla

keskeny,
fehér keble kicsiny, de telt. Többi testrészéről nemigen illik írásban
nyilatkozni a kor felfogása szerint. Férfiaknál azonban hangsúlyozzák: a
szép külső elengedhetetlen kelléke a szép lábszár. A lábfejről a
hölgyeknél is lehetett beszélni, ennek kicsinynek kellett lennie, míg a
kéznek puhának, fehérnek, hosszú, rózsás ujjakkal, szép körmökkel.
Ugyanezt a szépségideált tükrözik a képzőművészeti alkotások is.

Ha azonban a lovag házasodni készült, akkor nem a romantikus
szerelem vezette, hanem a nagyon is józan ész. Elsősorban a lány
származását, családját, vagyonát nézte, személyi tulajdonságai csak

mellékesen jöttek számításba. Az úri társaság szigorúan elítélte a nem
egyenrangúval kötött házasságot, ezt gyakran nem is tartották
törvényesnek, az ebből származó gyermek fattyúnak számított. A
királyi család tagjainak házasságát meg éppen országos ügynek
tekintették. De azért az nemegyszer előfordul, hogy az elszegényedett
urak szívesen látják a nem nemesi származású, de gazdag nőt vagy
menyet.

A középkorban a házassághoz a szülők beleegyezése elengedhetetlen
volt. Enélkül nem tekintették megkötöttnek.

Az előkelő örökösnők házassága általában csak hűbéruruk
beleegyezésével történhetett meg. A senior ugyanis nem nézte, nem
nézhette közömbösen, hogy kié lesz a lány kezével együtt a feudum.
Ezért sokszor maga keresett vőlegényt az ilyen lánykának – különösen,
ha az árva volt – s méghozzá korán, tizenkét-tizenhárom éves korában;
a kisasszony maga nemigen szólhatott bele a választásba. Ugyanez állt
az előkelő özvegyekre is. Az angol Magna Charta (1215) megengedi
ugyan az özvegy úrnőnek, hogy ne menjen újra férjhez – régebben nem
vonakodhatott az új frigytől, ha a király elrendelte –, azt azonban meg
kell ígérnie, hogy ha rászánja magát az új házasságra, feltétlenül kikéri
a király beleegyezését. Ugyanebben az évben azt is elrendelik, hogy az
örökösnő csak rokonai beleegyezésével mehet férjhez. Hasonló
törvényeket találunk más nyugat-európai országokban is.

Szent Lajos rendelkezése például így szól: Ha egy megözvegyült
hölgynek kiskorú lánya van, s ha hűbérura azt kívánja, hogy
beleegyezése nélkül ne adja férjhez a hajadont, akkor az

asszonynak ezt meg kell ígérnie. S ha a leány eléri az eladó kort, s a hölgy talál egy kérőt, forduljon seniorához és a lány apjának nemzetségéhez tanácsért. Ha pedig az előbbi azt mondja: „Nem akarom, mert egy gazdagabb és jobb nemesúr kérte tőlem a hajadon kezét”, és ha a rokonok azt mondják: „Tudunk egy gazdagabbat és nemesebbet, mint ez a két kérő”, akkor a legjobbat kell kiválasztani a három közül. Ha a hölgy a senior kifejezett kívánsága ellenére nem kéri hűbérura és az apai rokonok tanácsát, veszítse el ingó vagyonát.

Az udvarnál vagy a várban nevelkedő előkelő hajadonok számára igen sokszor a király vagy várúr választott férjet, s az ilyen kívánságnak nemigen lehetett ellenszegülni, noha nem jelentett kifejezett kényszert.

Ellenben, ha valaki a király akarata ellenére vett feleségül egy leányt, ez a kötelező hűség megszegésének, sőt néha egyenesen felségsértésnek számított.

A senior mellett erősen befolyásolta a házasságkötést az egyház, a kánoni jog, sőt ez utóbbi sokszor döntőbben szólt bele a kérdésbe, mint a hűbérúr és a feudális világi jog.

A kánoni jog a házasság alsó korhatárát férfiaknál tizenöt, lányoknál tizenkét évben állapította meg. Ezt a rendelkezést a bárók (előkelők), királyok nemegyszer áthágták politikai okokból, s házasságot hoztak létre öt-hat éves gyermekek között. A gyermekházasságokat azonban az egyház nem tekintette érvényeseknek. Az egyház tiltotta a rokonok frigyét is; méghozzá a lateráni zsinatig (1215) hetedíziglen. Ekkor enyhítették a negyedik fokig, de a keresztszülőket valóságos rokonnak számították. Ezek a rendelkezések persze sok visszaélésre adtak alkalmat. A katolikus egyház a házasságot – mint tudjuk – élethossziglan tartó kötésnek tekinti. Így a középkorban a válás rendkívül nehéz volt. De ha ki lehetett utólag mutatni, hogy a házasfelek negyedízen rokonok, vagy hogy együttesen vállalták a keresztszülői szerepet egy gyermek mellett, meg lehetett semmisíteni a házasságot.

Az egyház azt is előírta, hogy a felek szabad beleegyezésével jöjjön létre a frigy. A pap ugyan megáldja a házasulókat, de a kötést tulajdonképpen a férfi és nő igenje hozza létre az Isten színe előtt. Ez arra késztette a rokonokat, hogy legalább némileg tekintetbe vegyék az ifjak és hajadonok kívánságát, akaratát, szempontjait.

Ha a szülők, rokonok által ajánlott nő távol volt, a kérő vagy maga kereste fel, vagy követe révén kérte meg a kezét. Ez utóbbi különösen fejedelmi házasságoknál volt szokásos.

A lánykérés előtt már megállapodtak – méghozzá igen pontosan, mindig írásban – az anyagi feltételekben. Az előkelő hölgyek tekintélyes hozománnyal, ingatlan és ingó vagyonnal rendelkeztek. Emellett a senior legidősebb leányának és fiának házasságánál minden hűbéresnek és a jobbágyoknak is adót kellett leróniuk. A királylányok hozományához az egész ország külön adóval járult hozzá. A házassági szerződésben gondosan leszögezték, hogy mekkora a hozomány, mi

lesz a sorsa, ha az egyik fél vagy mindkettő elhal, s azt is, hogy mennyit kap a nő megözvegyülése esetén.

A házasságot megelőzte az eljegyzés, ami vagy abból állt, hogy a lányt odaígérték, vagy pedig gyűrűt cseréltek; néhol a menyasszonyi ajándék jelentette az eljegyzést, máshol pedig a jegyesek esküt tettek. Az eljegyzés maga már igen erős kötést jelentett, megszakítása nem ment minden további nélkül; csak úgy vált lehetségessé, ha az egyik fél kolostorba vonult, vagy fekélyessé, bénává, vakká lett, vagy paráználkodásban találták vétkesek. De fel lehetett bontani közös beleegyezéssel is. Ha valakit gyermekkorában eljegyeztek, mikor felnőtt, visszakérhette szabadságát. Ebben az esetben azonban rendszerint némi anyagi kártérítéssel tartozott; ezt már az eljegyzéskor szerződésileg kikötötték.

Az eljegyzés és az esküvő között sokszor csak kis idő telt el, néha pedig rögtön egymás után következtek.

A Nibelung-énekben Günther közli húgával: odaígérte egy hősnek. Kriemhild és Siegfried a vendégek körébe lép, s megkérdezik a hajadont: akar-e Siegfried neje lenni. Igenlő feleletére az ifjú pár megöleli, megcsókolja egymást, majd vacsora következik. Ezt követően az ifjú pár visszavonul a közös hálószobába; másnap reggel elvezetik az új házasokat a székesegyházba; ott a pap megáldja a frigyet.

Az egyház a VIII. század óta megkívánja, hogy az esküvői szertartást templomban, pap végezze. Az előkelő családokban lassan elterjedt e szokás, a nép körében azonban még sokáig ragaszkodtak a régi hagyományokhoz, amelyben csak mellékes szerep jutott a papnak és a

templomnak.

Az esküvőt mindig hangos örömmel ünnepelték meg; ezért haláleset után egy ideig elhalasztották a menyegzőt.

Az előkészületek rendszerint már hónapokkal a kitűzött házasságkötés előtt megkezdődtek, s ez nem is lehetett másként, hiszen a távoli vendégek meghívásához idő kellett. A követek elsiettek a szélrózsa minden irányában. A menyasszony apja, anyja nehéz feladat előtt állt; nemcsak az érkező vendégekről s azok kísérőiről kellett heteken át s méghozzá bőkezűen gondoskodni, hanem minden vendégnek még rangjához illő ajándékkal is illett kedveskedni. Egész nyájakat, csordákat hajtottak a várhoz, gabonát, gyümölcsöt stb.

halmoztak fel a raktárakban, szolgálatra hívtak be hűbéreseket és jobbágyokat. 1252-ben az angol király lányának esküvőjére egyetlen étkezéshez 60 hízott ökröt használtak fel. Ugyanakkor 20 000 fontért vásárolt a király kelméket, ajándékul vendégeinek.

Ottokár cseh király esküvőjére 1000 mérő búzát készítettek elő, csordányi szarvasmarhát, disznót hajtottak fel, továbbá juhnyájat, nagy tömeg baromfit, vadat gyűjtöttek össze, s a lovak számára öt halom takarmányt; mindegyik akkora volt, mint egy templom.

Az ilyen népes ünnepségek rendszerint tavasszal vagy nyáron, elsősorban pünkösd táján zajlottak le, mert a vendégek többnyire nem fértek el a várban vagy a város házaiban, s sátrakat kellett verni; ezek pedig csak nyáron kellemes hálóhelyek. A házigazda és tisztségviselői nagy örömmel és tisztelettel fogadták az egymás után érkező vendégeket, akik díszes kísérettel, zászlókkal, esetleg víg zeneszóval vonultak be. Az örömapa marsallja elvezette a meghívottakat a már előre kijelölt szállásra. Itt a zászlósurak kitűzték zászlajukat, a lovagok pedig kifüggesztették pajzsukat. A meghívott vendégeken és kísérőiken kívül sok szájtátó is összesereglett, emellett az ünnepség hírére számtalan histrio (zenész, akrobata, bűvész, vándorénekes) és – koldus gyűlt össze.

A vőlegény fényes kísérettel érkezett a fellobogózott, szőnyegekkel díszített várba vagy városba, ahol a környék népe és a vendégsereg díszbe öltözve, ujjongva fogadta.

Az esküvő Franciaországban általában korán reggel ment

végbe,
minthogy a zsinatok előírták, hogy a jegyespár böjtöljön, s a pap is.
Németországban viszont estefelé tartották. A kitűzött idő előtt három-négy órával már öltöztették az arát. Drága, arannyal átszőtt, prémmel díszített, hímzésekkel, drágakövekkel ékes, színes ruhája alatt csodálatosan hímzett, drága inget visel, amely nyakánál és csuklójánál kibukkan a ruha alól. Övén topázok, agátok, karbunkulusok ékeskednek. Köpenyét pompás drágakövekkel kirakott aranycsat erősíti vállára. Lábára szép, aranydíszes bőrcipőt húznak. A ruha, a köpeny, a cipő színei csodálatos harmóniát alkotnak. Végül fejére tűzik a rövid fátyolt, s drágakövekkel ékes aranykoszorút illesztenek homlokára.

A vőlegény hasonló pompában jelenik meg. Ruhája, köpenye ragyogó színeivel, hímzéseivel, lánca, drágaköves ékszerei nagyszerű

látványt nyújtanak. Úgy illett, hogy a menyasszony különösen szemérmesen viselkedjék. Ezért azt ajánlották az illemtanok, hogy egyék titkon a kamrájában, hogy aztán az asztalnál ne legyen éhes. Esküvő közben ne emelje fel pilláit, kezét csak vonakodva nyújtsa, háromszori megkérdezés után suttogja el a boldogító igent stb.

Az esketés néha a vár dísztermében vagy a kertben, szabad ég alatt folyt le, de többnyire a nagyobb ünnepélyesség kedvéért a templomba vonultak, hogy a pap ott áldja meg az új párt.

A harangok ünnepi zúgása mellett indul a násznép a templomba. Ez különösen színes látvány. A menyasszony néha szép öszvéren ül, elefántcsont berakásos nyeregben, a szerszám skarlátpiros bőr. Az okos állat homlokát csillogó drágakő díszíti, s számtalan ezüstcsengő csilingel rajta minden lépésnél. Az ifjú férj pompásan felszerszámozott paripán ül. Előkelő vendégek vezetik a két állatot, s emelik az ifjú pár leomló köpenyét. Utánuk lovon, öszvéren vagy kocsin páronként vagy hármasával a vendég urak és hölgyek. Minél nagyobb a kíséret, annál fényesebb az esküvő, s annál jobb kilátásokkal indul a házasság. A várnép és a jobbágyok sorfala között ér el a násznép a templomba, amelyet szépen feldíszítettek erre az alkalomra. Az oltárnál magas rangú pap, lehetőleg püspök mondja népes papi segédlettel a zsolozsmát, és végzi el az esketést. Utána ünnepélyes precesszió indul: papok gyertyákkal, füstölőkkel, szent ereklyékkel, majd páronként a násznép. Mikor a körmenet visszatér a templomba, a papok misét

celebrálnak, Franciaországban ezután drága takaróval borírják be az ifjú párt. Németországban ez nem szokás. Néhol az ifjú pár esketése a templom előcsarnokában ment végbe, s utána misét hallgattak a templomban.

A templomból a menet visszatért a palotába. Az asztalok már megterítve álltak, s megkezdődött a lakoma. A zenészek víg muzsikája kihallatszott az udvarra, ahol nagy tömeg verődött össze. Nagyban folyt az ajándékosztás. A vőlegény bőkezűen gondoskodott a zenészekről, énekesekről.

Az esküvői lakomát néha, ha nagyon sok a vendég, a szabadban tartják, a felvert sátrakban. A legszebben, kék selyemabroszokkal megterített asztalnál foglal helyet az ifjú pár és a legelőkelőbb vendégek. Az ifjú pár mögött két lovag áll, ezeket érte a tisztesség,

hogy ma este kiszolgálják őket. Elsőnek ékes kelyhekben bort nyújtanak nekik. Az ifjú pár egyszerre emeli ajkához a poharat. Majd a szolgálattevők felhordják a sok finom ételt.

A lakoma vége felé a vándorénekesek történeteket dalolnak, különösen hűséges, példás szerelmesekről: Girard de Rousillonról és kedveséről, Bertáról; Oriabelról és Jourdainról stb. Majd bordalok következnek és durva tréfák.

A lakoma után az ifjak némi mozgásra vágynak, fegyverforgatással, harci játékokkal szórakoznak. Majd – még nappal – megkezdődik a tánc. Ebben a korban általában nem éjjel tartják a bált. Dalok éneklése közben kézen fogva táncol az ifjú pár, s példájukat követik a hölgyek és ifjak.

Mikor beáll az est, muzsikaszóval kísérik a fiatal nőt az ékesen feldíszített nászkamrába, amelynek nagy részét az ágy foglalja el, rajta drága kelmék, függönyök, takarók. Franciaországban a pap megáldotta a nászágyat; Németországban nem ismerték ezt a szokást. A legközelebbi asszonyrokonok segítenek az arának a vetkőzésben, bátorítják, tanáccsal látják el. Néha a lány apja, fivére s más férfi rokona is jelen van. Sok helyütt előbb a vőlegény fekszik le, s csak aztán fektetik le a rokonok – néha gyöngéd erőszakkal – az ingre vetkőztetett feleséget. A szülők búcsút vesznek a fiatal pártól, mindenki elhagyja a kamrát.

Másnap reggel már jó korán megjelennek az ifjú pár szobájánál a rokonok és barátok. Ha az ajtót zárva találják, zörgetnek. Ha nem, kopogtatás nélkül betoppannak, s a meglepett ifjú pár többnyire durva

élcelődés középpontjába kerül. Köszöntik, jókívánságokkal halmozzák el őket. A kamarások reggelit hoznak, és szép új ruhákba öltöztetik az új házasokat. A férj értékes ajándékot ad nejének, így pl. Siegfried a Nibelungok kincsét adományozza a nász reggelén Kriemhildnak.

Ezután újra a templomba vonulnak, majd folytatódnak – néha 10-14 napig – az ünnepségek: lovaggá avatás, lovagi torna, tánc stb. Végül azután hazaindulnak a vendégek. Kölcsönös ajándékozás után válnak el. Különösen az örömapának és az előkelő vendégeknek kell bőkezűséggel kitűnniük. E korban (kb. a XIV. századig) a bőkezűséget tartják az úr legszebb erényének; zsugoriság, irigység beszennyezi a

jellemet – írják a költők. Arany, ezüst, ékszerek mellett lovakat, kutyákat, sólymot ajándékoznak, drága szöveteket, köpenyeket.

A szülők érzékeny búcsút vesznek lányuktól, bölcs tanácsokkal látják el. Főleg az alázatosságot, engedelmességet, hűséget kötik lelkére, s azt javasolják: még ha férje meg is csalja, akkor is hunyjon szemet, a férjek már csak ilyenek.

Hogy milyen volt a kor nőideálja, hogy milyen feleséget kívánt magának a nemes úr, azt nem a költői képzelet diktálta versekből, hanem a kor moralistáinak műveiből ismerhetjük meg, s nem annyira a papi, mint a világi moralisták írásaiból.

Philippe de Novare XIII. századi francia lovag szerint a leányokat elsősorban engedelmességre kell megtanítani, mert a nő engedelmességre van teremtve. Nem szabad sem merésznek lennie, sem léhának, pazarlónak vagy fukarnak. Az nem vezet jóra, ha a nő írni-olvasni tud – kivéve, ha zárdába akar vonulni. A tanult asszonynak szerelmes leveleket, költeményeket lehet küldeni, s bűnre lehet csábítani. (Noha ezt a felfogást általánosan elfogadták, mégis eléggé gyakori – mint már említettük –, hogy a világi nő tud írni-olvasni.) Viszont fonni, varrni – ehhez értenie kell, akár szegény, akár gazdag –, írja Philippe de Novare. A nő ne forgassa fejét az utcán, ne nézgelődjön jobbra-balra. Ünnepségeken ne mutatkozzék túl nyájasnak. A kifogástalan viselkedés rendkívül fontos, fontosabb talán, mint maga az erény, a tisztaság. Erényen Philippe de Novare éppúgy, mint egész kora, a testi erényt, leánynál a szüzességet, asszonynál a férjhez való hűséget érti, mást nem is igen vár tőlük.

Részletes tanácsokat ad a nőknek kortársa, Robert de Blois: nyírják

kurtára és tartsák tisztán a körmeiket, ügyeljenek, hogy ne legyen kellemetlen szagú a leheletük. Vendégségben ne fogyasszanak túl sokat, ne szedjék ki a legjobb falatokat, s ne vegyenek túl nagy falatokat a szájukba, ivás előtt töröljék meg az asztalkendővel a szájukat, de az orrukat, szemüket ne. Evés közben ne nevessenek, ne beszéljenek túl sokat.

Nem illő a nőnek az utcán sem nagyon sietni, sem nagyon lassan haladni. A nő köszönjön illedelmesen még a szegényeknek is. Különösen vigyáznia kell viselkedésére a templomban. Az istentisztelet

végén ne siessen, hanem hajoljon meg minden oltár előtt, s ha nők társaságában van, az utolsók között távozzék.

A tisztességes nő nem mutogatja meztelen nyakát, vállát – írja Robert de Blois – vagy lábát; nem fogad el ékszert. Úton a nő mindig viseljen fátyolt, de a templomban mutassa meg az arcát, s akkor is, ha valami nagyurat üdvözöl, mert különben azt hiszik, hogy csúf a bőre vagy a foga stb.

Szinte ugyanebben az időben Szent Lajos, leányához írott intelmeiben sokkal fennköltebb tulajdonságokat kíván a nőben fellelni. Kéri lányát: legyen vallásos, szeresse Istent, óvakodjék a halálos bűntől, tűrje békén a betegségeket, legyen hálás Isten adományaiért; segítse a szerencsétleneket, a szegényeket; engedelmeskedjék alázattal apjának, anyjának, majd férjének; ne öltözzék túl fényesen, adja a fölösleget a szegényeknek; ne engedjen gyengeségének, bízva abban, hogy magas rangja majd megvédi stb.

A Ménagier de Paris, ez a háztartásról és a nő kötelességeiről szóló XIV. századi értekezés elmondja, hogy Melun városában híre volt egy nemes hölgynek, aki mindent megtett, amit az ura parancsolt, ha nem rejlett benne becstelenség. A város katonai parancsnoka fogadást kötött a férjjel, s utána nyomban a férjjel együtt elment megnézni a hölgyet. Amint beléptek a házba, a férj – aki a fogadásról nem szólt, nem is szólhatott az asszonynak – megparancsolta nejének: ugorja át a földre helyezett botját. A nő ezt szótlanul, több ízben megtette. Az ilyen

asszonyt tekintették ebben a korban ideális feleségnek. De nyilván az ilyen engedelmes nő akkor sem volt valami gyakori.

Meg kell jegyeznünk, hogy a különböző századok moralistái, mikor tele vannak panasszal, s szidják, ostorozzák koruk nőit, mindig az előző századok egyszerű, romlatlan szokásait állítják elébük példaképül, éppúgy, mint általában az ifjúság elé. Meglepő ellentétet alkot a moralisták intelmeivel szemben a kornak számos szokása: a nők csókkal üdvözlik a vendéget, levetkőztetik őt is, a ház urát is, simogatják, míg elalszik, reggel megfürdetik; megmossák a haját; ha beteg, ápolják.

A hajmosás azonban többnyire nem a tisztességes nők feladata, hanem az örömlányok mellékfoglalkozása.

A moralisták intelmei nyilván a nők többségénél nem találtak különösen termékeny talajra. Hiszen az írók műveiben, a festők képein a nők csodálatosnál csodálatosabb öltözetekben lépnek elénk, tarka, mélyen kivágott ruhában, a szoros öv kiemeli az alak karcsúságát, ragyognak a selymek, hímzések, pompázik a nemes szőrme, ékszerektől villog a keskeny, hosszú, hímzett cipellő; a haj sokszor valóságos épület, rajta szalagok, gyöngyök, drágakövek, virágok; a fejről finom fátylak omlanak alá, suhog a nehéz selyemuszály. És a sokféle szépítőszer! Ezekről nem is egy írás számol be. Pirosító az arcra, szájra; kenőcs vagy arcvíz, amely fehéríti a bőrt, kozmetikai szerek, sokszor a legkülönösebb anyagokból (kutyazsír, birkaepe stb.), szőrtelenítők, ollók, borotvák, csipeszek… s még mi mindent nem őrzött az előkelő hölgy szépítőszeres ládikája!

*

Az ifjú pár és kísérete hosszabb utazás után megérkezik a férj ősi várához. Magas hegy tetején áll ez, falai és tornyai büszkén rajzolódnak a kék égre. Ereje, nagysága és szépsége hirdeti a tulajdonos gazdagságát, hatalmát.

A római korbeli úrilakot lassanként felváltotta a megerősített ház. Sok évszázad telt el, míg a kőből épült, hatalmas erődítmények felépültek a hegyek tetején vagy két folyó ölelkezésénél. A várépítés bizony nem volt könnyű mesterség, s nem minden bokorban akadt igazán hozzáértő építőmester. Az építkezéshez való anyagot a kőművesmesterrel folytatott megbeszélés és megállapodás után az úr

szerezte be. Az építés vezetőjétől tartottak, mivel alaposan ismerte az erődítményt, és esetleg az ellenséghez pártolt. Ezért egyesek közülük állítólag szomorú véget értek: a megrendelő kivégeztette őket. De persze a legtöbb ügyes építész sorsa nem fordult ilyen tragikusra, sőt igen keresett és tisztelt mesterek voltak.

A vár alakját, felépítését erősen befolyásolta a terep. Az építész fő célja, hogy erősre építse a várat; a szépség, a kényelem csak mellékes szempont. Hegyek között viszonylag könnyen lehetett megfelelő helyet találni. Sík vidéken a várat folyókanyarulathoz vagy mocsárba építették, hogy már maga a természet akadályozza az ostromlók felvonulását, ostromgépek felállítását stb.

A legalkalmasabbnak persze az olyan meredek hegy bizonyult, amelyet csak egyik oldalán lehet megmászni. Ilyen pl. Wartburg, Hohenstaufen, Fleckenstein stb. Sok helyütt lépcsőket vájtak a sziklába, s ezeken láncokba kapaszkodva lehetett eljutni a vár kapujához. Ez igen megnehezítette és kényelmetlenné tette a közlekedést, élelmezést, de biztonságosnak biztonságos volt, s a várnak ez a legfontosabb rendeltetése. Sokszor lefaragták a sziklákat, hogy meredekebbé tegyék az utat.

Természetesen azt is meg kellett vizsgálni, van-e víz a kiszemelt terepen. Ha nem fakadt ott forrás, mély kutat fúrtak. Néha még így sem akadtak vízre, s ciszternákban fogták fel az esővizet. E ciszternák vizét homokon átszűrve tették ihatóvá.

A várhoz vezető utat olyan „szélesre” építették, hogy csak egy lovas férjen el rajta; ha lehetett, úgy vezették az utat, hogy a védők hozzáférhessenek a felfelé haladók jobb oldalához, amelyet nem védett a pajzs. Nemegyszer az út egyes szakaszain külön erődítményeket, kapukat létesítettek. Sőt néha kisebb várak védték a nagyobb várhoz vezető utat, pl. Hohen-Ratient a kis Ehrenfels, amely egy toronyból, lakóépületből s várfalból állt. Az ellenségnek néha 10-14 megerősített kaput kellett bevennie ahhoz, hogy eljusson magához a várhoz.

Ahol a természet nem nyújtott elég védelmet, ott több emberi leleményre és építési erőfeszítésre volt szükség. Igen ügyes védelmi berendezésnek tartották a falakon a beugrókat. Itt az ostromlókat három oldalról lőhettek.

A várfal elé hegyes karókból falat, palánkot emeltek, ezt külön

fatornyok védték, s kapuk vezettek rajta keresztül. Néha a palánk, a hegyes karósor elé rejtett farkasvermeket ástak. A mögötte húzódó árkot, ha lehetett, vízzel töltötték meg, még akkor is, ha a vizet messziről kellett odavezetni. Ahány körfal vette körül a várat, ugyanannyi árkot ástak. Némelyik várnak nem is volt tulajdonképpen körfala, pl. Wartburgnak. Rosensteint viszont öt fal övezte.

A legelőnyösebbnek azt tartották, ha a fal közvetlenül a sziklára épül, s nem kell félni az aláaknázástól. Nagy kövekből emelték, ezeket vaskampók kötötték össze, a résekbe habarcsot vagy ólmot öntöttek. Néhol két vékonyabb falat építettek egymás mellé, s a közt földdel töltötték meg, amelyet alaposan ledöngöltek.

A falat oly magasra húzták fel, hogy nyíl ne tudjon behatolni fölötte.

A fal tetejét olyan szélesre képezték ki, hogy a védők nyugodtan mozoghattak ott. Az ellenség ellen védőpártázat (oromzat, rovátka) védte őket, ennek közei az ostromlók elleni kézitusa helyéül vagy lőrésül szolgáltak. De innen csak ferdén lehetett a lőfegyvereket irányítani; ha az ellenség eljutott közvetlenül a fal alá, akkor a védők nem érték el őket nyilaikkal. E lehetőség ellen különböző módszereket alkalmaztak: előreugró párkányokat konstruáltak, így lehetővé vált, hogy a fal tövéhez eljutó ellenségre lőjenek, vagy forró vizet, szurkot öntsenek rájuk. Ostrom idején a falra, a vár fokára (a bástya kiugró részére) kifüggesztették a várúr és a várat védelmező lovagok címerét. A vár fokára tűzték ki a gonosztevők, a legyőzött ellenfelek fejét is elrettentésül.

A falból – rendszerint egy-egy nyíllövésnyi távolságra egymástól – tornyok ugrottak elő, amelyekből kereszttűz alá foghatták a közelgő támadót. Minél nagyobb a vár, annál több a tornya. Coucy várán pl. a kaputornyokkal együtt harmincat lehetett számlálni. A tornyokat úgy építették, hogy onnan még akkor is védekezni lehessen, ha az ellenség már felhágott a falakra. Rendszerint azért építették ezeket kerekre, mert az ostromgép az ilyen falban nehezebben tudott kárt tenni. A várfalak nemegyszer nincsenek is közvetlenül kapcsolatban a náluk kétszer magasabb tornyokkal; néhol felvonóhidak kapcsolják őket össze. A

tornyokat rendszerint ólomlemezek fedték a gyújtónyilak ellen. De persze akadtak még a XIV. században is szalmatetős tornyok. A csúcsot sokszor aranyozott gomb díszítette, amely messze csillogott. Békében ezeket a tornyokat raktárnak vagy lakóhelyiségnek használták.

A védelem sarkpontja a várkapu. A legtöbb várnak éppen ezért csak egy kaput építettek, ahová csak mély árok felett vezető, láncokkal vagy kötelekkel mozgatható felvonóhídon át lehetett eljutni.

A kaput rendszerint egy toronyban helyezték el. A békés vendég, ha bebocsáttatást kért, kürtszóval adott jelt, vagy zörgetett. Sok helyütt fémkarika függött a kapun, ezzel kellett zörgetni, vagy az odaszögezett fémlapot kellett megkondítani. Az erős, vasveretekkel ellátott kapuszárnyak betörése, elfoglalása nehéz feladatot jelentett az ostromlók számára és súlyos csapást a várbeliekre, de ezzel még nem volt minden elveszve. A kapuszárnyak mögött rendszerint újabb

védelmi berendezés következett: a csapórács, csapóajtó. A vasrudakból
vagy erős gerendákból készített rács, ha leengedték, elzárta a befelé
vezető utat. Sőt ahol két ilyet építettek, ott könnyen csapdába zárhatták
a merészen behatoló ellenfelet.

A kapuőr a kaputoronyban vagy a közelében lakott, s igen éberen
vigyázott; még felesége sem lakhatott vele.

E nagy kapun kívül még kis, titkos ajtókat is vágtak a falba.

A középkori vár sokszor nem egy, hanem több falgyűrűvel
rendelkezett. Ezek mindegyikén tornyok emelkedtek, mindegyiknek a
kapujához felvonóhíd vezetett. Így az ostromgyűrűről gyűrűre folyt, s
csak valamennyinek elfoglalása után jutottak az ostromlók a vár belsejébe.

A vár tulajdonképpeni magja, szíve eleinte a lakótorony, donjon
(angolul: keep). Többnyire egészen elkülönülten áll a falgyűrű közepe
táján. Kút vagy ciszterna található a közelében. Eleinte, a római
hagyománynak megfelelően, négyszögletesre építik, később a kerek a
szokásosabb, minthogy ezt nehezebb bevenni. De három- és ötszögű
lakótornyokat is emeltek, sőt olyat is, melynek alaprajza félkör és
háromszög kombinációja vagy négylevelű lóhere formájú.
Falvastagsága tekintélyes; kerek tornyoknál rendszerint az átmérő
negyedrésze. Méretei igen különbözők Beaugencyban 42 méter magas,
24 méter széles, Loches-ban 32 méter magas, 24 méter széles.

E torony bejáratát rendszerint magasan helyezték el, 20-40 lábnyira*
(1 láb – hosszmérték, kb. 30 cm)* a földtől. Létrán vagy lépcsőkön
jutottak fel az ajtóhoz, amit támadás esetén felhúztak vagy
szétromboltak. Földszintjén csak néhány szellőzőnyílást vágtak a

falba, védelmi okokból. Ebben a földszinti részben helyezték el a kincstárat és a börtönöket. Az előbbit jól elzárták, s a kulcsot a kamarás őrizetére bízták. A toronybörtön tetején nyílás volt, az emeletről itt eresztették le kötélen a rabot, s azután lezárták a nyílást. A fogoly csak néhány szellőzőrésen keresztül jutott levegőhöz. Fény szinte egyáltalán nem hatolt ide. A piszok, ürülék felhalmozódott, semmiféle mód nem nyílt eltávolítására, s így a levegő valóban pestises volt. Kígyók, békák, patkányok, rovarok hemzsegtek. Sokszor felgyülemlett a talajvíz. A mennyezet nyílásán eresztettek le ételt-italt a szerencsétlen rabnak. Ha szökésétől lehetett tartani, vagy különösen haragudtak rá, még meg is

láncolták. Nem itt tartották a rabot, ha előkelő ember volt, hanem a fenti szobák valamelyikében.

A lakótorony egyes emeleteit – rendszerint 4-5 ilyet találunk, ha a bejárat alattiakat is számítjuk – gerendás mennyezet vagy kő boltív választotta el egymástól, s lépcsők vagy létrák kötötték össze. Eredetileg itt lakott a várúr. Csak a XII-XIII. században építtetett kényelmesebb lakóépületeket a belső várban. Az egyes emeleteken nagyobb termeket és kisebb kamrákat találunk. A legfelső emeleten volt a toronyőr helye, ez éjjel-nappal figyelte a vidéket magas őrhelyéről. Az ő éneke vagy kürtszava jelezte a vár lakóinak a napfelkeltét.

A többi tornyon is helyeztek el őröket; ezek éjszaka kürtjelekkel, kiáltásokkal vagy énekkel adták jelét éberségüknek.

Sok várat földalatti folyosó is összekapcsolt a külvilággal. Ennek ostrom idején vagy a vár elestekor jó hasznát vették.

Mint mondottuk, régebben a várúr és családja a lakótoronyban lakott. Később csak nagy veszély esetén vonult oda (vagy az ún. öregtoronyba) a várőrséggel együtt, különben a speciálisan e célra emelt épületben, a palotában (palais, Palast) lakott Ez néha egész épületkomplexum volt. Itt helyezték el a konyhát, a nagy csarnokokat, a háló- és lakószobákat.

A konyhát rendszerint a palota földszintjén találjuk. Tágas, négyszögű helyiség, a tűzhely hol középütt terpeszkedik, hol a falhoz támaszkodik. Előfordulnak több tűzhelyes konyhák is. A tűzhely fölött tágas bolthajtásokon nyugvó kémény helyezkedett el. Ott, ahol nem építettek külön füstölőhelyiséget, a konyhakéménybe rudakat erősítettek, s ezen füstölték a húst. A konyha falaiba épült mélyedésekben helyezték el a felszerelést, az ételmaradékot stb.

A falak
mentén húzódó padokon üldögéltek nappal, és aludtak éjjel a cselédek.
A nyitott tűzhelyen vasbakon lobogtak a hatalmas fahasábok. A kéményből bográcstartó függött alá. A konyhafelszereléshez több rostély és nyárs tartozott; a húst ugyanis mindig nyárson sütötték, a rost
a főzéshez kellett; emellett háromlábak, cserép- és vasfazekak, korsók,
vödrök, rézüstök, serpenyők, poharak stb. állnak itt az asztalokon,
tálalókon, polcokon. Mellettük látható az ecetes kancsó, a mozsár, a
borsőrlő is.

Jeanne d'Évreux-nek, IV. (Szép) Károly francia király (1322-1328) özvegyének konyhaleltára ránk maradt. Íme: 30 különféle nyeles serpenyő, 4 vasrostély, 8 nyárstartó, 1 lábakon álló nagy edény, 4 rossz serpenyő, 3 fém széncsíptető, 2 vasserpenyő, 2 nagy és 4 kicsiny forraló üst, 27 kis és nagy főzőüst, 2 serpenyő a nyársról lecsöpögő zsír felfogására, 1 vas háromláb, egy rézmozsár vastörővel, 1 hordó, 1 habszedő kanál, 1 rézedény s még néhány apróság.

A szakácsok különböző kanalakat, késeket, háromágú villákat stb. használtak. Mindenikük öve mellett ott függött az acélból, kovából és taplóból álló tűzszerszám.

A konyha közelében helyezték el a kamrákat és a pincét.

Sok helyütt a konyha fölött feküdt a vár díszterme, díszcsarnoka, ahová az udvarról rendszerint ékes lépcső vezetett. Ez a palota egyetlen feljárata. A lovon érkező vendégeket a várúr a lépcső aljában fogadta. A közelben heverő kő megkönnyítette a lovas le-és felszállását. A vár lakói gyakran ülnek ki erre a főlépcsőre, hogy friss levegőt szívjanak, és beszélgessenek. A lépcső alatt sokszor húzódott meg éjszakára, sőt hosszabb időre is egy-egy beteg, koldus vagy vezeklő.

A termek rendszerint nem boltívesek, hanem gerendás tetőzetűek. Néhol csodálatosan művészi faragású mennyezeteket készítettek. A díszterem sokszor igen tágas, pl. Wartburgban a legfelső emeleti terem 120 láb hosszú és 33 láb széles. A padlót sakktáblaszerűen színezett márványtáblák borították. Másutt művészi szépségű színes padlócsempéket használtak fel erre a célra, ezek sokszor a várúr

címerét
mutatták. Egyes várurak szobrászokkal különböző alakokat és díszítéseket faragtattak a padlókövekbe, a mélyedéseket azután elütő színű szilárd anyaggal töltötték ki. Ez különösen szépen hatott. Márpedig a várurak igen nagy súlyt helyeztek arra, hogy fogadótermük pompájával, szépségével elragadja, bámulatba ejtse a látogatókat.

A terem falába biztonsági okokból nemigen mertek sok és nagy ablakot vágni, kivéve a folyó vagy a meredek hegyoldal felé eső, tehát védettebb oldalon. Mivel a falak igen vastagok, az ablakmélyedések valóságos kis fülkék, az ablakok azonban csak kb. 5 lábnyi magasságban nyílnak, nehogy az ellenség lövedékei behatolhassanak. Ha valaki ki akart nézni, fel kellett lépnie a kőből épített ablakpadra. A hölgyek szívesen üldögéltek kézimunkájukkal egy-egy ilyen kis

fülkében, az ablakpadra helyezett párnán; a költemények szerint sok szerelmi vallomást suttogtak el itt.

A XII. századig általában deszkákkal, szalma- vagy vesszőfonattal zárták el az ablakot, s csak egy kis nyílást hagytak, ezt bélhártyával, olajos papirossal, vékony bőrrel vagy úgynevezett Mária-üveggel, macskaüveggel (lapis specularis) vonták be, hogy legalább némi világosság szűrődjék be. A deszkaablakok vagy vízszintes sarokvasban mozogtak, vagy pedig gerendával záródtak, mint a kapuk. Másutt viszont az ablak két oldalára vasreteszt szögeztek, s azt tolták az ablakbélletbe. Akkoriban az üvegablak ritka luxusnak számított, noha a költők elég gyakran említést tesznek ilyenekről, sőt színes üvegfestésről is.

Az ablakok nem jól zártak, s hideg időben nem lehetett kellemes az ablakfülkében üldögélni – még forró szívű szerelmesek számára sem. A fűtés is mögötte maradt a római kor fűtőberendezésének: a kandalló, akármilyen bőkezűen is rakták rá a hatalmas fahasábokat, csupán közvetlen közelről ontotta a meleget, az ablakoknál csak úgy süvített be a szél. Így tehát a meleg ruhák védtek csupán, de hát nem lehetett valami kellemes egész télen nehéz szövetekbe, prémekbe bugyolálva élni. Nem csoda, ha a középkor embere oly kitörő örömmel üdvözölte a tavaszt: a tél szegénynek-gazdagnak sok kellemetlenséget okozott, még ha nem is egyenlő mértékben.

A várban általában kandallókkal fűtöttek. Hogy ezeket hol és mikor használták először, azt nem tudjuk; már 520-ban említik; a Sankt

Gallen-i kolostor alaprajzán (820) fel van tüntetve. De ilyet csak a lovagteremben építettek, az asszonyházban és az öregtorony vagy lakótorony első emeletén, ahol a várúr és családja ostrom idején meghúzódott.

Már a XIV. században építenek cserépkályhákat, de inkább csak a királyi kastélyokban; a XV. században azonban mindjobban elterjedtek. A kandallóknál a tüzelőhely vagy legalább egy része be volt építve a falba, a füstfogó köpenyt sokszor két kecses oszlop hordozta. Az oszlopok s a tűzhely egyéb díszei emelték a terem pompáját. De még a legszebb, legdíszesebb kandallót is gyakran használták – a legelőkelőbb uraknál is – főzésre, sütésre. A kandalló, a cserépkályha előtt támlás

padok és székek álltak párnákkal, ott üldögéltek, beszélgettek a várbeliek és a vendégek.

A lovagterem falait néha fehérre meszelték vagy festették. A falfestmények Franciaországban úgy látszik gyakoribbak, mint Németországban. Főleg a virágmintákat és az aranydíszítést kedvelték.

A költők néha olyan falfestményekről tesznek említést, amelyek történeti, bibliai vagy mitológiai alakok tetteit örökítették meg: Nagy Sándor győzelmeit, Konstantin esküvőjét, Dávid király életét. Néhol a lovagi életből vett jelenetek díszítették a falat. A festmények a fal felső részét foglalták el, hogy ne sérülhessenek meg könnyen. A fal alsó részére legfeljebb ornamentális sablonokat festettek.

Ünnepélyes alkalmakkor a falakra drága szőnyegeket akasztottak, amelyeket néha illatszerekkel itattak át, bojtjaikra pedig csengőket aggattak. A szőnyegek a XII-XIII. században jobbára gyapjúszőttesek vagy hímzett vásznak; a legszebbnek az akkori ízlés a selyemszőnyegeket találta, amelyekbe aranyszállal állat- és emberalakokat szőttek, vagy egész jeleneteket, elsősorban Páris és Helena vagy Aeneas történetét. A szőnyegek, drapériák egy részét vásárolták, más részét maga a vár úrnője készítette a környezetében élő hölgyekkel, kisasszonyokkal, szolgálókkal. Ünnep után leszedték a szőnyegeket a falról, és eltették. Ugyanígy jártak el a padlóra borított szőnyegekkel.

Ünnepélyek alkalmával a padlón a szőnyegeket még illatos növényekkel is teleszórták, amit természetesen hamarosan letapostak, úgyhogy az ünnepség alatt többször is újabb és újabb virágokat hintettek szét.

A lovagterem gyér bútorzattal volt ellátva: padok, székek, esetleg ágy, láda és semmi több. Szék csak kevés akadt a várban, legfeljebb a várúr és néhány előkelőség számára. Ezekből csak néhány maradt meg. E korban csak kétféle széket használtak: támlás karosszéket és csapószéket, ez utóbbit összecsukva a fal mellé lehetett állítani. Szépség és dísz szempontjából ez sem maradt el a másik mögött. A szék elé kis zsámolyt raktak, hogy az úr vagy a hölgy ezen nyugtassa a lábát. A zsámolyok ülőhelyül is szolgáltak, s aki szerénységét akarta kifejezni, ilyenen foglalt helyet. Minthogy a székek párnázását még nem ismerték, tollas vánkosokat helyeztek az ülésre, s ezeket bélelt takaróval

borították. Ünnepélyes aktusoknál, különösen ítéletmondásnál a senior vagy magas rangú pap mindig széken ült.

A háznép padokon foglalt helyet, ezeket is párnák, takarók tették kényelmesebbé. De a legkényelmesebb pihenés a padló szőnyegeire helyezett párnákon esett, amelyeket szép takarókkal díványfélékké alakítottak, s még kispárnákkal is ellátták. A tollpárnák mellett gyapjúval vagy szőrrel tömött vánkosokat, ún. matracokat is használtak. Igen kedvelték a függőágyat. Ez négy lábon nyugvó padféle, amelyben hosszában erős köteleket feszítettek ki. Így rugalmas felületet nyertek, s erre helyezték a takarókat, párnákat.

A közönséges ágy ehhez hasonló volt, csak a kifeszített kötelek helyett deszkákat szegeztek a négy láb közötti felületre. Erre tollal tömött nagy bőrvánkost helyeztek, amelyet előkelő házaknál színes selyemmel vontak be, és tűzött (steppelt) takaróval borítottak. Ha még díszesebbé akarták tenni, szőnyeggel fedték le. Nappal ülőbútornak vagy heverőnek használták az ágyakat. Éjjelre lepedőt tettek rá és párnákat, elsősorban egy kispárnát, továbbá prémmel bélelt takarót. A párnahuzatok általában selyemből készülnek, ezzel szemben még a XII. században is mind e dísz alatt csak odahintett szalma vagy szalmazsák húzódik meg.

Minthogy általában kevés és kis ablakot vágtak a falba, nappal is félhomály uralkodott a szobákban. Este pedig már korán világításra szorultak. A nagy lovagteremben a mennyezetről csillár lógott le.

Ilyenek e korból várakban nem, inkább csak templomokban maradtak
fenn. Így az aacheni dóm szép csillárja, I. Frigyes császár ajándéka, 13
m átmérőjű karika, amelyre 18 gyertyát tűztek. A várak lovagtermét is
hasonló jellegű, noha persze kevésbé ékes függőlámpa világíthatta meg.
A karika felső részéből kiálló tüskékre tűzték a gyertyákat, a tuskó alá
kis tányérka volt erősítve a lecsöpögő viasz felfogására. Sok helyütt
nem kör, hanem kereszt alakú facsilláron égtek a gyertyák. Gyakran
ügyes átalakítással szarvasagancsot, zergeszarvat is használtak
csillárnak. Néhol falilámpákat is említenek, ezeket mozgatni is lehetett.
Vacsorakor gyertyatartó állványokat állítanak fel, vagy az asztalokra
helyezik a gyertyatartókat. A leggazdagabb urak ötvösökkel
nemesfémből készíttették ezeket.

A viaszgyertyák mellett valószínűleg faggyúval is világítottak, sőt ez lehetett a gyakoribb, mert a faggyú olcsóbb volt, mint a viasz; nem hiányoztak a fáklyák sem. Ezek használata persze sok kellemetlenséggel járt, füst gomolygott, korom szállt a teremben. Ugyanilyen kényelmetlenségeket okoztak a lámpák is. Ezekben többnyire len- vagy mákolaj égett, néha említenek a költők balzsammal, azaz illatos olajjal töltött lámpát is. Az olajban úszó kanóc csak gyenge fényt árasztott, ezzel szemben erősen füstölt. A kézilámpák kis házikójának oldalaiba átlátszó szaru- vagy kristálylemezek voltak beillesztve.

A palotában vannak a lovagtermen kívül a várúrnak és családjának lakószobái. Nem mindegyik fűthető. Ahol kandalló áll, azok a kemenaték; ezek rendszerint az asszonyházak. Az úrnak van magánszobája is, ott folynak legbizalmasabb megbeszélései. Hálószobájában hatalmas ágy áll, itt alszik az úr és az úrnő. De nem mindig töltik az éjt együtt, az úrnő sokszor az asszonyházban, a nők külön helyiségében alszik lányaival, a nála tartózkodó kisasszonyokkal és a szolgálókkal. Rendszerint függönyök választják el az ágyat a külvilágtól, előtte szőnyeg, állatbőrök, zsámoly és pad, erre az utóbbira ülve vetkőztek. Meztelenül fekszenek az ágyba. A levetett ruhákat külön e célra készült állványra, ruhatartóra helyezik. Kereszt, szentkép nem hiányozhat egy hálószobából sem, sokszor festmények: madarak, halak díszítik a falat.

A kemenatében székek, padok álltak és asztal is, továbbá ládák, ezekben őrizték a ruhákat, drágaságokat. Az asszonyházban dolgozott hajadonaival az úrnő. Az úr és úrnő szobájának ajtaján annak, aki

be
akart lépni, udvariasan kopogtatnia kellett az odaerősített kopogtatógyűrűvel. Sok helyütt az ajtón alul kis nyílást vágtak, hogy a macskák szabadon közlekedhessenek. Sok várban külön munkaszobák voltak a szövőnők stb. számára; a cselédlányok, szövőlányok ezekben a helyiségekben aludtak.

A várban vendégszobáknak is kellett lenniük, hisz a szállóvendég nem tartozott a ritkaságok közé, s a várnép, amely gyakran unatkozott, örömmel fogadta, és erősen tartóztatta a vendéget, mert változatosságot és kellemes szórakozást hozott az életükbe.

Egyes nagyúri házakban és kolostorokban már a XII. századtól kezdve építettek árnyékszéket, amelynek mélységét néhol még ma is megcsodálhatják a turisták.

Csak a nagyuraknak voltak – úgy látszik – éjjeliedényeik. Bajor Izabella királyné, VI. Károly francia király (1380-1422) felesége két ilyennel rendelkezett; ékes, címeres, kulccsal zárható ládát készítettek számukra.

*

Reggel van, hat óra. A kamarás, esetleg az inas felébreszti a várurat vagy szóval, vagy pedig úgy, hogy megrángatja a kispárnáját. De sokszor már a toronyőr kürtszavára felébred az úr, aki a középkorban rendszerint korán kelő. Illetlenségnek, tunyaságnak számít, ha sokáig hever.

Meztelenre vetkőzve aludtak a férfiak is, a nők is. Ébredés után először imádkoztak, majd prémköntöst öltött magára az úr és úrnő, így várta meg a fürdőt vagy indult a fürdőházba. Külön fürdőszoba csak kevés épületben volt, főleg a fejedelmi házakban. Többnyire nagy pompával rendezték be e helyiséget, színes márvány fedte a padlót és a falakat. A Herzog Ernst című elbeszélő költemény leír egy ilyen fürdőszobát: a szoba boltíves, a falakat zöld márvány borítja, de vízmedence nincs benne, hanem két kád, ezekbe csöveken hideg és meleg víz folyt. Zöld márványból készült a lefolyócsatorna is. Mivel a vár helyiségei télen igen hidegek, ahol van fürdőszoba, ott nemegyszer a várúr családja egész nap szinte ki sem mozdul onnan.

A legtöbb várban azonban a hálószobába hozott kádban fürödtek a

háziak és a vendégek. A vízbe rózsaszirmokat hintettek. Az uraknak is lányok segédkeztek a fürdésnél, az urak valószínűleg valami fürdőnadrágfélét viseltek. A hölgyek fürdésénél néha takaró fedte a dézsát a kíváncsiak szeme elől.

Akinek nem állt módjában reggeli fürdéssel felfrissíteni magát, annak meg kellett elégednie a mosdással. Az arcot rendszerint rózsavízzel illatosított vízben mosták.

A szerzetesek, apácák, szentéletű emberek aszkézisének egyik formája volt, hogy nem mosakodtak, nem fürödtek. De akik nem vágyakoztak a szentek glóriájára, szerették e korban is a tisztaságot.

Utazásnál az előkelő úr poggyászában ott vitték a szépmívű mosdótálat is.

A mosdáshoz lúgot vagy szappant használtak. A szappant az ókor óta ismerték, gyártásához vagy fahamut, természetes szódát, növényi főzeteket és mindenekelőtt poshadt vizeletet használtak; vagy pedig kecskefaggyút és bükkhamut; később faggyút, hamulúgot és égetett meszet. Már a IX. században jelentős szappankereskedelem folyt Marseille-ban. Hosszú ideig háziipar a szappanfőzés, később azonban már kézműipar is. A XIV. században már szappanfőző céh is alakult, de a gyártás továbbra is főleg háziiparként folyt.

A dézsából kilépőt kendőkkel megtörölték, majd ráadták a fürdőinget. A fürdőző az ott álló nyugágyon heverészett mindaddig, míg le nem hűlt. Szívesen fogyasztottak ilyenkor bort vagy mézsört.

Fürdés után megtisztították fogukat, s esetleg szőrtelenítés következett.

E műveletek végeztével a szolgák behozták a ruhákat, lábbelit, és segítettek az öltözködésben és a frizura elkészítésében. A szép, hullámos frizura érdekében egyik nem tagjai sem riadtak vissza bizonyos kényelmetlenségektől. Sokszor álhajat, hamis fonatokat is viseltek. Értettek a hajfestéshez is. A tükrök, fésűk, kefék ezüstből, elefántcsontból készültek, művészi domborművekkel, faragásokkal. Maguk a tükrök már igen ritkán csiszolt fémlapok, többnyire üvegből készülnek, amelyet cinklap borít; minthogy ebben az időben még nem tudnak nagyobb üveglapokat készíteni, a tükrök rendszerint kisméretűek, kb. akkorák, mint a mai borotválkozó-tükrök. A

lovagok
és a hölgyek sokszor övtarsolyukban tartották a tükröt.

A toalettszereket a hölgyek rendszerint szép művű, elefántcsonttal
díszített faládikóban őrizték.

*

A középkor ruházatát a fokozódó komplikálódás és a nemek öltözetének fokozódó differenciálódása jellemzi. A késő római világ
örökségeként e kor hajnalán az előkelők hosszú, méltóságteljes öltözéket viselnek, az egyszerű dolgozó emberek rövid tunikát. A Karoling-császárságban fennmaradt ez a kettős tradíció, sőt némileg
tovább fejlődött: az előbbi egyre méltóságteljesebb, egyszersmind

merevebb lett, az utóbbi viszont egyszerűbb, sőt csúnyább. A X-XI. században a rövid tunika elterjed az előkelők körében is, mert sokkal praktikusabb a harcban, úton, mint a hosszú köntös. Az utóbbit csak ünnepélyes alkalmakkor viselték, különben még a királyok is a térdig érő tunikát hordták, igaz, hogy igen szépet, hímzett szegélyűt. A kerek, térdig érő köpenyt a bal vállon csomóra kötötték. Az volt a szokás, hogy magasabb rangú úr előtt férfiak és nők földre ejtették a köpenyt. Néha e ruhadarab helyett a fejről hosszan lelógó leplet hordtak.

A XI. század végén a hosszú öltöny újra tért hódít, ha némileg változott formában is. A ruhák hosszabbodásában kétségkívül szerepet játszik a termelés s azon belül a textilipar fejlődése. A szövetek egyre nagyobb mennyiségben készülnek, egyre finomabbak, egyre szebb mintájúak.

A XII. században az előkelők hosszú ujjú alsó köntöst (chainse) viselnek, rendszerint vászonból; ezt szép ráncokba vasalják. E fölé öltik a bliaut-t (bliaud), a felsőruhát; ennek is hosszú, bő ujja van. A bliaut rendszerint egy lábnyival rövidebb, mint az alsóruha, mely így hosszan kilóg a felső alól. A felsőruha oldalán vágott nyílásokat a ruha felöltése után befűzték. A nyaknál néha ékes kapocs fogta össze a köntöst. A díszruhák anyaga többnyire selyem, brokát. A férfiak az alsó köntös alatt bő nadrágfélét viseltek, amelyet öv tartott, és harisnyát, amelynek a formája helyenként és koronként eléggé változatos. Egy fennmaradt

franciaországi példája damasztból készült, zsinórral kötötték meg. A nők még inget is viseltek az alsóruha alatt vagy még egy chainse-t.

Az asszonyok és férfiak övvel szorították össze a bliaut-t, lányok azonban nem viseltek övet. Hosszú, felfelé görbülő orrú cipőket hordtak. A férfiak és nők öltözéke – mint látjuk – szinte semmiben sem különbözött. A ruha legfőbb dísze a hímzett szegély.

A férfi- és női hajviselet is rokon jellegű: a középen elválasztott haj a divat.

Az öltözködésben is – éppúgy, mint az építkezésben – e román periódust a gótikus követi. A szövetek szépsége, bősége növekszik, ugyanakkor a Kelettel folytatott kereskedelem korlátozott; ennek következtében a selyem a XII. században még inkább háttérbe szorul, a királyok is csak nagyon ünnepélyes alkalmakkor viselik, udvaroncok pedig legfeljebb koronázáskor. A textilipar fejlődése következtében

tarka színűek az öltözékek; különösen szeretik a piros és kék szöveteket, amelyeket aranymintákkal díszítenek. Igen elegánsnak számít a bíborköpeny violaszín köntös fölött.

A XII. század végétől a bliaut-t már csak a házon belül viselik az előkelők és a női viselet kezd elválni a férfiétól. A női ruha egyre szorosabban rásimul a felsőtestre, a szoknya bővül, hosszabbodik. Általában a női öltözet az uralkodó osztálynál a XII. század végétől egy alsó- és egy felsőruhából állt, ez utóbbit surcot-nak szokták nevezni, míg az előbbinek általánosan elterjedt francia neve a cotte. A surcot szorosan rásimult a felsőtestre, hangsúlyozta a mell és a derék formáját, szoknyarésze viszont bő volt és hosszú, beillesztett ék alakú részek bővítették. Nemegyszer uszályos volt, bár ezt a divatot erősen támadta a klérus. Már 1180-ban azt írja egy pap: az asszonyok úgy haladnak hosszú öltözékükkel, mint a kígyók. Étienne de Bourbon pedig így mennydörög: „A hölgyek több mint egy ölnyire húzzák maguk után uszályukat, s ezzel erősen vétkeznek, mert ezt drága pénzen vásárolják, és így a szegényekben voltaképpen Krisztust rabolják meg; emellett bolhákat gyűjtenek, eltakarják a földet, a templomban zavarják az ájtatosokat imájukban, felkavarják, felverik a port, s ezzel elhomályosítják a templomot, mintegy megfüstölik az oltárokat, porral szennyezik be a szent helyeket, s megszentségtelenítik; uszályukon az ördögöt viszik, utaztatják”; „ha az asszonyoknak szükségük volna ilyen

farokra, Isten ellátta volna őket valami ilyesmivel”.

A surcot néha ujjatlan, mély karkivágással, de többnyire ujjas. Az ujjak szabása rendkívül változatos, néha csuklóig szoros, onnan erősen bővül, s nemegyszer egészen a földig ér. Sokszor vállra, nyakba terítik, vagy hajukat takarják be vele; nemegyszer izzadtság letörlésére használják, sőt táskaként is, mindenféle tárgyat raknak bele.

A cotte, az alsóruha ugyanolyan formájú, mint a surcot, az ujja azonban sohasem bő, hanem szorosan simul a karra, de ez is hosszabb a szükségesnél, s öltözködésnél párhuzamos ráncokba igazítják el.

A szorosan simuló ruha szabása bonyolultabb, mint az előző századi öltözeté. A szabással vált lehetővé, hogy a ruha, amely régebben szinte teljesen attól függött, mekkora és milyen formájú szövetet tudnak a szövőszéken készíteni, most függetlenült ettől, s az európai divat igen változatos formákban fejlődhetett tovább. De ezeknek a komplikált

szabású ruháknak az elkészítéséhez szakértelem kellett. Az előkelők díszruháit már nem az asszonyok, leányok készítik otthon, hanem városi szabók művészetére bízzák. Németországban az egyik legkorábbi céhlevél a marburgi szabóké.

A szűk ruhát oldalt vagy hátul felvágták, s felöltése után zsinórral vagy szalaggal szorosan, amennyire csak lehetett, összefűzték. A ruha ujját és nyakát is felvágták, s ezt is fűzéssel, tűvel vagy gombbal fogták össze. A gomb a bronzkorban eltűnt az európai ruháról, s a keresztes hadjáratok idején bukkant fel újra. A XIV. században már az öltözet elengedhetetlen kelléke, lehetséges, hogy keleti hatásra. De míg Keleten a gombot csak füllel vagy hurokkal együtt alkalmazták, a középkori Európában már feltalálták a gomblyukat is.

A XII. században divatba jött egy időre az ujjatlan felsőruha, az ún. sukenie (sorquanie). A nyakkivágás kisebb lett. Otthon az úrnő levetette a felsőruhát, s csupán a cotte-ban járt, ez nem simult szorosan; a nyakon szép tűvel fogták össze, s övet viseltek rajta. A cotte ujja sokszor csak oda volt tűzve, s cserélni lehetett, úgyhogy például Ulrich von Lichtensteinről feljegyezték: mikor mint „Venus asszony” útnak indult, 12 női ruhához 30 pár ujjat készíttetett. (Erről az útról később lesz szó.)

Míg a XII. századig a női köpeny voltaképpen az alakot beburkoló takaró, ettől kezdve az úrnő az addig főleg a férfiak által viselt vállról leomló köpenyt kezdi viselni. A XII. században ez a rendszerint négyszög alakú ruhadarab félkör alakot ölt; míg régebben mindig

oldalt viselték a nyílást, ez most többnyire előre került, a köpeny egyenletesen elosztva a két vállon nyugodott, és a nyaknál két fémzár kapcsolta össze. Néha gallért is varrtak rá. A finom öltözetnek elengedhetetlen darabja a köpeny.

Utazáshoz fejnyílással ellátott, csuklyás kámzsát hordtak a nők is, a férfiak is.

A XI. századtól szakállt csak öregebb férfiak viselnek, az ifjabbak borotválják arcukat.

Míg az előző századokban teljesen eltakarják a hajat, a XII-XIII. században már mutogatják a nők; hosszan leengedve szabadon pompázik, vagy fonatokban csügg alá. A XIII. századtól kezdve azonban általában azt tartják, hogy csak leánynak illik fedetlen fővel

járnia. Ezért e század végén az előkelő nők már házon kívül kerek, lapos, karimátlan nemezkalapot viseltek, amelyet egy széles szövetdarabra, az ún. állszalagra tűztek. Ez utóbbi elfedte az állukat. Különösen finom, gazdag hölgyek néha pávatollból készült kalappal ékesítették fejüket. Hajuk fonatait lapos kontyba tűzték hátul a fejen. Az állszalag mellett divatos viselet ekkoriban a könnyű szövetből készült guimple vagy wimple, amelyet kétoldalt, a fátyol alatt a hajhoz tűztek, s az áll alatt eltakarta a nyakat. Roppant festői és előnyös viselet, főleg idősebb korban. Ha a nő valakit meg akart csókolni, az állszalagot fel kellett emelnie. Ha a hajára tolta fel, ez voltaképpen igen kacér tett volt, ezzel mintegy kifejezte: kész a tréfára, a szerelmi csatározásra. Olykor az állszalaghoz még homlokkötőt is viseltek, ez vagy fémkarika volt, nemegyszer igen szépművű, drágakövekkel ékes, vagy – különösen leányoknál – virágkoszorú. A hajat néha hálóba fogták. Fejkendők, fátylak is divatosak, ezek sokkal finomabbak, mint az előző századokban. Csupán az apácák és az özvegyek burkolják be fejüket a régebbi századok szokása szerint. A nők otthon is befedték hajukat, de csak könnyebb kendővel vagy hálóval.

A női ruha olyan hosszú volt, hogy a cipőt nemigen lehetett látni. Általában félcipőt vagy – ritkábban – rövid szárú csizmát viseltek. A lábbeli belső oldalán volt a nyílás, amelyet „spangni”-val vagy fűzéssel zártak. A lábbeli általában hegyes volt. A cipők fekete vagy színes

bőrből, esetleg brokátból készültek, néha hímzések díszítették. Házicipőről is történik említés. A cipőt nem közvetlenül a lábra húzták, hanem harisnyát viseltek. Ezt szövött anyagból szabták, varrták. Hogy ezt a ruhadarabot hogyan erősítették fel, azt nem tudjuk, mert a nők ilyen intim ruhadarabjairól csak kevés szó esik az egykorú írásművekben. Valószínű, hogy a térd alatt szalaggal kötötték át a harisnyát. Az egyik német költő, Neithart von Reuenthal arról ír, hogy a parasztlányok tarka harisnyát hordtak. Feltételezhetjük, hogy az előkelő hölgyek is hódoltak e divatnak, sőt talán ők vezették be.

Még a női harisnyánál is kevesebbet tudunk a női alsóneműről, mert erről nem szólnak a krónikák, nem dalolnak a költők. Legfeljebb az inggel foglalkoznak, mert az többnyire díszes volt, s egyes részei kilátszottak a ruhából. Inget – mint már említettük – csak nappal viseltek. Fehér lenvászonból készítették, de a szegények kender- vagy

gyapjúinggel is megelégedtek. A legelőkelőbb hölgyek – főleg a későbbi századokban – selyeminggel büszkélkedhetnek, de ezt a drága ruhadarabot csak különösen ünnepélyes alkalomkor öltik fel. Az ing egyik oldalán fel volt hasítva, s itt fűzőlyukakkal látták el. Szorosan a testre fűzték, de lent bő volt, dús ráncokban hullott alá. A ruhát általában kivágták a hölgyek, hogy érvényesüljön az ing nyakának finom díszítése: gyöngy-, arany- vagy tarka hímzés, szegők, fodrok. A nyaknál az inget finom ráncokba vasalták, a kivágást pedig szép tű fogta össze. A XIII. század második felében, amikor a hölgyeknek a divat megengedte, hogy minél többet mutassanak meg magukból, az inget is erősebben kivágták. E ruhadarab is ujjas volt, de ezt nem szabták vele egybe, hanem hozzáfűzték vagy rátűzték; sokszor más anyagból, tarka brokátból stb. készítették. A lovagok hölgyüktől szerelmi zálogul nemegyszer díszes köntösujjat kaptak, de valószínűleg nem a felsőruháét, hanem az ingét, ami bizalmasabb jellege folytán még emelte a szerelmi zálog értékét.

A hölgyek és urak kezükön, különösen vadászat vagy harc alkalmával kesztyűt is viseltek. Míg a férfiaknál ez a ruhadarab a hatalom, méltóság jelképe volt, a hölgyek kesztyűje gyakran szerepel szerelmi zálogként, éppúgy, mint a köntösujj; a lovag sisakjára erősíti, úgy indul a harcba.

Lovaglásnál, vadászaton, de esetleg más alkalmakkor is alamizsnás táskát viselt övén az úrnő, ebben pénzen kívül különböző használati tárgyak húzódtak meg.

A férfiak öltözéke a XIII. században még csak némileg

különbözik a
nőkétől, nemegyszer még most is ruhát tudnak cserélni, vagy egymás ruháját viselik. De a férfiköntös némileg rövidebb, mint a női, és nem hátul, hanem elöl vagy oldalt záródik.

Lovagláshoz, vadászathoz a férfiak csizmát viselnek. A köntös alatt kb. térdig érő vászon alsónadrágot (bruch, bruoch) hordtak, amelyet övvel erősítettek derekukra; ugyanide erősítették hosszú szalagokkal a harisnyát is. Ez utóbbit tarka szövött anyagból szabták, varrták, vagy pedig bőrből készítették.

A férfi- és női divat hasonlóságát a hajviselet is hangsúlyozta a XIII. században. A férfiak borotválták arcukat, de hajuk vállukra hullott, s ott rendszerint visszagöndörítették. A homlokon is hullámot kívánt a divat.

A hosszú haj a férfiaknál az előkelőség jele volt, a köznép továbbra is rövidre nyírt hajjal járt.

Leginkább a fejfedőben különbözött ekkor a férfiviselet a hölgyekétől, elsősorban valószínűleg azért, mert a férfiak többet tartózkodtak a szabadban: utaztak, járták a birtokot, vadásztak stb. Utazásnál csuklyafélét hordtak, de már kalapot, sapkát is. A pávatoll kalap a férfiaknál is előkelő viseletnek számított. Alamizsnás táska, kesztyű a lovag öltözékéhez is hozzátartozott.

A felső köntöst a gazdagok rendszerint nemes prémmel, hermelinnel, cobollyal stb. szegték. Kedvelték többféle prém mintás összeállítását.

Az idők folyamán egyre tarkábbak a ruhák, egyre nagyobb a fényűzés. Franciaországban például már 1279-ben rendeletet adott ki a király a túlzott öltözködés ellen, előírta: a nagyurak évente 5 prémes öltözetet készíttethetnek, a kisebb rendűek kevesebbet. Az 1000 livre vagyonú polgár évente csak egy ruhát vehetett magának, s a feleségének kettőt.

A ruhaanyagok között a XIII. században egyre nagyobb helyet foglal el a selyem, amely az előző századokban egészen rendkívüli ritkaságnak számított. Ekkor már nemcsak Keletről hoznak be Nyugat-Európába selymeket, hanem egyes olasz városokban is kezdenek selymet szőni.

Igen nagy divat, de rendkívül drága a mintás anyag, még díszruhájukat is csak kevesen tudják ebből varratni. Már a XII. század óta tudtak ugyan mintát famodellről vászonra nyomni, de ez nem jött számításba az előkelők felsőruháinál, legfeljebb az alsóneműnél használhatták fel ezeket a mintás vásznakat.

A legtöbb felső köntös mintázatlan, színes gyapjúszövetből készült.
Igen finom anyagnak tartották a skarlátot, ez nem szín, hanem szövetfajta, piros, fehér, barna, zöld színben is előfordul, s néha még csíkosan is szövik.

A köpenyt és a felső köntöst bélelték, a bélés színe rendszerint eltérő a köntös anyagától, s a köntös és köpeny színe többnyire szintén nem azonos, így azután igen színgazdag képet nyújtott egy-egy ilyen öltözék; a színek megválogatásában nyilvánult meg leginkább a hölgy vagy lovag ízlése. Az élénkséget kedvelték, a szürke, fekete, a barna inkább a nép öltözékének színe volt, és a gyászé.

A XII. században még csak spanyol területeken szokásos a gyászruha, de később már másutt is elterjedt, 1317-ben Mahaut d'Artois fekete ruhát visel szibériai szürke mókusprémmel és fehér nyúlszőrrel, mert meghalt a fia. De csak egy fél esztendeig. Az özvegyek persze általában kerülik az élénk színeket. Magyarországi Klementina (1328), X. Lajos francia király özvegye főleg lila és szürke ruhákat hagyott hátra. Egy közülük fekete szegélyű. A barnát is a gyász színének tekintették. A rövid zeke nem illett a gyászhoz, a férfiak hosszú, fekete vagy sötét, csuklyás köntösben gyászoltak, olyanban, mint az asszonyok.

A XIV. században is, mint már előzőleg, Franciaország a divatdiktátor, noha kétségtelen, hogy a többi nyugat-európai terület nem fogadja el változtatás nélkül a francia „módit".

A divat ekkor már gyorsan változik, a fényűzés folyton nő. A királyok, városok egymás után bocsátják ki a ruharendeleteket, amelyek részben az esztelen pazarlásnak igyekeznek gátat vetni, részint pedig a társadalmi csoportok közötti öltözködési különbségeket akarják megőrizni. VII. Károly francia uralkodó (1422-1461) rendelete azt a véleményt fejezi ki, hogy a föld egyetlen népe sem oly mértéktelen és állhatatlan a ruházkodás terén, mint a francia, s hogy az öltözet alapján többé nem lehet az emberek rangját, állását felismerni. Ez persze nemcsak az urak és polgárok közötti különbségre állt, hanem az uralkodó osztályon belül is, márpedig azokban a monarchiákban, ahol az uralkodó hatalma egyre erősödött, az udvari etikett szigorú öltözködési szabályokat, megkülönböztetéseket kívánt. A városokban a

patríciusok akarták különleges helyzetüket ruházatukkal is kifejezni. De a fényűzés elleni rendeletek nagy száma éppen azt bizonyítja, hogy a tilalmak meglehetősen hatástalanok maradtak.

A XIV-XV. századi divat időnként eléggé bizarr jelleget öltött, erős túlzásokba csapott. A ruhakészítők szabadon kiélték fantáziájukat, az anyagok még változatosabbak, még pompásabbak voltak, mint előzőleg, és mind nagyobb mennyiségben álltak rendelkezésre. Megjelenik a bársony, 1316-ban említik először.

A hosszú köntöst a férfidivatból teljesen kiszorítja a rövid zubbony (pourpoint), amely szorosan simul a felsőtestre. A megrövidülés lassanként ment végbe, 1330 körül még a lábszár közepéig ér a férfi

felsőruha, a század közepén már nem takarja a térdet, rövidesen felháborodva jegyzik fel, hogy a fiatal férfiak olyan rövid ruhát viselnek, amely nem takarja el ágyékukat és hátsó felüket. „Ha lehajolnak, látszik a fenekük. Micsoda hihetetlen szégyen!” De hiába szidalmazták, kárhoztatták, fenyegették pokolbeli büntetésekkel ezeket az elvetemült ifjakat, a köntös mindig rövidebb és szűkebb lett, elöl a nyaknyílást gombbal fogták össze, s megszületett a férfi-”zakó”. Elengedhetetlen kelléke az egyre magasabb gallér. Minthogy a széles mell és a karcsú derék számított szépnek, a divatos urak gyapjúval tömték ki a mellüket, és fűzték a derekukat. Az egyre szebb és díszesebb öv lecsúszott a csípőre. Erre akasztották a táskát és a tőrt.

A ruhaujj az udvari ruhánál gyakran földig ért, és többnyire prémbélés díszítette. A század végére azonban eltűntek ezek a hosszú szövetdarabok, s újra a zárt ruhaujj jött divatba. Elterjedt a harangforma kézelős ujj is, amely néha az egész kezet eltakarta.

A rövid zeke fölé hideg időben bő köpenyt borítottak. A klérus s ünnepélyes alkalmakkor az uralkodó továbbra is hosszú köntöst viselt; a tudósok, a tisztségviselők is ragaszkodtak a hagyományos öltözethez. Idősebb férfiak általában szívesebben viselték a hosszú köntöst. A XIV. század közepén divatba jött a houppelande, ez igen bő, hosszú felsőruha volt, elöl sokszor nyitott, s hátul többnyire uszályban végződött. Földig érő, bő, tölcsér alakú ujjával, magas állógallérjával festői látványt nyújtott.

A férfiak ekkoriban hajukat rövidebbre nyírták; rendszerint fülig ért, és vagy simán viselték, vagy a fülnél sütővassal, tojásfehérjével

felbodorították. Újra megjelent a szakáll, sőt szakálltalan arcban a bajusz is, ezt az újdonságot is meglehetősen goromba, kritikus megjegyzésekkel kísérik a klerikusok, krónikások. A sapka is megnyúlt, sokszor farokszerűen, és élénk színekben pompázott. A XIV. században ez a fejfedő, a hosszúra nyúlt végű csuklya az általános viselet. Dante és Petrarca is ezt viseli.

Nemcsak a sapka, a cipő is rendkívül megnyúlt; „csőrét” pamuttal tömték ki. A rendeletek megszabták: ki milyen hosszú csőrt viselhet. Az egyik szabályzat szerint fejedelmek 2 és fél láb hosszút, főrangúak 2, egyszerű lovagok 1 és fél, gazdagok (nyilván nem nemesek) 1, egyszerű

emberek fél láb hosszút. Valószínű, hogy a „nagy lábon élni” kifejezés e divattal függ össze. A cipőket oldalt zsinór vagy csat zárta össze.

A női ruhánál a XIV. században a legfeltűnőbb újítás az egyre mélyebb kivágás. A moralisták erősen háborognak: a nők fél melle kilátszik! – kiáltják döbbenten. A derék még az eddiginél is szűkebb; fűzőfélét viseltek a ruha alatt. Az öv gyakran a csípőre került. Az előkelő hölgyek díszruhája mindig uszályos. Az ujjatlan surcot karkivágása olyan mély lett, hogy látni engedte a karcsú derekat, ezt a prédikátorok „az ördög ablakának” nevezték. Viseltek rövid menteszerű surcot-t is, továbbá a már említett houppelande-ot. A ruha ujja a nőknél is hosszú, bő. Nyilvánosság előtt és a templomban a nők számára kötelező volt a köpeny, amely eltakarta dekoltázsukat és derekukat.

Minthogy a XIV. században csak az igen magas homlokot találták szépnek, a homlok felett borotválták a hajat. Lelógó fonatokat vagy kibontott fürtöket már csak a hajadonok viseltek. Az asszonyok fülükre vagy koszorúba tűzték hajfonatukat, s rendszerint főkötőt helyeztek rá. Ennek a formája igen gyakran változott. A főkötőt többnyire most is az állkendő egészítette ki, ez az arc egész alsó részét eltakarta. A század végén jön divatba a szarvas főkötő és a hennin. Az előbbinél a hajat kétoldalt magasra feltornyozták; a frizurára illesztett fejkötő elöl rendszerint lehúzódott a homlokra, a fejtetőn alacsony volt, a fej két oldalán szarvként felmagasodott. Az utóbbi magas, keskeny kúp alakú süveg, amelynek hegyéről hosszú fátyol csüng a földig. Az egyik

rendelet szerint ez a süveg előkelő hölgyeknél egy méter magas lehetett, polgárasszonyoknak azonban meg kellett elégedniük 50 vagy 60 centiméterrel.

A hölgyek cipőjének orra szintén hosszú volt, de elmaradt a férfiaké mögött.

A hosszú köntösök, a megnyújtott, magasított fejfedő, a hosszú orrú cipő – mindennek az a célja, hogy az alakot minél karcsúbbnak, minél magasabbnak tüntesse fel. Ezt a hatást az urak és hölgyek még azzal igyekeztek fokozni, hogy sajátos tartást tettek divatossá: fejüket előrenyújtották, felsőtestüket hátrahajtották, fél csípőjüket vagy hasukat előretolták; így valósággal az S betűt utánozták. A ruházat egyes darabjait lehetőleg elütő színű anyagból készítették, sőt az egyes ruhadarabokat is rendszerint többféle színű szövetdarabokból állították

elő. A szegélyt többnyire cakkosan kivágták. A ruha díszítésére gyakran alkalmaztak 5-6 sor gombot, vagy pedig – elsősorban Németországban – csörgőket. Ez utóbbit nemcsak az övre, hanem a ruha szegélyére, ujjára is erősítették; elképzelhetjük, milyen csengés-bongás uralkodott egy-egy népesebb gyülekezetben. Később ez a divat az udvari bolondok ruhájának legfőbb jellegzetessége lett.

E divatra jellemző, hogy igen komplikált, sok munkát igénylő a ruhák szabása, s így egy-egy öltözet igen költséges.

A XIV. század végétől a burgundi udvar a divat diktátora Európában.

A burgundi herceg városai Európa legfontosabb textilipari és kereskedelmi központjai közé tartoztak, úgyhogy a herceg és udvara valóban dúskálhatott a legszebb, legízlésesebb anyagokban: selyem, bársony, brokát, posztó stb., amit a flandriai iparosok készítettek – s amit Itáliából és Keletről importáltak –, mind rendelkezésére állt. Az előkelők ruhái oly szépek, díszesek voltak, hogy akármelyik beillett volna miseruhának. Az uralkodók – köztük a burgundi herceg is – udvaroncaikat, tisztviselőiket kezdik egyenruhában járatni, vagy legalábbis dinasztiájuk színeiben. Míg az öltözetek fényűzése erősen megnőtt az előző századhoz képest, formái csak lassan változtak, de a díszöltöny és a mindennapi ruha egyre inkább eltér egymástól. A király hosszú öltözetet hord köpennyel: egy nyitott surcot-t, egy zárt surcot-t, alatta cotte-ot; fején csuklyás kalap, ez ünnepi alkalmakkor rendszerint hódprémes. A köpeny nemegyszer rendkívül bő és uszályos.

A köznapi öltözet alapja a pourpoint, amely alatt inget viseltek.

A
pourpoint szabása egyre bonyolultabb. A gallér többnyire magas, keretbe foglalja az arcot, szorosan gombolódik; ha prémes, egészen fülig ér. A vállakat kis szárnyak szélesítik. A mell ki van tömve, éppúgy, mint a felső ujjak, az ún. bombardes.* *(* Bombarde (fr) – ágyú)* A ruha legfőbb dísze a XV. század közepétől leginkább a cakkozott, levél formájúra kivágott szegély.

A férfiak rövid felsőruháját kiegészítő harisnyanadrág többnyire még anyagból szabott, de – úgy látszik – már 1387-ben kötött harisnyát visel a francia király, noha egyes kutatók szerint csak a XVI. században hordanak először kötött harisnyát. E ruhadarabból az előkelők igen sokat, több százat tartanak ruhatárukban.

Minthogy a köpeny nyaka magas, a fejfedő csuklyarészt már nem viselik, a kalap gyakran turbánszerű. A prémes kalapokat tollak, ékszerek díszítik. De sok másféle karimás, karimátlan formát, sokszor egészen komplikáltat is megfigyelhetünk.

A hölgyek díszruhája rendkívül bő, nehéz, mindennapi viseletre teljesen alkalmatlan. A nyakkivágás néha egészen merésszé válik, a kebel nagy részét és a vállakat is megmutatja. Lent viszont annál hosszabb, uszályos. Az öltözet teljesen eltakarja a lábbelit, de az úrhölgyek mégis nagy luxust űznek ezzel is, néha száznál is több párral rendelkeznek.

A női frizura az előkelő körökben egészen elképesztően bonyolulttá válik. A hajat a fülnél magasra feltornyozzák, hogy elhelyezhessék rajta az igen széles, homlokukra hajló kalap- vagy koszorúfélét. Néha ezt a koszorút vagy göngyöleget aranyhálóba tűzik, ami igen szép, festői viselet. Egyszerűbb megoldása keményített, szarvszerűen feltűzött kendő vagy fátyol, amit halcsontra vagy drótra erősítettek.

Később divatba jött a hajat teljesen elrejtő fezszerű brokátsapka. Tetejéről átlátszó muszlinfátyol hullt alá, ami eltakarta a homlokot, és V alakú gerincet alkotott a sapka közepén. Továbbra is divatos a hennin.

Idősebb asszonyok keményített vásznat illesztettek a fejükre, az előbb említetteknél szerényebb formákban.

A prémek közül a szürke mókust, a menyétet, bibert, hiúzt kedvelték. Kevesebbre tartották a rókát, barna mókust, nyulat és a birkát. A hermelint és cobolyt értékelték legmagasabbra. Dunna-lúdpehellyel is

szegélyezték a köntösöket.

Csak az öregek támaszkodtak botra, s aki hosszú útra gyalog indult, az szerelte fel magát vándorbottal. A kardot azonban mindig vagy a derekán, vagy legalábbis keze ügyében tartja a lovag.

*

Mikor az úr és az asszony befejezte a toalettet, egész háznépükkel a misére vonultak. A lovagi fogadalomban az úr megígérte, hogy mindennap misét hallgat. Minden várban építettek kápolnát, és tartottak papot, aki nemcsak a lelkipásztori teendőket látta el, hanem felolvasta az úrnak a leveleket, megírta a választ, tanította a gyermekeket,

tanácsokat adott a gyógyítás, földművelés, gazdálkodás, építkezés kérdéseiben is.

A kápolna a nagyobb várakban külön épület a belső körzetben. Másutt a lakótoronyban, a palotában vagy a kapuépületben helyezték el. Néhol kétemeletesre építették, s valószínű, hogy az emeleten az úrnak, a földszinten a szolgáknak tartottak istentiszteletet. Ez utóbbi szolgált temetkezési helyül is. A két részt széles nyílás kötötte össze, s így a felső mintegy az alsó kápolna karzata lett. A felső részt sokkal gazdagabban díszítették, mint az alsó kápolnát.

Nemegyszer a lovag és kísérete a szomszédos kolostorba vagy városba lovagolt misét hallgatni, különösen ünnepnapon, mert ott nagyobb templomot látott, szebb kórust, orgonát hallgathatott, s a prédikáció is más volt, mint a házikáplán megszokott dorgatóriuma.

Ha a mise kissé hosszúra nyúlik, a hallgatóság nyugtalankodni kezd, a gyomruk követeli jogait. Amint visszatérnek a várba, ételt szolgálnak fel, az ún. korai étkezést (disner, Frühmahl); minthogy a mise nem tarthatott túlságosan sokáig, erre az étkezésre kb. 9 óra körül került sor, de néhol később. Általában az étkezés idejét tekintve igen nagy időbeli eltérések lehettek az egyes vidékek között.

Néhol reggel csak keveset ettek, mert délben étkeztek bőségesebben. Általában húst fogyasztott reggel is az úri család, vaddisznót, baromfit sütve, valamiféle mártással, fehér kenyeret, bort.

Akár könnyű, akár dúsabb volt a reggeli étkezés, utána vagy lepihent az úr (ha öreg vagy valami okból fáradt volt; ilyenkor ismét

teljesen meztelenre vetkőzött, úgy bújt az ágyba), vagy pedig, ha nem ment, vagy nem készült háborúba, a birtok ügyeivel foglalkozott, bíráskodott alattvalói felett. Az úrnőre és asszonyaira vártak a háztartás bonyolult, nehéz kötelességei. Ilyenkor osztotta ki az úr és úrnő a szolgáknak, tisztségviselőknek a feladatokat. Nagyobb urakat egész udvartartás vett körül, amely felépítésében megegyezett, ha arányaiban kisebb is volt, mint az uralkodóé. Hiszen a királyi udvar is voltaképpen a nagyúri kíséretből nőtt ki. A legmagasabb rangú tisztségviselő a szenesál. Ez az úr helyettese; ha kell, bíráskodik helyette, s vezeti a seregét. Hadba vonuláskor ő tartja a zászlót. A marsall elsősorban az istállókra ügyel, a kamarás az ékszerekre, kincsekre, pénzre, a pohárnok a pincére s az étkezésre. Erre az utóbbi feladatra néha külön asztalnokot tartott az úr.

Számos szolga, fiú, kutyapecér, vadász, szakács, ajtónálló egészítette ki a háznépet, a vár úrnője körül pedig szobalányok, szolgálók végezték el az úrnőhöz és a kisasszonyokhoz nem illő piszkos és nehéz munkát.

Délelőtt jelentek meg a kastély kapujában a szegények alamizsnáért. Úgy illett, hogy az úr bőkezű legyen. Ez növelte tekintélyét, jó hírét.

Néha vadászni vagy halászni ment a mise után az úr, vagy csak kisebb lovaglásra indult, hogy délre otthon legyen – már ott, ahol nem reggel, hanem délben volt a két főétkezés egyike. Ebéd után újra dolga után látott mindenki éppúgy, mint délelőtt. Néha sakkoztak vagy más játékot űztek evés után az urak.

A második főétkezés mindig az estebéd. Ezt tekintették a legfontosabb étkezésnek. Többnyire hat órakor vagy még később szólaltak meg a kürtök, amelyek asztalhoz hívtak. A legtöbb várban a lovagteremben étkeztek, csak néhol tudunk külön ebédlőteremről.

A teremben nem álltak állandóan asztalok, csak az étkezés ideje előtt állították fel a kecskelábakat vagy négylábú állványokat, erre fektették az asztallapokat. A lapot néha drága anyagból, pl. ciprusfából készítették, elefántcsont berakással. Az asztalok mellé odahelyezték a székeket az úr, az úrnő és az előkelő vendégek, a padokat a többiek számára. Az ülőbútorokat szép takarókkal borították, az asztalokat abroszokkal. Ezek az utóbbiak általában fehérek, finom hímzésekkel, szegélyükön arany- és ezüstrojtokkal. Abrosz nélkül úri ember még a

sátorban vagy a szabadban sem étkezhetett. Terítéskor az asztalra
felrakták a sótartókat, késeket, kanalakat, kis kelyheket. Általában két-
két vendégnek készítettek oda egy-egy kis tálat, amely a mai tányérnak
felel meg. Ez köznapra cinkből, fából vagy agyagból készült; ünnepi
alkalmakkor az úr és az előkelő vendégek ezüstből étkeztek. Az
ezüstkészlet többnyire valóságos művészi remek volt, nehéz darabok,
amelyek vagyonfelhalmozásra is szolgáltak, továbbá a vagyon
fitogtatására. A nagyúr jövedelme fölöslegéből ugyanis drágaságokat
vásárolt. De nem szabad túlzott elképzeléseket táplálnunk e kincsekről.
A yorki érsek 1182-ben a következő drágaságokat hagyta hátra: egy
arany ivóedényt (cappa), hét ezüstből valót, hét ezüstkelyhet (ciffi),
három erezett edényt, három ezüst sótartót, negyven ezüstkanalat, nyolc
ezüsttálacskát, egy nagy ezüsttálat és kisebb ezüstedényeket. Így a yorki

érsek – ez pedig igen magas állású, nagy jövedelmű úr volt – legfeljebb tizenhat személyt tudott ezüstterítékről megvendégelni.

Ha az úr sok vendéget hívott valamilyen ünnepi alkalomra, akkor szinte minden estebéd csodálatosan pompás, díszes körülmények között folyt le. Ilyenkor, miután az ételek elkészültek, a terítés megtörtént, s a háznép és a vendégek összegyűltek, a szenesál vagy az asztalnok, aki már előzőleg irányította az előkészületeket, belép az ebédlőterembe, kezében a méltóságát jelző bottal. Letérdel az úr elé, és jelenti: az ebéd készen áll. Az úr erre megfúvatja a kürtöt vagy harsonát, vagy pedig hangos kiáltással szólíttatja fel a vendégeket, hogy menjenek helyükre, s várjanak a kézmosásra. Erre, minthogy nem használtak villát, hanem ujjaikkal ettek, nagy szükség volt. A kamarás és a nemes fiúk hozták a mosdótálat és a kannát, térdet hajtottak a vendégek és a háznép tagjai előtt, s vizet öntöttek a kezükre. A fiúk nyakában ott lógott a kéztörlő, ezt használták a vendégek. Kevésbé ünnepi alkalmakkor odakészítették a mosdótálat és a törülközőt, s ki-ki maga járult oda. A mosdótál rendszerint ezüst vagy arany, gazdag domborművekkel. Néha egész vadászjeleneteket véstek rá vagy táncosokat, zenészeket stb. A mosdótálat először a hölgyekhez vitték a fiúk, aztán az urakhoz. A víz rendszerint hideg volt, de fényűzőbb házaknál télen megmelegítették, s rózsaolajjal illatosították. A ruha bő ujját mosdás közben a szolgák, apródok vagy a hölgyeknél az udvarlók tartották, hogy át ne

nedvesedjék kézmosás közben.

Ezután ki-ki elfoglalta kijelölt helyét. A várúr rendszerint külön, néha kiemelkedő helyen álló asztalnál étkezett vagy egymagában, vagy feleségével. Kevésbé előkelő helyen a házigazda az asztalfőn foglalt helyet, mellette sorban, rang szerint a vendégek és a háznép. A kor erősen adott minden téren a rangra s a rang külső kifejezésére. Így azután igen lényegesnek tartották az ülés sorrendjét, sokszor valóságos tudomány kellett ahhoz, hogy helyesen állapítsák meg.

Régebben az urak és a hölgyek külön teremben étkeztek, s a háziasszony is csak akkor jelent meg a férfiak asztalánál, ha különösen meg akarta tisztelni a vendégeket. De már a XII-XIII. században a nők és férfiak együtt ültek az asztaloknál, vidáman társalogva. Gyermekek azonban, különösen hét éven aluliak, legfeljebb csak vacsora után

jelenhettek meg az étkezőteremben, hogy üdvözöljék a vendégeket és szüleiket.

Amikor az úr és családja s a vendégek elfoglalták helyüket, az asztalnok harsonaszó mellett, nemes ifjakkal és szolgálattevő lovagokkal felhordatta az ételeket.

Valószínű, hogy a levest szolgálták fel legelőször, de erről csak egyszer történik említés. Chrétien de Troyes Percevaljában említenek borlevest.

A fő fogások a húsételek. Nemcsak az a fontos, hogy bőségesen és változatosan kerüljenek a finoman elkészített húsok az asztalokra, hanem hogy felszolgálásuk is finom és étvágygerjesztő legyen. A nagyobb madarakat a sütőnyárson vitték a terembe, ott a készen tartott tálakra helyezték; a többi fogást arany- vagy ezüsttálcákon vagy tálakon hordták fel; a szárnyasokat egészben, a többit felszeletelve. A szárnyas feldarabolását vagy az apródok, vagy a nemes kisasszonyok végezték.
A húsdarabokat a szolgálattevők azután térdet hajtva átnyújtották a vendégeknek; az ő kötelességük volt arról gondoskodni, hogy az asztaloknál ülők étellel jól el legyenek látva, s kelyhük ne álljon üresen.
Füstölt és sült disznóhús nem hiányzott az asztalról. Télen az urak is többnyire sózott húst ettek, sokszor marhahúst és hurkát is, de ezeket nem tartották finom ételnek. A libát, kappant, csirkét kedvelték, ínyencfalatnak számított a páva; nyárson sütve, borsos mártással szolgálták fel. A vadhúst nagyon szerették, a szarvast, őzet szalonnával spékelve sütötték meg. Az utóbbiból pástétomot is szoktak készíteni. A vaddisznó, nyúl mellett darvat, vadludat, fácánt, foglyot, kócsagot,

hattyút, túzokot, sőt bölömbikát is ettek; a dús lakomákon nem hiányozhattak a kis énekesmadarak sem.

Böjt idején, de máskor is sok halat hordtak fel; melléje mártást adtak.

Néha aszpikfélével szolgálták fel, de többnyire sütötték.

Pástétomokat minden vacsoránál tálaltak, főleg húspástétomokat.

Ételhez, italhoz rengeteg fűszert használtak, sót, borsot, köményt, szerecsendiót, szerecsendió-virágot, szegfűszeget, kardamumot, gyömbért stb. Így pl. Jeanne d’Évreux királyasszonynak a következő fűszerek maradtak halála után a konyháján a leltár szerint: 3 csomag mandula, 6 libra* *(* A libra (livre, font) régi űrmérték. Igen elterjedt a párizsi libra = 490 g. 1 libra = 4 quarteron; 1 quarteron = 4 uncia)*

bors, 23 és fél libra gyömbér, 13 és fél libra fahéj, 5 libra kardamummag, 3 és fél libra szegfűszeg, 1 negyed libra sáfrány, fél libra hosszú bors, 1 és fél quarteron pisztácia, fél quarteron fahéjvirág, 46 libra rizs, 2 quarteron levendula, 5 libra kömény, 20 libra cukor.
Ecettel is ízesítették az ételt.

A hús mellé meleg vagy hideg mártást tálaltak. Ebbe mártogatták a húst és a kenyeret.

Hogy főzeléket ettek-e a lakomákon, azt nem említik sem a krónikák, sem a költők. De a salátáról megemlékeznek.

Egy teríték mellől sem hiányozhatott a fehér kenyér, cipó.

Egy-egy lakománál többfajta húst illett feltálaltatni, de 7-8 fogás már nagyarányú fényűzésnek számított.

A húst a késekkel (többnyire ebből sem jutott minden vendégre) feldarabolták, s kézzel emelték a szájukhoz. A kenyér némileg a tányért helyettesítette. A mártásokat ezüstből, aranyból vagy esetleg közönségesebb anyagból készült kanállal ették.

Az urak az étkezésnél bőségesen ittak, de persze nem vizet, erre csak végszükség esetén fanyalodtak. Az erősen fűszeres, sós húsételek hatalmas szomjúságot okoztak. A nagyúri vendéglátók arra törekedtek, hogy különfélefajta, igen jó bort töltsenek a kelyhekbe, európai és keleti, minél régibb s minél erősebb borokat. Fontos volt, hogy az ital ne legyen zavaros vagy langyos. Télen hóval hűtötték. Kedvelték a bólét, a fűszeres, mézes bort, továbbá az ún. claret-t. Ezt szintén fűszerrel, mézzel ízesítették, aztán leöntötték az ízesítőkről, s állni hagyták, míg teljesen kitisztult.

A bort díszes kannákban hordták fel, s ezekből töltöttek a

kelyhekbe,
kupákba. Rendszerint két vendégre jutott egy ivóedény. Többnyire
nemesfémből vagy ónból készült, de már a XIII. században használtak
üveg ivóedényt is. Ám még fejedelmi, királyi asztalokon is állnak
fakupák, persze többnyire ezüstveretekkel, drágakővel ékesítve. A
kelyhek sokszor fedelesek. Hosszú ideig igen divatosak a lábakon álló
hajó alakú ivóedények. A hajófedélzet alkotja az edény fedőjét.

A húsételek után különböző süteményeket tálaltak, főleg
mézeskalácsot és fűszeres, sőt töltött tortákat. Németországban nagyon
szerették a fahéjjal meghintett fánkot. Sajtot is kínáltak körül, végül
pedig gyümölcsöt: almát, körtét, szőlőt, birsalmát, diót, epret, sőt a

nagyon gazdagok őszibarackot is. Datolya, gránátalma, füge, sült gesztenye is szerepelt a gazdagok asztalán.

Nem szokott hiányozni az asztali zene sem, időnként a vendégek is énekeltek.

Az asztalnál kellemetlen látványt nyújt az illetlen vendég, ezért számos írás oktatja a lovagokat és hölgyeket arra, hogy hogyan viselkedjenek. Thomassin von Zirklare pl. lelkére köti a vendéglátónak, hogy gondoskodjék elegendő ételről, italról, a vendégeket pedig inti: legyenek elégedettek, szerények. Nem illik – írja -az első fogás előtt megenni a kenyeret, az ételt két kézzel a szájba tömni, tele szájjal beszélni vagy inni. Nem illik túl gyorsan enni, s a szomszéd elől (akivel közös a kelyhe és tála) mindent elkapkodni. Másokkal egyidejűleg a tálba nyúlkálni is illetlenség. Más írások a körmök tisztán tartására figyelmeztetnek, továbbá arra, hogy evés közben ne vakarózzanak, orrukat, fülüket ne piszkálják, szemükhöz ne nyúlkáljanak. Sőt azt is lelkére kötik a lovagoknak és hölgyeknek, ami ránk még az előbbieknél is furcsábban hat, hogy asztalnál ne fújják ki az orrukat, s az abroszt ne használják erre a célra. Itt kell megjegyezni, hogy – úgy látszik – a keszkenő orrfújásra használatát egészen a reneszánsz koráig nem ismerték, s az illem azt írta elő, hogy orrfújásra csak a bal kéz két ujját szabad használni, a váladékot azután a földön szét kell taposni. Az említett írásművekből azt is megtudjuk, hogy néha az urak és hölgyek kézzel nyúltak a sótartóba, szomszédjuk kanalát használták, a

kenyeret, miután beleharaptak, belemártották a közös tálba. Előfordult, hogy ujjukkal törölték ki a tálat, szuszogtak, illetlen hangokat adtak, késsel piszkálták a fogukat, márpedig az utóbbi művelethez fogvájót illett használni. A hölgyeket külön figyelmezteti a XIII. századi Rózsa-regény: ne mártsák ujjukat mélyen a mártásba, ne dugjanak nagy falatokat a szájukba, ne kenjék össze arcukat, ivás előtt törüljék meg ajkukat, s ne igyanak túl mohón. Az ilyesféle tanácsok arra vallanak, hogy bizony gyakran előfordult úri társaságokban mindezek ellenkezője is.

A lakoma végén leszedték az asztalt, az asztallapot az állvánnyal együtt elvitték. Ismét kézmosóvizet hoztak, hogy az ételektől ragadós ujjakat megtisztítsák. Míg ebéd után többnyire szétoszlott az asztaltársaság, és valami mozgást végzett, mert ezt egészségesnek

tartották, vacsora után még rendszerint sokáig együtt maradtak: újratöltötték a kupákat, gyümölcsöt, kompótot szolgáltak fel, beszélgettek, pohárköszöntőket mondtak.

Minthogy most nagy vendégségre gyűltek össze, a hölgyek egy időre visszavonultak, átöltöztek, újabb, még pompásabb öltözékbe, s a muzsikusok zenéjére és énekére megkezdődött a nagyteremben, vagy ha az idő engedte, a szabadban a tánc. Egy ideig füzértáncot jártak, az előtáncost nők, lovagok hosszú sora követte, bájos hajlongások és tánclépések közepette. A táncdalt valamennyien együtt énekelték, majd pedig a regösök és egy-egy előkelő dalolt sokszor maga szerzetté éneket; a refrénnél azután mindenki belevágott. Az éneket a muzsikusok hangszereinek hangjai kísérték. Egyszerre összesúgtak a táncosok, s az egyik ifjú hajadon köré sereglettek: kérték, mutassa be azt a táncot, amelyet legutóbb kitalált. A kisasszony eleinte vonakodott, de azután intett a muzsikusoknak, megmondta, hogy melyik ismert nóta dallamára kívánja új táncát eljárni. Az idősebb urak és hölgyek is odagyűltek, s gyönyörködve nézték a táncban hajladozó bájos leányalakot. Az új tánc tetszést aratott, több úrfi és kisasszony gyorsan megtanulta, s csatlakozott a „szerzőhöz”, énekkel kísérve mozdulataikat. Majd „koszorús tánc” következett. Négy lovag odalépett egy hajadonhoz, s a középre helyezett székhez vezette. A lány virágkoszorút tartott a kezében. Egy ifjú elébe lépett, s dalban megkérdezte: miért üldögél itt egymaga. A lány dallal válaszolt, mialatt koszorújával játszott, majd felállt, s körbetáncolt a terem közepén; a kérdező ifjú elébe vezetett egy ifjú lovagot, a lány elfogadta, mire az ifjú dalt énekelve elvezette. Ezután néha a társaság követelte,

hogy
táncolják a „Szép Aelis”-t. Ez igen divatos tánc-pantomim a XIII. században. A ház egyik kisasszony lánya vállalja Szép Aelis szerepét:
öltözik, mosdik, díszíti magát, sétál a kertben, fogadja lovagját, s közben dalol, a többiek kórusban kísérik, és minden cselekedetéhez
refrénként éneklik: „Szép Aelis mossa arcát, mossa szemét”, „Szép
Aelis a kertbe megy” stb.

Majd olyan tánc következett, amelynél egy lovag két hölgyet vezet a
zene és ének hangjára csusszanó léptekkel körbe a teremben: néha
kecsesen megperdülnek.

Ha a szabadban táncoltak, akkor ugráló táncokat jártak. Azt tekintették az urak közül a legügyesebb táncosnak, aki a legmagasabbra ugrott.

Ámbár az ún. udvari táncoknál az urak csak a nők kezét érinthették meg, s legfeljebb gyengéd kézszorítással „udvarolhattak a hölgyeknek”, a papok mégis erősen kifogásolták a tánc minden formáját, az ördög találmányának mondták. Különösen a templomban és a temetőkertben, ünnepek előestéjén, vigíliáján rendezett pantomimszerű táncokat nehezményezték, számos zsinaton hoztak határozatokat ellenük. De minden más táncot is az ördög találmányának mondottak. Jacques de Vitry (1240) így ír: „Mint a tehén, amelyik a többi előtt halad, és kolompot visel a nyakán, az a nő is, aki elsőként énekel és vezeti a körtáncot, kolompot visel, az ördögét… Mert a körtáncnál az ördög áll a középpontban, s mind balra fordulnak, mert az örök halál felé igyekeznek. Mikor pedig egyik láb meglöki a másikat, vagy a férfi megérinti a nő kezét, az ördög tüze gyullad fel.” A prédikátorok számtalan példát mondottak arról: miként sújtott le az Úr keze a táncosokra.

A lakoma idősebb résztvevői közben iszogattak, régi élményeikről beszéltek, politikáról, lovakról, vadászatról vitatkoztak. Időről időre azután a fiatalabbak is csatlakoztak hozzájuk.

Az úri neveléshez, mint már említettük, hozzátartozott a zenetanulás is. A jól nevelt lovag, s különösen a főúri kisasszony játszott valamilyen húros hangszeren, néha nem is egyen.

A nagy ünnepség hírére sok zenész, zsonglőr gyűlt össze a várban. A tánchoz az egyik hárfáját üti plektrumával, a másik a psalteriont

pengeti kezével; ez háromszög alakú tok, 10-12 vagy több húrt feszítenek rá, a zenész úgy tartja, hogy leghosszabb oldala vízszintesen kerül a nyaka alá. A harmadik citerát penget; hegedűs és gitáros is áll közöttük, sőt egy organistrum is akad, olyan húros hangszer, amelynél gyantázott kerék szólaltatja meg a húrokat. Van a zenészek között egy fuvoláslány is, bájos, finom, s csodálatosan szépen fújja hangszerét, de ért az oboa, furulya megszólaltatásához is.

A tánc szünetében a házigazda nagy kérlelésre előhozza egyik drága kincsét: egy díszes kódexet, amely Nagy Sándor hőstetteiről szóló lovagregényt tartalmaz. Ebből olvas fel egy részt. Majd pedig egy idős

lovag Trisztán és Izolda szerelméről mond el egy sokak által már ismert, de mindig újra szívesen hallott részletet. Az egyik vendég úr szép verseket költ. Ez most előszólítja kíséretében levő dalnokát, s előadatja verseit, amelyeknek zenéjét is maga szerezte. Ezután pedig az egyik zenész énekel az angliai Merlin varázslóról.

A társaság egy része közben a kertben néhány másik histrio vagy jokulátor köré csoportosul, akik igen sokféle módon mulattatják az összegyűlteket. Értenek a zenéhez, énekhez, szép történetek elmondásához, többnyire jeles tréfamesterek is. Akad közöttük olyan, aki nyaktörő akrobatikus mutatványokkal, bukfencekkel, ugrásokkal ejti bámulatba nézőit, van, aki nagy ügyesen késeket dobál vagy bábokat mozgat, a harmadik kézen jár, karikákon ugrik át, golyókat vagy edényeket egyensúlyoz. Egyes histriók állatokkal küzdenek meg, vagy kutyát, medvét táncoltatnak. Nagy sikert arat az állathangutánzó, a műlovar. A histriók között sok a nő. Előfordult az is, hogy valami sokat evő vagy sokat ivó produkálta magát a vendégek őszinte csodálata közepette. Így pl. ardres-i Arnold gróf esküvőjén egy tréfacsináló egyszeriben kiitta az egyik legnagyobb söröshordó tartalmát.

Ha tetszett a produkció, megajándékozták a histriókat. Az ellátáson kívül többnyire ruhát és pénzt kaptak, hogy megemlegessék az úr bőkezűségét, s mindenütt dicsérettel nyilatkozzanak róla és vendégségéről. Így pl. mikor Anjou Károly legyőzte az utolsó Hohenstaufot, az ünnepségen részt vevő urak az előző napon viselt ruháikat a histrióknak adták. De azért állandó a panasz e mesterség

űzőinél, hogy régebben az urak sokkal bőkezűbben viselkedtek velük, újabban zsugorivá lettek, legtöbbjük levetett ruháit inkább szolgáinak adja, mint a histrióknak.

De térjünk vissza a lovagterembe. Közben előkerültek az elefántcsontból készült kockák és a hozzá való márványtáblák is. A házikáplán elkedvetlenedve figyelte e szórakozást, mert hisz az egyházi és világi törvényhozás egyaránt elítélte a hazárdjátékot. I. Ottó 952-ben az augsburgi birodalmi gyűlésen a kockázó papokat hivatalvesztéssel fenyegette. II. Frigyes is törvényt hozott a kockázok ellen. IX. Lajos megtiltotta tisztviselőinek e játékot, s tilalmazta országában a kockák

gyártását is. De mindezek a rendszabályok teljesen hiábavalóknak bizonyultak.

A kocka perdült, hamarosan tekintélyes összegek cseréltek gazdát, a nyerők arca diadaltól ragyogott, a vesztesek elsápadtak, ingerült mozdulataik, szavaik rosszat jósoltak. A házigazda, hogy elejét vegye az ilyenkor gyakori vitáknak, vádaskodásoknak, sőt verekedésnek, intett apródjának, s leakasztatta a falról a vár féltett kincsét: a két remekbe készült sakktáblát. Az egyiket arany- és ezüstlapokból állították össze, a másikat ébenfából és elefántcsontból; mindkettőt szép domborművű ezüstkeret foglalta össze. Mindegyik akkora volt, hogy veszély esetén akár pajzsul is felhasználhatta valamelyik lovag. A vendégek odatódultak, hogy megcsodálják a kincsesládából előhozott, ébenfából és elefántcsontból remekbe készült, gyermekököl nagyságú figurákat. Minden darab a készítők dús fantáziájáról tanúskodott az egyik készlet futói elefánt, a másiké püspöksüveg alakúak, a paraszt mindkettőnél gyalogos katona, teljes fegyverzetben. A hozzáértők mindjárt megállapították, hogy a legszebb sakkjátékok hazájában, Londonban

készültek. Mindkét tábla mellé leültek a játékosok, s néhányan köréjük álltak, hogy figyeljék a küzdelem menetét. A négy játékos közismerten jól értett ehhez a nehéz művészethez, s így nagy küzdelmet lehetett várni, aminek izgalmát még fokozta, hogy előkerültek az erszények, komoly tétek halmozódtak az asztalon, s a nézők is fogadásokat kötöttek, ki az egyik, ki meg a másik fél győzelmére. A háziak aggodalmaskodva figyelték, mert vitáktól, veszekedésektől

tartottak. Hiszen nemegyszer még vér is folyt egy-egy izgalmasabb játszma következtében.

A hölgyek közül néhányan szintén értettek e nehéz játékhoz, de nem annyira, hogy e négy kitűnő játékos akármelyikével is le mertek volna ülni. A háziúr azonban nem feledkezett meg hölgyvendégeiről, sem a sakkban járatlanokról. Előhozatta a dáma- és malomjátékhoz szükséges, szintén remekművű, drága táblákat. Különösen az egyik dámatáblát csodálták meg. Egyes kockái keleti vörös jáspisból, mások hegyi kristályból készültek, az utóbbiak átlátszó lapjai alatt tarkára festett agyagfigurák feküdtek arany alapon: szirének, sárkányok, kentaurok stb. Az egyes mezőket és az egész táblát levéldíszes ezüstfoglalat

tartotta össze. A tábla két oldalára kis tartókat erősítettek a figurák számára.

A XV. században már kártyajátékkal is szórakoznak. Nem tudjuk pontosan, hogy ez a játék mikor kezdett elterjedni Európában. Sokáig azt tartották, hogy az elmebeteg VI. Károly francia király (1380-1422) szórakoztatására találták fel. 1392-ben VI. Károly kincstartójának számadáskönyvében ugyanis szerepel egy összeg, amelyet Jacquemin Gringonneur festőmesternek fizettek ki három kártyajáték arannyal és színekkel való elkészítéséért. De a kártyát már előbb is említik, így pl. Németországban 1377-ben. Sőt valószínű, hogy a kártyakészítők ebben az országban már 1330 körül céhet alkottak. A kártyafigurák és színek egyeznek a maiakkal, de sokkal változatosabbak. Festésük tág teret engedett a képzeletnek. Eleinte a kártya drága, de a fametszés és a rézkarc technikájának feltalálása után lehetővé vált a nagyarányú sokszorosítás, s egyre szélesebb körökben terjedt el ez a játék. Különösen az ulmi, augsburgi és nürnbergi kártyakészítők váltak híresekké. A kártyajáték számos fajtáját ismerték és űzték szenvedéllyel e korban.

A legfiatalabbak közül egy páran kifutottak az udvarra golyózni. Kijelöltek egy célt, s mindenki afelé gurította a kezében tartott golyót. Azután lehasaltak a földre, s buzgón méricskélték: melyik golyó jutott legközelebb a célhoz, ki nyert. Egypár serdülő hajadon és apród pedig

szép, színes bőrlabdát dobált ütővel. Ha valakit eltaláltak, az megemlegette, mert a labda jó kemény volt.

Mikor azonban annyira besötétedett, hogy az udvaron, a kertben játszani nem lehetett, s illetlenségnek számított volna, ha valamelyik leány vagy asszony kint marad, csak a termekben folyt a játék és a tánc.
Ha hűvös idő járta, s a kandallóban égett a tűz, azzal szórakoztak, hogy fakorongokat gyújtottak a lángoknál, s azután a magasba pörgették. A háziak nem nagyon örvendtek ennek az egyáltalán nem veszélytelen játéknak. Hiszen könnyen tűz támadhatott. Az egyik vendég mindjárt emlékeztetett is rá, hogy 1090-ben emiatt égett le a híres lorschi kolostor. Rábeszélték tehát az ifjúságot, hogy játsszanak inkább más társasjátékot.

Erre egy kisasszony leült egy karosszékbe, az egyik lovag elébe térdelt, fejét a lány ölébe rejtette, kezét hátán tartotta. A játszók sorban

ráütöttek a kezére, s nagyokat nevettek, ha az ifjúnak sokáig nem sikerült kitalálnia, hogy ki ütötte éppen meg.

Mikor ezt a játékot megunták, rátértek az „igazmondó király”-ra. Az egyik ifjút „királlyá” választották, s mindenkinek sorban eléje kellett járulni. A „király” különböző kérdéseket tett fel, s az igazat kellett rá felelni. Egy-egy különösen indiszkrét kérdésre harsány kacaj csattant fel, a kérdezett elpirult, sőt egy félénkebb hajadon még el is szaladt a válaszadás elől.

Ezalatt az apródok, szolgák állandóan körbejártak, bort, csemegét, fűszereket kínáltak. Az arcok a bőven fogyasztott szeszes italtól – no meg a tánctól, játéktól, szerelmi vágytól – kipirultak, a szemek csillogtak. Egypár lovag, akinek különösen ízlett a várúr bora, elbóbiskolt, aludt. Másokra éppen ellenkezőleg hatott a szesz. Az egyik vendég vadásztörténetet mesélt, s hihetetlen kalandjai hallatán egy másik gúnyosan nevetve sértő megjegyzést tett. Az elbeszélő felugrott, s ha a többiek nem lépnek csillapítólag közbe, bizony ölre mentek volna. Minthogy már jó későre járt az idő, s másnap korán akartak kelni, mert hisz vadászatra készültek, a háziak és a vendégek ágyukba tértek. Német földön a legkedvesebb vendégnek maga a házigazda és a ház leányai, a többieknek a szolgák, apródok még egy kehely bort nyújtottak át. Ezt még a nők sem vetették meg. Másutt nem hódoltak ennek a szokásnak.

Ilyen nagy vendégségnél éjszaka bizony szűknek mutatkozik a

vár.
Minden erre alkalmas teremben alszanak. Csak a legelőkelőbb vendégek foglalhatnak el egyedül egy ágyat, a többiek ketten fekszenek együtt: férj-feleség vagy két hajadon. A fiatal lovagok közül bizony csak három-háromra jut egy ágy, s nem is nagyon kényelmes. A szolgák pedig vagy az úri termekben, vagy a konyhában, kamrákban, istállókban a földön fekszenek, de előbb eloltanak minden tüzet, csak a konyha tűzhelyén hagyják meg a parazsat, hamuval gondosan letakarva.
Az asszonyok rendszerint szalagokkal díszített fehér vászonfőkötőt vettek fel, a férfiak is valószínűleg bekötötték éjszakára a fejüket, sőt nemegyszer becsavarták a fürtjeikét is, hogy hullámosak legyenek.

Másnap már jókor összegyűltek a várudvaron azok, akik részt vesznek a vadászaton. A közelben hatalmas erdőség terül el, s úgy tervezték, hogy még este visszatérnek. Az erdő mélyén, csöndes tó

partján áll ugyan egy szép vadászlak, s ott halászásra is nyílt volna mód,
de csak néhány résztvevőnek jutna hálóhely. Különösen a hölgyek
számára kényelmetlen a szállás. Márpedig most a nők is – kivéve az
idősebbeket – részt vesznek a vadászaton. Az úrnő már tegnap
előreküldött az erdő egyik szép tisztására néhány szolgát – kellő
mennyiségű étellel-itallal. Reggelizés és mise után indul el a csapat,
urak, hölgyek, apródok, szolgák, mind lóháton. A férfiak és nők
legtöbbje zöld köntöst visel, a nők a szokásos hosszú ruhát, de
lábbelijükön sarkantyú, fejükön kecses kalap. A férfiak rövid köntöst
öltenek, olyasfélét, mint a parasztok – csak persze finomabb anyagból –
, derekukon széles bőröv, benne kés, acél, kova, tapló. Lábukon vastag,
erős nadrág és lábszárvédő. Vállukról szépművű aranyozott vagy
elefántcsont kürt függ alá. Megszólaltatásához mindenkinek értenie
kell, mert ha elejti a vadat, hallalit fúj vele, s ha eltéved, jelt kell adnia.
Az öltözetet zöld, rendszerint prémmel bélelt kabát egészíti ki. A
nyeregkápán felhőszakadás ellen védő köpeny. Az urak alaposan
felkészültek, ellátták magukat vadászfegyverekkel: gerellyel, dárdával,
íjjal, nyilakkal. Oldalukon függ kardjuk. Körülöttük ott csahol a sok
különféle fajta kutya. Különösen nagyra becsülték ebben az időben a
fehér, csak kissé foltos ebeket. A várúr büszkén magyarázza, hogy
falkájának több tagja gyakorlott vadhajtó. A kopók nyakörvére erősített
hosszú, ékes selyemkötelet a falkamester szorongatja kezében, így tartja
együtt az izgatott állatokat.

A hölgyek, urak maguk is vezetnek egy-egy ebet. A hölgyek és
számos szolga kezén is pompás vadászsólyom ül, fején sapkával.

Útközben vadászebekről, madarakról, cserkészésről folyik csak a szó. A hölgyek, akik kecsesen, féloldalt ülnek a nyeregben – a férfimódra lovaglás illetlenségnek számít –, szinte éppoly hozzáértést tanúsítanak, mint a férfiak; hiszen a vadászat nemcsak szórakozás, nemcsak a testi erő, ügyesség és egyéb harcias erények gyakorlása, hanem más célt is szolgál: pusztítja a nagy számban élő és emberre-állatra egyaránt veszélyt jelentő vadakat, s emellett húst hoz a konyhára. A háziállatok távolról sem tudják ekkoriban kielégíteni az úr és háznépének hússzükségletét, márpedig a hús – mint láttuk – úri háznál a fő táplálék.
A parasztnak viszont a legtöbb helyen tilos a vadászat, a vadorzást kegyetlenül megtorolják. Az urak egymással szemben is igen

féltékenyek vadászterületükre, s nem egy véres viszály tört ki éppen vadászat miatt. Szent Lajos egyik életrajzírója például feljegyezte, hogy három fiatal flandriai nemes úr egy francia apátságban vendégeskedett, és onnan hét szolgával cserkészni indult. Véletlenül betévedtek Enguerrand de Coucy nagyúr erdejébe; az erdészek elfogták, és uruk parancsára mind a tízüket felakasztották.

A vadászat, a zöld erdő, a szabadban való kötetlen mozgás gondolata felvidítja a résztvevőket, nevetés, jókedv árad mindenkiből.

A vadászat rendjére a vadászmester vigyáz. Az urak jó neveléséhez hozzátartozik, hogy a vadászat művészetének sok szigorú szabályát nem sértik meg.

Az erdőbe érve a kutyák csakhamar felhajtják a szarvasokat, őzeket. Mivel bőven akad vad, a gímszarvast sem kímélik. Nemcsak szarvas, őz, hanem különböző madarak, no meg róka és nyúl, időnként vaddisznó, sőt medve is terítékre kerül. Amelyik vadász elejti az elébe kerülő állatot, annak jogában áll, hogy a jelenlevő hölgyek egyikétől csókot kérjen.

Jól nevelt úrnak már egészen fiatalon nemcsak a vad elejtéséhez, hanem megnyúzásához, szétbontásához is értenie kellett. Ilyenkor a kutyák is jóllaktak. Gottfried von Strassburg Trisztán és Izolda című művében az ifjú Trisztán, miután kiszabadul a kalózok kezéből, Marke király vadászainak egy csapatával találkozik, s megütközve látja, hogy az elejtett szarvast úgy akarják szétbontani, mint a disznót szokás.

Ajánlkozik, hogy megmutatja: hogyan kell a szarvassal bánni. Hátára fekteti az állatot, szájától elindulva lefejti bőrét először a mellső, aztán a hátsó lábáról, majd a szügyéről, de egyben hagyja. Szétvágja a bordákat is; a belsőségek kiemelése azonban nem úrnak való; piszkos munka, ezt a szolgák végzik. Ezután egy villa alakú ágra ráerősíti a máját és a vesét. Majd a négy darabba vágott szívet, a gyomrot, a tüdőt és a lépet a leterített szarvasbőrre dobja a kutyák számára. Ami a hátrészből a vesepecsenyén kívül megmarad, a szegényeknek jut. Ezután gondosan elrendezi a vadászok menetét; párosával haladnak, a vad különböző részeit szabályos sorrendben, kezükben viszik: elöl az agancsot, aztán a mellrészt stb.

A szertartás és az ezzel kapcsolatos szakkifejezések francia eredetűek.

Délben hangos kürtszó hívja a vadászokat az ebédhez. Evés közben izgatottan tárgyalják a történteket és az esélyeket. Dicsérik az ügyes és szerencsés vadászokat. A hölgyek kiosztják a szerencséseknek a jutalmul járó csókot. Az úrnők közül egyik-másik maga is ejtett vadat, vagy pedig solymászott.

A solymászást ekkor valóságos művészetté fejlesztik, több értekezést írnak róla. Számos sólyomfajtát különböztetnek meg (nemes, vándor-, vadász-, kerecsen- stb.), s minél idősebb az idomított ragadozó madár, annál magasabbra értékelik.

Az idomítás nem tartozott a könnyű feladatok közé. A fészkéből kiszedett fiókát csendes helyen kalickában tartották, kétszer naponta etették. Mikor kellően megnőtt, egy időre összevarrták a szemhéját, hogy ne lásson. Majd a lábára szíjat fűztek, ehhez egy hosszabb zsineget kapcsoltak. Csengőt is akasztottak a sólyomra, hogy ha elvész, könnyen megtalálják. Lassanként kinyitották a szemhéját; hosszú hónapokig roppant komplikált módszerekkel szoktatták a vadászathoz s az emberek közelségéhez. Idomítással elérték, hogy dobszóra felrepülve a levegőben keringjen, és adott jelre visszatérjen „támaszpontjára”, gazdája vastag bőrkesztyűs kezére.

Sólyommal rendszerint madárra vadásztak: fácánra, hattyúra, kócsagra stb. Először kutyákkal vagy dobszóval riasztották a madarakat, s csak ekkor vették le a sólyom fejéről a sapkát, oldották meg tartózsinórját, és dobták a madarat a levegőbe. Izgatottan figyelték az üldözést. Ha a sólyom elfogta zsákmányát, visszahívogatták, újra a

lábára erősítették a zsinórt, s fejére húzták a sapkát.

A jó sólyom igen értékes. Ha eltéved, a solymász sokáig keresi. A tolvajt szigorúan büntetik. A szerelmes lovag nem adhat szebb ajándékot szíve hölgyének, mint egy értékes sólymot. A beteg sólyom gyógyulásáért még fogadalmi ajándékot is visznek a templomba.

A vadásztársaság késő este tér haza. Vidámak, mert gazdag zsákmányt ejtettek, s jól sikerült a vadászat, az idő is pompás volt. A fáradságos szórakozás után csakhamar nyugovóra tér mindenki.

Most néhány napig nem rendeznek se vadászatot, se nagyobb mulatozást, de azért nagy a sürgés-forgás, készülődés. Közeledik az ünnepségsorozat fénypontja: a lovagi torna.

Ez a lovagrend, az uralkodó osztály nagy seregszemléje, az ifjú lovagok iskolája, ahol megmutathatják hozzáértésüket, ügyességüket, merészségüket, ahol babérokat aratva magukra vonhatják az uralkodó vagy valamelyik nagyúr figyelmét; itt nyílik lehetősége minden szegény lovagnak részint arra, hogy zsákmányt, lovat, fegyverzetet szerezzen, részint pedig olyan pártfogót, aki elősegítheti boldogulását. A király, a hadvezérek számára pedig a lovagi torna voltaképpen szemle, ahol felülvizsgálhatják, megmérhetik kíséretük, hűbéreseik fegyveres erejét, s új katonákat, kapitányokat, sőt új hadvezéreket szemelhetnek ki seregük számára. Ezek az ünnepségek ösztönzően hatottak a fegyverek, a harcmodor fejlődésére, lelkesítették az uralkodó osztály tagjait, növelték biztonság- és fölényérzetüket. A köznép, amely nézőként jelen volt, nyilván vegyes érzelmekkel figyelte a játékok menetét; elragadtatással szemlélte a sok pompás mént, fényes fegyverzetet, a színpompás selymeket, takarókat, az erő, ügyesség, bátorság nagyszerű tanújeleit, s látva a hatalmas erőt, a drága felszerelést, egyrészt jó érzéssel gondolt arra, hogy urának, országának micsoda nagyszerű haderő áll rendelkezésére, ha netán betör az ellenség, másrészt az is eszébe juthatott, hogy e pompa, gazdagság mind az ő munkájából származik, eszébe kellett jutnia, hogy milyen mérhetetlen szakadék tátong e fényes sereg s az ő és társai, nyomorúságos élete között, de mindezek a gondolatok elválaszthatatlanul összekapcsolódtak

azzal a tudattal, hogy ezek a félelmetesen felfegyverzett mozgó erődök bármikor a sárba taposhatják, ha nem tanúsít illő alázatot és engedelmességet.

E korban a praktikusat mindig összekapcsolták a szép, csiszolt formákkal. Gondosan kidolgozták a lovagi torna szertartásait is, így vált ez a fegyvergyakorlat minden részletében szép ünnepséggé, amely még sokáig élt ünnepélyes játék formájában akkor is, amikor már a lovagság a fegyverek és a hadviselés fejlődése következtében háttérbe szorult.

A lovagi harcjáték minden formájáról azt tartották a középkoriak – s nyilván nem ok nélkül –, hogy francia földön született a XI. században, s onnan terjedt át más országokra. A német birodalomban először 1127-ben rendeztek lovagi tornát, Angliában a hagyomány szerint néhány évvel később.

A várva várt napra nemcsak a várban, hanem a közeli városban is számos vendég gyűlt össze. Sátrakat vertek, hogy mindenki szálláshoz jusson.

A vendéglátó várúr már jóval előbb gondosan kijelölte a torna helyét. Széles, sík mezőt szemeltek ki, hogy a lovagsereg szabadon mozoghasson. Ha a viadal helye közel feküdt a várhoz és a mellette elterülő városhoz, akkor a nézők, elsősorban a hölgyek, a vár- és városfalakról, a tornyokból és a palota ablakaiból nézték végig a tornát. Ha a küzdőtér távol feküdt a vártól, tribünöket építettek az előkelő nézők számára. A terepet sorompókkal kerítették körül, hogy a tolongó nézőket távol tartsák. Ha a várudvar eléggé tágas volt, az szolgált színtérül.

Végre felvirradt a nagy nap. Már korán reggel izgatott futkosás az urak szállásán. A lovagok buzgó imával ostromolják az eget, hogy árassza rájuk áldását, s legyenek szerencsések e napon. Az ünnepélyes mise után két egyenlő létszámú csoportba osztották a résztvevőket, lehetőleg egyenlő erejű csapatok álltak ki egymás ellen. A barátok, vérrokonok, egy-egy tartomány vitézei egymás mellé kerültek. (A tornán csak a felavatott lovagok vehettek részt, más nem avatkozhatott bele.) Az egyes csapatok élére egy, esetleg két vezető került. Az akkori fogalmak szerint könnyű reggelit – két sült csirkét – fogyasztott el a lovag. Többet enni nem volt ajánlatos.

A heroldok harsányan fegyverbe szólították a résztvevőket. „Most fegyverkezzetek, ti jó lovagok, fegyverkezzetek, bátran, vidáman

vonuljatok a harcmezőre!” Olyan gonddal, olyan körültekintéssel öltöznek fel a lovagok, mintha véres csatába indulnának.

Most megszakítjuk a torna leírását, hogy szólhassunk a lovag fegyverzetéről.

A lovag vastag alsóruha fölött hordta testének legfőbb védelmezőjét, a páncélt. Térdét filccel tekerte körül, alsótestére párnázott nadrágfélét kötött, de ez nem lehetett hosszú, nehogy a lovaglásban zavarja. Csípőjét is párna védte. Ezután öltötte magára a nehéz vasnadrágot, amely vagy úgy készült, hogy bőrre vagy vastag textilanyagra egymást félig elfedő vasgyűrűket varrtak, vagy pedig úgy, hogy a vasgyűrűket egymásba kapcsolták. A vasnadrágot derékon öv tartotta. Ha ezt elvágták, a nadrág leesett, s a lovag alsóteste védtelenül maradt (de nem

fedetlenül). Hogy ezt elkerüljék, egyes lovagok olyan páncélöltönyt viseltek, ahol az ing és nadrág egy darabot alkotott, s hátul össze volt fűzve (tehát páncél kezeslábast). A lábat bőr- vagy vascipő, a lábszárat vastag bőrből készült lábszárvédő fedte. A térdet ráillő vaskosár védte, a sípcsontot rendszerint külön vaslemezek.

Ha derékig már felöltözött a lovag, erős, kipárnázott, vattázott, steppelt kabátot vett fel, amely csípőn alul ért; néha vaspántokat erősítettek bele. A vállat külön kipárnázott ruhadarab fedte, a nyakat ugyancsak erős, vastag nyakkendővel tekerték körül vagy széles gallérral, amely a toroknál záródott. Egyesek még bőrkabátot is öltöttek magukra, s csak erre a páncélinget, amely a nyakat is védte, s egészen térdig befedte a lovagot. Elöl és hátul olyan magasan fel volt vágva ez az ing, hogy a lovag kényelmesen lovagolhatott benne. A régebbi időben a páncélinghez egy csuklyaféle is csatlakozott, ugyancsak páncélgyűrűkből, amelyet a fejre lehetett borítani. A vasing mellrészére külön érclemezeket is erősítettek.

A vasing ujja csuklóig ért, rendszerint egyujjas kesztyűben végződött, amelyre vas láncszemeket és vaslemezeket varrtak. Viseltek olyan kesztyűt is, amely nem tartozott az ingujjhoz, hanem külön ruhadarab volt.

Az ipar és a haditechnika fejlődése következtében a XIV. században már vaslemezekből teljes vértezetet készítettek a lovag számára; tetőtől talpig vasba öltözött. A vértezet számos darabból állt, és sokszor csodálatosan szép arany-, ezüst- vagy másfajta díszítés emelte az értékét. Néhol a sodronying felett viselték nagyobb biztonság okából, de így a fegyverzet túl súlyos lett, s megnehezítette a lovag

mozgását. A páncéling és a vértezet rendben tartására nagy gondot fordított a lovag, fényesre tisztogatta; ha megsérült, vagy maga megjavította, vagy – nagyobb baj esetén – ügyes fegyverkovácshoz vitte.

A fejre előbb kipárnázott sapkát húztak s csak azután a páncéling csuklyáját, amely az arc egy részét is fedte, sőt a szájat és állat is, s szinte felismerhetetlenné tette a harcost. Amíg nem került a harcra a sor, a csuklyát nem kapcsolták össze, s így a száj és áll szabadon maradt.

Ezután a lovag címeres, ékes, ujjatlan tunikafélét öltött, amely térdig ért, s fel volt hasítva, hogy a lovaglást ne akadályozza. Nyilván azért viselték, hogy a páncélt ne nagyon érje nedvesség és napfény. De

egyszersmind arra is szolgált, hogy a lovag előkelőségét, gazdagságát mutassa. Drága anyagból készült, rendszerint a lovag címerének alapszínével egyező színű selyemből, arannyal, selyemfonállal ráhímezték a címert, bojtok, cakkok stb. díszítették, sőt néha kis csengettyűk, aranygyűrűk; coboly, hermelin szegélyezte. A szegényebbekét persze csak gyapjúszövetből varrták, de ezen is rajta kellett lennie a címernek. Erre a ruhadarabra erősítették a hölgy szerelmi zálogát (fejkendő, szalag, ruhaujj, hajfátyol stb.). Erre kötötték fel a támadás legfőbb fegyverét, a kardot, amit nemcsak háborúban és lovagi tornán, hanem szinte állandóan viselt a lovag.

Az övön viselték a tőrt. A lovag a tőrdobáshoz is értett; nemegyszer a sisak szemnyílásán át sebesítette meg ellenfelét. Tőrrel adták meg a földön fekvőnek a kegyelemdöfést – de persze nem a lovagi tornán.

A harci bárdot is használták, de ez nem számított „lovagias” fegyvernek.

Utoljára a sisakot csatolta fel a lovag. A középkori ipar a sisak formáját folyton javítja, tökéletesíti. Régebben csak a homlokig ért, a koponya hátsó felét s a nyakszirtet nem fedte, azt csak a páncéling csuklyarésze védte. De az ilyen sisakról is elöl orrvédő sín függött alá. A sisak maga erős vaslemezből készült, és még külön vasbordákkal erősítették meg. Később a sisak az egész arcot elfedi, s csak szem- és lélegzőnyílásokat hagynak rajta. Még később a fej hátsó részét is beborítja; fazék alakú, lapos tetővel. Ezt azonban könnyen átvágta a kard, s így már a XIII. század végén kúp alakúra készítik, erről ugyanis többnyire lecsúszik a csapás.

A jómódúak igen díszes sisakot viselnek. A XIII. századtól

címerük főalakját vagy a rangjukat jelző kis aranykoronát erősíttetik rá. Gyakori dísz a tollbokréta, a tarka kendő, a fátyol, a szalag.

A sisakot selyemzsinórokkal vagy vékony láncokkal erősítették a fejre, az áll alatt csomózták meg. Minthogy egy ügyes lándzsadöfés ezt könnyen elszakíthatta, ezért a lovagok pajzsukkal elsősorban ez ellen védekeztek.

Mikor a lovag már tetőtől talpig vasba öltözött, selyemzsinórokkal felkötötték a lábára az arany- vagy ezüstsarkantyút.

A lovagi páncélöltözetet csak igen drágán lehetett beszerezni. Éppen
ezért használat után gondosan megtisztították, és bőrzsákokban őrizték.
Drága kincsként apáról fiúra szállt.

Persze ez a vasöltözet nehéz súlya miatt nem volt valami kellemes
viselet. Egyedül nem is tudta harci öltözékét felvenni a lovag, apródok,
szolgák öltöztették, néha a szerelmes hölgy is. Nemcsak a páncél,
hanem a sok párna is akadályozta mozgását, és izzasztotta. A sisakban
nem hallott semmit, s csak igen rosszul látott. Csupán az egészen kora
ifjúságtól végzett testgyakorlat tette képessé arra, hogy kibírja ezt a
„strapát".

A páncélba öltözött harcost többnyire fel kellett segíteni a lovára. A
csatában, ha leesett paripájáról, a veszély megsokszorozta erejét;
ilyenkor egyedül felkelt, és harcolt tovább. Arra azonban a
legkipróbáltabb lovag is képtelen volt, hogy páncélban hosszabb ideig
gyalogoljon.

A lándzsát csak akkor vette kézbe a lovag, amikor már harci ménjén
ült. A lándzsa nyele kemény, szívós fából készült, s rendszerint a
címerben levő színekre festették be. A nyélre erősítették – harc idején –
a lándzsahegyet; küzdelem után levették róla. Gyakori, hogy a
lándzsahegyet rákovácsolják a nyélre. Ettől szilárdabb, veszélyesebb a
fegyver. A hegy szigony vagy nyíl alakú, esetleg háromélű, s igen
súlyos sebeket ejt. Tornákon nem használják a hegyes lándzsát.

A lándzsahegy alá címeres zászlócskát kötött vagy szögezett a lovag,
amelynek kétágú vége leért a kezéig, s vágtatáskor vígan lobogott a

szélben. Ez ismertetőjelül szolgált; de lehet, hogy arra is gondoltak: megijeszti vele az ellenség lovait, zavart kelt soraikban. Valószínűleg a lovagot is zavarta kissé a zászló a fegyver irányításában.

A XIII. század előtt a lándzsához hasonló, de könnyebb gerelyt, hajítódárdát is használtak, ez a fegyver – nyilván a páncél fejlődése, erősödése következtében – „kiment a divatból”.

Az indulásra kész harcosnak nyújtották oda a fából készült, erős bőrrel bevont pajzsot, amelyet vaspántok fogtak körül, és vasveretek húzódtak rajta keresztül-kasul. A pántokat néha drágakövek ékesítették.
A lovag a pajzsot a nyakába akasztotta, s bal karját bedugva a tartószíjba, igazgatta azt. A századok folyamán e fegyver alakja változik, hol nagyobb, hol kisebb, hol háromszög vagy kör, szív stb.

alakú. Mindig ott ékeskedik rajta a címer, ami apáról fiúra öröklődött, de csak a XIII. század közepén szabályozták, hogy ki milyet viselhet. A XIV. században az uralkodó engedélyezi illeték lerovása ellenében a címerviselést. Különböző családok hasonló jellegű címere vagy közös származásra, vagy közös hűbéri függésre mutat. A törvénytelen fiú címerén a bal alsó sarokból kiindulva ferde vonal húzódik át.

A csataló különlegesen erős, kitartó állat. Nagyra becsülték a spanyol méneket, de említik a magyar és török lovakat is. Kancára nem szívesen ült a lovag. A harci mént vasgyűrűkkel televarrott takaró borította, ez alá másik takarót helyeztek, hogy védje a ló bőrét; a páncéltakaró fölé díszes, címeres szövetet terítettek. A ló fejét vashegyekkel ellátott acéllemez védte, a ló maga is megsebesíthette az ellenséget.

Jómódú lovagok nyergét, kantárát drágakövekkel, arany- vagy ezüstveretekkel ékesítették.

A lovon ülő bajnok pazar, de egyszersmind ijesztő látványt nyújtott, mert az arcot – különösen a későbbi századokban – teljesen elfedte a sisak arcrésze; emellett sok sisakra madarat vagy madárszárnyakat erősítettek. De ha a mi szemünkben kísérteties, különös és formátlan is ez a jelenség, a maga korában szépnek látták; egyes költők angyalokhoz hasonlítják a lovagokat.

Közben a nézők összegyűltek, az előkelő hölgyek és az idősebb urak elfoglalták az ülőhelyeket. Felharsantak a kürtök, pozaunok. A lovagok a torna helyére vonultak. Az apródok kiáltoztak: „Helyet! Helyet!”

A tornát meg kell különböztetni egy ugyancsak gyakori lovagi játéktól, az ún. buhurttól. Ez tulajdonképpen parádés felvonulás, amelyen a lovagok díszes öltözetben, lobogó zászlókkal, páncél nélkül, hegy nélküli lándzsával és pajzzsal felfegyverezve vágtatnak egymás felé, lándzsájukkal megcélozzák ellenfelük pajzsát; az igyekszik pajzsával védekezni. A buhurton néha csak a lovakat gyakorlatoztatják a kijelölt körben. Ilyenkor a lovaglási ügyesség bemutatása és az ékes megjelenés a fontos. Veszélytelenebb, olcsóbb és szebb látvány, mint a torna.

A tornákon a mérkőzések többféle fajtája látható. A tjostirozásnál tompa, hegy nélküli lándzsával galoppban vágtatnak, majd megeresztett kantárszárral egymás ellen indulnak, hogy az ellenfelet eltalálják, vagy

a feléjük irányuló döfést pajzsukkal kivédjék. A találat akkor sikerült, ha az kiemelte az ellenfelet a nyeregből, vagy – ha amaz jól védekezett – a nyél darabokra tört az ügyesen tartott pajzson. Nagy szégyen, ha a lándzsa célt téveszt. Különösen veszélyes, ha a lándzsa a lovagot torkon éri. Néha oly nagy erővel ütközött össze a két fél, hogy a lovak összerogytak, vagy legalábbis két lábra emelkedtek. Ha mindkét lándzsa összetört anélkül, hogy a küzdőknek baja esett volna, elhangzott a kiáltás: „Lándzsát ide!” Egy-egy jó lovag a tornán sok lándzsát tört, például Ulrich von Lichtenstein 1224 májusában a torna első napján harmincat, a másodikon huszonötöt. A lovagok számos lándzsával mentek el a tornára. A házigazda is gondoskodott bizonyos készletről.

Néha az egész torna nem állt másból, csak ünnepélyes tjostok láncolatából. Saba Malaspina így írja le az egyik ilyen küzdelmet: „Anjou Károly király különböző helyeken, elsősorban Nápolyban a San Pietro ad Aram kolostornál tornákat vagy tjostokat rendezett. Ahogyan az a franciaországi Tours-ban szokásos, a lovagsereget két csoportba osztották. A király parancsot ad, hogy az olaszok seregéből csak egy jelenjék meg a küzdőtéren, sisakkal a fején, s egy a franciák közül, hasonlóan felszerelve. A két ellenfél egyszerre indul el a hosszú küzdőtér két végéről. Törvény írja elő, hogy lándzsájuk egyenlő hosszú legyen, hegyén három kiálló vasrésszel… Közhírré tették: aki a másik lovát lándzsájával megsérti, köteles a ló árát megfizetni. Ha tehát azok ketten felkészültek a harcra, és nagy gonddal jól elhelyezkedtek

paripájukon, akkor a trombiták harsogása, a tömeg harsány kiáltozása közben megeresztett kantárszárral elindulnak, és lándzsával egymásnak rohannak. Gyakran mindkettő a másik sisakját találja el, s megsebzik egymást, mert a sisak lehullik. Ritka, hogy valaki sértetlenül kerül ki a viadalokból, gyakoribb eset, hogy mindenki megsebesül. Előfordul, hogy a lovak szügye összeütközik, a lovasok a földre zuhannak, a lovak az összeütközés heve következtében megsérülnek és tönkremennek. Az ritka eset, hogy ha a ló magasra felágaskodik, a lovag nem esik ki a nyeregből, hanem erősen, szilárdan a lovon marad, s a magasba emelkedik. Az is előfordul, hogy míg az egyiket nem találta el a lándzsa, a másik, ellenfele erős lökésétől megrendülve, lábbal felfelé,

fejjel lefelé, szégyenletesen a földre zuhan. A győztes elragadja a lezuhant sérült lovát, s még a fegyverzetet is követeli a legyőzöttől…”

A tjostnál rendszerint ki lehetett választani az ellenfelet, s ez mérsékelte az erőkülönbségeket, de azért még így is sokan megsérültek az ütésektől, a zuhanásoktól. Az összecsapásnál könnyen kificamodott a kéz. A legkevesebb, hogyha csak kék foltokkal lett tele a testük. Emellett a pórul jártnak még a gúnyolódásokat is el kellett viselnie; társai és a nézők rajta köszörülték nyelvüket, a csúfondáros megjegyzések csak úgy záporoztak szegény fejére.

A tjost valójában csak az igazi küzdelem előkészülete; sokszor a torna előtti nap délutánját tölti ki, mintegy bemelegítésül. Persze sok lovag már ekkor úgy megsérül, hogy a tornán nem vehet részt.

A tulajdonképpeni tornán nem egyén harcol egyén ellen, hanem csapat csapat ellen; a torna megfelel a valódi csatának.

A két csapatot – mint mondottuk – már előzőleg összeállították. Minthogy az azonos területről valók rendszerint összetartottak, a torna sértődésekre, sőt politikai viszályokra is alkalmat adott. Néha egyéni vérbosszú is sarjadt az ilyen tornai vereségekből. Így pl. 1242-ben egy angol lovagot, Walter Bisetet legyőzte Thomas of Galway fia, s erre Biset másnap éjjel felgyújtotta legyőzője szállását-ellenfele egész kíséretével bennégett.

Éppen ezért a harc előtt nyomatékosan lelkére kötik mindenkinek, hogy minden ellenségeskedést függesszen fel. Kihirdetik, hogy az uraikat kísérő fegyvernököknek, nem lovagi rangú katonáknak kezük levágásának terhe mellett tilos beavatkozniuk fegyverrel a

küzdelembe.

Mindegyik csapat élén ott a kapitány, ez jelöli ki az egyes lovagok helyét, s az összecsapás előtt rövid beszédben figyelmeztet mindenkit: teljesítse kötelességét a lehető legjobban. A heroldok eltávolítják a nézőket a térről, a trombiták felharsannak, peregnek a dobok, s minden lovag a maga csatakiáltását harsogva az ellenfél sorára ront. Csakhamar a sérültek nyögése, jajszava is belevegyül a zajba. Ha valaki lezuhan, legyőzőjének fegyvernöke gyorsan ott terem, elvezeti a lovát; örülhet, ha őt magát el nem tapossák a küzdők ménei.

Nemcsak lándzsával, hanem tompa karddal is harcolnak. Ezek nem sebeznek, de eléggé fájdalmas ütéseket osztanak.

A lovagi erkölcs szerint nem illett többnek egyre támadni; ember ember ellen harcolt. Illendőnek tartották, hogy ha valaki kiemeli ellenfelét a nyeregből, maga is gyalog vívjon tovább. Hátulról, alattomosan támadni pajzs nélküli vagy fegyvertelen ellenfelet, lovagiatlan tettnek számított. Különösen nemes cselekedetnek ítélték, ha valaki a legyőzött ellenfélnek minden váltságdíj nélkül visszaadta a lovát, vagy pedig a heroldoknak engedte át a zsákmányolt állatot.

A szegényebb vagy kapzsi lovagok nem engedtek meg maguknak ilyen fényűzést, gyorsan elvezettették a zsákmányolt állatokat és a foglyokat. A legyőzött, foglyul ejtett lovagokat mindenképpen ajánlatos volt a fegyvernökökkel gyorsan elvitetni a térről, nehogy társaik kiszabadítsák őket, s újra beleavatkozzanak a küzdelembe. A győztes lovag foglyait sokszor szerelmeséhez küldi, a hölgyre ruházva azt a jogot, hogy váltságdíj ellenében vagy esetleg anélkül szabadon bocsássa őket.

A por, a zaj, a forróság s a fájdalmas ütések miatt egyik-másik lovag kénytelen rövid időre félrevonulni, levenni sisakját, hogy lélegzethez jusson, lehűljön. De rövidesen újra beveti magát a viadalba.

Sokszor estig tart a küzdelem; sötétedéskor trombitákkal vagy heroldok útján jelt adnak a csatározás megszüntetésére. Aki még nyeregben van, szállására lovagol, ahol fürdő, frissítők várják, s különböző balzsamokkal, kenőcsökkel kezelheti kékre-zöldre vert, sebes, feldörzsölt testét. A sebesülteket hordágyon viszik szállásukra.

Nemegyszer holtak is maradnak a küzdőtéren. 1241-ben Neussban állítólag száz lovag fulladt meg a hőségtől és a portól. A százas

szám
persze nyilván elrettentő túlzás, a középkori krónikások számadatai
általában teljesen megbízhatatlanok. 1258-ban Florens, Holland grófja
belehalt az Antwerpen közelében tartott tornán szerzett zúzódásaiba.
1268-ban János brandenburgi őrgrófot a merseburgi lovagi tornán
halálos lándzsadöfés érte. 1249-ben Landsberg urát megölte
Strassburgban egy tornán Freiburgi Konrád. Harminc év múlva
ugyanebben a városban, ugyancsak tornán fulladt meg
Landsberg úr fia.
Ugyanekkor ölték meg Guillaume de Dampierre-t. 1290-ben Lajos
bajor herceg hasonnevű fia Hohenlohe urával mérkőzött egy
ünnepségen; az utóbbi véletlenül hegyes lándzsát használt, és megölte
az ifjú herceget. 1294-ben János brabanti herceget sebesítette meg egy

lándzsadöfés a viadalon. Megbocsátott ellenfelének, majd felvette a haldoklók szentségét, s kilehelte lelkét.

A küzdőtéren szerteheverő holmi (fegyverek, ruhadarabok, lándzsatöredékek) a kóborok zsákmánya lett.

Az egész napi harc után az urak nem voltak olyan állapotban, hogy részt vehessenek valamiféle mulatságon; örültek, ha a fürdő után ágyba kerülhettek, különösen, ha a küzdelmek másnap is folytatódtak.

A legtöbb alkalommal díjat tűztek ki, s a küzdelmek végeztével kihirdették a győzteseket. Vagy a vendéglátó gazda, vagy a király – ha jelen volt – állapította meg, hogy melyik lovag tüntette ki magát különösen. Néha a lovagok maguk döntötték el, hogy kié legyen a díj. Ezt – ritkán – valamelyik hölgy, legtöbbször azonban az uralkodó vagy a tornát összehívó úr nyújtotta át a győztesnek, akit csodálat és irigység vett körül; híre messzi vidékeken elterjedt. A győztes bőkezű ajándékai persze nem kis szerepet játszottak abban, hogy a heroldok mindenfelé terjesszék vitézsége hírét.

Amikor nem tűztek ki díjat, és nem jelöltek ki győztest, a torna katonai gyakorlat jellege még erősebben kidomborodott.

*

A lovag nemcsak harci játékokban vett részt. Gyakran nyílt alkalma súlyos, vérre menő harcra. Egyszer szomszédaival keveredett viszályba, máskor a felkelő parasztok, városiak ellen vezetett büntető expedíciót, vagy pedig hűbérura s nemritkán a tartomány hercege vagy az ország uralkodója tartott igényt katonai szolgálatára. Néha – jó zsoldért – valamilyen nagyobb hadjáratra szegődött el. Esetleg fogadalmat

tett, s a
Szentföldre indult, a mohamedánok elleni harcra. Máskor viszont
párviadalt vívott valamilyen vélt vagy valódi sértésért. A
szomszéd urak
egymás közötti viszályai, az egyháziak és a dolgozó nép ellen
vezetett
támadásai egész Nyugat-Európát (különösen a középkor első
felében,
de sok helyütt később is) valóságos farkasveremmé tették.
Először az
egyház lépett fel ez ellen a XI. században, s rávette legalább az
urak egy
csoportját, hogy írják alá az ún. Istenbékéje szerződést. Eszerint
tilos
fegyvert ragadni böjt előtti vasárnaptól (febr. 1. -márc. 7. között
valamelyik vasárnap) pünkösd oktávájának (máj. 18.-jún. 21.
között)
hétfőjéig, továbbá advent előtti csütörtök estétől (nov. 25. v. 26.)

vízkereszt oktávája hétfőjének reggeléig (jan. 17. v. 18.), ezenkívül minden héten csütörtök estétől hétfő reggelig, végül Mária és az apostolok minden ünnepén s ezek vigíliáján. Tehát kb. harminc héten lehetett 4-4 napon át fegyveresen viszálykodni, s ebből is le lehet számítani kb. 16-20 ünnepet. Emellett az egyházi törvény szigorúan előírta a templomok, szerzetesek, apácák, papok, asszonyok, zarándokok kereskedők és szolgák, földművelő ökrök és lovak, fuvarosok stb. sérthetetlenségét.

De sem ezt az előírást, sem az Istenbékéjét nemigen tartották meg. A lovagok sokszor a legerőszakosabb cselekedettől, a legégbekiáltóbb igazságtalanságtól, kegyetlenségtől sem riadtak vissza; az egyházi átok, a hitük szerint reájuk váró túlvilági büntetés nem tartotta vissza karjukat, seregüket, vad ösztöneiket. Központi hatalomtól pedig sok országban egyáltalán nem, másutt csak a XII-XIII. századtól kezdve kellett félniük; az uralkodó eleinte egyáltalán nem, s később is csak egyes országokban rendelkezett olyan erővel, hogy a gonosztevőkre lesújthatott volna. A lovagok erőszakosságainak, gonoszságának számtalan példáját találjuk a krónikákban, feljegyzésekben. Hadd álljon itt néhány példa. 1010-ben a limoges-i püspök és Vilmos herceg együttesen várat építtetett Chabannes hercege ellen. Ez megvárta, míg Vilmos seregével eltávozik, s megtámadta a várat. A püspök és testvére sereggel sietett ellene, de vereséget szenvedett. Chabannes hercege sok előkelő foglyával hazafelé indult, de mikor már biztonságban érezte magát, az egyik fogoly lovag hátulról úgy tarkón vágta, hogy meghalt.

Ekkor emberei mind egy szálig lemészárolták a foglyokat. Chabannes hercegének testvére pedig elfogta a limoges-i püspök fivérét, és addig nem engedte szabadon, míg a várat le nem rombolták.

Vilmost, Geroius fiát egy másik lovag meghívta esküvőjére. Ott a mit sem sejtő embert, aki neki semmit sem vétett, megvakíttatta, kiheréltette, s levágatta a füle hegyét. A szerencsétlen ember elzarándokolt a Szentföldre, s aztán kolostorba vonult. Gonosz vendéglátója semmiféle büntetésben nem részesült, hacsak azt nem tekinthetjük büntetésnek, hogy évek múltán a saját fia kiforgatta minden birtokából.

1119-ben Eustach de Breteuil, az angol király törvénytelen leányának férje apósától egy várat követelt. Az uralkodó nem akart a

hatalmas úrral ujjat húzni, de az erődöt sem akarta átengedni, így tehát ígéretekkel igyekezett lecsendesíteni; a vő kezest követelt; erre átadta neki az erődítmény parancsnokának, Radulfnak fiát, viszont Eustach két lányát adta túszul a királynak. Később Eustach megvakíttatta túszát, így küldte el atyjához. Mikor a király ezt megtudta, átadta Eustach leányait, tehát saját unokáit a gyászoló, felháborodott Radulfnak, aki kiszúrta a lányok szemét, s levágta orruk hegyét. Eustach ekkor haddal támadta meg a királyt, aki ostrom alá fogta Breteuil várát, amelyben Eustach neje, a király lánya parancsnokolt. Az asszony megbeszélésre hívta atyját, s ott orvul meg akarta ölni, de az uralkodó megmenekült.

Az úrnő végül is kénytelen volt a minden oldalról körülzárt várat átadni a királynak, szabad elvonulást azonban nem nyert. Az uralkodó parancsára híd és létra nélkül le kellett ugrania a magasból, meztelen alsótesttel le kellett másznia a várárokba, s mindezt februárban, mikor az árkok megteltek jeges vízzel.

Ulrich von Lichtenstein, a jeles lovagköltő leírja, hogy 1248-ban két barátja, Pilgerin és Weinolt meglátogatja várában, Frauenbergben. A házigazda éppen fürdő utáni pihenőjét tartja, mikor megérkeznek. Gyorsan magára ölti ruháját, üdvözli vendégeit, lakomát tálaltat eléjük. Utána a két úr solymászást javasol, Ulrich emberei nekilátnak az előkészületeknek. Erre a két vendég odainti két fegyvernökét, kést ránt, megtámadja a házigazdát; prémes köpenyével megkötözik, és

saját
tornyába hurcolják. A „vendég urak” emberei ezután elűzik a várból
Ulrich fejvesztett szolgáit s az úrnőt is, miután elrabolták ékszereit; de
Ulrich egyik fiát túszul ott tartják. Mikor a fogoly barátai a tett hírére
még aznap a várhoz sietnek, hogy kiszabadítsák, Pilgerin Ulrichot az
erkélyre vezeti, hurkot vet a nyakára, és megfenyegeti: azonnal a
mélybe taszítja, ha nem küldi el barátait. Váltságdíjat követel a
foglyokért, nehéz vasban, börtönben tartja őket egy évig és
három hétig.
Végre egy hatalmas úr közbenjárására szabadon engedik Ulrichot, de
két fia és két nemes apród marad helyette kezesként a rablók
fogságában, míg csak a költő nehéz pénzen meg nem váltja őket és a
várat.

Így bántak az urak egymással, rokonaikkal, barátaikkal. Képzelhető
– nem kívánok erre példákat felhozni, mert ezek túlságosan
borzalmasak –, hogyan bántak a parasztokkal és polgárokkal, ha azok

keresztezték terveiket, szembeszegültek velük, vagy pénzt lehetett tőlük kicsikarni.

A lovag számára szégyen volt, rossz fényt vetett rá, s így bizonyos mértékig előmenetelét, vagyonát fenyegette, ha sokáig békén otthon rostokolt. Ha semmiféle háború vagy villongás nem akadt a közelben, kalandra (aventiure) kellett indulnia, s keresnie kellett olyan ellenfeleket, akik megmérkőztek vele. Az ilyen kaland dicsőségszámba ment.

Néha egy lovag vagy egy egész lovagi csoport kifüggeszti pajzsát a várra vagy az erdőbe; ez azt jelenti, hogy kész mindenkivel megvívni, aki a pajzsot megérinti. Azt nem tudjuk, hogy ezek az aventiure-viadalok éles vagy tompa fegyverekkel folytak-e. A lovagköltők szerint az ilyen párbajok gyakran végződtek az egyik fél halálával, de lehet, hogy ezek csak költői túlzások. Ulrich von Lichtenstein kalandos útján, amelyet részletesen leír költeményében, tompa fegyverekkel küzdött. Aventiure-ra vágyva, párbajra hívó levelet írt, felszólítva minden lovagot, hogy törjön vele lándzsát Velencéből Csehországba vezető útján; minden ellenfele szerelmének egy aranygyűrűt ígér, legyőzőjének pedig lovait; akit ő győz le, attól nem követel mást, csak hogy hajoljon meg Ulrich szerelmes hölgye tiszteletére a négy világtáj felé. Ezután Venus asszonynak öltözik, fehér, hosszú köntöst ölt páncéljára, fejére hajfonatokat illeszt, s 1227. ápr. 25-én elindul. Május 23-ig 307 lándzsát tör, 271 gyűrűt oszt ki. Hasonló, ha nem is ilyen furcsa kalandokról sokat olvashatunk krónikákban, költeményekben.

Egészen a XIII. század végéig gyakran a pöröket is párbajjal döntötték el, istenítélettel.

Ha a lovag ellen vádak hangzottak el, de ezt tanúk nem támasztották alá, ártatlanságát fegyverrel bizonyíthatta. Vádlójának vagy az uralkodónak zálogul átadta kesztyűjét, s kezest állított; megígérte, hogy a meghatározott napon megjelenik. Vádlójának is így kellett tennie. Ha a vádlott alulmaradt a párviadalban, azt vétke bizonyítékának, a vád rábizonyulása jelének tekintették, s a bűnnek megfelelő büntetéssel sújtották; kezese osztozott sorsában. Ha győzött, ellenfelét és annak kezesét érte a büntetés. Nők maguk nem vívhattak, hanem bajnokot

állíthattak maguk helyett. A viadal alatt erősen vigyáztak arra, hogy illetéktelenül senki bele ne avatkozhassak.

Az ilyen párbajoknál, de egyébként is, a lovagok buzgón imádkoznak, fogadalmat tesznek, igyekeznek az égiek támogatását elnyerni.

Ha az uralkodó vagy a tartományúr hadba indult, fegyverbe hívta hűbéres lovagjait, s pénzért zsoldos lovagokat is fogadott. A hívásnak engedelmeskedni kellett, mert az engedetlenséget a senior kegyetlenül megtorolta, nemegyszer birtokelkobzással büntette. Több országban törvény szabta meg, hogy a hűbéresnek milyen haderővel, hány napig kell saját költségén urának katonai szolgálatot teljesítenie.

A hadba hívásnál közölték a gyülekezés helyét. Ott tartották a seregszemlét, s az iratokból ellenőrizték a megjelenést. A lovagok mellett a seregben parasztokból, városiakból kikerülő gyalogos csapatok is harcoltak; számuk nagyobb volt, mint a lovagoké, íjjal, nyíllal, parittyával, lándzsával voltak felszerelve.

A lovagok, ha harcba vonultak, dús zsákmányt, nagy hasznot reméltek. Hosszú hadjárat esetén tekintélyes zsoldot követeltek. Sokan a keresztes hadjáratokra is főleg emiatt vállalkoztak.

A középkor hadászata, a fegyvernemek, háborúk leírása – úgy érzem – nem tartozik e könyv keretei közé. Csupán néhány sajátosságot szeretnék megemlíteni. A lovagok a csatákban kíméletlenebbül viselkedtek a gyalogosokkal, a parasztokkal vagy városiakkal szemben, mint a lovagokkal. Már Ordericus Vitalis (1143) a következőket írja:

„A két király között lefolyt ütközetben körülbelül 900 lovag vett részt, de tudomásom szerint csak hárman estek el. Ugyanis

mindannyian
tetőtől talpig vasba voltak öltözve, továbbá részint istenfélelemből,
részint ama tudat következtében, hogy közös társaságba tartoznak,
kölcsönösen kímélték egymást, s nem annyira arra törekedtek, hogy
megöljék, mint inkább, hogy elfogják ellenfeleiket. A keresztény
harcosok ugyanis nem annyira a testvéri vér ontását szomjazzák, mint
örülnek annak, ha Isten megajándékozza őket a jogos diadallal, a
szentegyház hasznára és a hívők nyugalma érdekében.”

A középkori hadviselésben fontos szerepet játszott a sereg zászlaja, a
sereg jelképe, amit a legelőkelőbb s egyszersmind legerősebb lovagok
egyikére bízták. Nagy szerencsétlenségnek, a vereség jelének és

megpecsételésének tartották, ha a lobogó földre hullott, vagy az ellenség kezére került Ha ugyanis a harcosok észrevették, hogy zászlajuk már nem lobog fennen, fejvesztetten menekültek. A zászlót a sereg tagjai szentnek tekintették, s a legnagyobb megaláztatásnak számított, ha az ellenséges sereg vezérének lába elé kellett fektetniük, vagy végig kellett nézniük, amint megégetik. Éppen ezért a zászlótartót válogatott harcosok vették körül, kifejezetten a szent jelvény védelmére.

Minthogy a harcosok csata idején erősen figyelték a harci lobogót, hogy mindenünnen jól látható legyen, nemegyszer ökrök vontatta díszes kocsira erősítették, úgy vitték a küzdelembe. E kocsin harcosokat helyeztek el, s lovagokkal vették körül.

A hadsereg lehetőleg nagy mennyiségű élelmet is vitt magával: kenyeret, búzát, bort, húst az embereknek, zabot, szénát a lovaknak; nemegyszer egész csorda vágni való állatot is hajtottak a csapatok után. Míg baráti területen haladtak, lehetőleg keveset használtak fel a magukkal vitt elemózsiából; a vidék lakosságától szereztek be élelmet, s úgy-ahogy kártalanították, ha nem is a lakosságot, de legalább a terület urát, nehogy ellenséggé váljon. Mihelyt ellenséges földre léptek, már a magukkal szállított készletekhez nyúltak.

A sereget kocsik, málhás állatok nagy tömege kísérte, ami meglehetősen lassította haladását. Kocsikon vagy gyalog követték a hadsereget az iparosok (fegyverkovácsok stb.). A sereg mögött sokféle kalmár, kóbor, szélhámos, naplopó verődött össze, akik zsákmányt, üzletet, jövedelmet reméltek. Sok rossz hírű nőszemély is a

seregek nyomába szegődött. Még olyan távoli és viszontagságos vállalkozásokban is, mint a keresztes hadjáratok, nagy számban vettek részt. Ha hihetünk a Bouillon Gottfriedről szóló költeménynek, a nők csapatokba voltak szervezve, s buzogánnyal felszerelve saját zászlajuk alatt vonultak fel. Egyes korabeli szerzők véleménye szerint a keresztes seregek rossz erkölcse az oka a vállalkozás kudarcának.

Oroszlánszívű Richárd Keletre indulása előtt rendeletet adott ki: senki asszonyt nem vihet magával, csak egy gyalogos mosónőt, de olyat, aki „minden gyanún kívül áll”. Hogy ez mit jelent tulajdonképpen, azt nem tudjuk; azt-e, hogy tisztességes hírűnek kellett lennie, vagy azt, hogy olyan öregnek, hogy erényét fenyegetni már senkinek se jusson eszébe?

Voltak sokan, akik nem tartották helyesnek a huzamos önmegtartóztatást, s nyíltan helyeselték, ha nem is a „kéjnők” jelenlétét (ezt nyilván csak titokban), hanem például azt, hogy a királyok és előkelő harcosok hosszú hadjárataikra magukkal viszik feleségüket. S noha dicsérték, mégis túlzásnak ítélték VIII. Lajos francia király (1223-1226) viselkedését. A király egy hadjárat során megbetegedett, s az orvosok szerint a kór okozója az asszonyi ölelés hiánya. Ezért az egyik udvaronc egy tiszta szüzet vezetett be éjjel a felség ágyasházába. A király nem élt az orvossággal, mert nem akart a paráználkodás vétkébe esni. Meg is halt hamarosan. Ugyanezt jegyezték fel Sváb Frigyesről (ll90).

Szent Lajos keresztes hadjáratából sem hiányoztak a ledér nők, még a király sátra közelében is eléggé nyíltan működtek, noha az uralkodó egy időre kiűzte a „folles femmes”-t (balga nőket) a táborból, s szigorúan fellépett a velük érintkező katonák, lovagok ellen. Időnként más vezérek is kemény kézzel lesújtottak e nőkre és szerelmi partnereikre. Ha rajtacsíptek egy párt, az egész sereg előtt meztelenre vetkőztették, megvesszőzték, és elrettentésül az egész sereg előtt elvezették őket. Egy lovagot, akit bordélyház látogatásán kaptak, arra ítéltek, hogy vagy egy ingben végigvezeti a kéjnő a táboron egy, a genitáliáira kötött zsinegen, vagy elveszti lovát, fegyverzetét, és kiűzik a seregből. Joinville francia krónikaíró szerint az utóbbi büntetést választotta.

Mihelyt a sereg akár csak éjszakára is megállt, tábort vertek.

Ha
ellenséges támadástól tartottak, sánccal és árokkal vették körül a tábort.
Ha hosszabb időre táboroztak le, pl. egy vár vagy város ostroma alkalmából, palánkkal és más erődítményekkel is ellátták a szálláshelyet. A tábor négyszög vagy kör alakú; az iparosok és kereskedők sátrai és műhelyei a szélen helyezkednek el. Itt kemencéket
építenek, süteményt, pástétomot sütnek, vagy hordókat vernek csapra,
sört, bort árulnak. Asszonyok sajtot, kenyeret, lepényeket kínálnak.
Persze az árusok a tábor útjait is bejárják, hangos szóval hívogatva a
vevőket. A kapukat olyan tágra hagyják, hogy a kocsiknak, málhás
állatoknak ne jelentsenek akadályt. A táboron belül a sátrak, szállások
között szabályos utak vezetnek. Középütt áll a vezér sátra, körülötte a

legelőkelőbb uraké. Az egyszerűbb lovagok többedmagukkal laknak egy sátorban.

Az uralkodó vagy a nagy hadvezér sátra tágas és díszes, szinte templomhoz hasonlít. 1189-ben a magyar király Barbarossa Frigyesnek olyan sátrat ajándékozott, amelyet három kocsi alig bírt elszállítani. A kölni érsek sátra a XIII. század végén 40 láb széles, 100 láb hosszú. E sátrak oszlopai erősek, díszesek, s drága, arannyal átszőtt, hímzett, különféle színű és fajtájú szöveteket stb. tartanak. A tartóköteleket cövekekkel erősítik a földhöz. Ha a fő köteleket elvágták, az egész alkotmány összeomlott, s ez nemegyszer súlyos szerencsétlenséget okozott, maga alá temette, agyonnyomta az ott tartózkodókat.

A díszsátrakat bőrtakarókkal védték az eső, nedvesség ellen.

A táborban vidám, de ugyanakkor durva, vad élet folyt. Igen nehéz volt a rend fenntartása, hiába fenyegettek a rendelkezések kemény büntetésekkel, s hiába hajtatott végre a vezér időnként elrettentésül rendkívül szigorú ítéleteket. A tábori rendelkezések – éppúgy, mint minden más törvény – testi büntetéssel csak a közembereket sújtották, a lovagokra – kivételes esetektől eltekintve -legfeljebb pénzbüntetést róttak.

A papok sem tétlenek a táborban. Reggel, este istentiszteleteket tartanak, s bejárva a szállást, prédikációkkal, bölcs példabeszédekkel, félelmetes jóslatokkal intik bűnbánatra, erkölcsös, fegyelmezett viselkedésre a tábor lakóit.

Noha az éjszakai rajtaütést lovagiatlannak tekintették, mégis

nemegyszer előfordult; ezért éjjel őröket állítottak, őrjáratokat indítottak. Reggel trombitával adtak jelet az ébredésre s az éjjeli őrség megszüntetésére. A vezér heroldja kikiáltotta, hogy még egy napot pihennek, vagy továbbindulnak-e. Néha ezt a napiparancsot már előző este kiadta a vezér.

Ha ütközetre volt kilátás, akkor is a heroldok adták ezt hírül. Mindenki serényen készülődött; megtisztították a lovakat, a fegyvereket, előkészítették a kardokat, tőröket, kijavították, megerősítették a pajzsszíjakat.

A csata előtti napon – ha lehetett – a jámbor lovagok meggyóntak, megtisztították lelküket, végrendelkeztek, így várták a reggelt. Virradat után misét hallgatott az egész sereg, s aki áhította, megáldozott.

Trombiták adtak jelt a nyergelésre, majd a lóra szállásra. Sok esetben a vezér beszédben buzdította katonáit bátor helytállásra, s nagy jutalmakkal kecsegtette a rettenthetetlenül küzdőket.

A harcosok gyakorta szent dalokat énekelve vetették magukat az ütközetbe, kérték az égiek kegyét, oltalmát, vagy pedig vad csatakiáltást hallattak. A német császár katonáinak harci kiáltása: „Róma!”, a kereszteseké: „Segíts, Szent Sír!”, a franciáké: „Montjoie Saint-Denis!” (Szent Dénes a mi oltalmunk!). A csatakiáltások elvegyültek a trombiták, harsonák, pergő dobok hangjaival.

Az ütközet után a győztes hadvezér kürtszóval összegyűjtötte seregét; szemlét tartott, megnézte: ki hiányzik, majd végigjárta a csatamezőt, megállapította a holtak kilétét, őröket állítottak melléjük; beszállították a táborba, és ápolás alá vették a sebesülteket.

A győztes sereg örömünnepet ült, lakomázott. Nem feledkeztek meg sebesült társaikról, felkeresték, vigasztalták őket, kérték az orvosokat: enyhítsék fájdalmaikat. A sebesült közrangúakkal meg a sérült foglyokkal – hacsak nem voltak előkelők – keveset törődtek.

A hadifoglyok sorsa rendszerint akkor sem alakult valami kedvezően, ha nem sebesültek meg. Se szeri, se száma a foglyokkal való kegyetlenkedésről szóló feljegyzéseknek. Így például Barbarossa Frigyes 1161-ben hat fogoly milánóinak kitolatta a fél szemét, hatnak ezenfelül még az orrát is levágatta, másik hatot pedig teljesen megvakíttatott. Oroszlánszívű Richárd, akit mintaszerű lovagnak tekintettek, 1198-ban tizenöt, ütközetben foglyul ejtett francia lovag közül tizennégyet megvakíttatott, a tizenötödiknek „csak” a fél szemét szúratta ki, ez vezette azután vissza a világtalanokat a francia táborba. A

francia uralkodó erre megtorlásul tizenöt fogoly angol lovagot fosztatott meg szeme világától, Így mondja el az esetet a francia krónikás. Az angol évkönyvíró szerint a kegyetlenkedést a francia uralkodó kezdte.

Az ilyen véres borzalmak persze nem mindennaposak. De általában nem bántak jól a hadifoglyokkal: megfosztották őket fegyverzetüktől, sőt alsóruhájuktól is, úgyhogy majdnem meztelenül ültek a lovon, karjukat hátrakötözték, lábukat a ló hasa alatt megbéklyózták, sőt sokszor még a szemüket is befedték, szájukat fölpeckelték. A középkori börtönök borzalmairól már szóltunk. A hadifoglyok közül a

fontosabbakat biztonság kedvéért bilincsbe verték, és falhoz láncolták.
A közönségesebb származásúakat többedmagukkal összeláncolva a legnehezebb munkákra, pl. kőtörésre használták, élelmüket koldulással kellett megszerezniük. Ezzel a kemény bánásmóddal többnyire azt akarták a rabtartók elérni, hogy minél gyorsabban minél magasabb váltságdíjat kapjanak. Csak ritkán engedtek, s csak különösen előkelő fogolynak némi szabadságot, ha becsületszavát adta, hogy nem szökik meg.

Sokszor csere útján szabadultak a hadifoglyok. Az előkelő urakért persze számos alacsonyabb rangút kellett adni. Többnyire azonban váltságdíj ellenében nyerte vissza szabadságát a fogoly. Foglyul ejtője felbecsülte, megegyeztek a váltságdíjban, majd mindkét fél kezeseket állított az „üzlet” tisztességes lebonyolítására. A váltságdíj tekintélyes összegre rúgott; nem csoda, hogy például, miután Jó János francia királyt 1356-ban az angolok fogságba ejtették, két angol lovag is magának követelte a dicsőséget és a pénzt, olyannyira, hogy még száz év múlva is pörösködött emiatt a két família.

A közkatonákat nemegyszer, mivel fogva tartásuk túl nehézkes volt, teljesen meztelenül futni hagyták.

A csatatéren maradt fegyvereket a győztes hadvezér összegyűjtette, és fegyvertárába szállíttatta. A zsákmány értékesebb részét ő és a lovagok szerezték meg, a közkatonáknak és a környék lakosainak meg

kellett elégedniük a maradékkal, ami néha szintén tekintélyes nyereséget jelentett. Gazdag hadizsákmányról gyakran tesznek említést a krónikák. Így például 1253-ban Holland Vilmos a győzedelmes ütközet után megszerezte a flandriai grófnő ezüstkészletét. Csak a kelyheket 30 000 márkára becsülték. Nem csekély jövedelmet jelentett az elhullott lovak bőrének lenyúzása is.

A győztes had kötelessége volt, hogy keresztényhez illő végtisztességben részesítse az elesetteket. Pajzsokra helyezték a tetemeket, s a legközelebbi temetőben elföldelték. Ha nem találtak közelben temetőt, tömegsírt ástak, oda fektették be trombiták harsogása közepette a holtakat, majd a seregben levő papok imát mondtak a sír felett.

Az előkelők tetemét elszállították, hogy őseik, rokonaik mellé temessék. Néha az elesettek emlékezetére kápolnát vagy kolostort építettek a csatamezőn vagy a közelben.

A vesztes fél közben fejvesztetten, rendetlen összevisszaságban menekült. A legyőzött vezér többnyire csak napok múlva szedte össze serege maradványait, s csak ezután került sor arra, hogy környezetével együtt végiggondolja és megállapítsa a vereség okait.

Nemritkán a lovag urak fegyelmezetlensége, féket nem tűrő vakmerősége, meggondolatlansága okozza a vereséget. Néha – igaz, hogy ritkán – egy-egy lovag gyáva viselkedéséről is van adatunk, Így például Henry of Essex 1157-ben a csatában eldobta a zászlót, és a király halálát adta hírül; ezzel pánikot keltett, s majdnem az angolok vereségét okozta. Ezért azonban nem állították törvényszék elé, csupán 1163-ban vetette szemére egy másik úr a gyávaságát. Henry tagadta tettét, mire bizonyításul párbajt rendeltek el. Ebben Henry alulmaradt, összeesett. Holtnak hitték, s a közeli kolostorban akarták eltemetni; közben magához tért, meggyógyult, ám mégis búcsút mondott a világnak, szerzetes lett.

Igen ritka eset, hogy a hadjáratban fegyelmezetlenül viselkedő urat megbüntetik. Általában az a nézet uralkodik ebben az időben, hogy a fegyelmezettség, engedelmesség nem tartozik a lovagi erények közé. A rettenthetetlen bátorságot és a hűséget tartották a fő lovagi erényeknek.

A lovagi költészet – mind a lírai versek, mind az epikus költemények –

a szerelmen kívül ezzel a két sarkalatos tulajdonsággal foglalkozott leginkább. A lovagregények ezeknek az erényeknek a hihetetlenségig felfokozott példáit beszélik el. S ha a valódi, hús-vér urak nem is testesítették meg mindig ezeket az erényeket, s a valóságban néha (noha ritkán) gyáván viselkedtek – vagy (igen gyakran) hűtlenekké váltak urukhoz, társaikhoz, ideáljuk mégis az egész középkoron át a rettenthetetlen, urához és szerelméhez sírig hű, „félelem és gáncs nélküli” lovag.

Ne higgyük azonban, hogy a lovag egész élete csupa kaland, harc, torna, szerelmi epekedés, ünnepség stb. közepette telt el. Ideje nagy részét birtokai igazgatása foglalta el, az utazgatás egyik birtokról a másikra, az egyes birtokok jövedelmének beszedése és gondos,

előrelátó beosztása, pörös ügyeinek elintézése, parasztjainak, embereinek, hűbéreseinek kordában tartása, számuknak növelése stb.

S mindehhez még tekintetbe kell vennünk, hogy az utazás, hírközlés lassú, nehézkes, s az élet minden egyéb területén is primitívek a viszonyok, továbbá, hogy az emberek élete sokkal rövidebb volt, az öregkor, a hanyatlás, a testi gyengeség sokkal hamarább állt be, mint ma.

Nem tudjuk, és nem is lehet pontosan megállapítani ezekben a századokban az európai népesség átlagos életkorát, hiszen csak néhány ember, elsősorban uralkodók születési és halálozási évét ismerjük pontosan; márpedig – ez nem kétséges – ezek éltek viszonylag a legjobb körülmények között, ha eltekintünk attól, hogy gyilkosság talán nagyobb mértékben fenyegette őket, mint a közönséges halandókat.

A német királyok és császárok – eltekintve azoktól, akik erőszakos halállal haltak meg – átlagos életkora 50 és fél év, csak az egyetlen Habsburg Rudolf élte meg a 70. évet. A francia királyoknál kb. 52 év az átlag, s a legmagasabb kor a 60 év. Az angol uralkodók valamivel szívósabbak: 58 év az átlagos, de itt is csak egy, I. Edward ért meg több mint 70 évet. Gondolhatjuk, hogy a sokkal rosszabb körülmények között élő, nehéz munkát végző parasztok és városiak, akiknek orvosi segítség szinte egyáltalán nem állt rendelkezésükre, még sokkal rövidebb ideig bolyongtak „a földi élet siralomvölgyében”.

A gyermekhalandóság igen nagy ebben az időben, még az előkelő családokban, sőt még a dinasztiákban is, képzelhetjük tehát, milyen volt a helyzet a köznép körében. A középkor korai szakaszában a

gyermekek
megölése, kitétele is általános volt. Az egyház és később az állam
erősen üldözte ezt a szokást, feltételezhetjük azonban, hogy sokáig nem
tudta gyökerestül kiirtani.

A legtöbbször a gyermekhalandóság természetes indokokkal magyarázható. Már maga az, hogy a nők orvosi segítség nélkül szülnek,
s legjobb esetben egy „tudós” asszony vagy egy ilyen segédkezésben
jártas szomszédnő állt mellettük, a legrosszabb – de nem ritka – esetben
pedig senki, nagy veszélyt rejtett magában, és sok anyának és még több
újszülöttnek került az életébe. Elterjedt az a szokás, hogy a csecsemőt, a
szabállyal ellentétben születése után 2-3 nappal megkeresztelték, mert

féltek – s gyakran nem ok nélkül –, hogy hamarosan meghal, és „pogányként” nem kerül a mennyek országába.

*

A lovag megöregedett… Az öregség jóval korábban köszöntött be e korban, mint ma, mint ahogy a halál is korábban kopogtatott. Az öregedés jelei: a tagok, a látás gyöngülése, a köszvény stb. arra intették a középkor emberét, hogy gondoljon a halálra, bűneire, a másvilágra, s tartson bűnbánatot. Sokan kolostorba vonultak, hogy ott tisztítsák meg magukat mindattól a szennytől, amely viharos életük folyamán rájuk tapadt, mások beléptek valamilyen vallásos testvériség tagjai közé, s ha nem is hagyták el családjukat, környezetüket, e vallási közösség szabályai szerint igyekeztek élni. A szegények – ha lehetett – kórházba vétették fel magukat, itt ápolást, ellátást kaptak, s emellett bűnbánatot is tarthattak.

Midőn közelgett a halál órája, az öreg feudális úr igyekezett rendbehozni vagyoni ügyeit, végrendelkezett. Végrendeletében mindegyik hagyott valamit – vagyonához mérten sokat vagy keveset – az egyházra, azért, hogy ennek fejében misét, imákat mondjanak lelkéért. Az egyház tanítása szerint ugyanis így megkönnyíthették, megrövidíthették tisztítótűzben szenvedéseiket.

A haldokló, ha valamelyik szerzetesrend tagja volt, felöltötte a szerzetesi csuhát, gyertyát szorított a kezébe, meggyónt, megáldozott, felvette az utolsó kenetet.

Királyok, pápák halála után hosszú ideig az a szokás járta, hogy kíséretük minden ingóságot elvitt, a halott szinte teljesen meztelenül hevert a kifosztott házban.

Mikor Hódító Vilmos 1087-ben meghalt, orvosai és a környezetében tartózkodó urak mind elmenekültek, a cselédség pedig elrabolt minden fegyvert, edényt, ruhát, vászonneműt, a királyi háztartás minden tartozékát, s szétfutott; a király ott feküdt szinte teljesen ruhátlanul a földön, a tornácon.

Az előkelők tetemét felnyitották és bebalzsamozták. Néha ezt igen rosszul, ügyetlenül végezték. Így pl. I. Henrik angol király holttestét Rouenba vitték, ott eltemették belső részeit, agyát és szemét. Teste többi részét kis késekkel bevágták, és sóval jól behintették, majd

marhabőrökbe tekerték és összevarrták. Olyan rossz szagot árasztott, hogy beteggé tette a körülállókat. Caenba vitték, a templomba, ott fektették sírba.

A holttestből kiemelt belső részeket rendszerint bőrbe varrták, és valamelyik templomban helyezték örök nyugalomra. Oroszlánszívű Richárd úgy rendelkezett, hogy testét a fontevrault-i kolostorban atyja lábához fektessék, szívét Rouenban, belső részeit, vérét és agyvelejét Charrouban temessék el.

Az Afrikában elhunyt Szent Lajos testét az udvari tisztségviselők és szolgák tagonként szétvágták, és addig főzték vízzel hígított borban, míg a hús levált a csontokról. A húst és a belső részeket Lajos öccse, Károly, Szicília királya elkérte, s külön eltemettette a maga országában, a szicíliai Monrealéban, míg a szent életű király csontjait Franciaországba vitték.

Az általános szokás az volt, hogy miután az előkelő úr tetemét bevonták balzsammal, és megtöltötték erős illatot árasztó fűszerekkel vagy pedig sóval, szorosan drága selyembe burkolták, felöltöztették díszruhájába, kezére kesztyűt húztak, lábára cipőt, erre felkötötték lovagi sarkantyúját, derekára pedig felövezték kedvenc kardját. A halott király fejére koronát helyeztek, kesztyűs jobbjába jogart illesztettek. A hölgyet drága selyemruhába öltöztették, fejére aranyabronccsal szorították rá a fehér selyemfátylat. A halott kezét mellén összekulcsolták. Így helyezték a feldíszített holttestet a ravatalra, amely drága, díszes faragású anyagokból (elefántcsont, ciprusra)

készült. Az elhunyt feje értékes párnán nyugodott, s a tetemre hosszan leomló szép takarót borítottak: a templomban a ravatal körül lámpák, viaszgyertyák égtek. Éjjel-nappal rokonok, papok és apácák imádkoztak a ravatal mellett.

Végre – sok idő kellett a rokonok, barátok összehívásához, a temetési pompa megrendezéséhez – elérkezett a temetés napja. Már előzőleg megbeszélték: hová viszik a tetemet, kik, milyen sorrendben kísérik, milyen templomi szertartások közepette helyezik sírba.

Számos vendég vett részt egy előkelő temetésen, és sok szegény, koldus sereglett össze, mivel úgy illett, hogy a gyászoló család bőven ossza az alamizsnát: kenyeret, sajtot, húst és pénzt.

Minél pompásabbá akarták tenni a végtisztességet, annál nagyobb papi segédlettel végeztették. Néha 3-4 püspök is imádkozott a halott felett.

A temetés napján a tetemet fából vagy kőből készült koporsóba helyezték, amely fejnél kiszélesedett, lábnál elkeskenyedett. Külön mélyedést készítettek a fej számára, s nyílást, hogy a keletkező nedvek eltávozhassanak.

E korban különös fontosságot tulajdonítottak annak, hogy hol, melyik szent relikviáinak védelmében, kiknek a szomszédságában, társaságában nyugszanak holtukban. Sokan arra vágytak, hogy őseik, rokonaik körében pihenjenek, olyan templomban vagy kolostorban, amelyet valamelyik ősük alapított, s gazdag adományokkal látott el azért, hogy a papok vagy a szerzetesrend tagjai imádkozzanak a nemzetséghez tartozók lelki üdvéért. Mások meg olyan kolostorban vagy templomban kívántak nyugodni, amelyet maguk halmoztak el adományokkal, vagy amelyet drága ereklyéi vagy a barátok erényei miatt különösen nagyra becsültek.

Így aztán nemegyszer igen messzire kellett szállítani a tetemet. Például, mikor Habsburg Rudolf felesége Bécsben meghalt, fakoporsóba fektették, a szarkofágot vasveretekkel zárták le, s címeres takarókkal borítva szekérre helyezték; Bázelba vitték; két dominikánus, két ferences kísérte, három kocsiban hölgyek s még vagy négyszáz ember követte.

A halottas menetben a koporsó előtt balzsammal töltött

lámpákat vittek, hogy ellensúlyozzák a holttestből áradó kellemetlen szagot.

Lovagok temetésekor a koporsó előtt egy apród vezette a halott úr kedvenc harci ménjét; címerét pedig a gyász jeléül lefelé fordítva vitték a menetben.

A középkor embere sokkal szélsőségesebb, nyíltabb és fegyelmezetlenebb volt, mint a máé. Öröme, bánata nagyobb erővel és leplezetlenebbül tört ki. A temetéseken csak úgy visszhangzott a templom és a halottas ház, de az út is a jajgatástól, sírástól; a férfiak, az erős, viharvert harcosok is hangosan zokogtak. A gyászolók hajukat tépték, megszaggatták ruhájukat, összekarmolták arcukat, a legközelebbi rokonok ájuldoztak, földre roskadtak a fájdalom terhe alatt.

A temetés után bőséges, pazar lakomához ültek a gyászolók, s számtalan poharat ürítettek az elhunyt emlékére.

A helyet, ahol a tetemet elhelyezték, síremlékkel jelölték meg. Néha kőlappal, ezt többnyire domborművek is díszítették. Nők sírlapjára rendszerint ollót, edényt stb. faragtak, lovagéra kardot. A felirat többnyire latin nyelvű, és általában csak a nevet, rangot és a halálozás idejét tartalmazza. Ha nem dombormű, akkor bevésett, kimélyített alakok ékesítették a sírlapot. De minden esetben laposnak kellett lennie, mert hisz többnyire a templom padlójára helyezték, a padló alatt nyugvó tetem fölé, s gondolni kellett arra, hogy az Úr házának látogatói bele ne botoljanak. Sokszor nem kőlap jelölte a sírhelyet, hanem kimagasló síremlék. Ez vagy szarkofág alakú, vagy pedig katafalkot, ravatalt utánoz; masszív alapzaton hosszan elnyúlva ott fekszik teljes díszben, teljes fegyverzetben, kifaragva a halott lovag vagy hölgy alakja, feje kőpárnán nyugszik, szeme nyitva, mintha élne, lábánál sokszor ott kuporog egy kis öleb. Néhol férj és feleség szobra fekszik egymás mellett, szép békésen, még akkor is, ha életükben sokat civódtak, marták egymást. Sőt ismerünk olyan síremléket is, ahol a férj alakja két feleség között nyúlik el szép egyetértésben.

Az alakok többnyire nem az elhunyt egyéni tulajdonságait, alakját, arcvonásait örökítik meg, hiszen rendszerint jóval halála után készültek, s a kőfaragó nem is ismerte a megboldogultat. Noha általában hiányzanak a sírkő alakjaiból az egyéni vonások, mégis sokból különös erő és nyugalom árad: mélyen, megrázóan éreztetik az élet és halál, a

harc és nyugalom örök ellentétét.

*

A lovagság intézménye a XIV. században hanyatlásnak indult, a XV. századra pedig végképp megöregedett, túlhaladottá vált. A technika fejlődése, az árutermelés és pénzgazdálkodás kibontakozása, a parasztok és polgárok harca megrendítette, feleslegessé tette ezt az intézményt. A lovagvárakat aláásta a pénz, és romba döntötték az ágyúgolyók. A lovagi harcmodor, a lovagi taktika már nem vezetett győzelemre. A feudális urak egy része ugyan görcsösen ragaszkodott a hagyományokhoz, de hiába; a réginek pusztulnia kellett; mindenütt – a

termelésben, a politikában, a csatatéren, az irodalomban, a tudományban – feltartóztathatatlanul előretört az új…

A PARASZTOK

A középkori parasztság életéről igen nehéz képet rajzolni. Nemcsak azért, mert a középkor írástudói, művelt emberei mélységesen lenézték a jobbágyokat, s csak gyér tudósítást közölnek róluk, méghozzá olyat, amiből csak úgy árad a gyűlölet és megvetés; nemcsak azért, mert a krónikások szűkszavúsága miatt az oklevelek ezreit kell áttanulmányozni ahhoz, hogy a paraszti életmód morzsáit apránként, nagy fáradsággal összeszedegessük, hanem elsősorban azért, mert a parasztság helyzete, körülményei oly sokfélék, szolgáltatásaik, terheik annyira változnak koronként, helyenként, hogy általánosítás, nagyobb területre, hosszabb időszakra érvényes megállapítás szinte lehetetlen.

A szolgáltatások, terhek, birtoknagyságok rendkívüli változatosságával szemben a paraszti munka, a paraszti életmód csak igen lassan, szinte észrevétlenül változott, fejlődött, s ez még nehezíti annak a dolgát, aki a középkori faluról akar írni. A felvázolt képről sajátos módon azt lehet mondani: nagyjából egész Nyugat- és Dél-Európa parasztságára ráillik, de részleteiben voltaképpen egyetlen falura, egyetlen parasztra sem.

Kétségtelen azonban, hogy míg az V-VI. századi parasztságról csak olyan képet kapunk, mint mikor a gyorsvonat ablakán kipillantva felvillan előttünk egy falu körvonala, a IX-XII. századiról már pontosabb, világosabb a látvány: mintha lovas kocsin haladva figyelnénk meg a parasztok életét. A XIII-XV. századi falut már részletesebben fel tudjuk vázolni a dokumentumok és a

különböző emlékek alapján, noha ez a rajz is még elég sok helyen elnagyolt és vázlatos.

Már a IV. század óta a nagybirtok szinte teljesen független gazdasági egység. Míg Cato, aki a Római Köztársaság idején élt, azt írja, hogy mindent, amit csak lehet, a piacon kell beszerezni, Palladius a IV század végén arról értekezik, hogy a nagybirtok (latifundium) népe (családja, famíliája) körében a földműveseken kívül ácsoknak, kádároknak,

fémművеseknek, téglavetőknek stb. is kell lenniük, hogy a földművеseknek semmi okuk se legyen a városba menni.

A nagybirtok tehát, különösen a középkor első felében, de néhol még később is igyekszik mindennel ellátni az ott lakókat, a fényűzési cikkek kivételével még a földesurat is. Csak a feleslegessé vált termékeket viszik a közeli városokba, a piacra.

A domíniumok nagysága eléggé változó.

A szabad kisbirtokosok jóformán eltűntek a korai középkor végére, mert részben a gazdasági nyomás, részben a külső támadások és az állami adók miatt vagy tönkrementek, vagy pedig arra kényszerültek, hogy a hatalmasok oltalma alá meneküljenek. Sokszor egész falvak kérték a környék valamelyik nagyurának védelmét, ami szabadságuk, birtokjoguk elvesztésével járt. Megmaradtak ugyan földjükön, de szolgálatokkal tartoztak „patrónusuknak”, a falu urának. Így kb. a XI. századra a földműves lakosságnak már csupán elenyésző kisebbsége szabad birtokos paraszt, túlnyomó többsége függő viszonyban él, jobbágy. Ez a magyar szó azonban tulajdonképpen igen pontatlanul jelzi azt a tarka, roppantul változatos valóságot, amely mögötte meghúzódik. A függő parasztság jogi, gazdasági helyzete, szolgáltatásainak jellege, mennyisége ugyanis megszámlálhatatlan variációt mutat.

A népvándorlás viharának csillapultával a parasztok szívós munkája következtében a megművelt terület folytonosan nőtt Európa-szerte: erdőirtás, mocsárlecsapolás, a tenger kiszárítása, az addig műveletlen földek feltörése lassan, de állandóan folyt. Szőlőt, gyümölcsöt,

olajfákat, kerteket ültettek.

Nagyon gyakori volt, hogy egyes távolabbi vidékről érkező parasztok vagy paraszti csoportok felajánlották az úrnak, hogy termőfölddé változtatnak egy addig pusztán fekvő területet, ha ezért bizonyos pénzösszeget kapnak, vagy ha az úr kedvező feltételek mellett nekik adja használatra az újonnan nyert termőterületet. Néha csak pár évig birtokolta szerződés szerint a földet az ún. „vendég” (hospes), de rendkívül kedvező körülmények között (szinte semmiféle szolgáltatással nem tartozott); ha a szerződésben kikötött évek elteltek,

továbbköltözött családjával, más vidéken kezdte újra a nehéz, de hasznos és viszonylag eléggé jövedelmező munkát. Gyakran azonban három-négy generáción át, sőt tovább is megtartotta a „vendég” és családja a telket, igen előnyös feltételek mellett: néhány ezüstdénár, a betakarított termés bizonyos, nem túl magas hányada járt az úrnak. Ha azonban a „vendég” nem volt képes az elvállalt munkát időre teljesíteni, vagy ha nem jól végezte, akkor az úr visszavonta az engedélyt.

Az irtás megkezdése előtt kereszttel vagy kőhalommal kijelölték a megfelelő földdarabot. Sokszor az úr által megbízott földmérők végezték a jelölést, és írást is készítettek róla.

A „hospesek” először kivágták a fákat, s egy részéből felépítették házukat. Majd felégették a területet, és csákánnyal felásták a földet, kiemelték a gyökereket, köveket. Egyes helyeken ezt a munkát nehéz, vasalkatrészes kerekes ekével végezték, amelyet több – néha öt – pár ökör húzott.

Néhol az erdőirtás, mocsárlecsapolás nagy munkája egyes urak vadászszenvedélye miatt ellenállásba ütközik. Sokszor az is akadály, hogy a mocsár rákjai, halai igen fontos jövedelmei a birtokló kolostornak vagy világi úrnak. Nemegyszer a király avatkozik bele az ilyen ügyekbe, rendszerint az irtás javára.

A parasztok helyenként erőszakkal szállnak szembe az irtás, mocsárlecsapolás gátlóival.

A XIV. század végére, a XV. század elejére lelohad a szántóföldek kiterjesztésének hatalmas lendülete. A parasztság egyre inkább a városok felé fordul. A megművelt területek azóta sem növekedtek

lényegesen Nyugat-Európában.

Nemcsak a termőföld területét növelte a parasztság, hanem egyre több gondot fordított a talajjavításra is. A trágya nem volt elegendő, mert aránylag kevés állatot tartottak a ház körül, legfeljebb 1-2 ökröt, tehenet, disznót. A szabadon legelő állatok trágyája nagyrészt elveszett a termelés számára. A városokból pedig a szállítás nehézségei következtében nemigen vihették a hasznos hulladékot a távolabb fekvő földekre. Így azután Rouen érseke, ugyanakkor, amikor falusi földjei számára elég drágán volt kénytelen tárgyát vásárolni, városi istállóit csak úgy tudta tisztán tartani, hogy az ürüléket a Szajnába szóratta.

A legjobb földjavító szernek a márgát tekintették, s állandóan használták is azokon a vidékeken, ahol találtak ilyen réteget. A márgát már a római korban is felhasználták erre a célra, de aztán feledésbe ment ez a módszer, s csak Nagy Károly korában honosítják meg ismét. Tizenöt évenként szórták el a márgát, a tapasztalat szerint ennél gyakoribb használata tönkretette a talajt. Azt tartották, hogy mélyebbre kell vegyíteni a földbe, mint a trágyát.

Ahol a talaj agyagos volt, homokkal keverték. Egyes tengerparti vidékeken az összeszedett kagylóhéjjal tették termékennyé a földeket, vagy a partra vetett vagy kihalászott algát szórták el a barázdákban frissen vagy hamuvá égetve.

A hamut egyébként is sokra becsülték, mint a talaj táplálékát. Aratásnál a gabonaszárak legnagyobb részét nem vágták le, hanem felgyújtották. Ezzel pusztították a gyomot, és táplálták a földet.

Az állati trágyát rendszerint úgy használták fel, hogy azon a földön legeltették a jószágot, amelyet meg akartak javítani. Sok helyütt az úr a saját kezelésű földjei számára tartotta fenn azt a jogot, hogy az állatok ott éjszakázzanak. Néhol a parasztoknak kötelességük volt juhnyájaikat bizonyos időre az úr birkáival együtt az arra kijelölt földön legeltetni. A parasztok igen haragudtak ezért, „gonosz szokás”-nak minősítették.

Az istállókból az almot tizenöt naponként hordták ki, vagy azonnal a földekre, vagy dombot raktak belőle, s meghatározott idő múlva használták fel.

Mivel a trágya igen fontos és értékes volt, adásvétel tárgyát is alkotta. 1360-ban pl. egy földesúr egy aranytallért (nagy összeg

ebben
az időben) fizetett egy trágyadombért.

A trágyalét is gondosan kivezették az istállóból valamelyik földdarabra vagy a kertbe.

Az erőfeszítések ellenére a megművelt földek előbb-utóbb kifáradtak, kevés termést hoztak. A tapasztalat megmutatta, hogy
pihentetésre van szükség. A háromnyomásos gazdálkodás mindjobban
elterjedt, de még sok helyütt, főleg délen, a kétnyomásos gazdálkodás
volt szokásos.

Aratás után a földeken szabadon legeltek az állatok. Szigorúan tilos
volt éppen ezért a földek bekerítése. Ez az ún. „nyílt földek” rendszere.

A földet még a XI-XV. században, tehát az általunk vizsgált korszakban is sok helyütt kéziszerszámmal: ásóval, kapával lazították.
De az eke használata mindinkább terjed. A gyakorlott gazdák azt tanácsolják, hogy ne szántsanak túl mélyre, mert az terméketlenné teszi
a földet. Az ekét közben tökéletesítették, egyre több és jobb vas alkatrésszel látták el. Mindjobban elterjed a kerekeken járó, vas alkatrészes eke. A barázdák, amelyeket ásnak, nem mindig egyenesek,
sokszor követik a keskeny földszalagok hajlásait. Szántásnál a paraszt
fél kezével földbe nyomva az ekevasat, tartja a magas ekeszarvat; másik
kezében hosszú ösztökét tart, ezzel irányítja az ökröket vagy lovakat.
Néhol a szántóvető mellett külön ökörhajcsár is halad.

A szántás igen nehéz és nagy figyelmet igénylő munka. Ha a föld
igen kemény vagy köves volt, a szomszédok segítettek egymásnak. Sok
helyütt a község közösen szerzett be jó, nehéz ekét, s ezzel szántottak
sorban a falusiak. A kölcsönös segítség nélkülözhetetlen és megszokott
dolog volt.

Szántás után a rögöket kapával, fakalapáccsal verték szét, vagy egy
hosszú rúd végére erősített hengerrel; ahol lehetett, végighaladtak a
boronával.

Ezután következett a vetés. Minden középkori mezőgazdasági könyv
azt ajánlja: az őszi gabonát lehetőleg korán kell elverni, hogy már a
nagy hidegek beállta előtt megerősödjék.

Tavasszal zabot, árpát, kölest, borsót, babot, lencsét, bükkönyt vetettek. Ezt is jó korán kellett elvégezni, mert májusban, ha az idő
száraz, a mag nehezen ver gyökeret. Ajánlatos – írják a

mezőgazdasági
könyvek szerzői – minden évben váltogatni a vetőmagot: „a más földről
hozott vetőmag többet hoz, mint a sajátod”.

A vetőmag mennyisége a föld minősége szerint változott. Általában
12 véka (helyenként változó értékű űrmérték, 12-25 liter) kellett 5
holdhoz búzából, babból, borsóból, rozsból; zabból és árpából nyolc
vékát tartottak szükségesnek kétholdnyi terület bevetésére.

A vetés rendszerint úgy történt, hogy a földműves a nyakába
akasztott tarisznyából vagy zsákból jobb kezével széles mozdulattal
magot szórt, miközben lassú, egyenletes léptekkel haladt. Utána – ahol
a terep engedte – boronával végigment a földön, s befedte a magot.

A vetést védték az állóvizektől (tehát kis lefolyócsatornákat ástak, s azokat állandóan rendben tartották), továbbá a madaraktól (a magvető körül gyermekek parittyázták a kis rablókat) s a vadállatoktól (sok vidéken áprilistól aratásig nyársak sora állott ki a földek határán a talajból).

A törvények szigorúan büntetik azt, aki bevetett földön áthalad. (De persze az urak sok esetben nem tartották tiszteletben ezt a törvényt, különösen, ha nem a saját birtokukról, saját jobbágyaikról volt szó.)

Alig fejezték be a vetést, már hozzáláthattak a gyomláláshoz. Tavasszal végezték először ezt a munkát; azután Szent János napja után, a már csaknem érett gabona közül vágták ki a virágzó bogáncsot és más gonosz élősdi növényeket. A gyomláló az egyik kezében tartott kis, kétágú villával maga felé húzta a bogáncsfejet, s a másik kezében tartott kis sarlóval levágta. Néhol kis kapával vagy háromágú villával metszették el a gyom szárát vagy gyökereit. A kigyomlált növényeket halomba rakták, s trágyának használták fel.

Az aratás ideje délen már június 15-e táján beköszöntött, míg északabbra csak júliusban vagy augusztusban.

Amikor megérett a gabona, a földesúr a falu népével megállapodott az aratás idejében, módjában. Az aratók könnyen öltözve, rövid ruhában, mezítláb, fedetlen karral végezték nehéz munkájukat. Bal kezükkel összefogtak egy maroknyi kalászt, s a jobb kézben tartott sarlóval elvágták, kb. a szár 2/3-ának magasságában.

A szárakat azután felégették, vagy ha szükség volt rá, lekaszálták, és

tetőfedéshez, takarmánynak, alomnak használták. Ha nem égették fel a földet, akkor aratás után ráengedték a falu állatait. Már az aratás kezdete előtt eltávolították a védőkarókat.

Az aratót nyomon követték a kévét kötő nők. A kévéket addig nem lehetett elszállítani a földekről, míg az úr embere el nem vitte a senior terményrészét s a pap az egyháznak járó tizedet. Minthogy a két „beszedő” többnyire nem jelent meg rögtön az aratás után, hanem sokszor hosszú napokat, heteket késett, a paraszt kétségbeesve látta: hogyan pusztítja szél és eső a nehéz verejtékkel megtermelt drága életet.

A kévéket vagy a szabadban hagyták halomban száradni, vagy bevitték a csűrbe. Nem szerették, ha a gabona aratáskor már erősen érett

volt, mert akkor szállításkor kipergeti a szem. A behordás után a szegényeknek jogában állt a „böngészés”, a tallózás.

A cséplés röviddel az aratás után következett, augusztusban vagy szeptemberben. A nagybirtok hatalmas csűrjeiben azonban egész télen át folyt ez a munka. Legegyszerűbb módja az volt, hogy egy maroknyi kalászt a földhöz vagy falhoz csapkodtak, majd pedig a még benne maradt szemeket bottal kiverték. Fejlettebb módszer, ha a földre terített kévékből állatok vagy emberek kitapossák a magot. Ha ökörrel, lóval, szamárral nyomtattak, középütt egy ember állt, ez hajtotta ösztökével vagy ostorral körbe a barmot. Időnként eltávolították a szalmát. E módszer jobb formája, ha az állatok valami nehéz eszközt húznak: felfordított, kővel megterhelt boronát vagy valami szánkófélét, hengert, amely fölé még egy lapot is helyeztek; erre gyermekeket ültettek, hogy növeljék a gabonára nehezedő súlyt.

A nyomtatással szemben sok helyütt, főleg északon, a kézi cséplést részesítették előnyben, mert ez, noha nehezebb, gyorsabb és gazdaságosabb. Bottal vagy cséphadaróval végezték. A kézi cséplés nehéz és egészségtelen munka volt, a kavargó por miatt.

Ezután a rostálás vagy az ún. szelelés következett, fűzfából készült szelelőkosárral vagy lapáttal. Ezt néhol a molnár végezte. A nagyon kis parasztgazdaságokban nem rostáltak, megelégedtek azzal, hogy napos, de szeles időben a szemeket több ízben egyik kosárból a másikba öntötték, miközben a szél kifújta a pelyvát, töreket. Azután zsákba

öntötték a gabonát, s elhelyezték a kamrába vagy a csűrbe.

Volt, ahol még rostán is átszitálták a szemeket. Ez – ha egyáltalán megtörtént – a malomban ment végbe.

Ha a gabona sokáig maradt a kamrában vagy a magtárban, időnként meg kellett forgatni.

A nyomtatásnál, rostálásnál keletkezett hulladékot az állatok etetésére használták fel.

A szántóföldekhez képest igen kevés rét van a falu környékén. Az angol falvakban pl. ilyen arányokat találunk: 1243 a 112-höz, 1363 a 75-höz. Persze ezenkívül még van a falunak közös rétje is. Franciaországban hasonló a helyzet. Az állatokat többnyire a füves, bozótos mezőn, fenyéren, erdőben, az ugaron, rekettyésben s a learatott tarlón legeltették, a rét arra szolgált, hogy füvét lekaszálják, s téli

takarmánynak tegyék el, továbbá, hogy ezzel etessék a munkánál használt ökröket vagy lovakat.

A rét egy részét gondosan elkerítették, itt legeltették az anyaállatokat, a kis bárányokat, malacokat, borjakat.

A rétek kaszálása mindig megelőzte az aratást. E munkában - amelyet rendszerint kaszával végeztek – a parasztcsalád minden felnőtt tagja részt vett. Kaszálás közben időről időre megálltak, kivették az övükön függő ökörszarvból a köszörűkövet, s kiélesítették a kasza élét. A kasza ebben az időben sokkal hosszabb volt, s valószínűleg hajlékonyabb, mint az újkori.

A kaszálás másodnapján az asszonyok és gyermekek kétágú favillával megforgatják a szénát. A következő nap estéjén halmokba gyűjtik a száradó füvet, majd mikor már megszáradt, magasan megrakott szekereken húzzák az ökrök az ide-oda ingó terhet a házhoz vagy a csűrbe. A parasztok a ház mellett, szabad levegőn, kazalba rakva tartották a szénát. Az alkalmas, megfelelő kazalrakás valóságos művészet; ha rosszul építették fel a kazlat, feldőlt, vagy belehatolt a víz.

A réttel sokkal kevesebb volt a munka, mint a szántófölddel. Tél végén esetleg megtrágyázták, végigboronálták, néhol pedig csatornázással vizet vezettek rá. Másutt viszont a víz levezetéséről kellett gondoskodni csatornák ásásával. Néha, nagy időközönként (kb. húsz év) ezt a területet is bevetették gabonával.

A rétet általában körülkerítették, rendszerint fűzfából font sövénnyel.

Szénára mindenütt nagy szükség volt. Ahol több termett, és vízi út állt rendelkezésre, jó áron értékesítették. Rouenban pl. 1292-ben huszonkét szénakereskedő működött. Néha már lábon eladták a

füvet.

A takarmánynövények közül szárnyasok táplálására a bükkönyt termesztették; ha a szükség úgy kívánta, liszté őrölve a kenyérbe is belekeverték.

A lucernát, lóherét, baltacimot csak igen későn, a XV-XVI. században kezdik emlegetni, s akkor is csak a Földközi-tenger mellékén. Valószínűleg az araboktól tanulták termesztésüket.

A földeken különböző hüvelyeseket is termeltek. A babot vagy hüvelyesen adták el, vagy megtisztítva. Meleg püréként is árulták a vásárokon. A kenyér, a káposzta és a borsó mellett ez volt a paraszt fő tápláléka. A paraszti élet szűkösségéről tanúskodik a következő versike:

Akinek van borsója, zabkenyere,
Szalonnája és bora a torka számára,
Akinek van öt garasa és nincs tartozása,
Elmondhatja, hogy igen jól él.

A borsónak számtalan faját ismerték. A borsóleves a szegények mindennapi főétele. A szalonnás borsópüré viszont a leggazdagabb lakomákon is szerepelt. A városok utcáin zölden, hüvelyesen árulták.

A bab- és borsólisztről azt tartották, hogy gyógyírja a leprát. Vincent de Beauvais (1264 körül) az ilyen betegeknek borsó- vagy bablisztfürdőt javasol. Hasonló gyógyerőt tulajdonítottak a lencsének is.

Többfajta répát, céklát termesztettek. Ez éppoly fontos szerepet töltött be az élelmezésben, mint a bab, vagy talán még fontosabbat. Levesnek, főzeléknek fogyasztották, s az állatokat is etették vele.

A hüvelyeseken, a répán és a kölesen kívül a többi főzeléket a kert adta.

A kert királynője – a káposzta. Minden háznál szívesen fogyasztották. Azt tartották, hogy jót tesz a részegség ellen. Több faját ismerték: vörös, kel-, fejes, fodros stb. A kelvirág, amelyet az európai arabok már a XII. században termesztettek, csak a XVI. században kezdett elterjedni Nyugat-Európában. A karalábét már régen ismerték.

A hagyma is igen fontos kelléke az étkezésnek. A jó hagymatermő vidékekről már korán szállítanak ebből a terményből más területekre, sőt más országokba is. A XIII. században Pikardiából pl. nagy mennyiséget szállítanak Angliába. A bretonok is ott adták el hagymatermésük egy részét.

A fokhagymát különösen a Földközi-tenger mellett lakók és a németek kedvelték. Fogyasztása azonban közönségesnek számított.
Számos ételt ízesítettek vele: libapecsenyét stb. Párizs utcáin fokhagymamártást árultak. Fontos szerepe volt a gyógyításban: azt tartották, hogy megvéd a pestis ellen, s tisztítja a testet, fára akasztva pedig elriasztja a kártevő madarakat.

A parajt már a XI. században termelik a Pireneusi-félsziget arabjai, s igen dicsérik gyógyhatását: orvosolja a mellgyulladást. A következő századokban lassan elterjed Európa északi részében is. A reneszánsz idején Párizsban, Orléans-ban és másutt már az utcákon árulják,

gombóc alakban, miután vízben kifőzték és kipréselték. Különösen az egyetemi hallgatók kedvelik.

A sóskát csak a XIV. századtól említik.

Salátát készítettek fejes salátából, endívidiából, kötözött salátából, ún. keszegsalátából, zsázsából, böjtfűből. A zsázsát is gyógyhatásúnak tartják. Olyan növényekből is készítettek salátát, amelyeket ma már nem is igen ismerünk.

A gombafélék közül a vadon termő sampinyont és szarvasgombát fogyasztották. Az articsókával csak a XV. században ismerkednek meg. A spárgát, amelyet az ókorban már ismertek, a középkor legnagyobb részében nem becsülik, csak a reneszánsz hozza újra divatba. Ugyanez a sorsa a dinnyének.

A tököt ismerték és ették is, de az úritököt nem.

A burgonya csak a XVI. században jelenik meg, a csicsóka pedig csupán a XVII. században.

Van olyan növény is, amelyet a középkorban főzelékként használtak, de később visszatért vad állapotába.

Szükség idején vadnövényeket is gyűjtöttek; vadcikóriát, ún. galambbegyet, vadzsázsát.

Minden család, hacsak tehette, termelt kendert, mert ruhát, kötelet készítettek belőle. A kenderföld rendszerint a ház közelében feküdt. E növény szárításához néha az urasági kemencét használták. Szövését sokszor nem végezték házilag, hanem odaadták a faluban lakó kenderszövőnek. A kötélverő többnyire a falu végén lakott, hogy legyen elég hely munkája számára. Ezt a foglalkozást a kiközösített leprásoknak is megengedték, éppen úgy, mint a kenderfonást. A

kender
mosása, amely szennyezi a vizet, s kárt okoz a halaknak, sok vitára
adott okot. Sok helyütt tiltották e művelethez a folyóvíz használatát.

A kendermag e korban emberi táplálék is. Rendszerint levest főznek
belőle.

A lent is mindenütt termesztették. Sokszor a ház körüli föld
nagyobbik felét erre használták. Feldolgozását – amely igen nehéz,
összetett folyamat – otthon, a parasztgazdaságban a nők végezték, a
festést, fonást, szövést is, éppúgy, mint a gyapjúét. A nők az állatok
legeltetésekor, sőt az úton haladtukban is fontak, karjuk alatt tartották a
guzsalyt a len-, gyapjú- vagy kenderkóccal, bal kezük forgatta a szál

végén az orsót. De gyorsabban ment a fonás, ha kerekes rokkával végezték; azt persze csak otthon lehetett, a házban vagy a kapu előtt.

A lent vagy otthon szőtték, vagy odaadták a falu takácsának. Ez a mesterség is, mint a többi, rendszerint öröklődött, de takács – egyéb iparosokkal ellentétben – nemcsak férfi, hanem nő is lehetett.

A déli vidéken az olajfa terméséből nyerték a főzéshez a zsiradékot. Franciaország egy részében dióolajat használtak. A diófa sokkal elterjedtebb volt, mint ma, néhol csoportosan nőtt, másutt egyenként, vagy pedig fasort alkotva keretezte a mezőt. Kevés gondozást igényel, s nagy hasznot hajt. Miután a parasztok leverték a diót, otthon estente feltörték, kitisztították, s elvitték a diópréshez, amely rendszerint a malom mellett működött. A dióolajat bőrtömlőkben tárolták.

A dió is gyakori árucikk. Több városban külön helyet jelöltek ki árusítására.

Kedvelték a mákolajat. Itt-ott találkozunk len- és repceolajjal is. Ez utóbbit elsősorban világításra használták. Néha mandulából, bükkmakkból és kendermagból is sajtoltak olajat. Mindezeket az olajféléket főleg böjt idején fogyasztották, mert akkor tilos az állati zsír.

A gyümölcsök közül már Nagy Károly korában említik az alma-, körte-, szilvafák különböző fajait, a berkenyét, naspolyát, gesztenyefát, a különböző őszibarackfákat, a birsalmát, a mogyorócserjét, mandula-, szeder-, füge-, diófát, a különböző cseresznyefákat.

A fekete szedret már az ókori Róma is ismerte, a fehér szedret azonban csak a VI. században kezdik termeszteni Bizáncban, s innen terjed tovább. Szicíliában először a XII. században említik,

Toscanában
pedig két századdal később.

A gyümölcsfák sokszor határjelül szolgálnak. A gyümölcsösökben
rendszerint szép egyenes sorban állnak a fák. Nemegyszer a földesúr
kötelezi a jobbágyát gyümölcsfák ültetésére. Az oltásra -intenek a
középkori gazdasági tanácsadó könyvek – nagy gondot kell fordítani.
Néha persze egészen bizarr recepteket közölnek s egészen különös
eredményeket. Így a Ménagier de Paris azt ajánlja, hogy szőlőtőbe
oltsanak cseresznyeágat, s cseresznye terem majd rajta. Egy későbbi
szerző azt állítja, hogy látott egy fát, amelyen egyszerre alma, dió és
szőlő termett, s ugyanakkor virág is nyílt. Ha ezt nem is hisszük el,
annyi bizonyos, hogy a középkori kertészek rajongtak az efféle

furcsaságokért, s igyekeztek különböző növényeket együvé oltani.
Általában nagy gondot fordítottak a gyümölcsfára. A tövét felásták, megtrágyázták, levágták a korhadt ágakat, ritkították a koronát; ha nem termett, embermagasságúra lemetszették.

Az érett gyümölcsöt, ha törékeny volt és értékes, létráról kézzel szedték, vagy póznával, melyre egy kis penge volt erősítve, s egy pohárféle a gyümölcs felfogására. A kevésbé értékes vagy érzékeny gyümölcsöket egyszerűen lerázták, vagy rúddal leverték.

Az almának szinte megszámlálhatatlan fajtáját ismerték: rozmaring, párment, ranett stb. Sokféle fajtáját termesztették a körtének, szilvának is. Az almából bort is készítenek, a többi gyümölcsöt (cseresznye stb.) is felhasználják italkészítésre.

A birsalma sokkal kedveltebb volt, mint ma. Azt tartották, hogy igen jót tesz a gyomornak, és étvágyat csinál. Étkezés kezdetén és végén egyaránt áldásos a fogyasztása – írják -; a fügét pedig azoknak ajánlatos enniük, akik attól tartanak, hogy megmérgezték őket.

A narancsot csak Itáliában és a mai Spanyolország területén termesztették.

E korban a kerti földiepret nem ismerték, csak az erdei szamócát. Ezt kertekbe ültették, és nagy gonddal ápolták. Málna csak vadon termett, de a középkor végén már telepítenek málnáskerteket. Ribiszkebokrot csak a XV. századtól ültetnek el a kertekben.

Egyes helyeken különös fontosságúak a gesztenyések. Az itáliai gesztenyét már a XIII. században messze földre szállítják. Gesztenyetermő vidékeken, különösen télen, ez a parasztság

egyik fő táplálékа.

Már a Karolingok korában kiadott rendelet, a Capitulare de villis is elrendelte: a császári birtokokon telepítsenek mandulafákat. Ez inkább csak a déli vidékek növénye; elsősorban szőlőskertekben ültetik, ápolják, de eléggé magasan északon is találkozunk vele. A mandulatejet igen jó orvosságnak tartották, az asszonyok pedig kiváló szépítőszernek.

A mogyorófa és -bokor is inkább a dél növénye, a mérsékelt öv vidékein ritkább. Így pl. Normandiában a XIV. században a mogyoró különlegesség, megszerzése nehéz, s különösen alkalmas ajándék fontos személyiségek megtisztelésére.

A mogyoróvesszőt sokféle célra használták, pl. bölcsőt fontak belőle.
A mogyoró és mandula a cukrászok, pástétomsütők egyik legkedveltebb anyaga.

A naspolyát is kedvelték, úgy gondolták, hasznos a beleknek és a gyomornak. Rendszerint előbb megpuhították a kamra (csűr) szalmáján, aztán fogyasztották. Ugyanezt tették a berkenyével is. Ez utóbbiból alkoholtartalmú italt is állítottak elő. A vadberkenyefa gyümölcséből lekvárt csináltak, liszttel keverve pedig valami gyümölcskenyérfélét készítettek belőle.

Az erdei gyümölcsök szüretje általában igen jelentős szerepet játszott a háztartásokban. Sok helyütt a helyi hatóságok pontosan megszabták a szedés idejét.

A szőlőművelés bölcsője a Földközi-tenger melléke. A Római Birodalom provinciáiban mindenfelé elterjedt a szőlőkultúra. Minden, erre alkalmas terület lakói valóságos szenvedéllyel vetették bele magukat a venyigék ültetésébe, ápolásába, s büszkeséggel emlegették szülőföldjük borának erényeit. Itália és Görögország mellett különösen Gallia mutatkozott alkalmasnak e drága növény termesztésére.

A VI. században már a bretonoknál, Normandiában, Trier és Metz környékén is szüreteltek. A Meroving-kori szarkofágok és mozaikok nemegyszer ábrázolnak szüreti jeleneteket. A következő századokban e nemes növény egyre halad észak felé. A Rajnavidéken a XI. században jelenik meg. Itt és a Duna mellett a XII. századtól terjed el nagyobb mértékben.

Sokszor olyan helyen is ültettek és ápoltak – kemény munkával, sok bajjal, nagy költséggel – szőlőskertet, amely nagyon kevéssé alkalmas erre. Mi ennek az oka? A bor a sör mellett ekkoriban Nyugat- és Dél-Európa egyedüli itala (néhány helyi fogyasztásnak örvendő gyümölcslétől, pl. az almabortól eltekintve). Mivel eladásra még a jó bortermő vidékeken is csak igen kevés került, a szállítás pedig körülményes és költséges volt, minden vidéknek magának kellett gondoskodnia – amennyire lehetett – bortermeléséről, hacsak nem akart kizárólag vizet inni; ezt pedig mindenképpen el kívánták kerülni, mert ahol nem akadt a környéken folyóvíz vagy bő forrás, ott a víz posványos, egészségtelen volt, tekintve, hogy mély kutat nem tudtak

ásni. Ezért azután sok olyan helyen zöldellt szőlőskert szőlőskert mellett, ahol ma már eltűntek – éppen a fejlődés következtében.

Különösen a kolostorok lakói úttörők a szőlőművelésben. Angliában, Németalföldön ők vezetik be ezt a termelési ágat. Nemcsak az istentisztelethez kellett a bor, hanem a kolostor népe is szívesen issza.
Szent Benedek regulája megengedi a szerzeteseknek a bor mértékletes fogyasztását. Sok helyütt, különösen az északibb vidékeken, a helyi termelés nem tudta kielégíteni a kolostorok szükségleteit, így behozatalra szorultak, ami pedig -mint már előbb említettük – nem volt könnyű dolog. Anglia, Észak-Franciaország és Normandia nagy kolostorai messze délről veszik a bort. Nemegyszer azt a módszert követik, hogy szőlőbirtokot vásárolnak valahol délen, s saját borukat szállítják fel klastromukba.

Bármilyen költséges és körülményes is távolabbi vidékek borainak beszerzése, a jobb módúak már ekkor is igyekeznek minél finomabb borokra szert tenni. Különösen az olasz és a Bordeaux vidéki nedűt szállítják távoli vidékekre, főleg Angliába, Írországba. Jó hírnek örvend a rajnai és a „hun”, azaz magyar bor is, persze csak a XII. század után.

A kolostorok szőleiket sokszor saját maguk művelték, elsősorban a barátok, a szolgáló testvérek s a robotos parasztok. Másutt részes bérlőknek adták ki. Ez a világi földesuraknál is gyakori. A legelterjedtebb, hogy a birtokos egy darab földet átenged a bérlőnek azzal, hogy az utóbbi gyümölcsfákat és szőlőt ültet azon, s a termés egy meghatározott részét évente átadja a tulajdonosnak. Sokszor

négy-hét évig az egész termés a bérlőé, utána a beültetett föld fele teljesen visszaszáll a tulajdonosra, a másik fele a bérlő használatában marad mindaddig, amíg a szőlő el nem pusztul; a szüret harmadát vagy negyedét a tulajdonos kapja; s ha a bérlő el akarja adni bérletét, a tulajdonosnak elsőbbségi joga van. Itt tehát a föld a régi tulajdonosé, a szőlőtövek a bérlőé.

Például a lausanne-i püspök 1154-ben átengedi felesbe a hautcrét-i cisztercieknek egyik földbirtokát, amely puszta, műveletlen, és megígéri, hogy a negyedik év után fizet nekik húsz livre-t,* *(* Francia pénznem (és súlymérték), helyenként és koronként erősen változó értékkel. Rendszerint 20 sou (solidus) = 240 dénár. Ezüsttartalma eredetileg 327 g)* munkájuk és költségeik fejében. Ha nem fizetne,

megtarthatják az egész termést. Ha a püspök meghal, vagy elhagyja lausanne-i székét, a szőlőt két egyenlő részre osztják, s mindkét szerződő fél korlátlan birtokosa lesz a maga részének, tehát a birtok allódiummá válik.

1224-ben a chálons-sur-marne-i káptalan megengedi néhány vincellérnek, hogy szőlővenyigét ültessen a káptalan földjén; élethossziglan használhatják, csak a tizedet kell leróniuk; haláluk után a szőlő visszaszáll a tulajdonosra.

Nem véletlen, hogy a vincelléreket megbecsülik. A szőlőművelés nehéz, és sok gonddal jár. Tradíciói már az ókorban kialakultak, s nem sok változáson ment át a középkor századai alatt. A módszerek nem mutatnak különösebb eltérést, a helyi viszonyok nem követelnek különböző eljárásmódokat.

Februárban és márciusban trágyát szállítanak a szőlőbe, puttonyokban széthordják, s a tövekhez helyezik. Néha már tél kezdetén árkot ásnak a szőlő körül, s ide rakják le a trágyát.

Márciusban szalmaköteleket készítenek a kötözéshez, és megmetszik a töveket. A földesúri területen ezt néha a jobbágyok végzik robotmunkában. Kacsozó kést használnak hozzá. Nemritkán kesztyűben dolgoznak. Az asszonyok összeszedik a levágott venyigét, ez kitűnő tüzelőanyag.

Ezután végzik a tövek megújítását bujtassál. A venyige egyik ágát a földbe dugják, hogy itt gyökeret eresszen, s aztán elvágják kapcsolatát az eredeti tővel. A filoxéra elterjedése óta ezt a módszert nem lehet alkalmazni.

Rendszerint bérmunkásokat alkalmaztak. Adataink szerint ezek 6-7

sout kaptak 100 bujtásért.

Áprilisban leverik a karókat. A tavalyi karók egy része helyett újat kell vágni. Ahol nincs a közelben erdő, kifejezetten e célra füzest telepítenek.

Ezután szalmafonattal vagy fűzfavesszővel elvégzik a kötözést. Júniusban újra kapálnak. Szeptemberben vagy októberben zajlik le a szüret. Addigra már előkészítették a kádakat, hordókat. A szüretet csak akkor lehetett megkezdeni, ha a földesúr embere (kikiáltója) azt meghirdette. Aki előbb mert hozzákezdeni, szigorúan megbírságolták.
A földesúr emberei éberen ügyeltek, hogy csalás ne történjék. Az

egyházi tizedszedő is arra törekedett, hogy egy kosár szőlő se kerülje el figyelmét – és a vámolást. A szőlő érésétől a szüret kezdetéig tilos volt a szőlőskertekben járni, még a különben szabadon futkározó kutyák nyakába is másfél öles botot kellett kötni, hogy ne tudjanak ott kóborolni.

A szüret napján a szomszédok rendszerint segítettek egymásnak. Nők, férfiak kosárba gyűjtötték a fürtöket. Az úton várakozott a ló, a szamár, oldalán nagy puttonyokkal vagy pedig az ökrösszekér, rajta nagy kádakkal.

A falusi szüret heteken át tartott. Ilyenkor daltól visszhangzottak a szőlőskertek.

A leszedett szőlőt a sajtolás helyére szállították, ott nagy, csappal ellátott kádba öntötték. A magától kifolyó nedűt „tiszta cseppnek” nevezték. Ezt tartották a legfinomabbnak. A sajtolást vagy bottal, vagy – gyakrabban – lábbal végezték. A visszamaradt seprőt présbe tették, úgy sajtolták. A prés csavarral működött. Rendszerint az uraság tulajdonában volt (másnak nem volt szabad tartania), s használatáért minden parasztnak fizetnie kellett.

A musttal, borral sok gond volt; nemegyszer megecetesedett, szagot kapott, megzavarodott, nem hagyta abba a forrást. A zavaros boron friss tojássárgájával próbáltak segíteni; a szakadatlan forrást úgy igyekeztek megakadályozni, hogy egy üstnyit felforraltak belőle, s azon forrón a többi közé vegyítették.

Nemcsak a bort, a szőlőt is igen szerették, s felakasztva télire

is
eltették.

Az aratással és a szürettel vége a legnehezebb évi munkának. Hátravan az őszi szántás és a trágyázás, márgázás, gyümölcsszedés és tüzelőgyűjtés. Fűtéshez fát, rőzsét, tőzeget használtak. Ha akadt a közelben sás, nád, ősszel azt is vágtak, hogy kijavítsák a tetőt.

Amikor eljött az esős idő, akkor a gazda valami száraz helyen, rendszerint a ház melletti fészerben gabonát csépelt vagy rostált.

Ha beállt a hideg, és beszorultak a házba, akkor sem tétlenkedhetett a parasztcsalád. A nők szőttek, fontak, varrtak, foltoztak, főztek. A férfiak javították a szerszámokat, és kanalat, villát, balta-, kapanyelet, ekeszarvat faragtak.

Az erdők régen sokkal nagyobb területet foglaltak el, mint ma. Noha a középkorban szinte szakadatlanul folyik az erdőirtás, az európai terület jelentős része még mindig vadon.

Az erdő igen lényeges szerepet játszik a középkor emberének háztartásában, gazdaságában. Házépítéshez, fűtéshez, főzéshez, hajóépítéshez, hadigépekhez, szerszámok, bútor készítéséhez ez adja a nyersanyagot; itt legelnek az év jelentős részében az állatok; az erdő vadja, gyümölcse az élelmezés fontos része.

Az erdők belseje már nem olyan, mint ami az ókorban. Tisztások, utak, települések teszik szelídebbé. Kolostorok, telepek szakítják meg, amelyek körül az irtásokon szorgalmas munka folyik; a vadon mélyén egy-egy szénégető kunyhója húzódik meg, mellette kemencék; továbbá hamukészítőké (cinerarii), akik hamut égetnek. A háztartásokban a mosásnál ezt használják lúgnak. Favágók fejszéje csattog mindenfelé, ácsok keresnek alkalmas épületfát, bognárok és más mesteremberek szállítják vagy szállíttatják a megfelelő, már megtisztított fatörzseket. Itt-ott felbukkan egy rőzseszedő asszony vagy siheder.

A legeldugottabb zugokban húzódik meg egy-egy remete kunyhója; közelében földbe szúrt egyszerű fakereszt. Néha csoportban élnek ezek a jámbor aszkéták. Sok üldözött is menedéket talál a mély vadonban. A társadalom kivetettjei, száműzöttjei nemegyszer itt bújnak meg; s itt fészkelnek a veszélyes rablóbandák is.

Magányos vadász gyakran keresi fel az erdőt, hurkot állít, s lesi a

zsákmányt, vagy „hosszú méla lesben vár felajzott nyílra gyors vadat”.
Másszor meg nagy vadászat víg zaja veri fel a vadont.

Az emberek képzeletében tündérek, törpék, óriások, szörnyű vadállatok, sárkányok is benépesítik az erdőt.

Ebben az időben, mikor még a fát nem használták papírgyártásra, vasútépítésre stb., és több volt az erdő, sokkal kevésbé takarékoskodtak a fával, mint az újkorban. Másként értékelték a különböző fajtákat is. A fenyőt és a nyárfát sokkal kevesebbre tartották, mint ma. Az előbbit elsősorban a tobozáért becsülték, mert fel tudták használni takarmánynak, gyújtósnak. A fenyőmagot az emberek is ették, ezért néhol az erdei fenyőt a gyümölcsfák közé sorolták.

Magasabbra értékelték azokat a fákat, amelyeket épületfának használtak, vagy amelyek termése állatok táplálékául szolgált a tölgyet, bükköt, berkenyét, gesztenyefát stb.

Az erdők egy része, méghozzá tekintélyes része a királyé, a többin az előkelők – egyháziak és világiak – osztoznak. A tulajdonos megengedi a közeli kolostoroknak, a környező falvaknak s az uradalmon fekvő városoknak, hogy használják a vadont, bizonyos összegű pénz vagy szolgáltatások fejében.

Minden háznak, azaz tűzhelynek joga volt a közeli erdőben korlátlan mennyiségű rőzse szedésére, s néha bizonyos számú, kevésbé értékes fa (pl. nyárfa) kivágására a helyi, hagyományos szokásnak megfelelően, tüzeléshez. A villám sújtotta, vihar kidöntötte fák nem számítottak soha rőzsének. Páfrányt, hangát, rekettyét, száraz füvet mindenki szedhetett. Ezekből készítették elsősorban az almot az állatoknak.

Ugyancsak jogában állt minden háztartásnak fát vágni az erdőn a szükséges épületek emeléséhez vagy renoválásához. Elsősorban a kevésbé értékes fák kivágására vonatkozott ez a jog, de speciális engedéllyel értékeseket is felhasználhattak. Karókészítéshez is vághattak fát a falvak és a közeli városok lakói.

Az erdővel kapcsolatos legfontosabb jog a legeltetés volt. Az állatok ugyanis sokfajta élelmet találtak az erdőn. A legeltetési jog azonban nem terjedt ki a makk vagy más termény lerázására; csak azt lehetett felhasználni, ami magától hullott a földre.

Az erdők fontosságát mutatják a különböző adománylevelek is. Így

pl. Szép Fülöp francia király (1285-1314), amikor megalapítja a poissyi Domonkos-rendi kolostort, megengedi, hogy szeptember 9-től minden évben a királyi erdőben tartsanak 300 disznót, 200 ökröt vagy tehenet, 300 juhot pásztorok felügyelete alatt; továbbá 400 kocsi fát vihetnek fűtőanyagnak a compiégne-i erdő folyó menti részéből (innen könnyebben lehetett szállítani), ezenkívül innen nyerhetnek minden faanyagot a kolostor épületeihez.

Az erdőtulajdonos ritkán ilyen bőkezű. Általában – mint mondottuk – komoly ellenszolgáltatásokat kellett nyújtani az erdőhasználatért.

A rablógazdálkodás és az irtások már a XI. század végén vagy a XII. században szükségessé tették, hogy bizonyos védelmet nyújtsanak az erdőknek. Már Suger apátnak nagy fáradságába került, hogy a Saint-

Denis-apátság óriási birtokain templomépítésre megfelelő tölgyfákat találjon. Különösen a népesség szaporodása s a városi lakosság, a városi ipar szükségletei, továbbá a hajóépítés fellendülése miatt válik ekkor már elkerülhetetlenné az erdők bizonyos mérvű védelme.

Az erdő védelmére, felhasználásának ellenőrzésére s a megfelelő járadékok beszedésére az urasági birtok a XII. századtól megfelelő adminisztrációt s valami rendőrségfélét szervezett. Törvényeket hoztak az erdők használatának szabályozására. A szabálysértőket megbírságolták. A XIII. század végén egyes országokban már fellebbviteli bíróság is foglalkozik az ilyen ügyekkel. Az erdők és vizek legfőbb magistere és reformátora igen előkelő tisztség a XIV. századi Franciaországban.

Ezeknek a hatóságoknak bizony elég sok dolguk akadt. Az erdőhasználat joga roppant bonyolult e korban, rengeteg konfliktusra, vitára, összetűzésre, perre adott alkalmat.

Az erdészek tevékenységére világot vet egy XIV. századi okirat: „Az erdészek Ribeauvillé mellett gyülekeznek, s a Mühlbach mentén hágnak fel az erdőbe, közben zálogot vesznek mindazoktól, akik a folyó innenső partján halásznak, mert az tilos. A hegységben felülvizsgálják a szénégetőket. Ha olyat látnak, aki élőfát vágott a boksához (szenesítésre összerakott halom fa), szíjjal körülcsavarják a hüvelykujját és levágják, hacsak nem váltja meg egy livre pénzbírság lerovásával. Ezután végigjárják az erdőt, házról házra haladva, az ácsok, szénégetők, kerékgyártók, bognárok, esztergályosok mind egy-egy sout fizetnek az erdészeknek, és megvendégelik borral és kenyérrel. A fejszével

dolgozó favágók hat dénárt fizetnek, akinek kacsozó kése van, csupán négyet ad… Azután elmennek a Paris-apátságba (mely erdőhasználati joggal rendelkezik itt), az apát elszállásolja őket, és táplálja egy napig, majd megajándékozza egy-egy rőf szövettel, lábbelivel és kesztyűvel… Ezután elmennek Soultz és Metzeral faluba, ahol mindegyik lakos, aki használja az erdőt, fizet nekik egy unciányi (a livre egyharmada) dénárt”…

Gyakori, hogy az erdőtulajdonos megosztja erdőbirtokát: egy részét, rendszerint egyharmadát megtartja, a többit átengedi a környező falvaknak használatra. Az irtást azonban ilyenkor is tiltja. Néha azonban nemcsak a használatot, hanem a tulajdonjogot is átengedi.

Az erdő és a rét elsősorban azért volt oly fontos, mert az állatoknak táplálékot biztosított. Ezek nélkül pedig nem lehetett meg egy háztartás sem.

A háziállatok között hosszú ideig a ló volt a legfontosabb.

Az antik szobrokon gyakran megfigyelhető, hogy a ló megfeszíti nyakizmait azzal, hogy amennyire csak lehetséges, felemeli a fejét; azt hitték sokáig, hogy ez az elegáns fejtartás dresszúra eredménye, pedig egyszerűen az önvédelem reflexmozdulata.

Az ókorban és a középkor elején a ló felszerszámozása következtében csupán arra volt alkalmas, hogy könnyű, legfeljebb öt-mázsás kocsit húzzon mérsékelt sebességgel.

Az ökörnél, az őskor és ókor legfontosabb munkavégző állatánál az erő a homlokcsontnál hat, erre támaszkodik a szarvakra erősített iga, amelyet egy nyújtószög köt össze a fogat vagy eke rúdjával. Az ökör egész testével nyomja ezt a lapos és kemény felületet, s így maximális erőkifejtésre képes. Fogatolásának ez a módja nem változott – néhány lényegtelen körülménytől eltekintve – az ekés földművelés kezdete óta.

A ló alkata nem alkalmas ugyanilyen fogatolásra. Mégis hasonló módszert használtak nála is egészen a IX-X. századig, éppen csak annyi változtatással, hogy az igát nem a koponyájára, hanem a marjára illesztették, s a nyakat körülölelő könnyű, rugalmas bőrszíjjal erősítették oda. Ha az állat megindult, a kocsirudat húzva, amelyet egy nyújtószög vagy keresztszíjak – többszörösen keresztezve – erősítettek az igához, a nyakszíj összenyomta a légcsövét, akadályozta

lélegzetvételét. Ez ellen védekezett feje felemelésével, így nyakizmai megfeszültek. Ez a reflexmozdulat azonban csak kisebb erőfeszítéseknél nyújtott védelmet, nem mentette volna meg az állatot a fulladástól nagyon nehéz megterhelés esetén.

Hogy mikor következett be a lófogatolás terén a változás, azt nem tudjuk pontosan megállapítani; azért gondoljuk, hogy a IX-X. században, mert egy X. századi kézirat egyik rajzán már megfigyelhető az újítás. Akkor kezdik a lovat oly módon felszerszámozni, ahogyan az máig is szokás, szügyhámmal. Így képes az állat egész testsúlyával és teljes erejével húzni a terhet, a megfulladás nem fenyegeti. A XIV. században alkalmazzák a mozgó hámfát, ez megkönnyíti, szabályozza a

szekér húzását. Több ló egymás elé fogásával sokszorozzák meg a húzóerőt.

A ló és ökör patkolásáról a IX. századból maradtak fenn az első adatok.

Szinte felmérhetetlen, mit jelentettek ezek az újítások a gazdasági életben. Nem véletlen, hogy a XI. században kezdődik a középkor virágzásának szakasza, hogy ekkor indul meg a városok újjászületése, a tudomány, a művészetek fellendülése. Mindez a mezőgazdaság fellendülésén alapszik.

Minthogy ez idő tájt a hadseregben is egyre jelentősebbé válik a lovasok szerepe, a lótenyésztés fontossága is megnő.

A lovak szabadon legelésztek a többi háziállattal együtt a legelőkön, az erdőszéleken. A birtokos bélyeggel védte állataira vonatkozó tulajdonjogát. Időnként átvizsgálták a ménest, s kiválogatták a csikókat, amelyeket be akartak törni. Egyes erdős vidékeken előfordult, hogy a több nemzedéken át szabadon legelésző lovak teljesen elvadultak. Hogy ezt megakadályozzák, megbéklyózták a lovakat.

A mezőgazdasági munkában a X-XI. századtól egyre nagyobb szerepet kap a ló a fentebb leírt nagy jelentőségű találmányok elterjedése folytán. A XIV. században már egyes birtokokon minden munkát lóval végeznek, de sok helyütt továbbra is ökörrel.

Híresek az angol és magyar lovak, ez utóbbiak rendszerint heréltek. Különösen nagy érték a keleti arabs mén. A keresztes hadjáratok idején arabs csődöröket importáltak Franciaországba és Angliába – Spanyolországban már az arab hódítás óta meghonosodott az arabs ló –, s a keveredésből kitűnő fajták születtek.

A szamár tartása abban az időben sokkal gyakoribb volt, mint ma,

különösen a déli vidéken. A paraszti gazdaságban szívesen alkalmazták az ökör mellett vagy helyett. Igénytelen, munkabíró állat, jól tűri a hideget, a járása biztos, érthető, hogy sok helyütt szinte teljesen pótolja a lovat. A hegyes vidékek vincellérei, a favágók, molnárok, vízhordók, szénégetők, kalmárok nélkülözhetetlen munkatársa ez az igénytelen külsejű, fáradhatatlan füles, amely sokszor szinte eltűnik a rárakott terhek magas halmaza alatt. Minden erénye ellenére kevésre becsülik, makacs, ostoba jószágnak tekintik. Az öszvért többre tartják, főleg mint

hátasállatot. Biztos járása miatt elsősorban hegyes vidékeken válik be.
Különösen sokra becsülik a spanyolországi szamarat és az öszvért.

A ló fontossága nő a középkorban, azonban továbbra is a legfontosabb a szarvasmarha. Skóciában és Írországban még a XII. században is a tehén az értékmérő; a gazdagság itt a szarvasmarhák számától függ.

Az erdőben szabadon, csoportokban legelő szarvasmarhákra rendszerint csengőt akasztottak, hogy így nyomukra akadjanak. Egy-egy kisebb csoport egy bikából s kb. tíz-tizenkét tehénből és borjúból állt. Másutt nagyobb csordák legeltek pásztorok felügyelete alatt. Sokszor több falunak volt egy közös bikája. Néhol a parókiának kellett bikát tartania az egész falu közös használatára. Egyes földesurak arra kötelezték jobbágyaikat, hogy csak a földesúri bikához vihetik el teheneiket, s ezért fizetniük kell.

A szarvasmarha-tenyésztés az ökör munkája és a tehén teje miatt döntő fontosságú. A hús csak mellékes szerepet játszik; marhahúst keveset fogyasztanak, valószínűleg azért, mert az állatok általában soványak. Még a XIV. században is a hadsereg élelmezésére az egyik francia tartomány 2000 disznót, 4000 sonkát és csak 500 szarvasmarhát ad.

Az ökör fontosságát és elterjedtségét mutatja, hogy sok helyen a földterület mértéke a bovata, az a darab föld, amelyet egy pár ökör egy nap alatt felszánt.

A teherszállításra is ökörfogatot használnak leginkább. Így

például az építkezésekhez a köveket ökrök húzzák, néha 10-15-20 pár. A lyoni székesegyház építője azzal mondott köszönetet e türelmes segítőtársaknak, hogy a tornyok sarkaira kifaragtatta képmásukat.

A fejre helyezett iga mellett – amelyről már beszéltünk – a nyakra helyezettet is ismerték. Németország egyes vidékein úgy szerszámozták fel az ökröt, mint a lovakat, s nem ösztökével irányították, hanem fülére erősített kötelekkel, mint gyeplőszárakkal.

A tehenet ugyanúgy felhasználták a mezei munkában, mint az ökröt, de elsődleges feladatának a fejelést tartották. A sajt az egyik legelterjedtebb élelmezési cikk ekkoriban. Hogy a tehén jól tejeljen, egyes vidékeken gabonával, babbal táplálják. A legjobb sajtot – írják a

gazdasági értekezések – nyáron lehet készíteni, akkor van bőséges, jó minőségű tej.

A hegyes vidékeken a jószágot hegyi legelőkön tartják. Szigorú törvények szabják meg az állattartást, hiszen itt az állattenyésztés a legfőbb, szinte kizárólagos élelmezési és jövedelmi forrás.

A szarvasmarhának különböző fajtáit ismerték. Nagyon kedvelték a fehér állatokat. Ezeknek a bőrét is értékesebbnek találták a többinél.

Bivalyt sokkal többet tartottak, mint ma. Toscana mocsaras vidékein, a romagnai mezőségen, a Pontini-mocsarakban, Szicíliában és másutt csordákban kóboroltak, szabadon. Kevés gondozást igényeltek, jól bírták az időjárás viszontagságait, egészségtelen vidéken is megéltek.

A szabadon kóborló bivalycsordát néhány lovas pásztor őrizte. A fogatolásra vagy fogyasztásra szánt állatot lasszóval fogták el. A gazdaságban a bivalyt ugyanúgy és ugyanarra a munkára használták, mint az ökröt; bivaly vonta az ekét, húzta a szekeret. Sőt például a Pontini-mocsaraknál, mikor a vízinövények már buján benőtték az eléggé primitív csatornákat, nagy zajjal, hajrázással bekergették a bivalycsordákat a kanálisba, s végighajtották ezeken, hogy letapossák a növényzetet, s megtisztítsák a csatornák ágyát.

Az ökör- vagy bivalytulajdonosokat a földesúr évente meghatározott napi fogatos robotra kötelezte; így szállíttatta fáját, gabonáját, borát.

A középkorban a juh is jóval nagyobb számban élt Európában, mint ma. A műveletlen földterület mellett az ugar is jó legelőt nyújtott

a
birkanyájaknak. Aratás után a tarlón is legelhettek. A hegyes vidékeken,
zordon szirtek között is felhangzott a kos kolompja, a nyáj bégetése.
Juhtenyésztésre a legalkalmasabbnak Anglia és Németalföld bizonyult.

A juhnak elsősorban gyapját becsülték. Ez nélkülözhetetlen volt a
háztartásokban. Minden falusi család lehetőleg maga nyírta, maga
dolgozta fel a szükséges mennyiséget. A birkahúst is fogyasztották, a
juhtej, juhsajt kedvelt táplálék; sőt juhvajat is készítettek. Néha
tehéntejjel keverték a birkatejet. A birkahús inkább csak a szegények
eledele.

A juhtenyésztés sok hátránnyal jár. A juhok lerágják a füvet,
tönkreteszik a legelőt, elpusztítják a fiatal fákat, zöld ágakat, tehát
súlyos károkat okoznak az erdőben is. Nem csoda, hogy a

birkatenyésztés csak a XII-XIII. században lendül fel, a városok, a szövőipar virágzásával összefüggően.

A XII. század végén Angliában egy göndör szőrű juh átlagos ára tíz dénár, a közönséges birkáé hat dénár. A kövér birka lenyúzva tizennégy dénár, gyapjastul húsz dénár. Tehát a gyapjú értéke kb. az állat értékének harmada. Elsősorban a gyapjú minősége szabta meg a birka árát.

A XII. század óta igen becsülik a hosszú és finom szálú angol gyapjút. A szigetországban főleg a cisztercita kolostorok versenyeznek egymással a juhtartás terén. A szigeteken és Skóciában megszámlálhatatlan tömegű birka legel. A XIII. században a spanyol birkatenyésztés vetélytársa lett az angolnak. A különlegesen finom és lágy „pireneusi gyapjú" messze földön jó hírre tett szert.

A gyapjas birkabőr fontos része a paraszt téli öltözékének, a báránybőr meg egyenesen luxusszámba ment, olyannyira, hogy Petrus Venerabilis például megtiltotta a clunyi szerzeteseknek a báránybőr viselését.

A pergament is birkabőrből nyerték, de készítették a kecske irhájából is.

A juhot, e derék állatot sok egyébre is felhasználta a középkor embere: a birkafaggyúval világított, birkabél röpítette el az ívről a gyors nyilat, a lanton birkabél húrokból csalt ki édes zengést a regös ujja, a juh adta az egyik legjobbnak tartott trágyát. Ezt még kenőcsnek is felhasználták…

A gazdák egyre javítják juhállományuk minőségét. Még Kasmírból is szereznek be e célra bárányokat.

A gazdaságról szóló középkori könyvek sokat foglalkoznak a

juhtenyésztéssel. Sőt a XIV. század közepén a francia király, V. Károly felszólítására Jean de Brie külön is ír róla értekezést.

Az írások kifejtik: a jó pásztor folytasson tisztes életet, s a legfontosabb, hogy szelíden viselkedjék, mert ha haragos, tönkreteszi a jószágot.

A pásztort gyakran összehasonlítják a Jó Pásztorral és a papokkal; hangsúlyozzák: igen fontos szerepe van a társadalomban. Még a pásztor öltözetét is a papéhoz hasonlítják. A középkori pásztor kerek nemezkalapot visel, nadrágot, zubbonyt, térdig érő nemezköntöst, erős bőrbocskort. Télen lábszárvédőt és egyujjas kesztyűt húz. A vállán

átvetett vagy derekára csavart kötélen kenőccsel teli edény függ, továbbá kiskés, olló, ár, tűk, kenyérvágó kés, kenyeres tarisznya, póráz kutyája számára. Kampós vasbotot, fütyköst és ostort tart kéznél. Nem felejtheti otthon zeneszerszámát, mert azzal űzi el az egyhangú napok, hosszú esték unalmát: duda, furulya a pásztor elválaszthatatlan társa. Kutyája félelmetes, hatalmas jószág; vasveretekkel ellátott szöges vas nyakörv védi a farkasok és a tolvajok ellen.

Sok munkával, gonddal, bajjal telik a juhász esztendeje. Januárban kezdődik az ellés. Úgy látszik, hogy ebben az időben minden anyaállat csak egyet ellett; valószínűleg nem ismerték a termékenyebb fajtákat.

Februárban, ha az idő már jó, ha már nincs hó, hajnal előtt gabonaszárral megetetik a juhokat, s utána kiterelik a mezőre. A farkasok ilyenkor párzanak, s így nem jelentenek veszélyt. Ha rossz az idő, zabbal és bükkönnyel etetik a jószágot vagy babhüvellyel, babbal, pelyvával stb. Fontos, hogy sót is kapjanak.

A bárányt tizenöt napig az anyja mellett hagyják, de azután különválasztva tartják, csak reggel és este szophat, nehogy kifárassza az anyaállatot. Éppen ezért a régi angol gazdasági tárgyú értekezés, a Fleta azt írja, hogy három juhakol szükséges: egy a birkáknak, egy az előző éves (egy évet betöltött) bárányoknak s a harmadik a kisbárányoknak.

Márciusban – tanácsolják az értekezések – ügyelni kell az ártalmas gyomnövényekre. Éppen ezért nem szabad nedves helyekre hajtani a nyájat. Az egy hónapnál idősebb bárányoknak már szénát, zabot lehet

adni.

Áprilisban kell kinyitni az aklok ablakait. Májusban, e szép hónapban, mikor kisarjad már az édes, zsenge fű, virul erdő-mező, elérkezik a nyírás ideje, de ez nem a juhász dolga. Ekkor választják ki azokat az állatokat, amelyeket nem akarnak megtartani. Ezeket hizlalásra fogják; a rossz bőrben levő állatot azonnal levágják, besózzák, megfüstölik.

Júniusban és júliusban is az ártalmas gyomnövények veszélyeztetik a juhokat, továbbá a nagy meleg.

Augusztusban ráhajtják a birkákat a learatott szántóföldre. Ott is maradhatnak éjszakára, de ügyelni kell, hogy ne egyenek túl sokat. A meleg hónapokban óvni kell a juhokat a nagy forróságtól. Mielőtt

behajtanák az akolba, valamilyen nagy fa árnyékában kell pihentetni őket, s a karám bejáratát hideg vízzel kell fellocsolni, mert ez frissít.

Szeptember a pároztatás hónapja. Októberben és novemberben a sarjúban legelnek a birkák: fontos, hogy sót kapjanak étvágygerjesztőnek. A pásztor ekkor igen éberen őrködjön, mert ez az az időszak, amikor a farkasok előmerészkednek az erdőből. Decemberben egész nap kint legel a jószág (persze csak a mérsékelt és meleg vidéken), s közben rendbe hozzák a karámot. Egyébként havonta egyszer-kétszer ki kell tisztítani ezeket.

A munkák és gondok között magányosan él a pásztor, kis négykerekű deszkakalibájában: figyeli az állatokat, a felhők járását, a hajnalt, az alkonyt, kémleli a határt, s hallgatja, élvezi a hangszeréből kicsalt dallamokat.

A hegyes vidékeken sokszor a kecske pótolta a juhot és főleg a tehenet. „A szegény ember tehénkéje” persze nehezen őrizhető, s a növényekre kártékony jószág. Minél fejlettebb a gazdaság, annál kevésbé kedvelik. A nagy gazdaságok már a X-XI. században egyre kevesebbet tartanak belőlük, noha még 1226-ban is a karthauziak egyik konventjában például 180 kecskét nevelnek 750 juh mellett. A Mosel mellett sokszor 250 állatot számláló kecskenyájak legelnek. Az általános a 80 jószágból álló nyáj. Főleg délen, Itáliában tartják a kecskét, Toscanában, az Appenninek lejtőin, Szardínián.

Minthogy veszélyt jelentett erdőre, gyümölcsre, sok helyütt tilos volt az erdőre hajtani. A szegény parasztok útszélen, kis füves tisztáson kikötik, s így szinte nem is kell mással élelmezni, s nincs vele egész nap

gond. Éjszaka együtt hál a disznóval vagy esetleg a családdal.

Húsát ugyan nem sokra becsülik, de jobb híján csak elfogyasztják. A kecskebőrt igen sokfélére használják: kecskebőr tömlőkben tartják egyes helyeken a bort, olajat; ebben árulják a városokban az ivóvizet stb. Sok helyütt a folyadék mértékének tekintik a „kecskét”. Dudát is kecskebőrből készítenek. A tejét nagyon szeretik. A szegények még eke, taliga húzására is felhasználják ezt az állatot.

Ökör, kecske, juh – egyiknek a húsát sem fogyasztották gyakran, mert egyéb hasznuk miatt csak végső esetben vágták le ezeket, a hizlalt szarvasmarha, juh húsa viszont igen drága volt. A leggyakoribb és legfontosabb hústétel az egész középkorban a disznóhús. Mindenféle

formában fogyasztják: májpástétom, fűszeres disznóhúspástétom, véres és füstölt hurka, kolbász, szalonna, császárhús – mindet kedvelik. A szalonnát fűszerezik, sózzák, füstölik. Aszerint különböztetik meg, hogy a sertést pörkölték-e vagy forrázták.

A disznót többnyire az erdőn tartják, makkon, gesztenyén; a gyökerek, fű is táplálékul szolgál. A makkoltatás rendszerint október elején kezdődik. Sok vidéken a nyári hónapokban tilos erdőre hajtani a kondát. Néhol a nagybirtokos a malmokhoz küld egy-egy kondát, mert az őrlési hulladék kitűnő takarmány. Csak igen kemény télben tartják az állatot az ólban. Ilyenkor babbal (a legrosszabb fajtájú, ún. disznóbabbal) és árpával etetik.

Egy-egy konda 50-300 jószágból áll.

Az erdőben éjszakára valamelyik tisztáson gallyakból vagy fából összerótt karám őrzi a jószágot a farkasoktól s az elkóborlástól.

A már többször említett gazdasági „értekezések” (Fleta stb.) sokkal kevesebbet foglalkoznak a sertés tartásával, mint a birkáéval. Leírják, hogy a nagyobb gazdaságokban a tejeslány foglalkozik a szopós malacokkal, savót, írót ad nekik; minden évben átvizsgálják a kondát, az egészségeseket különválasztják. Az értekezések nem ajánlják fekete disznók tartását, ezek ugyanis nem jó fajták. A szakértők szerint a kocáknak évente két-háromszor kell elleniük, minden egyes alkalommal minimálisan hét malacot.

A sertés, minthogy folyton a szabadban él, a kéziratok miniatűrjeinek és a templomok domborműveinek tanúsága szerint közelebb áll a vaddisznóhoz, mint a mi házisertésünkhöz. Füle

rövid,
felálló, feje igen hosszú, nagy; pofája hegyes, néha még az agyara is
látszik, hátán felborzolt szőrzet; lába hosszú, vékony, hátgerince
némileg ívelt, farka dugóhúzószerűen csavart. Feltehető, hogy az erdőn
a kocák vadkanokkal érintkeztek.

November és december a disznóölés ideje, Szent Mártontól
karácsonyig. Nagy eseménye a parasztgazdaságnak, a falunak. Még a
templomok szentképei is megörökítik.

A disznótor vidám ünnepség. A rokonok, barátok segítenek az állat
megölésénél, feldolgozásánál, utána a középkori paraszt viszonyaihoz
képest bőséges lakoma következik, ami kellően jókedvre hangolja az
oly sokat nélkülöző falusiakat. A tor után kóstolót illik küldeni a

papnak, a rokonoknak, barátoknak stb. Amit nem füstölnek meg vagy nem sóznak be, azokat a részeket fogyasztják el a toron, vagy küldik el ajándékba.

Számos vidéken, főleg Németországban és Svájcban a falu közös húsfüstölőt rendez be. Itt elsősorban sertés-, de más húst is füstölnek. Az így konzervált hús nagy segítséget jelent a parasztcsaládnak abban, hogy átvészelje a hosszú, kemény telet.

Keveset tudunk arról, hogy miféle vész pusztította ebben az időben ezt az értékes jószágot. Arról tudomásunk van, hogy a borsókakóros állatot tilos volt eladni, a városi hentes pedig nem adhatta el addig a húst, amíg a hatósági felügyelő meg nem vizsgálta az állat nyelvét.

A madarak közül a gém húsát sokra tartották az egész középkorban, a daruét és a hattyúét is. De persze ezek nem paraszti ételek és nem paraszti állatok, éppúgy, mint a páva sem. A lúd már kevésbé arisztokratikus. A legtöbb falusi háztartásnak van egypár libája. A falvakban minden reggel kinyitják a ludak óljának ajtaját. E hasznos madarak méltósággal kisétálnak a rétre vagy vízpartra, ahol az egész falu libái együtt töltik a napot. Gyermekek vigyáznak itt rájuk. Este hazasétálnak.

A lúdhús igen kedvelt eledel. Itáliában mindenszentekkor, Magyarországon, Németországban Szent Márton napján minden család ludat eszik, Franciaországban inkább karácsonyi szokás a hízottliba-pecsenye. A libamáj különösen finom ételnek számít. A lúd

hizlalásához – amely rendszerint kölessel történik -külön kis építményt állítanak fel a libaól mellett. A malmokban, sörfőzdékben mindig számos libát nevelnek, hizlalnak. A középkori szakértők szerint a libának évente átlagban öt kislibát kell kiköltenie, s öt nősténylibához kell egy gúnár. Nemcsak húsa, hanem tolla miatt is tartják ezt a szárnyast. Az élő libát kétszer egy évben kopasztották. Hosszú szárnytollait íráshoz használták, az egész szárnyat pedig tollseprűnek.
Húsát sokszor besózták. Zsírjával főztek.

A kacsát ritkán említik, noha ismerik. Néha feltűnik a miniatűrökön.
A birtokok számadásaiban is szó esik róluk, de mindig kevesebb kacsát tartanak, mint libát. Persze néha, mikor említés történik a kacsákról, nem világos, hogy nem vadkacsák-e ezek. Azt tartják: tisztátalansága miatt e jószág húsa nem egészséges.

A pulykát – úgy látszik – a XVI-XVII. századig nem ismerték Európában.

A legelterjedtebb szárnyas a csirke; nincs olyan ház városon és falun, ahol ne tartanák. A falusiak rendszerint kötelesek tyúkot, kappant, tojást adni az úr háztartása számára. Tojást főleg húsvétkor kell vinni. Minthogy nagyböjtben csak korlátozottan szabad tojást fogyasztani, nagyszombaton mindenütt ezt eszik. Nagyböjt kivételével azonban, azokon a napokon, amikor nem esznek húst, a falusiak rendszerint tojással pótolják azt.

Elkészítésének számtalan módját ismerik. Rántottát sütnek belőle, keményre főzik, töltik, kavarják, felverik, apróra vagdalják, más ételekkel keverik stb.

A nagy gazdaságokban a majorosasszony felügyel a baromfiudvarra. A szakemberek szerint az a szabályos, ha egy tyúknak évente tizenöt csirkéje van, ezekből három kappant kell nevelni. Minden öt tyúkhoz egy kakast kell tartani. A kappan és a hasonló eljárás után hizlalt tyúk (poularde) húsát igen finomnak tartották eleink is.

A tyúkfajták külsejét, tulajdonságait nem ismerjük. Bizonyos, hogy sokfélét ismertek, minden vidéknek megvolt a maga különleges, kedvelt tyúkfajtája.

Galambot mindenki annyit tarthatott, amennyi neki tetszett, ha bezárva őrizte baromfiudvarában. Szabadon csak az úr galambjai röpülhettek. A magas, szilárd felépítésű galambdúc az urasági ház jelvénye, hivalkodó címere is. Némelyikben több ezer madár számára jutott hely.

Számos úr visszaélt galambtartási jogával. Rengeteg a panasz, a vita, mert a galambok sokszor pusztító csapást jelentenek a vetésekre.

Már a XIII. században felhasználják a galambot postásnak.

Nyulat is főleg az urak tartottak nagy számban. Minthogy elszaporodva sok kárt tettek, ezért néhol korlátozták, sőt eltiltották tartásukat.

A vadnyúl húsát sokkal többre értékelték, mint a házinyúlét.

Akármennyi dolog is akadt a földeken, a gazda nem hanyagolta el a méhest, hiszen innen nyerte a mézet és viaszt. Igaz ugyan, hogy Dél-Európában ismerték a nádcukrot (az arabok vezették be), de nemigen

használták, mert nagyon sokba került. A mézet használták édesítésre, mézzel készítették a méhsört, a mézes bort, a mézes vizet. Mézzel sütötték az édes süteményeket, ezzel édesítették a tejes ételeket. Gyógyszerekhez is ezt vegyítették.

E korban nagy a viaszfogyasztás. A kolostorok, székesegyházak számadásaiban előkelő helyet foglalnak el a viaszról szóló tételek. A templomok oltárain, a szentek képe előtt lobogó viaszgyertyákat részben a kolostori, egyházi birtokok méhesei szolgáltatták, részben a jobbágyok tized fejében, részben pedig a kegyes adományozók, akiknek sorában ott látunk minden rendű és rangú hívőt, a királytól és a nagyuraktól a legszegényebb koldusig. A rendházakban egy vagy több barát foglalkozik a méhessel. De nemcsak szent célokra használták a viaszt. Előkelő házaknál is sokszor ezzel világítottak. A szegényebbeknek meg kellett elégedniük a faggyúval és az olajjal.

A méhről azt tartották, hogy az Isten külön megáldotta, s ezért nem lehet viasz nélkül misét mondani. Egy kas méh Walesben, ahol különösen fontos a méhészet, ugyanannyit ér augusztusban, mint egy ökör.

Az úrnak jogában állt jobbágya méheinek minden mézét megvásárolni.

Sok vidéken számottevő mennyiségben gyűjtötték a vadmézet is.

A falusi ház mellett álló méhkasokat május elsején zöld gallyakkal díszítették, virágvasárnap szentelt ággal. Ha gyász sújtotta a családot, a kasra is fekete szövetdarabkát tűztek. Minthogy a méhészkedés szakértelmet kívánt, a nagyobb birtokokon speciális méhészeket alkalmaznak; e tisztség sokszor öröklődik. Hogy mennyire megbecsülték a méhészetet, arról számtalan miniatűr és

dombormű
tanúskodik. A XII. század elején épült vézelay-i templomon például két
embert látunk mézgyűjtés közben. Kezükben kis kast tartanak. Ezeket a
kasokat a parasztok maguk állították elő tekercselt szalmából, s csak
kétévenként ürítették ki; azt akarták, hogy alaposan megteljenek.

Az egyházi szabályok számos böjtnapot írtak elő, ilyenkor sok halat
fogyasztottak.

A tengeri halászat sokkal primitívebb eszközökkel, sokkal
nehézkesebben és kevesebb eredménnyel folyt, mint a modern időkben.
Emellett a hal, e könnyen romló eledel szállítása is számos nehézséggel

járt. A tengerpartról csak szárítva, füstölve, sózva vagy préselve juthatott el nagyon körülményesen az ország belsejébe. Így ott az édesvízi halászat látta el a böjti napokat hallal. Buzgón folyt a halászat folyókban, patakokban, tavakban. Számos halastavat ástak, erősen megváltoztatták a vidék arculatát. Előfordult, hogy egy-egy gáttal elzárt területet, ha elegendő víz gyűlt össze, halastónak használtak. Még a várak, városok árkainak vizébe is halakat telepítettek.

A folyók, patakok szintje a malmok számára épített gátak miatt általában magasabb volt, mint ma. Ez kedvezett a halászatnak, s így sok olyan vízben élt hal, amelyben ma már nincs. A vizek éppúgy valakinek a tulajdonát alkották, mint a szántóföld vagy az erdő. A halászás jogát pontosan szabályozták. Aprólékosan körülírták, hogy hol, milyen módon és kinek szabad halat fognia. Itt a halászásra jogosult hajót, csónakot használhatott, amott csak gyalogszerrel horgászhatott. Például 1320-ban Philippe d’Évreux francia főúr megengedi Meaux város lakosainak, hogy hat patakban halásszanak, de csak merítőhálóval (régi magyar neve: szák) és halászkosárral.

A hálók sokféle fajtáját használták. Természetesen horgásztak is, s háromágú szigonnyal is fogtak halat. A kifogott zsákmányt hordozható tartályokban szállították.

A jobbágyhalászok zsákmányukat sok helyütt kötelesek voltak elsősorban senioruknak felajánlani megvásárlásra.

A legjobb halászóhelyeket – a malom mellett – többnyire az úr saját magának tartotta fenn. A halászóhelynek szinte ugyanolyan fontosságot tulajdonítottak, mint a malomnak.

A halastavakban általában háromszor évente rendeztek nagy

halászatot. Az ivadékot többnyire visszadobták, csak halakban gazdag helyeken adták el a kifogott halivadék egy részét. Vevő bőven akadt.

A legkeresettebb hal az angolna. Már Irminon apát IX. századi számadáskönyve (polyptychonja) feljegyzi, hogy a malmok száz angolnával tartoznak St.-Germain-des-Prés szerzeteseinek. A bayeux-i püspök 1215-ben kilencszáz angolnát hajtott be az Aire hídjánál levő halászóhelyről. A csukát és pisztrángot is igen kedvelték. Ez a három halfajta leginkább a gazdag emberek asztalára került. Hegyvidéki lakosok gyakran kedveskedtek senioruknak pisztránggal. Angliában a tokhalat is nagyra értékelték, s egyenesen a királynak tartották fenn. A

halastavakban elsősorban pontyot és dévérkeszeget tenyésztettek. A Fleta óva int a ragadozó halaktól: a csukától, compótól és az angolnától, viszont ajánlja a halastóba a pontyot és a sügért. Egyéb, igen helyes megfigyelésével ellentétben itt bizony bakot lő: a compó ártalmatlan, viszont a sügér ragadozó.

A vizek kihasználása annyira intenzíven folyt egyes helyeken, hogy a hatóságok a halak védelmére intézkedéseket hoznak. Béarnban 1279-től megtiltják ívás idején a lazacfogást. Másutt a nagyon sűrű szemű hálót tiltják el, mert abban a kis hal is fennakad. 1289-ben a francia király rendeletet ad ki e tárgyban. A rendelet bevezetésében a vizek „elnéptelenedéséről" panaszkodik, mert a halászok új, veszélyes eszközei és mohósága miatt a halak nem érik el a normális nagyságot. A királyi biztos kötelessége, hogy lefoglalja és nyilvánosan elégesse a tiltott eszközöket (közli ezek listáját), s büntetéssel sújtsa azokat, akik ilyeneket használnak. A vétkes halászoktól elkobzott zsákmányt szét kell osztani a szegények között. A rendelet megszabja, hogy mekkora halat szabad csak kifogni, s azt is, hogy mekkora szemű lehet a háló: egy tours-i garas nagyságú.

A következő esztendőkben a halászatra vonatkozóan rendelet rendeletet követ Franciaországban, ami azt bizonyítja, hogy a végrehajtás nehézségbe ütközött.

*

Már beszámoltunk a paraszt munkájáról, e munkák sorrendjéről. Az

ember és természet kapcsolata igen szoros e korban. A festmények, szobrok kifejezően, csodálatos átérzéssel ábrázolják e kapcsolat poézisét. A város sem szakad el a természettől. A szántóföldek, gyümölcsösök benyúlnak a falak közé, közvetlenül a falakon túl pedig már az igazi vidék kellős közepén vagyunk, erdők, szántóföldek, szőlők, legelők között.

A középkori ember naptára a természethez igazodik, nemcsak a munkában, hanem ünnepeiben is. December és január – amikor szünetel a mezei munka – a bensőséges, családias ünnepek s a pihenés hónapjai. A keresztény vallás számos lehetőséget ad ekkor a lakomára, kellemes üldögélésre a jól megrakott asztal körül.

A karácsony a leghangulatosabb ünnep; egész este együtt üldögél a család a lobogó tűz mellett, majd elindul a fehér tájban, a fehér fák között. Itt is, ott is felvillan egy-egy szomszéd család lámpása, mécsese. A fények és a mögöttük topogó fekete alakok mind a templom felé tartanak. Benn a templomban ősi hagyományok szerint ünnepelnek, de mindjobban gyökeret ver egy új szokás is, amelyet annyira szeretett és terjesztett Szent Ferenc. Jászolt állítanak fel, benne nyugszik a kis Jézus szobra. Nem véletlen, hogy éppen a nép szívéhez oly közel álló, a szegényekkel annyira együttérző szent vezette be e szokást; ebben is az a gondolat fejeződött ki, hogy az Istent nem kell valami távoli nagyúrnak képzelni, hanem olyannak, aki itt él a szegények között, átérzi bajaikat, örömüket.

Karácsony után hamarosan új ünnep következik, hangosabb, vidámabb: háromkirályok napja (vízkereszt). E három személyiség egzotikus jellege megragadta a nép képzeletét. Csoportok járták be ilyenkor a falut, s eljátszották a mágusok érkezését.

Február 2-án, gyertyaszentelő napján a templomban a családok megáldattak egy-egy darab viaszt. Ezt azután csak vihar idején gyújtották meg, vagy amikor haldokló vagy halott mellett virrasztottak.

Farsang napjaiban mulatságok, tréfák járták, a legények, leányok táncra gyűltek össze. A gazdagok versengtek ilyenkor, hogy minél fényűzőbb ruhát, kalapot mutogassanak, minél több szalag, ékszer díszelegjen rajtuk. A módosabb parasztfiúk és – lányok öltözete bizony

felvette a versenyt az urakéval. Neithard von Reuenthal, a kis vagyonú úr, verseiben gyűlölködve és irigyen ír a falusi fényűzésről.

Végül elérkezik farsang utója, húshagyókedd. Ezen a napon nagy lakomát csapnak – ha van miből -; jóllaknak még egyszer istenigazában; álarcos mulatsággal, sok tréfa között temetik a farsangot, mert utána hosszú böjt következik. A böjt első vasárnapján a templom kapujánál kell állniuk gyertyával a kezükben mindazoknak, akik a farsang alatt botránkozást okoztak.

A böjtöt nemcsak az egyház írja elő, a parasztnak a kamra is ezt rendeli: tavasz felé már az ínség kopogtat a legtöbb falusi ház ajtaján.

A hosszú böjt után újra kedves, nagy ünnep következik: virágvasárnapján körmenetet tartanak a temetőben; a mise után a pap által megáldott zöld ágakat (pálmaágat, olajágat, borostyánt, rozmarint

vagy barkát) visznek haza, és elhelyezik a házban, az ólakban, a kertben, a szántóföldön, hogy biztosítsák az isteni áldást, az egészséget, a termékenységet.

S egy hét múlva beköszönt a húsvét. Sokáig számos országban ez volt az új év kezdete; Krisztus feltámadása, a természet megújhodása s az év újjászületése egybeesett. Negyvennapi önmegtartóztatás után, amikor húst egyáltalán nem, tojást is csak keveset ehettek, nagyszombaton már hús, jó pár tojás főtt lehetőleg még a legszegényebb család fazekában is. A tojások egy részét szépen megfestették, s ajándékba adták a látogatóknak és a kántáló gyermekeknek. Vidám mulatsággal, sok ősi népszokással telt el ez a szép nap. A szertartások végső soron mind az állatok és a föld termékenységének biztosítását szolgálták, néha vékony keresztény mázzal bevonva, de többnyire teljesen enélkül.

Áldozócsütörtök előtt a papok és hívők ünnepélyes körmenetben járják be a mezőket, hangos utániakkal kérve az égiek áldását a termőföldekre, mezőkre.

Pünkösdkor fehér leplekkel, virágokkal aggatják tele a házakat, s a templomban különlegesen ünnepélyes a mise.

Aztán elérkezik Szent János napja; a magaslatokon este tüzek gyúlnak, az ifjúság átugrálja; énekel, játszik; az ősi szokásokat itt is csak alig fedi a keresztény lepel.

Megülik még a falu védszentjének ünnepét, a Szent Szűz, Péter és Pál apostolok napját. Sok helyütt Szent Mihályt is igen tisztelik, s napját nagy ünnepélyességgel tartják meg.

A tél küszöbén, mindenszentek és halottak napján a temetőben kis mécsesek gyúlnak, koszorúk, szalagok kerülnek a sírokra. Franciaországban, de másutt is igen kedvelt Szent Márton is; napján

ludat szoktak enni. Utána advent böjtje következik, egészen karácsonyig az emberek nem esznek húst, s várják a szép, meghitt ünnepet.

Az ünnepnapokon tilos dolgozni, ilyenkor és vasárnap pihente ki az igen keményen dolgozó, rosszul táplált, a modern emberhez képest gyenge fizikumú középkori paraszt a nehéz munkát. A vasárnapokon kívül 30-40 ilyen munkaszüneti nap volt, de sürgős munka miatt sokszor kénytelenek megszegni az ünnepet. Az egyház tiltotta ezt, de

általában szemet hunyt. Néha még az egyházi birtokokon is dolgoznak ünnepnap.

Sokszor a nagy családi ünnepségeket, elsősorban a lakodalmat is nagy ünnepre tűzték ki. Jobb módú paraszt lakodalmára szinte az egész falu hivatalos volt, már napokkal előbb vágták az állatokat, sütöttek-főztek. Néhol az a szokás járta, hogy a vendégek is vittek ennivalót, szárnyast, süteményt, bort; bárki részt vehetett a menyegzőn, aki eleget tett ennek a feltételnek.

Az aratás befejezése hasonló vagy még népesebb ünnep, no meg a dió-, almaszedés és a szüret is. A temetést tor követi, amelyen a rokonok, barátok virrasztás közben bőven ürítik a búfelejtő poharat.

Néhol vidám ünnepet ülnek a faluban akkor is, ha „letudták" az úrnak járó terményadót. Sokszor valamilyen engedmény vagy járandóság emlékére is ünnepet tartanak.

Ha volt rá mód és idő, szívesen játszottak is a falusiak, persze csak a fiatalok. Sok helyütt rendszeresen tartottak lövészversenyeket. Különféle labdajátékokkal is szórakoztak. A bőrlabdát szalmával, szénával vagy korpával töltötték meg. Angliában, de másutt is már ismertek egy, a futballhoz s egy, a baseballhoz erősen hasonlító játékot, továbbá valami golffélét is. A modern tenisz őse is élt. Gyakran rendeztek nyíllövő-, birkózó- és bokszmérkőzéseket a faluban. Urak, sőt papok is részt vettek ezeken. A játékok többnyire igen „keményen" folytak, nemegyszer súlyos sérüléseket szenvedtek a résztvevők. Különösen vaddá vált a küzdelem, ha két szomszéd falu mérkőzött meg.
Főleg a labdarúgás számított durva sportnak, és az is volt, hiszen

nagy falabdákat rúgtak, s szinte semmi sem volt tilos. Egy angol legendaíró így jellemzi ezt a sportot a XV. században: „A futball olyan játék, amelyben fiatal emberek… lökdösnek egy nagy labdát, nem dobják a levegőbe, hanem lábukkal görgetik a földön. Mondhatom, eléggé megvetendő játék, s szerintem legalábbis, sokkal közönségesebb, méltatlanabb, hitványabb, mint bármelyik másik fajta; ritkán végződik kár, baleset vagy a játékosok valami baja nélkül.” Általában a játékok olyan módon folytak, hogy inkább csatának látszottak, mint szórakozásnak, s örülhetett, aki ép bőrrel megúszta.

A német parasztoknál a tánc ellen hangzanak el hasonló panaszok.

Az egyház tiltja, üldözi ezeket a szórakozásokat – főleg ha vasárnap, mise után a temetőben folynak –, de hiába a sok tiltó rendszabály; a szenvedély erősebb; a lövészversenyek pedig emellett egyes országokban, főleg Angliában katonai okokból a király pártfogása alatt állnak.

A vadászat a paraszt számára is szórakozás és egyszersmind hasznot hajtó foglalkozás. Leginkább csak apróvadra lőhetett, a nagyvad az urakat illette. De egyes helyeken szarvast is ejthetett, ha húsának egy részét átadta az erdő tulajdonosának. V. Károly francia király 1372-ben rendeletet ad ki, amely szerint a nem nemesek mindenütt vadászhatnak a bekerített vadaskertek kivételével, de nem állíthatnak tőrt, és nem ejthetnek nagyvadat, ha erre nincs engedélyük.

A falvak nagysága, a házak száma, a falu formája rendkívül sokféle. Egyes helyeken egészen közel állnak egymáshoz az épületek, rendetlen összevisszaságban, másutt egyenes vonalban sorakoznak az út mellett. Ismét másutt szinte alig lehet faluról beszélni, oly távol állnak egymástól a lakóházak. Ha a település nem víz mellett épült, több kutat fúrtak.

Az ásatások során több ilyen falu maradványai kerültek napfényre. Így pl. Gladbach mellett (Neuwied körzet) olyan település nyomaira bukkantak, amely több mint ötven lakóházból állt. E falut a tárgyak tanúsága szerint a VI. századtól a IX. századig lakták, azután otthagyták

lakói, előttünk ismeretlen okból.

A falu közepén, a templom körül terült el rendszerint a temető. A középkor embere sokkal bizalmasabb közelségben élt a halállal, halottaival, mint a ma embere, aki irtózik a sírkerttől, igyekszik elkergetni tudatából a halál gondolatát s halott elődei, rokonai emlékezetét. Középkori elődeink mindennap többször elmentek a temető mellett, vagy keresztüljártak rajta; vasárnaponként, sőt hétköznap is, ha volt ráérő idejük, itt találkoztak, beszélgettek; gondosan ápolták rokonaik, őseik sírját; nagy ünnepeken a cinteremben tartottak körmenetet; ünnepek vigíliáján itt virrasztottak, énekeltek (néha nemcsak szent énekeket, hanem borsos dalokat is); volt úgy, hogy ilyenkor táncra is kerekedtek, noha az egyház tiltotta ezt. A cinterem menedékül is szolgált; minthogy megszentelt terület volt, amelynek

megsértése igen súlyos bűnnek számított, háború esetén más oltalom híján sokszor az egész falu népe a templomba és a temetőkertbe tömörült, a jószágot is oda hajtották.

A családfő törvényes fiait nem foszthatta meg a nekik járó vagyonrésztől. Az apa általában legfeljebb a családi vagyon egyötödével rendelkezhetett végakaratában. A 4/5 részt egyenlően osztották meg a törvényes örökösök között, s azt is előírták, hogy az atyai 1/5 nem juthat teljes egészében kizárólag az egyik törvényes örökösnek.

Az örökség megosztása persze a függő parasztoknál csak az ingóságokra vonatkozott, a telek felosztása a földesúr beleegyezésétől függött. Ha az úr ezt nem találta előnyösnek vagy nem volt rá szükség, akkor a legidősebb fiú örökölte a telket, a földesúr jogainak fenntartása mellett. Egyes vidékeken az a szokás járta, hogy a legifjabb fiú lépett apja nyomdokaiba. Ha a jobbágynak nem maradt fia, akkor vagy a lánya örökölt, vagy a senior annak adta a telket, akinek akarta.

Minden parasztcsalád külön házban lakik.

A házak alaprajza többnyire négyszög alakú. A nagyobbak oldalai hat-hét, a kisebbek oldalai három-négy méter hosszúak. Építési módjuk, anyaguk primitív, szegényes. Általában 8-10 szabályosan elhelyezett gerenda alkotja a kunyhó vázát. Ezek tartották az ágakból készült kerítés- vagy rácsfélét, amelyet agyaggal borítottak. A falak igen gyöngék és alacsonyak, a kunyhók többségét félig a földbe ássák. A padló keményre döngölt föld, a tető szalma. A kisebb házak csupán egyetlen helyiségből állnak. Néhol kör alakú, szintén félig a

földbe vájt kunyhók alapjait ásták ki.

A kunyhóban – még ha több helyiségből áll is – rendszerint egyetlen helyiségben lakik az egész család. Itt található a tűzhely, amely többnyire egy, a földön elhelyezett háromláb. Kémény nincs, a füst a tetőnyíláson, ajtón, ablakrésen nyomul kifelé. A szobában terjengő csípős füst sok parasztnak szemgyulladást, szembajt okoz. A kicsiny, szűk ablakok nyáron tárva vannak, télen azonban fatáblákkal vagy szövetdarabokkal teljesen elfedik, s ilyenkor azután borzalmas a levegő a szobában. Néhány nyers deszkából összetákolt kezdetleges pad, szék és rendszerint egyetlen ágyállvány a bútorzat, továbbá egy kecskeláb, amelyre evésnél vagy munkához ráfektetik az asztaltáblát. Ha nincs

szükség az asztalra, a táblát a falhoz támasztják. Az ágyállványon szalmazsák és takarók hevernek. A szalmazsákban nemegyszer egerek is fészket vertek, a bolhák és más rovarok meg csak úgy hemzsegtek, mert hisz csak ritkán cserélték a szalmát. Az egész család nem fér el az ágyon, ez az öregeknek, betegeknek vagy a házigazdának és asszonyának jut, a többiek a földre hintett szalmán vagy földre helyezett szalmazsákokon alszanak. Tollas ágy, lepedő csak a nagyon gazdag parasztnál akad. Az ünneplő ruhát a fal mellett álló ládában őrzik, s nagyon vigyáznak, nehogy a házban hemzsegő patkány, egér s a repkedő moly kárt tegyen bennük, mert ezek a ruhadarabok vagyonszámba mennek, nemzedékről nemzedékre öröklődnek.

Az egyes országok parasztjainak öltözéke erősen különbözött egymástól. A leggyakoribb paraszti viselet egészen a XV. századig a férfiaknál vászoning s térdig érő tunika, amelyet a derékon öv fog át; az ujj rövid, szabadon hagyja a kart. Télen, ha lehetett, állatbőr bekecset viseltek vagy pedig egy négyszög alakú szövetdarabot vetettek a bal vállukra, a másik végét a jobb vállukon fibulával fogták össze; elöl-hátul szinte a lábfejüket súrolta, míg kétoldalt a térdükig ért. Mellényt is húztak magukra. Lábukat nadrág fedte, amely harisnyafélékben folytatódott. De néha csak a tunika az egyedüli öltözékük. A harisnyák fölé lábszárvédőt csavartak, amelyet a lábbeli kb. háromkönyöknyi (kb. 1,5 m) szíjai tartottak szilárdan. Fejükön a XII. század óta nyáron karimás kalapot, télen csuklyát hordtak. Ez utóbbit a nők is viselték. A homloknál kissé előreállt, hogy védje az arcot. A csuklya rendszerint

zsák, zacskó alakúra szabva, oldalt széles nyílással az arc számára. A zsák szája a nyakra és vállra borulva körgallért alkot. A széles nyílás megengedi, hogy az arc körül redőkbe vonják. A ruhák sötétek, földszínűek. Vannak a faluban olyan gazdag parasztok is, akik selyemsapkát hordanak, művészi hímzésekkel: ragyogó színű papagájok, galambok, sőt mitológiai jelenetek is díszlenek e pompás fejfedőkön, amelyekről zsinórokon illatos fűszerek függnek. Mások viszont piros, magas tetejű kalapokban feszítenek. Finom ing, szűk, hímzett ujjú, prémmel szegett kabát, arany- vagy ezüstgombos zeke, széles öv díszeleg némelyik gazdag paraszton. Az övön selyemerszények nyalánkságokkal, illatszerekkel, vagy pedig kard, tőr,

kés. A nadrág is hímzett, a lábbeli sokszor színes bőrből készült, s az egész alsó lábszárat eltakarja.

A nők ünnepen hímzett inget, hosszú, ingszerű, tarka köntöst öltenek magukra. Az asszonyok fejüket kendővel kötik be, a lányok hajadonfőtt járnak, ünnepi alkalmakkor szalagot fonnak a hajukba, koszorút helyeznek a fejükre. A nők is bocskort vagy cipőt viselnek és színes harisnyát.

A paraszti ruházat mennyiségére fényt vet, hogy egy paraszt 1288-ban megígéri apósának, aki átengedte neki a földjét: évente egy öltözetet ad, két inget, két gatyát és egy pár cipőt.

A paraszt nemigen fürdött, erre nem is nyílt alkalom. Így azután sok élősdi, bolha, tetű kínozta.

Míg a lovagok – noha a divat bizonyos változásokat itt is hozott - hosszan leomló, de legalább a fület betakaró fürtöket viseltek, a paraszt – már csak munkája miatt is – rövidre vágva hordta a haját. Néha egyenesen elő is írták ezt, hogy így is megkülönböztessék a magasabban állóktól. 1244-ben Ottó bajor herceg rendelete megtiltja a parasztoknak, hogy olyan hosszú hajat viseljenek, amely eltakarja a fület. A szokást azonban nem mindig követték a jobbágyok, hanem az urakat utánozva, megnövesztették fürtjeikét, éjszakára becsavarták – éppúgy, mint a lovagok és a hölgyek –, hogy minél szebb, hullámosabb legyen a frizura.

Noha a paraszti öltözködés sokkal konzervatívabb volt, mint az uraké vagy a polgároké, mégis a XV. században már jelentős változásokon ment keresztül. A rajzok, amelyek ekkor már gyakrabban foglalkoznak a dolgozó rétegekkel, mint régebben, azt mutatják,

hogy
falun is kezd eltűnni a rövid tunika, a parasztok már inkább zubbonyt viselnek. A falusi asszonyok köntöse sem ingszabású, mint régebben, hanem szorosan rásimul a felsőtestre, szoknyarésze viszont kibővül, a derékon a ruha nyílását zsinórfűzés fogja össze; a köntös alatt vászoninget viselnek, amely a nyaknál, az ujjaknál és a ruha aljánál is széles sávban kilátszik, és fehér színével erősen elüt a ruhától. A szoknya persze sokkal rövidebb, mint a hölgyeknél, nemegyszer még fel is tűzik. A kötényt munkához is, dísznek is viselik. Az asszonyok fejüket menyecskésen megkötött vagy egyszerűen rádobott kendővel védik.

A parasztok öltözete is, minden egyszerűsége, igénytelensége mellett is tükrözi azt, hogy fejlődik az ipar, s egyszersmind azt, hogy a nép is vágyik, törekszik szebbre, csinosabbra, finomabbra.

A paraszt általában háromszor étkezett naponta. Húst (disznóvagy birkahúst) csak vasárnap ebédre fogyasztott. Néha baromfi is került az asztalra vagy esetleg nyúl, galamb. A hurka is kedves eledelük volt, szerették a véres, májas, velős hurkát. Reggelre levest ettek, esetleg tejet vagy sajtot, és könnyű sört fogyasztottak, ebédre megint levest vagy kását. Az utóbbinak több fajtáját ismerték: zabkását, árpakását; különösen szerették a kölest. (Nem véletlen, hogy a mesékben is szerepel a kásahegy, s hogy az egyik mesében egy asszony egy szegény kisgyermeknek olyan varázscsuprot ajándékoz, amely magától megfőzi az édes kását.) Vacsorára ismét sajtot, túrót ettek, és mellé sört vagy tejet ittak, vagy ahol ez volt a főétkezés, valami főzeléket fogyasztottak.
Egy angliai apátság adatai szerint a nehéz munkát végző parasztok kétszer kaptak enni: ebédre kenyeret, könnyű sört és sajtot, vacsorára kenyeret, sajtot, sűrű levest, húst vagy heringet és sajtot. Egy angol birtok feljegyzései szerint 1289-ben a parasztok reggelije sörből, rozskenyérből és sajtból állt, délre kenyeret, sört és levest kaptak hússal vagy hallal, este pedig, az udvarház elhagyása előtt italt. Mindkét étrendet a normálisnál persze némileg dúsabbnak tekinthetjük, mert hisz aratási stb. munkák végzéséről volt szó, s ugyanakkor

robotmunkáról,
ahol a birtokos a jó étellel igyekezett kárpótolni a jobbágyokat. Ha a paraszt a maga ételén volt, nyilván kevesebbet és rosszabbul táplálkozott, ebédre valószínűleg csak sajtot, kenyeret, hagymát evett.

Böjt idején a paraszt asztalára is hal került ebédkor, este pedig sajt, túró, esetleg tojás különféle formákban.

Falun rendszerint zabból sütöttek kenyeret, a búzakenyér úri eledel ebben az időben. Árpakenyeret viszont csak a legszegényebbek ettek. Ahol rozst termeltek, ott a paraszt ebből is készített kenyeret. Előfordul, hogy tönkölyt is felhasználnak sütésre. Kalácsot többfélét sütöttek: mézeset, vajasat, borsosat, szalonnásat stb. Szerették és fogyasztották a gyümölcsöt, ha volt, s téli estéken remek nyalánkságnak számított a sült alma. Nyáron a jobb módú parasztasszonyok szilvából vagy más gyümölcsből mézzel lekvárt főztek. Ausztriában, de nyilván másutt is, finom falatnak tartották az ún. clamirrét. Egymásra rakott, zsírban

kisütött búzakenyérszeletek ezek, vagy főtt szilvával vagy borjúvelővel megkenve. A híres középkori költeményben, a Meier Helmbrechtben az öreg paraszt mint különös ínyencséget említi.

A parasztok is – ha tellett – mindent erősen megfűszereztek.

Hétköznap a paraszt itala víz, tej vagy író. Ünnepnap azonban sört, almabort, szőlőtermő vidékeken bort ittak, ilyenkor a saját termésű bor, sör mellett a kocsmait is megkóstolták. Ha lehetett, részegségig ittak; persze nyilván nem kellett ehhez különösen nagy mennyiség, éppen mert ritkán jutottak hozzá. A részegen tántorgó paraszt bizony nem tartozott a ritkaságok közé.

Az étkezéseknél a parasztházakban is a gazda ült az asztalfőn. Az evés előtt s az étkezés befejezése után asztali áldást mondtak. Az asztalt csak gazdag parasztok takarták le abrosszal, de ez nem nyújtott kellemes látványt, mert igen ritkán (kb. évente egyszer) mosták ki. Asztalkendőt, tányért nemigen használtak. Közös tálból kanállal szedtek; ha az étel szilárd volt, akkor a puszta kezükkel. Étkezésre az övön függő kést használták. A tányért kenyérszelet helyettesítette. A csontokat maguk mögé vagy az asztal alá dobták, ahol ott lesett rá a kutya, macska. Zsíros ujjaikat ruhájukba vagy csizmájukba törölték.

A kivételes alkalmaktól eltekintve a paraszt szinte sohasem lakott jól, s igen gyakran éhezett.

Az ásatások és a képek is azt mutatják, hogy a kor parasztja rosszul táplált, alacsony, sovány, hajlamos mindenféle betegségre; sok a nyomorék közöttük.

Chaucer leírja: a parasztasszony, akinek kis birtoka, három nagy göbéje, három tehene és egy bankája, továbbá egy kakasa és hét tyúkja volt, leányaival együtt igen szegényesen élt füstös szobájában. Szegényes ételeket evett. „Csípős mártásból bőven sose részelt, nyalánkságokban nem dúskált a szája,… jóllakva ő nem sóhajtott sohasem,… az asztalán fehér és fekete terítőn tej meg barna kenyere, … szalonna, pár tojás, mint az tanyai asszonyoknál szokás.”

A Piers Plozvman című költemény pedig ilyen képet fest a XIV. századi angliai paraszti életről:

Hogy mentem az úton, facsart a fájdalom,
egy szegényt láttam én, ekéjéhez tapadt,

dolmánya, ujjasa legdurvább gyapjú volt,
süvege tiszta lyuk, kilógott a haja.
Tiporta a sarat és lábujja kibújt
nyűtt bakancsból, amely formátlan holmi volt,
nadrágja mint cafat, csüngött a térd körül,
fröcskölte őt a sár, s ment az eke után.
Két nagy, idomtalan, ujjatlan kesztyűje
trágyától koszos és alig fedi kezét,
fedetlen karjait könyékig kente sár.
Négy vézna tehenet hajtott maga előtt,
bordájuk mind kiállt, bőrük sok horpadás,
így húzták az ekét, húzták siralmasan.
Mellette asszonya, kezében ösztöke,
fölhajtott szoknyája nyaka köré borult,
rossz ponyva kanyarult testén köpeny helyett,
mezítláb járt fagyon, talpából vére hullt.
Szántóföld végiben szakajtó kerekült
és benn egy rongyokba bugyolált csecsemő,
még két gyerek odább, talán kétévesek
s fújták az éneket, a vad nyomor dalát,
panaszló szöveget, jajgató dallamot
s rájuk reccsent apjuk: „Csönd legyen, gyerekek!”

Nyomorban tengenek szegény szomszédaink,
barlangban laknak és lyukas kunyhók ölén,
nyakukban sok gyerek és nyúzó földesúr.
Darócruhájukat saját maguk szövik,
tejből és darából kását készítenek,
etetni éhező, síró kicsinyeket.

Férfiak, asszonyok mindnyájan éhesek,
jajgatnak télidőn, ha ébredezni kell,

bölcsőt ringatni a szobácska szögletén,
fésülni, fűteni, öltözni, mosdani,
a rokkát hajtani, moslékot hordani,
siralmas mondani vagy megverselni már,
ahogy a zug-lakó asszonyok küzdenek
s hogy mennyit kínlódnak a szegény emberek: éhezőn,
szomjazón őrzik a látszatot, hogy van valamijük,
hogy ők nem koldusok,
szomszéd a szomszédtól takarja nyomorát.
Oh, én tudom, mivel van tele a világ, mi van másnál,
kinek csomó gyereke lett
s hozzá vagyontalan s nem jut jó öltözet,
örök vesződséggel néhány garast keres,
olcsó sör és kenyér, mely szerte kapható,
hideg hús, hideg hal, sovány vadpecsenye,
pénteken, böjtnapon garas ára csiga,
vagy tengeri kagyló itt lagzi volna már,
élettel töltené csenevész tagjaik,
az ínségbe szorult népen segítene.

„Pennym sincs”, szólt Péter, „hogy egyjércét vegyek,
libát, vagy malacot, vagy két sajtot akár,
se tejfölt, se túrót, vagy gyereknek való
kis édes süteményt, hogy örülne szegény,
hadd mondom még tovább, sózott szalonna sincs,
sem egyetlen tojás, rántottának való.
Mi van? hát hagyma van, petrezselyem gyökér,
egy tehenem, borjam, meg egy igáslovam,
dolgozni a mezőn, míg eltelik a nyár,
ilyen ínségesen aratásig vagyunk,
akkorra lesz talán behordanivaló,
akkortól jut talán bőségesebb ebéd.”
Minden földművélő, ki itt kalászt szedett,
kötényében babot és sültalmát cipelt;

fokhagyma, meg retek, s aszalt cseresznye is:
ez volt az ételük, így élt itt Péter is.
Nehéz munka mellé szárazborsó, gyökér:
naponta valahogy elverték éhüket.
Míg jő az aratás, eladó gabona: a nép akkor örül és végre jóllakik és
habzó sört iszik s aludni elterül.

Weöres Sándor fordítása

Mikor pedig Philippe de Vitry XIV. századi meaux-i püspök dicsőítő verset írt a paraszti élet szépségéről, Franc-Gontier szegény paraszt és felesége idilli boldogságáról, a kortársak közül Pierre d'Ailly püspök és Villon is szembeszállt vele.

Villon Ballada Franc-Gontier meghazudtolásáról című versében néhány vonással ecseteli egy kövér kanonok és szeretője jómódját, majd így folytatja:

Élt volna csak Franc-Gontier s Icukája
Ilyen életet – paradicsomot! –
Biz a foghagymás pirítósra bátran
Rámondaná, hogy az csak bűz s mocsok.
Kutyagumit ér, amondó vagyok,
Az aludtteje, s levese, a gersli!
Ha bokor alatt neki jó pihenni,
Én azt kérdem: S az ágy, a puha székek?
Fekete kenyér? csak zab, derce s árpa?
S vízzel húzni ki évszám a napot?…
Nem bírnám ki! Menekülnék! de hogy!
Szabó Lőrinc fordítása

s a vers refrénje ismételten leszögezi Philipp de Vitry költeményével ellentétben: „Legjobb a gazdag és kényelmes élet."

A falu lakói szoros közösséget alkotnak. Ez sokszor régi nemzetségi kötelékek maradványa, de lehet újabb alakulat is, amelyet a kor szükségletei hoztak létre. Sok helyütt a falu határát közösen használták,

s időnként újra meg újra felosztották maguk között a családok. A háromnyomásos gazdálkodásnál meg kellett mindig beszélni, melyik dűlőben vetnek őszit, melyikben tavaszit, s melyik föld marad parlagon. Ha eldöntötték, senki sem vonhatta ki magát alóla, hiszen ha egyikük a többiek ősszel bevetett sávjai között tavaszit vet, kárt tesz szomszédai földjében. Ez az ún. nyomáskényszer. Az egész falu közösen használta a közeli erdőt, s a közösség döntötte el: ki mennyi fát, rőzsét hordhat haza, hány állatot hajthat az erdőre stb. A legelőt is közösen használták az egész falu állatai, a falu pásztorának, csordásának, kondásának felügyelete alatt. Az utat, hidat, a gázlókat közösen tartották rendben. Vasárnap mise után (hiszen egész héten a határban szétszóródva dolgoztak) összegyűltek a gazdák a templom előcsarnokában vagy a temetőben – néha esetleg a plébánián –, s megbeszélték a közös dolgokat a legeltetést, erdőhasználatot, a csatornák, utak ügyét. Sok egyebet is megvitattak itt: a vásárok idejét, a földesúrnak járó robotot, terményszolgáltatást, a közös terhek szétosztását családonként, a szomszéd falvakkal vagy a közeli várossal való viszonyt, az esetleges pörösködéseket, viszályokat stb. Néhol a község együttesen tartott fenn kovácsműhelyt, kőbányát, mészégetőt; ezekről is itt tárgyaltak. Az ügyek a fejlődés folyamán egyre összetettebbek, ezért a gyűlések ennek megfelelően gyakoribbak, rendszeresebbek.

Nem teljesen világos, hogy kik vettek részt a gyűlésen. Valószínű,

hogy a családfők; néha nők is, ha a férj halála után rájuk szállt át a családfő tisztsége. A résztvevők száma nem volt eleve meghatározva. A jövevényeket, újonnan betelepedetteket nem engedték be a gyűlésbe.

Az ügyek intézését a gyűlés egymaga nem tudta ellátni, ezért kialakult az esküdtek, elöljáró, bíró tisztsége. A megválasztottak látták el a felügyeletet, ellenőrizték a határozatok végrehajtását, behajtották az egyes családoktól az egész falut terhelő közös kiadások, járulékok rájuk eső részét.

A tisztségviselők között a legnagyobb hatáskörrel a bíró rendelkezik, a legtöbb ügy az ő kezében fut össze. Angliában rendszerint Szent Mihály napján lép hivatalba, megbízatása egy évre szól, de többnyire nem egy évig, hanem sokszor 10-20 esztendeig viseli tisztségét. Noha nagy a birtokon a befolyása, a parasztok mégis többnyire vonakodnak, hogy elvállalják ezt a feladatot; rendszerint szegényparasztra hárul.

Néhol a közösség választja, s a lord megerősíti, de van, ahol a lord egyáltalán nem avatkozik bele, míg másutt ő nevezi ki, teljesen önkényesen, a parasztok megkérdezése nélkül. Egyes falvak pénzt adnak a lordnak azért a jogért, hogy maguk választhassák a bírót. A bíró tisztségbe lépésekor esküt tesz, hogy feladatát becsülettel látja el. Az ő dolga, hogy felügyeljen a munkákra, kiossza a robotolóknak az élelmet, ő megy a vásárokra, ott ad-vesz az úr számára. Munkájáért – noha ez nincs előírva – rendszerint fizetést kap a lordtól, keveset, de mégis a dupláját annak, amit egy szántóvető keres. Egyes vidékeken a parasztok fejenként évente 4-8 pennyt fizetnek neki. Bizonyos szolgáltatásokat, robotot elengednek a bírónak, külön földdarabot kap használatra, állatait a lord számára fenntartott legelőre hajthatja. Van olyan birtok, ahol az úrtól kap kosztot. Előfordul, hogy illetéktelen előnyöket is szerez magának, meglopja a lordot, zsarolja társait, zsarnokoskodik, kivételez.

Németországban és Itáliában többnyire az angliaihoz hasonló a helyzet, míg Franciaország egyes vidéken választott rektorok vagy konzulok (XIII. század) a falu vezetői.

A falusi bíró mellett az uraságok többsége még intézőt is tart. Ez többnyire külső ember, nem ismeri jól a falusiakat, rá van utalva a bíró segítségére. Az évi számadást rendszerint együtt állítják össze.

Nemegyszer ezekből a falusi tisztségviselőkből kerülnek ki a paraszti ellenállás, a paraszti osztályharc vezetői, nemcsak akkor, ha

robotmegtagadásról van szó, vagy jogokért, privilégiumokért folyik a küzdelem, hanem akkor is, ha fegyveres összeütközésre kerül a sor.

Sokszor sikerül a faluközösségnek bizonyos jogokat, kedvezményeket szereznie a seniortól, többnyire nagyobb összeg lefizetése ellenében. A XII-XIII. században egyre több falu kap kiváltságlevelet, amelyben pontosan leszögezik jogait és kötelességeit.

Sok faluban testvériségek, konfraternitások alakultak egymás segítésére. Noha mindegyik parasztcsalád maga műveli meg földjét, nagyobb munkáknál, házépítésnél, erdőirtásnál stb. szívesen sietnek kölcsönösen egymás segítségére. A konfraternitások tagjai igyekeznek maximális segítséget nyújtani bajba jutott társuknak; így pl. akkor – ami nem ment ritkaságszámba –, ha leégett a háza, elpusztultak háziállatai.

Olyan vidékeken, ahol a föld megművelése vagy a szállítás különösen nehéz, több gazdaság együttes erővel műveli meg a földeket, a szomszédoknak közös az ekéje, közös egyéb gazdasági eszközük is, több gazdaság igásállatait fogják a közös eke elé, s sorban felszántják földjüket. Itt tehát tényleges, szorosan vett kooperációt látunk. Ez azonban nem gyakori.

Hogy mennyi eredményt hozott az egész évi nehéz munka a jobbágynak, azt lehetetlen általánosságban megállapítani. Hiszen nincs jóformán két egyforma feltételek között élő gazdaság, s különben sincs adatunk a parasztgazdaságok terménymennyiségéről. Walter of Henley XIII. századi angol író szerint az a föld, amelyik nem hoz háromszorosan, semmi hasznot nem hajt, legfeljebb gabonadrágaság esetén. Egy hold bevetéséhez – mint már említettük – Angliában kb. 2 2/5 véka gabona kellett, kb. 8 vékás búzatermés már nem számított rossznak. Az átlagos termés a szigetországban 1200-1250 között kb. 8-10 véka (bushel).* *(* 1 bushel = 36,35 liter. A középkorban 20%-kal kevesebb volt)* Árpából és zabból több vetőmag kellett (3,75 és 4,25 véka), de ezek többet is hoztak. A molnár az őrlésért a termény tizenhatod részét kapta. De természetesen ezek a számok a nagybirtokosokra vonatkoznak, s noha termelési módszerekben a kis- és nagybirtokos nemigen tért el, az úr mégis némileg eredményesebben termelt, mint a paraszt, így valószínű, hogy a jobbágynál a fenti terméseredményeknél kisebbekkel kell számolni.

A paraszt ritkán járt faluja határán túl, legfeljebb a közeli

városba
látogatott el a nagy vásárokra. Előfordult, hogy robotban kellett hosszabb-rövidebb utat tennie; bort vagy más élelmet szállított szekerével. Így pl. a St.-Germain-des-Prés apátság jobbágyai eljutottak
Touraine-ba vagy Anjouba. A hatalmas arányú építkezésekhez is többnyire a parasztok szállították messziről a követ, fát.

Ha a földműves keveset is utazott, a faluba vezető utak mégsem
voltak elhagyottak. Kereskedők, zsonglőrök, regösök, vándordeákok,
medvetáncoltatók, kutyaidomítók jártak helységről helységre. Jövetelükre összefutott a falu, örömmel figyelte a különös látványt,
amely kellemes változást hozott a vidéki élet egyhangúságába. Annak is
örültek, ha vándor prédikátor érkezett a faluba, s a templom előtt vagy a

pap engedélyével magában a templomban szónokolt a népnek, vagy relikviákat mutogatott, ékes szavakkal ecsetelve azok csodatevő erejét.

Gyakran jelentek meg zarándokok is, hosszú csuhában, keresztben végződő bottal. Néha egyedül érkeztek, néha csoportosan, s míg jó szívvel megvendégelték őket – ezt mindenki kötelességének érezte –, csodálatos dolgokat meséltek élményeikről és útjuk céljáról. Mont-St.-Michel, Szt. Márton tours-i sírja, Compostelai Jakab kegyhelye, Róma – ezek voltak a legkedveltebb zarándokhelyek, ahol szent ereklyék, csodálatos szépségű templom várta a bűnbánót, s azzal a tudattal távozott, hogy lelke megtisztult minden rátapadt szennytől. A legmerészebb zarándokok azonban a Szentföldre igyekeztek, Jeruzsálembe, Betlehembe. Az útjukba eső helységek népe csodálta bátor és jámbor lelküket.

Nemcsak a zarándokok számítottak és szorultak a falusiak jótékonyságára, s nem is elsősorban ők Minden faluban több koldus, nyomorék élt. Sok volt a faluról falura kóborló kéregető is.

Az egyház előírta, sőt egyenesen kötelezővé tette a jótékonykodást. A prédikációk, legendák azt hirdették, hogy ez a legbiztosabb lépcső az égbe vezető úton.

A faluban lakó koldusok, ha régóta éltek ott, gyűjthettek rőzsét, gyümölcsöt az erdőn, állatot is tarthattak – ha volt – a közös legelőn. Az öregek, betegek nem nagyon élhettek ezekkel a szerény lehetőségekkel sem, kizárólag embertársaik jótékonyságára szorultak.

A falu parasztjai között, noha életmódjuk eléggé hasonló,

vagyoni és
jogi téren sok a különbség. Egyesek a XI-XV. században már 12-25
hektár (kb. 20-40 katasztrális hold) földdel is rendelkeztek, míg másoknak sokkal kevesebb jutott a falu határából, 4-6 hektár, s mind
többen akadtak, akik legfeljebb egy-két hektárral rendelkeztek, sőt néha
még ennyivel sem, csak legfeljebb egy kis kunyhóval s mellette kerttel.
Vagyonuknak, jövedelmüknek megfelelően más és más terményadóval
tartoztak uruknak.

A szegényebbek nem tudtak megélni földjükből, ezért az év egy
részében bérmunkásnak szegődtek vagy a nagyobb birtokoshoz, vagy
olyan parasztokhoz, akiknek valamilyen okból szükségük volt
munkaerőre: öregekhez, özvegyekhez, akiknek nem voltak munkaképes
gyermekeik, vagy gazdagokhoz, akik nem tudták családjukkal ellátni a

gazdaság minden munkáját. A kevés földűek közül kerültek ki a falu iparosai, továbbá a csőszök, pásztorok stb.

Jogi tekintetben is különböztek egymástól a falu lakói. E téren rendkívüli tarkaság uralkodott az egész középkorban. Az egyes országok, azokon belül az egyes vidékek erősen különböző képet mutattak.

Míg a középkor első szakaszában tekintélyes számú a kisparaszti szabad birtokos, a feudalizmus virágkorában már csak igen keveset találunk. Ezek is igen nehéz helyzetben lehettek, mert legtöbbször olyankor emlékeznek meg róluk az okiratok, amikor átadják földjüket s néha saját személyüket, családjukat is valamelyik egyházi vagy világi földesúrnak, lemondanak birtokuk tulajdonjogáról és személyes szabadságukról, hogy mint urasági jobbágyok éljenek tovább régebbi birtokukon, amely így allódiumból (szabad birtok) jobbágytelekké vált.
Teljesen nem tűnt el azért a kisparaszti allódium sem.

Az úri birtokon az oklevelek igen sokféle paraszti kategóriát említenek (ingenui, villani, franci, liberi, coloni, servi, bordarii, cottarii stb.). Nagyjából két csoportot alkot a jobbágyság: a „szabad” (villanus, liber) és a „szolga” jobbágyok rétegét. Az előbbiek általában kevesebb szolgáltatással tartoznak az úrnak, bármikor elhagyhatják a falut, a szolgáltatások nem személyüket, hanem a birtokot terhelik.

A szolgák (servi) jogilag a parasztság legalsó rétegét alkotják. Mint az ókori rabszolgák utódai, nemcsak telkük, hanem személyük után is szolgáltatásokkal tartoznak uruknak. Míg a villanus inkább terményekkel és esetleg pénzzel szolgálja urát, s robotolnia keveset kell,

a szolga jobbágy vállát ezenkívül a sok robot is nyomja. A servust, ha ura engedélye nélkül elhagyja a birtokot, seniora üldöztetheti, s ha megtalálja, visszahurcoltathatja. Sokszor a szomszédos urak kölcsönösen megígérik egymásnak, hogy a szökött servust elfogják és kiszolgáltatják. A szolga jobbágynő nem házasodhatik össze más birtokos parasztjával, a servus nem adhatja ilyen módon férjhez a leányát, csak ha erre az ura – bizonyos, méghozzá tekintélyes összeg fejében – engedélyt ad. Angliában nemcsak házassági engedélyt kell kérniük a servusoknak, állataikat is csak a senior beleegyezésével adhatják el; ingóságaik örökül hagyásában is korlátozva vannak. A régi rabszolgák utódainak tekintik őket, s ezért lényegében nem lehet

semmiféle tulajdonuk, haláluk után minden állat, szerszám stb. a seniort illeti. Az utóbbinak nem érdeke, hogy tönkretegye a családot, s koldulásra vagy szökésre késztesse. Az ilyen eljárás rossz vért szülne, a többi servust mélyen elkeserítené, s ellenállásra vagy menekülésre késztetné az a gondolat, hogy halála után családjára koldusbot vár. Ezért a senior, akinek állandóan szem előtt kell tartania birtoka megművelésének gondolatát, mert hisz jobbágyok nélkül nem élhet, óvatosan bánik ezzel a jogával, az ún. „holtkéz” jogával –, de azért igyekszik annyit elvenni, amennyit csak lehet. Az egyház is részt követelt a hagyatékból, bármily csekély volt is az elhunyt vagyona. Az illetékek igen súlyosan érintik a családot. Így pl. Vale Royal apátságban a jobbágy halálakor az urat illeti a halott minden disznaja, kecskéje, kancája, hátaslova, méhe, gyapjú- és lenruhája, arany- és ezüstholmija, továbbá minden fémből készült edénye, ha van ilyen; de egy apát megengedte, hogy az utóbbiak fele az özvegyet illesse. A franciaországi St. Ouen apátjának egyik feljegyzéséből kiderül: sajátjának tekinti elhalt jobbágyának minden jószágát, nem veszi el azonban a következőket: eke, talicska, kévehordó szekér, almaborsajtoló, mozsár törővel, gabonarosta, véka, dagasztóteknő, egy zsák, egy szita, kosár, a legrosszabb ágy faváza és felszerelése, ágynemű, ásó, bárd, kévehordó villa, trágyahordó villa, sütőrostély, háromlábú főzőállvány, egy rézedény. Ez a felsorolás azért érdekes, mert világot vet nemcsak a „holtkéz” gyakorlására, hanem általában a parasztcsalád ingóságaira.

A „holtkéz” legsúlyosabb rendelkezése az, hogy az úr elveheti

jobbágya legjobb állatait. Nemegyszer megtörtént, hogy az özvegyet megfosztotta a gazdaság egyetlen lovától s egyetlen tehenétől, így az özvegy nem tudta megművelni a telket, ellátni a gazdaságot, s ezért ezt is elvesztette. Hogy mi lett vele ezután, azzal keveset törődtek… csupán Szent Hugo lincolni püspökről jegyezte fel a krónikás, jámborságának tündöklő példájaként, hogy annyira tele volt szánalommal, és annyira nem törődött a földi javakkal, hogy mikor egy szegény özvegy könnyek között kérte: adja vissza a tisztviselői által a „holtkéz” jogán elvitt egyetlen ökrét, családjának egyetlen jószágát, a szent püspök beleegyezett ebbe. Erre a birtok tiszttartója így szólt: „Uram, ha elengeded ezt és más jogos járandóságaidat, nem tudod fenntartani birtokodat.” Erre a szent: „Én nem a földbe akarok kapaszkodni, hanem

az égbe.” Majd pedig figyelmeztette a tiszttartót, hogy a szegény özvegyet, aki most vesztette el férjét, támogatni kell nagy bajában, nem
pedig zaklatni. A példa nemigen talált követőkre.

A servus földhöz kötése nemcsak nehéz teher, hanem bizonyos mértékig jog, sőt előny. Bracton XIII. századi angol író szerint: „a jobbágyok azt az előjogot élvezik, hogy a rögről nem lehet őket elűzni”.
Tehát nem lehet őket – hacsak erre hanyagságukkal vagy garázdaságukkal súlyos okot nem szolgáltatnak – birtokuktól megfosztani.

A szolga jobbágyok gyermekei követik atyjuk és anyjuk állapotát;
vegyes házasság esetén kétféle szokás uralkodott: vagy minden gyermek az „alacsonyabb szülőt” követte, vagy pedig a „szabad” apa fia
szabad lett.

Annak, hogy az úr felszabadítsa a jobbágyot, megvolt a módja, útja.
Az úr rendszerint tekintélyes összeget kapott a jobbágytól. Ilyenkor az
oklevél tele van szép frázisokkal: „jámbor és érdemdús cselekedet, ha
visszaadják egy embernek természetes szabadságát, amely eredetileg
minden embert megilletett” – „kegyes és jámbor cselekedet ez, Istennek
és embernek tetsző”. De a szép frázisok mögül kivillan a meztelen
anyagi érdek: nyolc márka ezüst, tíz márka ezüst, ami ebben a korban
hatalmas érték. A felszabadítás azonban rendszerint nem azt jelentette,
hogy a jobbágy szabad emberré lett, csupán servusból (seriből) villanussá emelkedett, megszabadult a leggyűlöltebb terhektől. Az is
eléggé gyakori, hogy az úr nem pénzösszeg fejében, hanem bizonyos
érdemeiért szabadítja fel a jobbágyot. A „jámbor” cselekedetet néha az

sugallja, hogy a jobbágy megöregedett, családja nincs, s urának kellene
eltartania, ezért oldja fel az úr a jobbágyi köteléket. A „felszabadítás”
ilyenkor egyenlő a koldusbottal vagy az éhhalállal.

A XII. századtól a servusok felszabadítása egyre gyakoribb. A servusok és villanusok helyzete ekkor már mindjobban közeledik egymáshoz. A munkáskezekre nagy szükség van, s ezért az urai igyekeznek parasztjaikat birtokukon tartani. Igaz, hogy a szolga jobbágy röghöz kötött, de ha nagyon rossz a sora, óhatatlanul megszökik, s az üldözés – minthogy egész tartományt vagy még nagyobb területet felügyelete alatt tartó rendőrség nincs –, ha a

jobbágynak sikerült elhagynia ura közvetlen szomszédságát, nemigen lehetséges és nagyon is költséges. Így azután a servus állapot vagy teljesen eltűnik, vagy legalábbis erősen közeledik a „szabad” jobbágyéhoz, inkább csak a „holtkéz” szokásában mutatkozik még.

Gyakori, hogy az urak, elsősorban a király, birtokaikon minden jobbágyot „felszabadítanak”, azaz a servusokat is villanussá teszik. Különösen a francia király és a flandriai gróf jár elöl e téren.

A jobbágyság tehát egyre inkább egységesül, a jogi különbségek az osztályon belül fokozatosan megszűnnek.

A szolga jobbágy és a villanus között többnyire nem is a házassági engedély, a „holtkéz” és a röghöz kötöttség a legsúlyosabb különbség, hanem az, hogy az előbbit nehezebb kötelezettségek terhelik, több a terményadója, robotja stb.

A villanus és a servus egyaránt terményadóval tartozik urának. Ennek mértéke falvanként, sőt gazdaságonként különbözik. A paraszt köteles évente bizonyos, hosszú évtizedekre előre meghatározott értékű terményt átadni urának, főleg gabonát. Emellett kappant, tojást, mézet, viaszt, bort, gesztenyét stb. is kellett vinnie. Ez az ún. census. Sokszor az úr censusként a termények bizonyos hányadát követeli.

Anglia egyik falujában pl. a villanusok a XI. században 13 shilling 4 dénárral tartoznak évente, amit nem pénzben rónak le, hanem terményben. A pénzszolgáltatás ekkor még igen ritka.

A jobbágyoknak robotmunkát is kellett végezniük. Ez is helyenként és vidékenként változott, de általában súlyosabban nehezedett a szolga jobbágyokra, mint a „szabadokra”. Régebben az előbbi

kategóriára
annyi munkát halmozhatott az úr, amennyi neki tetszett. Később azonban a „szokás” (szokásjog) ezt is korlátozta. Így pl. a St.-Germain-des-Prés apátsághoz tartozó Thiais faluban a IX. században a legkedvezőbb helyzetben levő jobbágyok 156 napi munkával tartoznak évente. 1250-ben azonban már csak évi 10 nap a legsúlyosabb robot e faluban.

Noha mindenütt enyhül a robot, nem mindenütt csökken ilyen erősen. Sok helyütt még a XIII. században is a servus nem tudhatta este, nem hívják-e robotba másnap reggel, s ha igen, milyen munkára. A robot a jobbágytelket terhelte, az úr nem törődött vele: hány tagból áll a telken élő család, mennyi egyéb munka várja őket saját gazdaságukban,

számára az volt a lényeges, hogy az illető telekről a „szokás” szerint
neki járó robotot elvégezzék.

Egyes alkalmakkor egész családjával kellett robotolnia a jobbágynak, de legtöbbször csak egy embernek kellett megjelennie,
főleg aratás, szénakaszálás idején, néha csak fél napra. Az előbbi esetben rendszerint az úr élelmezte a robotolókat, s a szokás megszabta,
hogy milyen ételeket kell adnia s mennyit.

A robot, főleg a servusoké többnyire – még a XI-XIV. századi enyhülés ellenére is – igen terhes. Sok helyütt, noha az úrnak joga volt
soknapi robotra, nem hajtotta mind be, mert nem volt rá szüksége.
Ilyenkor bizonyos pénzösszeget követelt megváltás fejében.

Voltaképpen két fajtáját ismerték a robotnak: a heti rendszeres
munkát és az alkalmit. Az előbbihez tartozott a szántás. Többnyire
pontosan előírták, mennyi földterületet kell megmunkálni. Így pl. egy
angliai oklevél szerint egy jobbágynak minden második héten egy
társával szántania kell, kivéve ünnepen és esős napon, az utóbbi esetben
más munkát kell végeznie. De ha már két vagy három barázdát szántott,
és akkor kell levennie az igát az ökrökről az eső miatt, aznap nem kell
más munkát végeznie, kivéve, ha az idő annyira kitisztul, hogy újra
szánthat. Egy másik faluban a jobbágy télen köteles 12 acre-t (1 acre =
kb. 0,4 hektár, 0,7 katasztrális hold) felszántani és boronálni, tavasszal
is ugyanennyit. Többnyire be is kell vetnie az előírt területet. Mikor
nem szánt, boronál vagy arat, akkor trágyát hord, szénát kaszál. A

cséplésben is részt kell vennie az uraság szérűjén.

A mezei munkán kívül a parasztok dolga az uraság várának vagy házának és gazdasági épületeinek építése, rendben tartása is. Ok dolgoznak az uraság kertjében is, robotban ápolják, nyesik a fákat, sövényt, kerítést készítenek, sőt állatokat is őriznek „úr-dolgában”.

A parasztnak igavonó állatával bizonyos mennyiségű fát, bort, gabonát is kell szállítania az uraság parancsára a várba, vagy egyik faluból a másikba, vagy esetleg a városba. Akinek nincs igásállata, azt kötelezik, hogy bizonyos mennyiséget a hátán szállítson rendeltetési helyére, vagy állatokat hajtson a városba. Az oklevelek rendszerint pontosan megszabják: mekkora terhet milyen messzire kell vinnie a jobbágynak; néhol az uraság élelmezi útközben.

A szállítást különösen nehéz tehernek érezte a paraszt.

Nyáron, a legnagyobb dologidőben a jobbágy szinte éjjel-nappal dolgozott, ha saját gazdaságát is el akarta látni. Az úr éppen rendszerint aratás, szénakaszálás idején nem elégedett meg a szabályos heti robottal, hanem „extrát” is kívánt, méghozzá sokszor nem is egy-egy embert egy telekről, hanem a jobbágy egész házanépét. Legfeljebb a háziasszony és az eladó lányok maradhattak otthon.

A jobbágy haraggal és vonakodva robotolt, ezért gyakran rosszul végezte a dolgát. Az úriszékek jegyzőkönyveiben csak úgy hemzsegnek az adatok azokról a büntetésekről, amelyeket a roboton meg nem jelenésért vagy rossz munkáért szabtak ki. Ezért a gazdasági értekezések azt tanácsolják, hogy erős felügyeletet kell gyakorolni.

A robotmunkáról csak a betegek maradhattak el, de engedélyt kellett kérniük. Az úr rendszerint három-négy heti „betegszabadságot” engedélyezett, többet nem, s aki addig nem gyógyult meg, annak helyettest kellett állítania. Akkor is elmaradhatott a paraszt a robotról, ha az úriszéken vett részt.

Ámbár a középkori felfogás szerint a paraszt kötelessége a munka, míg a harc az urak feladata, a legtöbb országban a jobbágyokat is időnként katonai szolgálatra kötelezték. Persze csak mint gyalogosokat, íjászokat használták fel őket. Amennyire ez az iratokból kiderül, általában nagyon kevéssé lelkesedtek azért, hogy elhagyják otthonukat, s háborúba vonuljanak, harcoljanak az urak érdekeiért, mialatt gazdaságuk leromlik, tönkremegy, családjuk esetleg koldusbotra jut.
Egészen más volt a helyzet, ha szülőföldjük vagy a maguk védelmében, a maguk érdekéért fogtak fegyvert; ilyenkor sokszor rendkívüli

bátorságról tettek tanúságot. De persze akadtak a parasztok között nyilván mindig olyan vállalkozó szellemek is, akik szívesen cserélték fel a nehéz, egyhangú falusi életet a háborús kalandokkal, s remélték, hogy szerencsét csinálnak, meggazdagodnak, kivergődnek a paraszti sorból.

A parasztok katonai szolgálatra vitele a századok folyamán fokozódik, a XIV. századi Anglia nagy győzelmeit elsősorban paraszti íjászainak köszönheti.

Minthogy egyre inkább számítottak a paraszti katonaságra, több országban – pl. Angliában – azt is megkövetelték a paraszttól a XIII. század vége óta, hogy fegyverzetet szerezzen és tartson otthon (kardot,

íjat, kést, nyársat, buzogányt stb.), hogy így mindig készen álljon, ha hadba szólítják. A legtöbb helységben minden felnőtt férfi (15-től 60 évig) köteles volt fegyvert ragadni akkor is, ha elhangzott a békebontók elleni riadó (Angliában: hue and cry). Vannak viszont vidékek, ahol tilos a parasztnak fegyvert viselni.

Az eddig említett kötelezettségekkel még nem fejeztük be a paraszt terheinek, korlátainak listáját. Ha sört akart főzni, ezt csak az urasági sörfőzőben tehette, ha kenyeret akart sütni, nem építhetett magának kemencét, hanem az uraság kemencéjéhez kellett vinnie a tésztát, s persze a kemencehasználatért, a sörfőzésért fizetnie kellett.

Azt is előírta a senior, hogy hol őröltessen a jobbágy. A malom az uraság tulajdonában volt. A jobbágyok számára többnyire súlyos megterhelést jelentett, hogy csak uruk malmában őröltethettek, nemcsak a magas őrlési díj miatt, hanem azért is, mert messzire kellett vinniük gabonájukat. Aki megszegte a rendeletet, s valami közelebbi vagy olcsóbb helyen őröltetett, büntetést fizetett, sőt ha „tetten érték”, az úr elkobozta lovát vagy ökrét, a molnár pedig a gabonát.

Néha az urasági malom túl volt terhelve munkával, s a parasztnak több napig kellett volna várakoznia, míg otthon a család éhezett. Ilyenkor, továbbá, ha a malom elromlott, egyes belátóbb urak megengedték, hogy más malomba vigye gabonáját. Sok jobbágy, hogy megmeneküljön az őrlési költségektől, a rossz úton szállítás és két-három napos várakozás fáradalmaitól, otthon kis kézimalmot

szerkesztett, ezt forgatta verejtékes munkával – és nagy titokban. Ha az úr felfedezte ezt a „vétket”, pénzbüntetéssel sújtotta a bűnöst, s a malmot lefoglalta.

„Mi a legbátrabb a világon?” – hangzik a középkori találós kérdés. A felelet: „A molnár inge, mert naponta torkon ragad egy tolvajt.” A különféle oklevelek, rendelkezések világosan mutatják, hogy ez a vélekedés nem volt alaptalan. A molnárok különböző fogásokkal csapták be a parasztokat: megöntözték vagy rosszabbra cserélték a gabonát stb. Persze mindemellett az a tény, hogy a legtöbb falusi nem kézzel őrölt, s hogy a kenyeret viszonylag jobb kemencében s hozzáértő ember sütötte, kényelmet és haladást jelentett.

A terhek mellett néha még váratlan csapás is érte a jobbágyot. Ha a birtok valamilyen okból seniort cserélt, az új úrnak tekintélyes összeget kellett lefizetni. Hát még, ha a távol lakó úr kegyeskedett meglátogatni faluját! Ez bizony felért egy kisebb tűzvésszel. A parasztok igyekeztek e kényszerű vendéglátásra vonatkozóan megegyezni az úrral, s a feltételeket írásba foglalni. Így pl. a XIII. század közepén egy angol okirat leszögezi, hogy két szomszédos falu köteles lordját egy nap és egy éjjel vendégül fogadni, mikor úriszéket tart. Ilyenkor el kell látniuk őt, embereit, lovait stb. Ha az úr tisztviselője érkezik a faluba, azt is élelmezniük kell. Ha az úr nem is látogatta meg a szokásos időben jobbágyait, a vendéglátás költségeit azért beszedte.

A parasztnak meghatározott időközökben (számos vidéken háromhetenként) meg kellett jelennie az úriszék előtt, még akkor is, ha csak éjfélkor tudta meg, hogy másnap tartják. Ha nyomós ok nélkül távol maradt, megbírságolták. A bírság egyes országokban legkevesebb 1 és fél napi robotot jelentett; néhol azonban sokkal keményebben is büntették a távolmaradót, különösen, ha az a falu esküdtjei közé tartozott.

Vagy az úr maga ül törvényt, vagy valamelyik megbízottja. Az úriszék hatásköre helyenként erősen különbözik. Van, ahol csak a jobbágyok szolgáltatásaival, a birtok gazdasági igazgatásából fakadó ügyekkel foglalkozik, van, ahol a körzetben élő szabad emberek felett is és bűnügyekben is érvényes ítéleteket hoz, ügyel a terület

békéjére.
Halálos ítéletet csak a pallosjoggal felruházott úr ítélőszéke hozhat. De már a XII. századtól a legtöbb európai országban arra törekszik az uralkodó, hogy a főbenjáró ügyeket elvegye az uraktól, s érvényes halálos ítélet kimondása kizárólag az uralkodó joga legyen. Az urak nem szívesen mondanak le erről a jogukról, mert hatalmuk egyik legerősebb oszlopa és bőséges jövedelmi forrás.

Az úriszék külsőségei a lehetőség szerint ünnepélyesek voltak. Az úr igyekezett minél nagyobb pompát kifejteni, s egyúttal katonai erejét, hatalmát is fitogtatni. Legtöbbször az udvarház csarnokában tartották, de néha a templomban vagy más megszentelt helyen. A teremben már elő volt készítve a díszes szék az úr, és néhány kevésbé díszes ülőhely hivatalnokai részére. Ha jó volt az idő, esetleg a falu legöregebb fája

alatt állították fel az úr székét. Különösen a németeknél dívott ez a szokás.

Mikor a parasztok már összegyűltek, az úr egyik szolgája, heroldja csöndet parancsolt, s ekkor ünnepélyesen bevonult az uraság, tisztviselői és (ha volt) néhány hűbérese kíséretében. Miután elfoglalták széküket, a szomszédok jelentették: ki nem jelent meg, s van-e mentsége. A tisztviselő mindent feljegyzett. Ezután következtek a különböző ügyek. Az úriszékek jegyzőkönyvei rendkívül tanulságosak, belőlük ismerhető meg legjobban a falu élete.

Az egyik paraszt kérte: engedje meg az úr, hogy birtokba vegyen egy földdarabot, amelynek művelője meghalt, s az özvegy nem képes a munkák ellátására. Az úr beleegyezett, azzal a föltétellel, hogy lefizet egy bizonyos „belépti díjat”, s ezentúl teljesíti ugyanazokat a föltételeket, mint az előző birtokos. Az új birtokos térdre esett, összetett kezét az úr két keze közé helyezte, és megesküdött: hűségesen és igaz szívvel fogja szolgálni az urat, személye és vagyona urának tekinti, nem vonja ki magát és javait az úr hatalma alól.

A tiszttartó jelentette ezután: egyes jobbágyok nem tartják rendben az utat, nem jelentek meg az előírt robotmunkán, tilosban halásztak, vadásztak, engedély nélkül vágtak fát, szedtek rőzsét, engedély nélkül elhajtották juhaikat az úr legelőjéről stb. Jelentést tett arról is, hogy az egyik jobbágy tehenét engedély nélkül az úr földjén legeltette, az egyik falu jobbágyai robotban rosszul szántották fel az úr földjét; ezért nemcsak ők felelősek, hanem a felügyeletükkel megbízott paraszt is.

Senki sem tagadott, ennek úgysem lett volna értelme. Igyekeztek azonban mentő körülményeket felsorakoztatni. Így az, akit tilos halászáson értek, mentegetőzött: nem előre megfontolt szándékkal tette, ezt bizonyítja, hogy puszta kézzel fogott halat s csak egyetlenegyet, ezt is azért, mert beteg a felesége, neki vitte.

A falu esküdtjei jelentették: az egyik paraszt és a fia békét bontott, életveszélyesen megfenyegette szomszédját; három legény pedig labdajáték közben véres verekedést robbantott ki; egy jobbágy sebet ejtett társán; egy legény éjjel rátámadt egyik földije házára, köveket vágott a kapujához, úgyhogy a megtámadott ijedtében riasztotta a falut.

Mindezekért a bűnökért rendszerint pénzbüntetés járt. Az úrnak azonban hatalmában állt más büntetések kiszabása is: verés, börtön. Sőt

akik pallosjoggal is rendelkeztek, halálbüntetést is szabtak ki, méghozzá sokszor kegyetlen módon: az akasztás valósággal kegyességnek számított az élve eltemetés, az elevenen megnyúzás stb. mellett.

Az úriszéken kellett engedélyt kérnie a jobbágynak, ha iskolába akarta küldeni vagy pappá kívánta szenteltetni a fiát. Az engedélyt bizonyos összeg lerovása ellenében rendszerint könnyen megkapta.

Itt jelentették az úrnak, ha valamelyik jobbágya megszökött. Az úr ilyenkor elrendelte: meg kell keresni.

Az úriszék előtt számtalan olyan ügyet is tárgyaltak, amelyekben az volt a vád, hogy a parasztok egymásnak vagy az egész falusi közösségnek kárt okoztak: másnak a földjére hajtották állataikat, elszántották szomszédjuk földjét, kutat ástak az úton, elvezették a közös forrást, patakot, ellopták egymás jószágát. Gyakori a sövény ellopása tüzelőnek, továbbá a mezsgye, határkő elmozdítása.

A vasárnapi templomlátogatás elmulasztásáért is büntetés járt, sok faluban azért is, ha játékkal, tánccal szentségtelenítették meg az Úr napját.

A bíróság éberen ügyelt arra is, hogy a lázongás szelleme ne üsse fel a fejét a faluban. Így nemegyszer mértek büntetést olyan parasztokra, akik megsértették az adószedőt, vagy átkozódva szidták a földesurat.

Az úriszék elé kerültek a házassági ügyek is.

Hogy mekkora volt a középkori falu lakossága, ez a kérdés így, általánosságban fel sem vethető. Elsősorban azért, mert koronként és országonként, továbbá az egyes országokon belül is rendkívül nagyok az eltérések. Másodszor azért, mert pontos adataink egyetlen

falu
lélekszámáról sincsenek. Csupán feltételezhetjük, hogy a népesebb
falvakban kb. 300 ember lakott. A házasulandó ifjúság száma még a
nagyobb falvakban is kevés volt. Emellett az egyházi tilalmak is korlátozták falun belül a házassági lehetőségeket, viszont az úr engedélye nélkül a jobbágy nem köthetett házasságot a birtokon kívülivel. A seniornak ugyan érdekében állott, hogy jobbágyai „szaporodjanak, sokasodjanak”, de az ellenkezett az érdekeivel, hogy
jobbágya, főleg pedig jobbágylánya más uraság jobbágyával kössön
frigyet, s így ő maga vagy utódai, vagy pedig utódainak egy része idegen úr tulajdonába kerüljön. Így sokszor a jobbágy, ha ura kívánsága
szerint nősült, az egyház szerint bűnt követett el – vagy pedig fizetett.

Ahhoz ugyanis, hogy a jobbágy leánya vagy fia más úr jobbágyával lépjen házasságra – mint már említettük – az úr engedélye kellett, amit csak bizonyos összeggel lehetett megvásárolni. Az összeg nagysága birtokonként változott, néhol elég magas volt, másutt aránylag alacsony. Ha engedély nélkül cselekedett, megbírságolták, méghozzá súlyosan.

A gyermekeket illetően gyakoriak a viták. Általában a két tulajdonos egyenlően osztozik a gyermekeken. Ha páratlan a számuk, az egyik úr eggyel többet kap ugyan, de kártalanítja a másikat.

Ha – szerencsés esetben – ugyanazon úr két jobbágyának fia, lánya akart házasságra lépni (természetesen szüleik beleegyezésével, mert hisz minden házassághoz a szülők engedélye kellett), és nem rokonok, még ükszüleik sem közösek, ez simán ment, ilyenkor legfeljebb kis illetéket kellett lefizetniük az úr tulajdonjogának szimbólumaként.

Egyes vidékeken, birtokokon hosszú ideig élt az a szokás, hogy a házasságkötéskor az ifjú jobbágyasszony az első éjet a seniorral tölti (ius primae noctis = az első éj joga), igaz, hogy ez a szokás abban az időben, amikor a jobbágyok kötelességeit, terheit írásba foglalják, már oda módosul, hogy az ifjú férj, ha akarja, bizonyos összeggel megválthatja az úrtól ezt a jogot. Kétségtelen, hogy a régebbi időkben az úr általában élt ezzel a jussával, később azonban már csak akkor, ha a férj nem tudott fizetni – ami a középkori jobbágyok anyagi helyzetét

ismerve, nemegyszer előfordulhatott. E jog emlékei az olyan szimbolikus házassági szokások, amelyek még a középkor végén is élnek: az úr átlépi a nászágyat, vagy ráhelyezi a fél lábát.

Nehéz helyzet alakult ki akkor, ha szabad és jobbágy akart frigyre lépni. Ilyenkor rendszerint a nő követi a férj állapotát.

Az özvegy, aki birtokot örökölt, csak az úr engedélyével köthetett házasságot, vagy pedig le kellett mondania örökségéről. Ha pedig egy férfi akart olyan nőt elvenni, aki földdel rendelkezett, ezt csak akkor tehette, ha bizonyos összeg lefizetésével elnyerte az úr engedélyét.

Sok helyütt az úr minden esetben teljesen a maga jogának tekintette a jobbágyok körében a házastársak kijelölését. Gondoljuk csak meg: mennyi szerencsétlenséget, mennyi tragédiát okozhattak az effajta intézkedések! Ez a jog néhol még a XV. században is érvényben volt. 1412-1413-ban a steingadeni monostor jobbágyai felkelnek ez ellen, s

kivívják, hogy a szerzetesek nem kényszeríthetik a jobbágyokat házasságra.

Hogy miként bántak az urak a jobbágylányokkal, asszonyokkal – akár érvényben volt a ius primae noctis, akár nem –, arra nem egy példát találunk a krónikákban, oklevelekben. S képzelhetjük, hogy mennyi mindenről „hallgat a krónika”!

1220-ban egy Roger nevű angol jobbágy panaszt tesz a királyi bíróságnál földesura, Henry de Vere ellen. Elmondja: az úr éjszaka megjelent égő gyertyával a házánál, betörte az ajtót, belépett a házba, kérdezve: hol van Roger lánya, akit már többször odaígértek (!) neki. Mikor nem találta meg, átkutatta a házat. A leányt az anya kiszöktette a kamraablakon. Erre a lord a jobbágy tele csűrjenek ajtaját is feltörte, s mikor itt sem találta az ifjú nőt, felgyújtotta a gabonát; a csűr leégett. A lord azzal védekezik, hogy a csűr szerencsétlen véletlen folytán égett le, és Roger gyűlöletből vádolja urát, mert lányát az úr akarata ellenére adta férjhez. A bíróság tanúkihallgatásokat rendel el. Noha nem ismerjük az ügy kimenetelét, szinte bizonyosak lehetünk benne, hogy az erőszakos cselekedet megtorlatlanul maradt, sőt az is valószínű, hogy Roger keservesen meglakolt panasztételéért, a lord kegyetlen bosszút állt rajta.

Egy 1378-as keltezésű francia királyi oklevélből megtudjuk, hogy egy francia úr (s ez nyilván csak egy eset a sok közül) szemet vetett egyik jobbágyának feleségére. Az egyik napon alkonyattájt két szolgájával bement a jobbágy házába. A paraszt, mikor

észrevette a
„látogatók” érkezését, elmenekült, az asszony is a szomszédba futott, de
a két szolga megfogta; „annak ellenére, hogy ez nem tetszett neki”, az
úr elhurcoltatta, egy hétig fogva tartotta, és erőszakkal „testileg
magáévá tette”. A nő panaszára a királyi bíróság lefoglalta a három
ember jószágát, mire ez utóbbiak a királyhoz fordultak. Őfelsége
kegyesen megbocsát, minden büntetés alól felmenti mindhármukat –
minden indoklás nélkül –, visszaállítja jó hírüket, elrendeli, hogy erről
az ügyről örökre teljes legyen a hallgatás; az urat csupán „polgári
kártérítésre” kötelezik: fel kell szabadítania az asszonyt és
leszármazottait a robotmunka és a „servus” állapottal kapcsolatos egyéb
kötelezettségek alól.

Ha így viselkedik a feudális úr még a XIV. században is s egy olyan országban, ahol viszonylag erős a királyi hatalom, elgondolhatjuk, hogy milyen kiszolgáltatott, különösen a feudális anarchia időszakában, a jobbágy asszonya és leánya.

Az úriszék felügyeletet gyakorolt a falusiak szerelmi kapcsolatai felett is. A jobbágylány az úr jószága; aki rontja az értékét – márpedig minden házasságon kívüli kapcsolatot úgy tekintettek –, azt meg kell bírságolni. Ha maga nem tud fizetni, legközelebbi hozzátartozóin kell behajtani. Angliában ezt a bírságot leyrewite-nak nevezik. A glastonburyi rendelkezések szerint, ha a jobbágylány testében nem tiszta, az apátúrnak bírságpénzt kell kapnia, mert a lány értékét vesztette. A bírság összege rendszerint annyi, amennyit a leány házassági engedélyéért kellett volna leróni. Az efféle bírságok igen gyakoriak. Így pl. az angliai Durham apátság feljegyzései szerint 19 év alatt 81 esetben róják ki. Megbírságolják a házasságtörőket is, emellett még időnként más büntetést (pl. kalodába zárást) is rónak rájuk.

S ha még ennyi zaklatás, ennyi kötelezettség terhe alatt nyögve, legalább biztos lehetne a paraszt, hogy verejtékes munkájával minden évben meg tudja szerezni magának és családjának – ha nem is bőségesen – a kenyeret, levest, sajtot! De éppen ellenkezőleg, sohasem tudhatja: nem hoz-e a következő év éhínséget, járványt, árvizet, háborút, pusztulást. A középkori krónikákban elszörnyedve olvassuk, hogy mily gyakoriak és mily pusztítók ezek a csapások.

Íme csak néhány feljegyzés:

1100. Igen hideg tél. Éhínség, nagy halandóság. (Szász évkönyvek.)

1108. Állatvész. (Egy olasz krónika.)

1111. Nagyon hideg tél. A vad- és háziállatok tömegesen pusztulnak el, nagy éhínség, az emberek közül sokan meghalnak. (Egy angol krónika.)

1112. Sok betegség, különösen a halálos hasmenés pusztít. (Egy francia krónika.)

1113. Rossz gabona- és szőlőtermés. (Egy francia krónika.)

1124. Nagy éhínség Angliában. Számos halott temetetlenül fekszik. Kemény tél; olyan hideg van, hogy a Rajnát szárazföldi útként

használják. A szegények elpusztulnak a hidegtől. Marha-, birka- és disznóvész. (Különböző krónikák.)

1125. Nagyon rossz nyár, a rossz termés miatt éhínség dühöng Franciaországban novembertől egészen a következő év aratásáig. A tél nagyon hideg, sok hó esik. Nagy a halandóság. Sok szegény ember megfagy. A halak elpusztulnak a jég alatt. (Különböző krónikák.)

1126. Rossz aratás és rossz szüret. Járvány. (Különböző krónikák.)

1128. Már szeptember közepén fagy. A bor savanyú. (Francia feljegyzés.)

1129. …hatalmas árvíz; vész a házi- és vadállatok között. (Francia feljegyzés.)

1133. Eléggé rossz aratás a hosszú szárazság miatt. (Francia feljegyzés.)

1135. Földrengés. (Olasz feljegyzés.)

1136. …nagy szárazság. Dühöng a négynapos váltóláz, sokan belehalnak. (Francia krónika.)

1137. Hallatlan szárazság márciustól szeptemberig. Ebben az évben éhínség kezdődött, és 12 évig tartott. (Francia feljegyzés.)

És így tovább.

Hogy mit jelentett az ilyen éhínség, arról szemléletes képet rajzol Radulf Glaber franciaországi szerzetes: Oly rossz volt a termés – írja –, hogy egy mérő elvetett mag, ahol még a legjobban fizetett, aratáskor legfeljebb egy maroknyi lisztrevalót hozott. Az éhínség ekkor (1032) Keleten kezdődött, végigpusztította Görögországot, Itáliát, Franciaországot és Angliát. „Az egész nép mintegy összeaszott.” Az élelem rettentően megdrágult. Az emberek még a döghúst is megették, továbbá erdei gyökereket és vízinövényeket rágtak, sőt a

mardosó éhség
miatt emberhúst is faltak; megölték, darabokra vágták és megsütötték az
utasokat. A szerencsétleneket, akik az éhség elől menekültek,
vendéglátóik éjjel legyilkolták és megették; vagy pedig gyermekeket
gyilkoltak. Sőt a földből is kiásták a holttesteket, így akarták éhségüket
csillapítani. Sokan földdel kevert lisztből, korpából sütöttek kenyeret.
Sápadtság és soványság ült a legtöbb ábrázaton, sokak bőrét viszont
gyulladás kínozta, az embereknek még a hangja is elvékonyult.

A krónikaíró némileg téved: az éhínség nem pusztít egyszerre az egész világon, sőt még egész Nyugat-Európában sem, hanem rendszerint „csak” egy-egy tartományra, s legfeljebb egy-egy országra korlátozódik. Ilyenkor azután nagy szükség lenne a máshonnan behozott élelmiszerekre. A gabonakereskedelem azonban még gyengén fejlett. Az éhínség főleg a szegényeket sújtja; a feudális urakat legfeljebb az érinti, hogy a gabonaárak emelkednek. Keveset is törődnek vele, legfeljebb egy-egy különösen jámbor apát vagy püspök próbál a környék lakosságának némi élelemmel segítséget nyújtani. A krónikák, legendák feljegyzik e jótékonykodást, gyakran el is túlozzák. (A középkori íróknak egyébként is nagyon kevés az érzékük a számok iránt, s néhány ezer ide vagy oda, nem jelent számukra sokat.) Vilmos nevers-i püspök (1221) csaknem háromezer szegényt táplált egy éhínség alatt – írják. 1065 körül Clunyben az apátság 1700 szegénynek adott alamizsnát, és 250 sonkát osztott szét. (Persze a számok itt sem biztosak.)

Mivel az aratás előtti időben rendszeresen éhezik a falu népe, Szent Péter, Tarentaise püspöke (1175) májusban gabonát és levest osztatott. Ez az intézmény, az ún. májusi gabona, egészen a polgári forradalomig élt Franciaországban.

Az egyház mindig és mindenütt hangsúlyozta: a püspök nem tulajdonosa, hanem csupán igazgatója, adminisztrátora az egyház (azaz a szegények) birtokainak.

A falvakban a plébánosnak kötelessége a szegények gondozása, a betegek látogatása. Minden faluban több koldus, nyomorék él. A

parókia jövedelmének egy részét ezek közt osztják szét. A falu nyomorultjait listára kellett felvenni.

A konfraternitásoknak is egyik legfontosabb feladata a jótékonykodás és a betegápolás.

Jótékonykodásnak számított az is, hogy a legtöbb apátságban megengedték, hogy a gyermekágyban fekvő nő férje halat fogjon az apátság folyójában. Ugyancsak szokás volt – világi uraknál is –, hogy gyerekágyas nő házánál nem szedték be farsang utóján az úrnak járó tyúkot.

A jótékonyság egyik legősibb faja a tallózás, az aratás utáni „böngészés”. Ezt általában mindenütt megengedték az özvegyeknek és

árváknak De egyes kolostorok még itt is bizonyos korlátozásokat léptettek életbe, s csupán néhány, privilegizált asszonynak adták meg ezt a jogot. A világi urak közül is sokan ezt a szokást követték.

Szent Lajos francia király egyik rendelete is arra mutat, hogy a szegények nem tallózhattak aratás után háborítatlanul. Ez a különösen jámbor uralkodó elrendeli ugyanis, hogy az aratást követő két napon nem szabad az állatokat a tarlóra hajtani, hogy ne zavarják a szegényeket.

1267-ben pedig IV. Kelemen pápa levelet ír a maguelone-i (Franciaország) püspöknek és káptalannak: a tallózott gabonából ne szedjenek tizedet a szegényektől. Más helyütt is hallunk arról, hogy a papság a tallózott gabona tizedét követeli a nyomorgó parasztasszonyoktól.

Látjuk, hogy nehéz képet alkotni az egyházi és világi jótékonykodásról. Néhol valóban történnek – habár erőtlen, de jó szándékú – kísérletek a nyomor valamelyes enyhítésére; másutt viszont a legnagyobb ridegség tapasztalható a szegényekkel szemben.

Mindkét tendencia megléte mellett a tények ismeretében le kell szögeznünk: a középkori jótékonykodás csupán néhány csöpp a nyomor véghetetlen, keserű tengerében.

A terhek, természeti csapások, a nyomor mellett súlyosan nehezedett a jobbágyra az egész társadalom megvetése, gúnyos lenézése.

A kereszténység kétségtelenül sok tekintetben haladást jelent az ókor egyes szakaszaihoz képest a munka és az ember megbecsülésében. A Biblia dicséri a szorgos munkát, a szentek közül nem egy s bizonyos szerzetesrendek is kötelezőnek, fölemelőnek tartják, hogy kezük munkájával keressék kenyerüket.

A Biblia azt tanítja, hogy minden ember Ádámtól és Évától származik, s Isten előtt egyenlő. Az egyházi írók, prédikátorok az Isten előtti egyenlőség hangsúlyozása mellett nemegyszer szánakozva mutatnak rá a szegény nép szenvedésére, szorongattatására, s elítélően nyilatkoznak a hatalmasokról.

Ugyanakkor azonban papok és világi urak egyaránt meg vannak győződve arról, hogy minden kiváltság, az egész középkori társadalmi rend Isten akaratából jött létre. „Az emberi törvény két állapotot

különböztet meg – írja Adalbero a XI. században –, a nemest és szolgát
nem egyenlő törvény igazgatja… Amazok harcosok, az egyház
védelmezői, szilárdan oltalmazzák a nép kicsinyjét-nagyját, s magukat
is védik. Emezek a szolgarendűek. Ennek a szerencsétlen fajzatnak nem
jut semmi osztályrészül, csak a szenvedés. Kincseket, ruhát mindenki
részére a szolgák szereznek… egyetlen szabad ember sem tud szolgák
nélkül élni…” Kifejti azt is, hogy a társadalom három rendet alkot:
egyesek imádkoznak, mások harcolnak, ismét mások dolgoznak; az
egyiknek a szolgálatai teszik lehetővé, hogy a másik kettő elvégezhesse
feladatát.

Bertold von Regensburg, a híres német hitszónok a szegény népet a
halhoz hasonlítja, mert „a hal, az nagyon szegény és meztelen állat…
Ilyenek a szegények, ezek is gyámoltalanok, s éppen ezért különböző
ravaszságokkal élnek, sok csalást agyainak ki. Hazudnak, lopnak,
csalnak. A falusiak egymást is gyűlölik; az irigységtől és gyűlölettől
alig bírják egymást látni, gonoszságból megkárosítják egymást”.

A középkori ember nem látott ellentétet aközött, hogy mindenki
egyformán az ősszülőktől származik, s mégis oly különböző sorban él.
Az égben a szentek, angyalok között bizonyos hierarchia áll fenn –
tanította az egyház –, a földön is ilyen rend uralkodik. Káin paraszt volt,
utódai is parasztok lettek, Szeth kapta meg Ádám és Éva áldását, nemes
ember lett, s ezt leszármazottai is örökölték, Noé is az ő utóda. A
vízözön után újabb szétválás következettbe: Hám, aki

tiszteletlenül viselkedett atyjával, szolgává lett minden ivadékával együtt, míg Jáfet nemes volt, s nemességét átörökítette utódaira is. Jézus maga királyok sarja s Júda királya. Az apostolok és evangélisták is előkelők, Júda Makkabeustól származnak, csak elszegényedtek. A szentegyház négy doktora is nemesi vérből eredt.

A paraszt tehát származása következtében, Isten rendeléséből szenvedi el – a középkori kiváltságos rétegek véleménye szerint – nehéz sorsát, arra született, nem is érdemel, sőt nem is kíván jobbat.

Számos közmondás is járt arról, hogy a parasztot jó keményen kell tartani, s időnként meg kell verni, akkor rendesen viselkedik. „Rusticagens optima flens, pessima gaudens.” (Akkor a legjobb a falusi nép, ha sír, akkor a legrosszabb, ha örvend.) „Oignez vilain, il vous poindra; poignez vilain, il vous oindra.” (Bánj jól a paraszttal, és

megszúr; szúrd meg a parasztot, és lábat csókol.) „Jacques bonhomme a bon dos, il souffre tout.” (Együgyű Jakabnak [ez a parasztság gúnyneve] jó széles a háta, mindent elbír.) „Der Bauer ist an Ochsen statt, nur dass er keine Hörner hat.” (A paraszt az ökröt helyettesíti, csak nincs szarva.)

Aquinói Tamás, a kor legnagyobb tekintélye, Arisztotelész nyomán azt kívánja: a parasztság legyen erős karú, de tudatlan, s ossza meg a kölcsönös gyanakvás.

A híres trubadúr, Bertran de Born így ír a paraszti népről:

Úgy él a pór, mint a disznó,
Erkölcs, törvény néki nem jó,
S ha szerez nagy gazdagságot,
A vagyon fejébe száll.
Ezért abraktarisznyáját
Mindig üresen tartsátok,
S prédálni őt sose kár,
Hadd verje eső a hátát!
Ki parasztját nem botozza.
Csak gonoszságát fokozza,
S mind bolond, ki nem kurtítja,
Mihelyt felveti fejét.
Mert ha magát megkutyálja
Vagy ha erős helyre lép,
Gazsága párját ritkítja,
S mindent elpusztít a fránya.

Jékely Zoltán fordítása

Tartsd hát szorosan zabláját – tanácsolja, s így fejezi be: Se virtusuk, se hitük, Isten pusztítsa el őket!

A XIII. századi Gautier de Coincy pedig ugyanakkor, mikor leírja, hogy a jobbágy szegény, nyomorult, kevés és fekete a kenyere,

nyomorúságos a vacka, reggeltől késő éjjelig dolgozik, azt is leszögezi,
hogy még rosszabb sorsot érdemel, mert megfeledkezik Istenről, vasár-

és ünnepnap is dolgozik, nem áldoz a szentegyháznak semmit, megrövidíti és gyűlöli a papot, s nem hisz neki.

Alvaro Pelayo (XIV. sz.) részletesen ír a parasztok hibáiról: a legelső, s nyilván szerinte a legsúlyosabb, hogy nem fizetik pontosan a tizedet, nem engedelmeskednek uraiknak, nem látják el őket illő módon; továbbá hazudnak, kárt okoznak szomszédaiknak, elmozdítják a határköveket, nem hallgatják végig rendesen a misét, hanem ökrükről, földjeikről stb. beszélgetnek. Felrója nekik, hogy félnek a gyermekáldástól, sőt szodomiával is vádolja őket, „teljesen földből valókká válnak; földet nyalnak, földet esznek, földről beszélnek; a földbe helyezik minden reményüket, és egy jottányit sem törődnek égi jussukkal. Irigylik egymás sorsát, veszekednek papjukkal, embertelenek a zarándokokkal, nem szentelik meg a vasárnapot; otthagyják telküket, s másikat szereznek helyette; ha bérért dolgoznak, nem végzik el becsülettel, hanem megcsalják urukat”.

Mind e bűneikért a parasztok közül a középkori teológusok szerint csak kevesen jutnak a paradicsomba.

A parasztság helyzetével és lebecsülésével függ össze, hogy csak igen kevés került közülük a szentek sorába. A glóriás sereg kilenctizede előkelő származású, s ha szegény, akkor is csak azért, mert önként vállalta ezt a sorsot.

A kötelezettségek, terhek, korlátozások, az urak megvetése mázsás súlyként nehezedtek a jobbágyra. Természetes, hogy semmire sem vágyott jobban, semmit sem értékelt magasabbra, mint a szabadságot. Mindenáron el akarta szakítani azokat a kötelékeket, amelyek a röghöz

és súlyos kötöttségeihez béklyózták. Szabadságvágya sokszor csak egyéni lépésekben, szórványos lázongásokban nyilvánult meg, de a századok folyamán egyre fokozódik az együttes, nagyobb arányú erőfeszítés a gyűlölt iga lerázására. Sem a vereség, sem a véres, kegyetlen megtorlás nem tudja teljesen letörni, végleg elfojtani ezt a vágyat, ezt a szomjat, amely voltaképpen szinte uralkodik az egész parasztság életén; ez motiválja cselekedetei túlnyomó részét. A városba költözés, az úrral folytatott alkudozások, a paraszti közösségek, szövetkezések stb. mögött is ott van, hol nyíltabban, hol rejtettebben, ez a vágy. S nemegyszer nyílt harc robban ki, s a paraszt fegyverrel küzd ezért a nagy célért. Vágya nem valami abszolút, korlátlan szabadság,

még csak nem is a korabeli úr helyzete – ilyen magasra nemigen merészkednek az óhajai –, csak a városi lakosok helyzetét akarja megközelíteni, vagy pedig még ennél is kevesebbet kíván: kötelességeinek rögzítését, az úr önkényének, folytonosan változó követeléseinek korlátok közé szorítását, egyes, különösen megalázó, különösen nyomasztó terhek, gonosz „szokások” megszüntetését, a robot csökkentését vagy megváltását stb.

A városba költözések Nyugat-Európában a XI-XV. században napirenden voltak. Néha, ritkán, a senior engedélyezte, ha a város is az ő birtokán feküdt, s így az értékes városi lakosság gyarapodott. Másszor szökve ment a jobbágy, családostul vagy anélkül, ilyenkor rendszerint csak kevés holmit tudott magával vinni új lakóhelyére. Az úr persze mindent megtett, hogy visszaszerezze jobbágyát, de ez csak elvétve sikerült. Az eredményes szökések követésre csábítottak; a szökések számának növekedése pedig arra kényszerítette az urat, hogy bizonyos engedményeket tegyen, ha nem akarta, hogy birtoka elnéptelenedjék, tönkremenjen.

A jobbágyok legtöbbször a robot csökkentését vagy pénzen való megváltását kívánták. Ez végső fokon az úr számára is előnyös volt, mert hisz a robotos nem dolgozott jól, „lazsált”, sőt sokszor kifejezetten kárt is okozott, rosszul szántott stb., a bérmunkás sokkal jobban végezte a dolgát. Így tehát ebben a kérdésben nem volt ugyan nehéz a megegyezés – de mégsem ment simán. Nem volt könnyű a megegyezés az aratási munkák kérdésében, mert itt a földesúr számára az

volt a kedvező, ha robotban végzik; megfelelő számú bérmunkás felfogadása sok nehézségbe ütközött, s az időpont bizonytalansága miatt is jobb volt az úrnak, ha a mindig kéznél levő falusiak robotmunkáját vehette igénybe.

Számos esetben az egész falu igyekezett a jobbágyi állapot különböző terheitől megszabadulni. A földesúr szép összegeket sajtolt ki minden egyes engedményért.

Ha egy-egy jobbágy vagy az egész falu jobb feltételeket vívott ki, az nemcsak annak jelentett könnyebbséget, hanem – éppúgy, mint a városok léte, fejlődése – mély hatást gyakorolt az egész paraszti környezetre. Példa volt, elérendő, vágyott cél; fokozta a jobbágyok

elkeseredését, kísértést jelentett a szökésre, ösztönzést az ellenállásra, de egyszersmind a takarékoskodásra, gyűjtésre is.

De sokszor az urak már csak akkor hajlandók engedményekre, ha ég a ház a fejük felett…

A jobbágyság hihetetlen szívósságot és bátorságot tanúsít a szabadságért vívott harcában, az újabb és újabb vereségek, kudarcok sem képesek arra, hogy megtörjék, hogy végleg elbátortalanítsák; nem adja meg magát, nem törődik bele helyzetébe, hiába prédikál béketűrést az egyház, hiába követel engedelmességet az uralkodó osztály kardja, botja, hóhérbárdja.

A parasztok ellenállása az esetek többségében helyi jellegű, egykét falu lakosai fognak csak össze, hogy engedményeket csikarjanak ki, vagy megvédjék régebbi jogaikat. Így pl. 1336-ban két angol falu, Darnall és Over parasztjai „összeesküdtek” uruk, a Vale Royal-i apát és a kolostor konventje ellen. Nagy tömegben a királyi bíró elé járultak, és panaszt emeltek, hogy noha ők szabadok, s erről királyi oklevelük is van, az apát mindenféle jobbágyi szolgálatra kényszeríti őket. Mikor hazatértek falujukba, az apát bilincsbe, fogságba vetette a panasztevőket, s megfenyegette őket, hogy mindaddig ott maradnak, míg el nem ismerik jobbágyvoltukat, s kényre-kegyre alá nem vetik magukat az apátnak. Bírságot csikart ki belőlük és esküt, hogy sohasem kísérelnek meg hasonló dolgot az apát és a konvent ellen; elismerték, hogy jobbágyok, és utódaik is azok lesznek örökkön-örökké. Ám a következő éjszaka titkon összehívták valamennyi szomszédjukat,

s
összeesküdtek, hogy megszerzik szabadságukat. Kiválasztottak maguk
közül néhány embert, s ezek elzarándokoltak Herefordi Szent Tamás
sírjához és a királyhoz is. Több napon át hiába könyörögtek az uralkodó
kegyes pártfogásáért, nem sikerült azt elnyerniük, sőt azzal a – valószínűleg koholt – váddal, hogy kiraboltak néhány embert, a nottinghami börtönbe vetették, és akasztófára ítélték őket, teljesen
törvénytelenül, mert a vádban olyan alacsony lopott összeg szerepelt,
amelyért Anglia törvényei nem szabtak ki halált. A bíróság egy idő
múlva földijeik közbenjárására – nem csekély összegbe került – kénytelen-kelletlen szabadlábra helyezte az elítélteket. A két falu lakosai még most sem hagyták abba a harcot. Újra a királyhoz fordultak, panaszt nyújtottak be. Az uralkodó utasította a chesteri

kerület főbíráját: nyújtson teljes igazságot a panaszosoknak. A főbíró megvizsgálta az apát által felmutatott okleveleket, s úgy döntött, hogy a kolostornak van igaza; azt ajánlotta tehát az apátúrnak: büntesse meg a bajkeverő jobbágyokat úgy, hogy örökre elmenjen a kedvük a hasonló gonosz vállalkozásoktól. Erre a parasztok újabb petícióval fordultak a főbíróhoz, de hiába, mert az csak újra felszólította az apátot: büntesse meg olyan szigorúan e szolgákat, hogy ne merjenek többé panaszt tenni a királynál. Ezek azonban ismét az uralkodó elé járultak, elmondták: az apát teljesen kifosztotta őket, s az elrabolt összeggel (100 fonttal) megvesztegette a chesteri főbírót s néhány más előkelőt. A király megbízta a fiát, támogassa az elnyomottakat. Bírósági tárgyalásra került a sor, de a döntés megint csak úgy szólt: az apát büntesse meg a parasztokat. A parasztok titokban éjszaka elmenekültek, magukkal vitték javaikból, amit elbírtak. Felkeresték a királynét, és tőle kértek orvoslást. A királyné úgy látta, hogy az apát a királyfi jogait akarja csorbítani, s ezért szigorú levelet intézett az előbbihez. Az apát erre személyesen felkereste az uralkodópárt, és meggyőzte őket; a parasztokat és a két falut örökre neki ítélték. Az apát elégedetten indult hazafelé. A falvak népe értesült a döntésről, útközben megtámadta az apáturat; egyik szolgáját megölték. Egy ideig úgy látszott, hogy az apát kísérete kerül fölül, s megfutamítja a lázadókat, ámde mind többen csődültek össze, kíséretével együtt elfogták az urat, s a király elé

hurcolták. Az uralkodó – a naiv parasztok várakozása ellenére - szabadon engedte a foglyokat, és láncra verette a falusiakat. Később ugyan szabadlábra kerültek, de kénytelenek voltak hazatérni, s nyakukba venni a jobbágyi igát. Esküt tettek a szentírásra, hogy jobbágyok, és sohasem fognak szabadságot követelni. Sok vasárnapon át megszégyenítésül vezeklőként, mezítláb, kezükben viaszgyertyával kellett végigállniuk a misét. Vezetőjüknek élete végéig minden vasárnap ezt kellett tennie. (Mellesleg: a viaszgyertya terhes pénzbírságot is jelentett, mert hisz ebben az időben nem volt olcsó mulatság.)

Elszoruló szívvel olvassuk e beszámolót, egyet a sok közül. Ennyi küzdelem, ennyi kudarccal végződő próbálkozás s végül döntő vereség!
S mégis, szinte bizonyosra vehetjük: nem vette el a parasztok bátorságát; amint egy kis lélegzethez jutottak, újra kezdték, s e falu

népe is részt vett egy fél századdal később az angliai parasztság Wat Tyler vezette nagy felkelésében.

A XIII. századtól erősödik a parasztság ellenállása, egyre jobban terjednek az eretnekmozgalmak, amelyek végső soron, ha burkoltan is, a feudalizmus ellen irányulnak; a XIV. századtól kezdve pedig már nagyarányú fegyveres parasztfelkelések robbannak ki. S hiába a vereség, a véres megtorlás, a küzdelem tovább folyik, a paraszt újra és újra rohamra indul a feudális urak, a fennálló rend ellen, nem tud, nem akar belenyugodni a szolgaságba, a nyomorba, a megaláztatásba…

A VÁROSBAN

Nehéz a középkorban, s akár csak annak egyetlen szűk határok közé fogott időszakában a jobbágyokról írni, annyira különböznek egymástól vagyonukat, kötelezettségeiket illetően sokszor még egy-egy falu parasztjai is. Még nehezebb a városról, s annak lakóiról beszélni, olyan nagyok az eltérések, a különbségek. Különösen nehéz azért, mert Itália városai, amelyek Európában a legkorábban indultak virágzásnak, erősen eltérnek a többi nyugat- és dél-európaitól, s így nem vehetők az utóbbiakkal egy kalap alá. Minthogy az itáliai fejlődés ilyen különleges, egyedi, ha a középkori városról írunk, inkább a francia, német, angol városokra vetjük tekintetünket, ezeket írjuk le. Így megfosztjuk ugyan magunkat attól, hogy elsősorban azt állítsuk az olvasó szeme elé, ami e korban a legszebb volt, s amelynek emlékei ma is a legnagyobb elragadtatással töltik el a szemlélőt. A kevésbé szépet, a kevésbé nagyszerűt írjuk le bővebben, mert az az átlagos, az a túlnyomó többség. (De néha azért vetünk egy-egy pillantást az olasz területre is.)
Persze ez nem annyit jelent, hogy a többi ország városai között ne lennének óriási eltérések. Sőt ott is szinte minden város más-más, de mégis nagyon erősek és nagyszámúak a rokon vonások, s ez lehetővé teszi leírásukat.

Csak egészen röviden érintjük itt a városok kialakulásának folyamatát. Itáliában már a VIII. században megindul a városok

fejlődése, másutt csak később, a X-XIII. században születnek
városok.
A mezőgazdaság nagyarányú fejlődése – amelyről már az előző
fejezetben szóltunk – s az ipar különböző ágainak előrehaladása
lehetővé tette, hogy egyesek már kizárólag vagy csaknem
kizárólag
iparral vagy kereskedelemmel foglalkozzanak. A földesúri
birtokon élő,
iparral foglalkozó parasztok olyan helyre törekedtek, ahol
tevékenységüknek tágabb tere nyílt, s ahol szabadabban
élhettek.

Megerősített királyi, főpapi rezidenciák, nagy apátságok,
jelentős
védelmi helyek, várak, nagy folyók jó átkelőhelyei, fontos utak
kereszteződései, jó kikötők, esetleg olyan pontok, ahol már régen
is

nagyobb település volt – ilyen helyekre költöztek a kézművességben járatos jobbágyok és olyan kizárólag földművelő jobbágyok is, akik nem akartak többé falujukban élni. Ezekre a helyekre költöztek az olyan emberek is, akik még nem süllyedtek jobbágysorba, s meg akarták őrizni szabadságukat. S itt telepedtek le azok a kereskedők is, akik úgy látták, hogy a hely megfelel tevékenységük számára. Így tehát a város lakossága részben a várossá fejlődő régebbi helység lakóiból került ki, részben az odatelepülő kereskedőkből, iparosokból, parasztokból. Az utóbbiak közül egyesek uruknak – többnyire pénzen megvásárolt – engedélyével költöztek a számukra kedvezőbb lakóhelyre. De sokkal több olyan akadt, aki nem kért vagy nem kapott engedélyt, hanem szökött.

Eredetileg szinte minden város valamilyen úr földjén feküdt, s ugyanolyan birtoka volt, mint a többi: lakói adót fizettek, robottal tartoztak. Nemegyszer a város az úr vára körül vagy annak közelében alakult, s fejlődését elősegítette, hogy az úr és udvara sok iparcikket stb. igényelt, sok látogatót vonzott, s egyszersmind éppen az úr és kíséretének jelenléte következtében nagyobb biztonságot élvezett, mint más település. A helység ura, akinek érdekében állott a hely felvirágzása, a maga jobbágyait szívesen engedte odaköltözni, a más jobbágyait pedig még szívesebben: ebben a korban, amikor munkaerőben állandó a hiány, s az úr gazdagságát nem földjeinek kiterjedése, hanem a tőle függő, neki robotoló és adózó emberek száma

szabta meg, minden úr fő célja, hogy minél több munkáskezet szerezzen. Nem csodálhatjuk tehát, hogy az urak valósággal vetélkednek a városalapításban, városi kiváltságok adományozásában, annak ellenére, hogy nemegyszer tapasztalniuk kell: a várossal sok baj van, sokkal több, mint a faluval, azok az átkozott városi „parasztok" sokkal, sokkal veszedelmesebbek, mert gazdagabbak, ravaszabbak, és többen vannak együtt, mint egy-egy falu jobbágyai.

A városok jelentik ebben a korban az újat, a városok testesítik meg Európa dinamikus erejét. A XII-XV. század a városok alakulásának és felvirágzásának kora. A XV. század végén pl. Németországban háromezer település rendelkezett városi joggal. Helytelen lenne azonban az az elképzelés, hogy ezek a települések mind valódi városok,

azaz olyan helyek, ahol a lakosság túlnyomó többsége iparral és kereskedelemmel foglalkozik, és ellátásához élelmiszert hoz be. A 3000 városból 2800 ezernél kevesebb lakost számlált, ami már önmagában is azt jelenti, hogy nem tekinthető városnak, hiszen ilyen kisszámú lakos között sok olyan iparos nem találta volna meg a helyét, akik nélkül város el sem képzelhető. A maradék 200-ból 150-ben 1000-2000 ember élt, ezek már városok, noha kicsinyek. (Most is, mint már több ízben, rá kell mutatnunk, hogy a középkori számadatok ritkán pontosak. A krónikák számadatai rendszerint laza becslésen alapulnak. A városi adókönyvek, népszámlálási feljegyzések stb. csak ritkán foglalják magukba az egész lakosságot, többnyire csupán a háztartásokat veszik tekintetbe, de hogy ezek hány tagból állnak, az titok marad. A gyermekeket általában figyelmen kívül hagyják.) Csak 50 németországi helység lélekszáma emelkedik 2000 fölé; ezek közül 25-nek 10 000 lakosa van, 15-nek pedig ennél több. Kölnben 30 000-en laknak.

Angliában hasonló a helyzet. London ugyan már a XIV. században 30-40 000 lakosú nagyváros, de a többi angol város lélekszáma 10 000 alatt marad. Párizs még Londont is túlszárnyalja, de a többi franciaországi városnál csak némileg kedvezőbb a helyzet, mint a német birodalomban. Sokkal nagyobb számú a valódi városi település Itáliában és Németalföldön. Erre a két területre valóban ráillik az, amit az egész középkori Nyugat-Európára szoktak mondani, nem egészen találóan: „a virágzó városok pompázó kertje”.

Annak ellenére, hogy a falvakból szinte állandóan áramlottak be a

városba, a népesség viszonylag csekély maradt. Ennek oka elsősorban a sok járvány, pestis és a nagyarányú gyermekhalandóság. A családokban általában egy-két gyermek élte meg a felnőttkort. A szegényebbeknél a rosszabb viszonyok miatt nagyobb arányú a gyermekhalandóság, mint a gazdagoknál. De még a jómódúaknái is igen rossz a kép. Pl. a frankfurti Rorach-családban a XIV. század végétől a XVI. század végéig 65 gyermek született, de csak 18 élte túl szüleit, s csupán 12 kötött házasságot. A városok egészségtelen viszonyai, a felhalmozott piszok s a járványok, a napfény hiánya, az ivóvíz szennyezettsége, az orvosok tudatlansága, az orvoshiány – mindez megmagyarázza a gyermekhalandóság magas arányszámát.

A városi lakosság növekedésének nemcsak a városfalak, a házak korlátozott befogadóképessége, a nagyarányú gyermekhalandóság szabott határt, hanem elsősorban az a tény is, hogy a város környéke csak néhány ezer embernek tudott élelmet nyújtani, s távolabbi területről nem számíthatott a város nagyarányú élelmiszer-behozatalra, részint a szállítás nehézségei miatt, részint azért, mert a XII-XIV. században Európa egyetlen területe sem termelt olyan méretekben mezőgazdasági cikkeket, hogy a helyi lakosság ellátásán kívül nagy mennyiséget szánhatott volna kivitelre.

A városok alaprajza roppant változatos és változó. Főbb típusai a négyzet, az ellipszis, kör vagy félkör alakú és trapéz formájú. De nem ritka a harang alakú és háromszögletes városi alaprajz sem. A régi római településekből vagy azok helyén keletkezett városok négyzetesek, de a késői királyi vagy nagyúri alapítású, ún. új városok is ilyenek.

Terjedelmük igen erősen különbözik. Míg a korai középkorban nagy városnak számított a 12 hektár területű, a XI. századtól rohamosan nőttek, s például Regensburg 61, Köln 110 hektár, Bázel 18, Arras 23 hektár stb. A XII. században tovább tart a terjeszkedés; Köln 400 hektárra nő, s ezt a terjedelmét egészen a XIX. századig nem szárnyalja túl, Goslar is már a XII. század elején eléri azt a 75 hektárt, amelyet csak a XIX. században nő ki. De a legtöbb város a XII. században is 20 hektár körüli területet foglal el. A flandriai városok közül Gent és

Brügge a XIII. században növekszik nagyra: az előbbi 644, az utóbbi 434 hektárt foglal el. Bécs is ekkor éri el legnagyobb középkori terjedelmét, 110 hektárt; a Rajna mellett Bonn kb. 52 hektáron fekszik. Más városok viszont a XIV. században duzzadnak a középkorban a legnagyobbra: Aachen 175, Augsburg 178 hektár stb.

Hogyan növekszik egy város terjedelme? Kísérjük figyelemmel ezt a folyamatot néhány századon át például Kölnben. A régi római város falai épen maradtak, s noha a korai középkorban a körülkerített földnek csak egy részén laktak, mégis az egész 96 hektár a városhoz tartozott, s a későbbiekben fokozatosan benépesült. Lassanként azonban a város előtt kiépült a Szent Márton (Sankt Martin) kereskedőtelepülés, amelyet 946-ban erődítményekkel vettek körül. Ehhez hamarosan csatlakozott a

Szent Brigida (Sankt Brigida) plébánia is. A XI. században újabb elővárosok kapcsolódtak Kölnhöz: Niederich és Oversburg, s az 1106-ban épülő fal már ezeket is körülölelte. A XI. században keletkezett a Szent Apostolok (Sankt Aposteln) plébánia is. Köln ekkor 236 hektár terjedelmű volt. De már 1180-ban új fal építéséhez kellett fogni; s ebbe újabb három előhárost is bevettek: Szent Severint (Sankt Severin), Szent Pantaleont (Sankt Pantaleon) és Szent Gereont (Sankt Gereon). Így lassanként tizenkét községet ölelt fel a város.

Gyakori eset, hogy a város mellett egy vagy több másik városi település is kialakul. Így például Gdanskban és Braunschweigban öt település él egymás mellett. Az utóbbi helyen a vár és a régi helység mellett a XII. században megépül az Óváros, Hagenstadt és az Újváros, mindegyik önálló igazgatással.

A leggyakoribbak az ikervárosok, amelyek rendszerint egy ó- és egy újvárosból állnak. Különösen gyakori ez folyóparti településeknél.

A városokat kivétel nélkül erődítmények övezik. A lakosság és a hely ura nem elégszik meg azzal, hogy mocsár, folyó, tó vagy hegység védi a települést, hanem falakkal, tornyokkal is ellátja. (Nem is igen tekintenék városnak azt a települést, ahol a fal hiányzik.) A fal fogalma eléggé tág, s csak a jelentős városokat védi kőfal. A kisebbeknek meg kell elégedniük levert karókból vagy összefonott ágakból készített védművel, amely elé árkot ásnak, s földhányással, sánccal erősítenek

meg. De minden város arra törekszik, hogy kőfal védje. Ha sikerül ilyet építenie, az elé is mindig árkot, sáncot húznak.

A fal elzárta a várost, a kapu viszont utat nyitott a külvilág felé; ide torkollott az országút. A nagyobb városoknak rendszerint több, a kisebbeknek két kapujuk volt. A kaput többnyire arról a fontos vagy szomszédos helyről nevezték el, ahová nyílott. Bécsben a déli kapu, a Karintiába (Kärnten) vezető: a Kärtnertor; Hamburgban a keleti kapu neve Ungartor (Magyar-kapu), a nyugati a Wienertor (Bécsi-kapu). Gyakori név a Sókapu, ezen vitték a városba a sót. Néhol a világtájakról nevezték el a kapukat, vagy a közeli templomról.

A legtöbb helyen fából épült a kapu, a nagyobb településeken azonban kőből.

A kétkapus városokon rendszerint egy fontos útvonal vezetett keresztül, a négykapusokon azonban kettő, s ezek általában a város

közepén metszették egymást. Ezeknél a településeknél a négy kapu a négy égtáj felé vezető utakhoz nyílott.

Akadtak olyan helyek is, amelyek négynél több kapuval rendelkeztek. De ezek rendszerint nem egységes települések, hanem bonyolult fejlődés, több helység egyesülésének eredményei.

A falakból bizonyos távolságra tornyok emelkedtek ki. Ezek kizárólagosan katonai célokat szolgáltak. Minél nagyobb számban törtek az ég felé, annál erősebbnek számított a fal, annál biztosabbnak érezték magukat a polgárok. Ezért még a kis városok is rendkívüli erőfeszítéseket tettek a faltornyok számának növelésére. Nordhausen 77 toronnyal büszkélkedett, Halle 40-nel, Zürich 18-cal; de a kis Querfurt 20-at emelt, a jelentéktelen Soldin pedig 49-et.

Egy-egy jelentősebb középkori város igen impozáns látványt nyújthatott. Így Kölnben 50 torony emelkedett ki a falból, a kapukat 10 kaputorony védte, s a város számos templománál is karcsú tornyok szökkentek a magasba. A falgyűrű tornyaiban béke idején laktak – de persze ez nem volt valami kényelmes szállás, s eléggé le is nézték azt, aki ott lakott.

A falak és tornyok építésénél a szépséggel csak ritkán törődtek, de néhol mégis faragványokkal vagy esetleg többszínű majolikával díszítették a tornyot, kaput.

A város kapuihoz is, éppúgy mint a váraknál, általában csak felvonóhídon át lehetett eljutni. A kapun rendszerint csapórács volt; ezt – ha az ellenség be akart hatolni – egy závárzat félretolásával le lehetett engedni.

Veszély esetén a falon kívül fa védőépületet is emeltek.

A középkori városok legtöbbje háború esetén legalább olyan kemény dió, ha nem keményebb, mint az erős hegyi sasfészek. Éppen mert a kor viszonyaihoz képest igen népes a város, kisebb, 200-300 főből álló sereg legfeljebb csak váratlan rajtaütéssel érhet el – s többnyire csak ideig-óráig tartó – sikert. Különben csupán nagy hadsereg kezdhet hozzá a város ostromához, de ez is csak akkor, ha ostromgépekkel, korszerű tüzérséggel, hozzáértő hadvezérrel és aknászokkal stb. rendelkezik. A népesség nagy száma persze ostromzár esetén előnyből hátránnyá változhatik, mert az élelem, az ivóvíz hiánya igen gyakran

kényszeríti megadásra a várost, annak ellenére, hogy erődvonala teljesen ép, serege nem szenvedett harci vereséget.

A legtöbb középkori város vízparton épült. Ha folyó mellett feküdt, előbb-utóbb hidat vertek a vízen át, ezt is tornyok, csapórácsok védték. A hidakat eleinte kizárólag fából ácsolták, s még a XIV-XV. században is csak kevés helyen épült kőhíd.

A városfalon túl sem szűnik meg a város; igen gyakran elővárosok bújnak ott ki a földből. Ezek hozzá is tartoznak a városhoz, meg nem is. Gazdaságilag szorosan összekapcsolódnak vele, jogilag már némileg lazább a viszony, az elővárosok mindegyike sokszor teljesen maga igazgatja magát. Az elővárosok lakóit a város rendszerint nem tekinti a maga népének. Támadás, háború esetén az elővárosok nem védhetők. A lakosok ilyenkor bemenekülnek a város falai közé, és sorsára bízzák otthonukat: vagy az ellenség pusztítja el, vagy pedig maga a város, hogy ne szolgáljon menedékül, szállásul az ellenségnek.

A falon belül ott él, lélegzik, nyüzsög, tevékenykedik a város népe. A falak néha tág teret nyújtanak a lakosoknak: tágas szántóföldek, rétek terülnek el a fal tövében, s csak jóval beljebb kezdődik a házak sűrűje, az utcák bonyolult hálózata. Másutt a fal – amely talán kezdetben, a város keletkezésekor tág gyűrűt jelentett – szűk bilincs, amely keményen szorítja az épületeket, úgyhogy a további fejlődés már csak a házak magasba növelésével lehetséges. Ilyen helyeken szinte minden

talpalatnyi földet kihasználnak, az épületek rendszerint emeletesek, az utcák szűkek, tér a piacon kívül nemigen akad, legfeljebb egy-két olyan kereszteződést lehet annak nevezni, ahol több utca találkozik. A városfal belső oldalához is szinte hozzátapadnak a lakóépületek. A háztetők rendetlen összevisszaságából itt-ott egy-egy templomtorony nyúlik a magasba, esetleg néhány előkelő úr lakótornya, meg néhol, különösen a későbbi időben, néhány városi középület: a városháza, a céhek házai stb. A mai ember számára mindez meglepően szűk, kicsiny, rendetlen és piszkos.

Az utcák, még a legfontosabbak, legforgalmasabbak is, igen keskenyek, alig fér el rajtuk nagyobb kocsi. Minthogy városrendezésnek ekkor még általában nyoma sincs, a házak összevissza épülnek, egyik-másik erősen kiugrik s elszűkíti, szinte

eltorlaszolja az utat; az utcák ide-oda kanyarognak. A telek tulajdonosa, keveset törődve az utca, a város, a forgalom szempontjaival, cölöpöket ver le, vagy padot rak ki az útra, vagy pinceajtaját helyezi el úgy, hogy kényelmetlen a járókelőknek. A terek is a véletlen szülöttei, s így nem szabályos alakúak. Néha egy kereszt vagy kút áll rajtuk. Előfordult, hogy a város – különösen, ha merőben új településről volt szó – némi tervszerűséggel épül, például Boroszló s a XII-XIII. századi francia „új városok" (ville neuves), de ez eléggé ritka eset. Ilyenkor már eleve kijelölnek 2-3 teret: a városháza és a céhépületek helyét; az utcák derékszögben metszik egymást. De még az ilyen esetekben is a későbbi fejlődés felrúgja a szabályokat, a város rendetlenül, tervszerűtlenül épül tovább, az új részeken, amelyek a XIV-XV. században épültek, az utcák girbegurbák, s az egész terület képe olyan, mint azoké a városoké, amelyek már kezdettől minden terv nélkül alakultak.

Az utak, terek kövezését ismerték ugyan, de csak nagyon kevés, nagyon fontos utcát raktak ki úgy-ahogy kövekkel, vagy fektettek le rajtuk deszkapallókat. A legtöbb utcán esős időben magasan állt a sár, szárazság idején meg a por. S nemcsak a por és sár, hanem a legkülönbözőbb hulladékok és szennyvíz is. A házakból a szennyet minden formájában az utcára öntötték, mit sem törődve a hatóságok tilalmaival. Még a XIV. században is azt írja IV. Károly császár kancellárja a népes, nagy tekintélyű Nürnbergről, hogy a gyakori

esők
miatt olyan piszoktömeg halmozódott fel, hogy a lovasok nem tudnak
biztosan közlekedni, mert a lovasnak örökké attól kell tartania, hogy
lova a sártengerben rejtett kőbe botlik, felbukik, és lovasát a bűzös
masszába ejti, vagy szerencsésebb esetben is alaposan bemocskolja. Ez
különösen kellemetlen a hosszú ruhás papoknál.

A XIV-XV. században a házakat ereszcsatornával látják el, de ez
nem hoz jelentős változást, mert a víz az ereszen elhelyezett sárkány-
vagy oroszlánfőn keresztül újra csak az utcára ömlik.

Rigord, a krónikás feljegyezte a nagy eseményt: 1186-ban Fülöp
Ágost francia király Párizsban tartózkodva, palotájában járkált,
királysága ügyein elmélkedve. Időnként az ablakhoz lépett, hogy a
Szajna látványában gyönyörködjék. De az utcák sarából felszálló bűz
még a palotába is behatolt, úgyhogy őfelsége – pedig az orra bizonyára
sokkal edzettebb volt, mint a mai emberé – nem tudta elviselni.

„Merész, de szükséges terv fogant meg benne” – írja Rigord –, terv,
amelytől elődei visszariadtak a különlegesen súlyos nehézségek és a
költségek miatt. Fülöp összehívta a város polgárait és elöljárójukat, s
elrendelte, hogy Párizs utcáit kemény kövekkel rakják ki. Persze még a
francia fővárosban is nyilván csak a legfontosabb utcákon hajtották
végre ezt az uralkodói rendelkezést. A munkát nagy gonddal végezték;
négyszögletes vagy 3-4 láb hosszú és széles, egy láb vastag lapokat
használtak. Másutt csak jóval később következett be ez az örvendetes
változás. Prágában 1331-ben kezdték el, Bernben 1399-ben,
Nürnbergben 1368-ban stb. De még 1485-ből is feljegyezte a krónikás,
hogy a Reutlingenbe látogató III. Frigyes császár lova szinte teljesen
belesüllyedt a sárba.

Minden város kijelölt ugyan egy helyet a falak közelében vagy
azokon kívül a hulladék számára, de a lakosok nemigen fárasztották
magukat azzal, hogy odahordják a szemetet. Az utak közepén
rendszerint patakban folyt a szennyvíz, s egymástól lépésnyi távolságra
átkelőköveket raktak le, ezeken keltek át a járókelők. A kiálló kövek
örökös veszélyt jelentettek a járműveknek. Sokszor -mint említettük –
deszkákat fektettek le, s ezeken közlekedtek. Időnként annyira
felhalmozódott az utcákon a szemét, hogy a hatóságok nagy tisztogatási
akciót rendeltek el – gyakran valami súlyos járvány után –, majd
körmenettel ünnepelték meg az örvendetes eseményt. Szerencsésnek
nevezhette magát az a város, amely hegyoldalon épült, s így kiadós

felhőszakadások alkalmával viszonylag könnyen megszabadult az utcákat vastagon borító szennynek ha nem is egészétől, de legalább tekintélyes részétől.

A nagy városokban a középkor későbbi századaiban az utcák, utak gondozására felügyelőt neveztek ki. Ez egyre több és több bevételre tett szert, elsősorban úgy, hogy megadóztatta azokat az árusokat, akik kirakták holmijukat az utcákra, piacokra, terekre, de a város minden kalmárja tartozott neki évente egyszer részt adni árujából: a sajtárusok l-l sajtot, a gyertyakészítők két libra gyertyát stb. Fizetni kellett neki minden engedélyért, márpedig az ő beleegyezése nélkül nem nyithattak új utcát, nem változtathattak a régieken, nem végezhettek a város egyetlen pontján sem valamiféle munkát, nem építhettek új boltot stb.

Aki építkezett, annak a rendelet szerint azon kellett igyekeznie, hogy az építőanyag ne akadályozza a forgalmat. Azoknak, akiknek háza nem a már régebben kikövezett főútvonalakon állt, azt ajánlották, hogy maguk köveztessék ki az utcát épületük előtt, mert a hatóságoknak nincs pénzük. A városnak elég terhet jelentett az is, hogy a maga költségén lassanként kiköveztette a nagy főútvonalon kívül a folyópartokat és néhány teret.

Ahogy szaporodott a város lakossága, úgy nőtt a szükséglet csatornahálózatra. Párizsban ez már a XIV. században mindjobban kiépült. A csatornák persze sokszor kellemetlen bűzt árasztottak, elkeserítve a partjaikon lakókat.

A XIII-XIV. században többnyire az a szokás, hogy több utca lakosai együttesen felfogadtak egy kordést; az szállította el a szemetet a lerakodóhelyekre. De a kordésok hanyagul végezték munkájukat, megelégedtek azzal, hogy az éj leple alatt a hulladékot a legközelebbi téren halmozzák fel. Így például egy 1374-es párizsi rendelet arról ad hírt, hogy a Place Maubert-on tartott piacra az odahordott szemét miatt nem lehet eljutni, s a kirakott élelem megromlik. A francia király magára vállalta, hogy megtisztíttatja a teret, s ezért adót vetett ki a lakosokra és a kereskedőkre.

1388-ban újabb rendelet jelenik meg Párizs állapotáról, s szomorú képet rajzol: A kövezet annyira rossz – még ahol van is –, hogy nem lehet tisztességgel sem lovagolni, sem kocsizni, nagy veszélyek, kellemetlenségek fenyegetik az embereket. Az utcák már régóta olyan piszkosak, szemetesek – mert mindenki odahordja a hulladékot –, hogy borzasztó és undorító minden tisztes, derék ember számára. A

király újra – mint már annyiszor – elrendeli: minden épület tulajdonosának legyen gondja a háza előtti útrészlet tisztán tartására és a kövezet megjavítására. A rendelkezést még számos más alkalommal megismételték; nyilván, mert kevés eredménnyel járt. Sőt Párizs növekvő elszennyeződése a Szajnát is olyan állapotba hozta, hogy egy 1404-es uralkodói rendelkezés arról panaszkodik: a Szajna annyira tele van szennyel, hulladékkal, hogy borzalmas és ijesztő látvány, s így szinte különleges – ha nem Isten csodája –, hogyha azok az emberek, akik innen veszik az iváshoz és ételeik főzéséhez a vizet, nem szereznek nagy kellemetlenséget, betegséget, sőt halálos kórt.

Város és falu, városi és falusi élet között még nem élesek az ellentétek. A nagyobb városok körül kialakuló elővárosok voltaképpen
nagy falvak. A város lakosságának döntő része iparral és kereskedelemmel foglalkozik, de nem szakadt el teljesen a mezőgazdaságtól. A városfalon kívül, sőt – ha a fal elég tág gyűrűt von
a házak köré – a falon belül is szántóföldek, szőlők, kertek terülnek el;
tulajdonosaik, ha iparosok vagy kereskedők is, egész háznépükkel és
béreseikkel szorgosan végzik – mikor itt az ideje – a szükséges munkálatokat: ásnak, szántanak, kötöznek stb., s vígan takarítják be a
termést. Ha eljő a mezei munka órája, üresen tátong a bolt, a műhely.

A városlakók állatokat is tartanak, részben városi lakóházuk melléképületében, részben mezei birtokukon. Hajnalban felharsan a
kondás, a csordás kürtjele, s az állatokat a legelőre hajtják, hogy este
azután visszaterelják a házakba. Az állattartás fokozza a város szennyességét, az állatok terelése reggel-este megakaszt minden közlekedést. Az ide-oda futkározó disznók és más házi jószágok amúgy
is sokszor akadályozták a forgalmat, s nyilván nem egy balesetet okoztak. A krónikás feljegyzi, hogy 1131-ben Párizsban VI. Lajos király elsőszülöttjének, a korona örökösének lova felbukott egy utcán
kóborló disznó miatt, s a királyfi halálosan megsérült. Ekkor eltiltották
Párizsban a lakosoknak a disznótartást, de a kórházaknak nem, az ő
sertéseik, az ún. Szent Antal disznai szertekóboroltak a városban eledel
után kutatva; nyakukon ott függött a kórház kezdőbetűjével ellátott kis
csengő; még a kocsmákba is belátogattak. S persze a tilalom ellenére a

lakosok csak továbbra is tartottak házuknál sertést, s még arra sem vigyáztak, hogy ezek ne turkáljanak az utcákon. Erre mutat többek között az az 1348-as rendelet is, amely 60 sou (solidus) büntetés terhe mellett újra eltiltja a párizsiaknak a sertéstartást, s elrendeli, hogy a Chatelet poroszlói öljék le az utcán lődörgő disznókat; a fej a poroszlóé, a többi rész a kórházaké. A városiak tartottak baromfiakat is meg énekesmadarakat, kalitkában vagy megszelídítve szabadon.

A városok „tisztasági” viszonyainak ismeretében nem csodálkozhatunk, hogy a lepra és más betegségek kiirthatatlanul dühöngtek.

A helyszűke az oka nemcsak az utak, utcák keskenységének, hanem annak is, hogy a házak emeletei mélyen az utca fölé nyúltak, s csak igen kis távolságra voltak a szemközti ház falától. Így az utcán járó-kelők csak az ég keskeny sávját láthatták maguk fölött, s a napfénynek csak néhány sugara esett az útra. A szűk utcán át a szemben lakó szomszédok az ablakon keresztül kényelmesen eltársaloghattak.

Az utcákat nem világították. Tisztességes ember sötétedéskor már otthon volt, ha pedig az est leszállta után az utcán kellett járnia, egy vagy több szolgája haladt előtte fáklyával vagy lámpával. Ez azért is jó volt, mert legalább nem ment egyedül, ami az akkori közbiztonsági viszonyok mellett semmiképpen sem lett volna ajánlatos.

Ha valami előkelő vendég tisztelte meg látogatásával a várost, lámpákat gyújtottak a házak homlokzatánál. S ha tűz ütött ki, akkor a sarokházakra a tulajdonosoknak lámpát kellett kiakasztaniuk az oltás megkönnyítésére.

A legtöbb városban alkalmaztak éjjeliőrt, igaz, hogy sok helyütt csak a XV. században. Ennek kötelességévé tették, hogy körüljárjon az utcákon, az utcasarkokon elkiáltsa: hány óra van, este figyelmeztessen, hogy mindenki jól takarja el tűzhelyén a tüzet. Szolgálata télen 7-től 5-ig, nyáron 10-től 3-ig tartott.

Az éjjeliőrnek kellett elsősorban az utcák biztonságán őrködnie, de persze egyedül gyenge lett volna az éjszaka járó gonosztevők ellen. A lakosság hathatósan segített a rendzavarók elfogásában, megbüntetésében. Néha igen szigorú, sőt kegyetlen

büntetésekkel
sújtották a békebontókat, máskor meg csak nehéz pénzbírsággal.

A városháza közelében állt a városi börtön, s a piactéren helyezték el a pellengért és a kalodát. A börtön a városi bakó felügyelete alá tartozott, ha a város oly nagy volt, hogy megengedhette magának azt a „fényűzést”, hogy hóhért tartson. Az akasztófa viszont rendszerint a városfalon kívül állt, messziről látható helyen, hogy elrettentse a gonosz szándékúakat.

Néhol a városháza mellett magas torony emelkedett. Tetején éjjel-nappal őrök álltak, s figyelték: nem fenyegeti-e külső támadás vagy tűz a várost. A későbbi századokban a toronyban elhelyezett haranggal adták meg a vészjelet. Egyes helységekben harangszóval jelezték az

órákat. De már a XIII. századtól szokásos, hogy kerekes szerkezetű órát helyeznek el vagy itt, vagy a székesegyház tornyában.

Szinte minden városban épült ún. kereskedőház, ebben árusítottak a kereskedők és kézművesek. Mellette rendszerint ott áll a mázsaház, a hivatalos mérleggel. A nagyobb mesterségek (cipészek, posztósok) külön házakban árusítanak.

A díszesebb, nagyobb épületek közé tartoztak az egyes céhek házai is. Itt gyűltek össze a céh tagjai. Az ivószobában beszélgettek, iszogattak a mesterek a hosszú munkanap után.

Jelentős épület még a fegyvertár, az arzenál. Itt őrzik béke idején az ostromgépeket, ágyúkat s egyéb fegyvereket.

Az utcákon, tereken, útkereszteződéseknél kutakat fúrtak, s ide jártak a környék lakosai vizet meríteni. Ezek a kutak többnyire igen szép kis kőbaldachinos építmények, szobrokkal, faragványokkal. Nagyobb városokban vállon cipelt vödrökkel vagy taligákon szállított hordókban árulták a jó ivóvizet, amelyet vagy a környék forrásaiból, vagy a közeli folyóból merítettek. Egyes helységekbe a környékbeli hegyekből, forrásokból csöveken vezették a vizet, így például Nürnbergben a „Szép kút”-ba. 1362-ben kezdték meg ezt az építkezést. Bernben 1393-ban hallunk hasonló vállalkozásról.

A házak többsége a középkor legnagyobb részében fából, vályogból stb. épült, a kőépület ritkaságszámba ment, a krónikákba ezekről gyakran külön megemlékeznek. A jobb módúak lakóházának homlokzatán a fagerendázatot művészi faragványokkal ékesítették, vagy pedig színesre festették. A városi tanácsok sokszor előír-

ták, hogy a házakat kőből építsék, s ne fedjék szalmával, könnyen gyúló anyaggal; előírták azt is, hogy az emeleteknek nem szabad előreugraniuk; de mindez hosszú századokon át csak írott malaszt maradt, a házak többségét továbbra is szalmával, zsindellyel fedték, fából, vályogból építették s a hagyományos alakban. A templomok többnyire már kezdettől kőből épülnek, de még ezek is több helyen annyira beszorulnak a házak közé, hogy tűzvész esetén – ami igen gyakori – nemesebb anyaguk sem menti meg őket a pusztulástól.

A várakban valószínűleg már kezdettől fogva építettek kéményt, városi és falusi házaknál azonban csak a XV. században. Míg a várak

kéményei kőből készültek és szép kivitelűek, falun és városon többnyire
fa az anyaguk, s nem is a tetőre vezetik a füstöt, hanem a padlásra vagy
a ház oldalán át a szabadba, s a szobák a kéménnyel ellátott házakban is
füstösek.

Az utcáknak mindig van nevük. Minthogy az a szokás, hogy egy-egy
mesterség művelői egyazon utcában élnek, rendszerint a mesterség neve
jelöli az utcát: Kovács utca, Festő utca stb. A házak számozása
ismeretlen. Az utcában azután a tulajdonos nevéről kérdezősködve,
vagy esetleg a házon levő valamilyen jelről lehetett megtalálni a
keresett épületet. A városokban a patríciusok és általában azok a
családok, amelyek tagjai a városi tanácsba beválaszthatok voltak, címert
tettek a házukra.

Mivel a háztulajdonosok többsége iparos és kereskedő, a keskeny
házak földszintjét a kapu és a műhely vagy bolt foglalja el.

A nagy épületek, templomok árkádjai alatt is műhelyek, boltok
húzódnak meg.

Az utcák így tehát még akkor is élénk képet nyújtanának, ha
egyáltalán nem lennének járókelők. Pedig ugyancsak szép számmal
akadnak, részint olyanok, akik dolguk után sietnek, részint vásárlók,
rendelők, csellengők. S a gyerekek! Ott szaladgálnak, játszanak az
utcákon; hiszen más tartózkodási hely nincs számukra a nyomasztó
börtönnek számító iskola és a szűk lakóház mellett. Csapatostul
kóborolnak, csínyjeikkel sokszor bosszúságot, sőt bajt okoznak.

A legélénkebb, legforgalmasabb hely a piactér. Nemcsak az itt
elhelyezett sok bolt miatt, nemcsak azért, mert vásárnapokon rengeteg
alkalmi árus, messziről érkezett kereskedő, bohóc, zsonglőr, muzsikus,

színész stb. sereglik itt össze, hanem azért is, mert többnyire itt áll a városháza is, amelyet naponta sokan keresnek fel ügyes-bajos dolgaikkal, s itt emelkedik többnyire a város legfontosabb, legnagyobb temploma is; ezt a város vezetősége különös gonddal szépíti, a lakosság idejár legszívesebben misére, litániára s előtte-utána egy kis tereferére.

A városháza pincéjében bort, sört mérnek; a földszinti nagy csarnokban, az udvaron árusok kínálják holmijukat. Az első emeleti nagy csarnokban gyűltek össze a szavazásra jogosult polgárok. Itt tanácskoznak, itt ülnek törvényt. Az előkelő családok a városházán tartják családi ünnepségeiket: esküvőt, keresztelőt, mulatságot. Itt őrzik

a város kincsesládáját is. A termek falát rendszerint festmények, bölcs mondások díszítik; a székek, asztalok, ládák valóságos kézművesremekek.

Az iparosok és kereskedők házának földszintjét a kapun kívül általában egyetlen nagy árkád foglalta el. Ennek egyik oldalán nyílt a műhely-, illetve a boltajtó, a másikon ablakokat helyeztek el. Éjjel az ablakokat fatáblák védték. Reggel az inas kinyitotta a középütt horizontálisan nyíló táblákat; az alsók vízszintesen ráfeküdtek az ablak alsó falára, és kirakodó asztalul szolgáltak, a felsőket pedig kampókkal ferdén kifeszítették, s így mintegy ernyőként védték a kirakott holmit. A pult sokszor mélyen benyúlik az utcába, s akadályozza a közlekedést. A vásárlás, ha csak lehetséges volt, az utcán bonyolódott le, a vevő csak ritka esetben lépett be magába a boltba, műhelybe. A műhely nyáron teljesen nyitva áll, sőt nemegyszer a munka maga is az utcán folyik; így tehát nemigen lehet „üzleti titok”, bárki láthatja egész nap, hogy mivel foglalkozik a kézműves vagy a kalmár.

A műhely vagy bolt mellett esetleg írószobát is rendeznek be; az emeleten egy vagy két nagyobb szoba van, padlóját sakktáblaszerűen vörös és fehér kőkockák borítják. A kőpadlóhoz elengedhetetlen valamiféle szőnyeg. Néhány helyiségben deszkapadlót is alkalmaznak. Keskeny ablakok nyílnak az utcára és a kertre. A XIII. században a városokban általában az ablaknyílás még nyitott, ha becsukják a zsalukat, teljes sötétség honol a helyiségben. A következő századokban

a zsaluba rést vágnak, és ezt olajos papírral vagy pergamennel fedik. A nagyszoba (díszszoba) utcára néző ablakainál a jómódúak ólomba foglalt kis üveglapokat illesztenek a zsaluba, de a kertre nézőknél még ők is olajos papírt használnak. Később az ablak alsó részét is beüvegezik. Ezek a zöld, vastag üveglapocskák persze nem átlátszók, s kevés fényt is engednek át, de mégiscsak óriási változást jelentenek a bedeszkázott ablakokhoz képest. Az üveg nagyon drága, és még a királyi kastélyokban is, még a királyi család tagjainak szobáiban is sokszor csak pergamen fedi az ablakot.

A nagyszoba legfeltűnőbb tartozéka a tűzhely, a kandalló, amelyben télen hatalmas hasábok égnek. Ezt a polgár vagy saját erdejéből nyeri –

mert hisz nem egy erdőbirtokos is –, vagy kereskedőktől, akik utcáról utcára járva hangos szóval kínálják a tűzifát.

De hiába tömik a kandallót, télen bizony elég hideg van, a szimpla ablakon befúj a szél; a szobák közül rendszerint csak egyet fűtenek, ott tartózkodik, ha otthon van, az egész család, s ha munkájuk engedi, a cselédek is.

A XV. században már polgári házaknál is akadnak cserépkályhák. Ezek rendszerint lábakon állnak, néha díszes oroszlánlábakon.

A gazdagabb házaknál a falat faburkolat borítja egészen a tetőzetig, amelynek gerendáit művészi faragások vagy festés ékesíti. Az ajtók és ajtófélfák is díszesek, persze még gazdag kereskedőknél is csupán a nagy, fogadásra, vendégeskedésre is szolgáló szobákban. A többi helyiség s az egyszerűbb házaknál a „tiszta” szoba fala is csak meszelt, legfeljebb valami mintával.

A városi házak legtöbbjében a fő bútordarab az ágy; a berendezés ezenkívül egy-két láda, asztal, pad. A XV. század végén divatbajön a magas lábakon álló kis szekrény. A nagyobb ládákat, szekrényeket nem a szobában helyezik el, mert ott kevés a hely, hanem külön e célra szolgáló kamrákban. A szobában jobban kedvelik a falra erősített polcot vagy szekrényt, a konzolokat, ezekre helyezik az edényeket stb. A szobákban található mosdótál és vizeskanna is, a mozgatható falikaron szép, díszes szövésű törlőkendők függnek.

Az asztalt e házaknál is csak étkezéshez állítják fel. De már néhol

állandó, igen szilárd asztal áll a szobában. A négyszögletes forma mellett a kerek alak is előfordul. Faragott vagy csiszolt és festett asztallapról is hallunk. Ezek persze igen drágák. Ülőhelyül padok, székek, s azokon párnák szolgálnak.

A lakószobában jobb módú helyen tükör is lóg. Ez a tükör a mi szemünkben eléggé különös, nem sík, hanem konvex, gömbszelethez hasonló, valószínűleg gömb alakúra fújt üvegből vágták ki, s ólommal vagy szurokkal vonták be a hátsó lapját. A tükröt kerek vagy – ritkábban – szögletes keretbe foglalják.

A szobákat faliégőkkel és mennyezetről lelógó csillárokkal világították meg.

Hétköznap még a jobb módú polgárházaknál is faggyúval világítottak, s a kanócot időről időre koppantották (lenyírták). Koppantóról csak a XV. század végétől tudunk.

Ünnepi alkalmakkor a polgári házigazda is viaszgyertyákat tűzetett a csillár tüskéire és a falikarokra, ami luxusszámba ment, s csinos összeget emésztett fel.

Lámpát csupán kivételesen használtak.

A szobát este csak a tűzhely fénye világította meg, az estebéd idején azonban gyertyát vagy lámpát gyújtottak.

Előfordult, noha ritkán, hogy a falra rámában képet akasztottak, többnyire szentképet, de néha valamilyen családi portrét is.

Gyakoribb dísz a faliszőnyeg, amely bibliai vagy esetleg mitológiai tárgyat ábrázol.

Gazdagabb polgári házban külön ebédlő is volt, itt nem hiányozhatott a tálalóasztal, rajta a ház legszebb edényei, arany, ezüst, üveg, majolika vagy fényes cin. Egyszerűbb városi családoknál a lakószoba egyszersmind étkezőhelyiség is, s ott nem kellett tálaló, mert a szegényes edényekkel nem volt mit dicsekedni.

A XV. században élő Hans Folz német mesterdalnok (1515), aki Nürnbergben mint borbély működött, felsorolja, hogy mi kell egy polgári háztartásban: pad, szék, asztalterítő, asztalkendő, törlőruha, mosdótál, kanna s egy állvány a kannáknak, edények a bor és sör számára, kancsók ezek töltögetéséhez, poharak, kelyhek, asztali mosdótál a vendégeknek, hűtővödör, keverőedény, kulcskarika, mosókefe, kanalak, sótartó, légycsapó, csillár, koppantó s egy oltó (oltókupak), amellyel eloltják az égő falikarokat, csillárt. A berendezéshez hozzátartozik, Folz felsorolása szerint, egy tükör, egy játéktábla, kockák, kártya, tölcsér, kalicka és benne madár és még néhány apróság, köztük egy óra, rendszerint persze homokóra.

De a
nagyon gazdagoknál már szerkezetes óra is jár, ez a ház egyik legnagyobb kincse.

Egyszerűbb polgárcsaládoknál a lakószobában is állt ágy. Jobb módúaknái külön hálóhelyiségeket említenek. A szalmazsákra - amelyben a városban is hemzsegett az egér és a féreg – lepedőt terítettek, rajta takaró és párna vászonhuzatban, amely többnyire fehér,
de néha tarka, csíkos vagy kockás. Sokszor prémmel takaróznak vagy

steppelt takaróval. Egyes vidékeken erősen kedvelik a baldachinos ágyakat; az ágy fölé erősített négyszögletes mennyezetről függöny hullik alá, amelyet gyűrűkön lehet félrehúzni. A gyűrűket ízlésesen elrendezett redőzött kis függönyféle rejti el; maga a hosszú függöny, hacsak lehet, élénk színű (piros, zöld) selyem, a mennyezet is díszes. A baldachin persze nemcsak díszül szolgált, hanem védelmül is, hogy a mennyezetről ne hulljon valami rovar stb. az alvókra, főleg arcukra, fejükre. A függöny is szükséges volt, hogy elválassza az ágyban fekvőt a szoba többi részétől, mert hisz ott mindig számosan tartózkodtak, feküdtek vagy tettek-vettek az ágy lakóján kívül. A hálószobában is álltak szekrények, ládák, ezekben tartották a ruhákat, köztük a hálósapkát, éjjeli főkötőt, papucsot. A falon mindig ott függött egy ételes tarisznya, ebben némi édesség: mézeskalács, konfekt és valami fűszeres ital, hogyha éjjel valaki megéhezik, megszomjazik, ne kelljen messze keresgélnie. A hálószobában állt mindig a házigazda és felesége ágyán kívül a gyermekek ágya is.

A bútorokat nem fényezték, csak viasszal, firneisszel vonták be. A legtöbb bútordarab szép, nemes formájú és díszes volt, még a szerényebb házaknál is. A zárak is díszesek, többnyire áttörtek, s színes pergamen- vagy szövetdarabot helyeztek el alattuk.

A ház legfontosabb része a konyha. Ez rendszerint a földszinten helyezkedik el, az udvar felőli részen. Itt készülnek az ételek,

többnyire
itt folynak az étkezések. A konyha kellő felszerelése igen fontos. Eustache Deschamps XIV. századi francia költő a Miroir de mariage
(Házasság tüköré) című költeményében leírja: mi kell a konyhafelszereléshez: kis üstök, edényakasztó fogasok, rostok, mártáskeveréshez lábasok, vasból és fából készített nyársak, kétágú
villák hosszú nyéllel, rostély, mozsártörő, szita, szűrő a pürék készítéséhez, kis és nagy kanalak, agyagedények, kések stb. Folz is
felsorolja egy XV. századi városi konyha berendezését: csuprok, fedők,
üstök, lábasok, háromláb, fújtató, kenyérpirító nyárs, rostély, egy kampó az üst számára, a tűz fölé, egy bárd, darabolókés, húsdeszka,
főző-, habmerőkanalak, sütőserpenyő, reszelő, mozsár és törő, szűrő,
sótartó, ecetes korsó, tűzpiszkáló, söprű és még egy söprű a tűzhely
tisztítására. Nem hiányozhat, Folz szerint, egy öblítődézsa sem, továbbá

tálak, tányérok fából és ónból, a tányérok tartására kosár, edények,
amelyekben ételt lehet félretenni, mustártartó, tűzszerszám, forgács, fa
és aprított fa. Nem említi a tűzhelyet, nyilván mert az épülethez és nem
a berendezéshez tartozónak tekinti.

A tűzhelyet minél nagyobbra, jobbra igyekeztek építeni. Rendszerint
a falba illesztették. A tűzhely mélyén ott lóg az edényakasztó horog, ez
tartja a vasfazekat, amelybe kétvödörnyi folyadék is befér. Ekörül étel
fő más horgokon függő edényekben, háromlábak tartotta rostélyokra
állított fazekakban. A tűzhelyen hatalmas fahasábok égtek. Föléje
általában farudakat illesztettek, ezeken füstölik a húst, ha a háznál nincs
külön helyiség erre a célra. A tűzhelynél hosszú polcon szedőkanalak,
lapátok, szénfogók, piszkavas, hosszú nyelű, kétágú villa, hogy a tűzön
fövő edényben hús után keresgélhessenek anélkül, hogy megégetnék a
kezüket, továbbá különböző fa- és vasnyársak. A tűzhely mellé
akasztották a fújtatót, a fából készült, tetős fali sótartót, a rostokat,
hosszú nyelű palacsintasütő serpenyőket, ostyasütőlapokat, a nyárs alá
tartandó serpenyőket a lecsurgó lé felfogására. Egy XII-XIII. századi
konyhafelszerelést ma is használhatnánk, nem sok újat találtunk fel az
edényeket stb. illetően, legfeljebb nem vasból, fából és agyagból
készítjük ezeket.

A fal mellett hosszú asztal áll a konyhában, felette polc, rajta a
különböző eszközök, tartók tarka sora: sziták, mozsarak, passzírozók,
spékelőtűk, sajtreszelők stb.

Kis fűszerszekrény is található itt. A jó gazdasszony gondosan elzárja a fűszert, mert nem olcsó dolog. A különböző fűszerek kis zacskókban lapulnak a szekrénykében.

A hulladékot, szennyvizet vödrökbe gyűjtötték, a tiszta vizet ugyancsak vödrökben és kancsókban tárolták.

Az udvaron jobb módú házaknál kút állt. S ha lehetett, a polgár is ültetett kertet háza mögött. De ezt csak a vagyonosok engedhették meg maguknak, s azok sem mindig, a város belső területének túlzsúfoltsága miatt. Így a kert a belvárosban ritkaságszámba ment.

A városokban hosszú ideig még nem volt szokásos az illemhely; az emberek dolgukat az utcákon, udvarokon, a kertekben vagy kapualjakban végezték. Lassanként azonban a városokban is építenek „félreeső helyeket”. Egy 1350-ben kiadott rendelet azt bizonyítja, hogy

Párizsban néhány gazdag házban már volt árnyékszék, ún. courtoise. A rendelet megengedi, hogy bárki vállalja ezek tisztogatását; védelmébe veszi e közhasznú foglalkozás űzőit, az ún. „fifi mestereket”, s pénzbüntetéssel fenyegeti mindazokat, akik sértegetik őket.

A házimunka a polgári háznál is sok és nehéz.

A városi asszony mezei munkát nemigen végzett, de a ház mögötti kertet ő gondozta, s a háztartással sokkal több dolga volt, mint a parasztasszonynak, tekintve, hogy a segédek, inasok is ott éltek, ott kosztoltak a háznál. Emellett az iparos nemegyszer az asszonyra bízta a munkafolyamatok egy részét s az áruk eladását. Az iparban a törvények nem egy akadályt állítanak a nők elé, számos céhbe nem juthatnak be, de még így is 108 iparágban tevékenykedhetnek a céhek korai szakaszában pl. Párizsban; s másutt is hasonló, ha nem is ennyire kedvező a helyzet. Szövőnők, varrónők, árusok, javasasszonyok, tanítónők dolgoznak a városokban, s ha lassanként a céhek be is zárják előttük ajtajukat, annyit megengednek, hogy a halott férj helyett az özvegy vezesse a műhelyt. A későbbi századokban sok legény számára az önállósulásnak csak az az útja állt nyitva, hogy elvette valamelyik mester özvegyét vagy leányát.

Mindez emelte a nő tekintélyét, és a jelek azt mutatják, hogy a városi asszony sokkal parancsolóbb, uralomra vágyóbb, mint falusi társnője. Könnyebben tesz szert ismeretekre, tehát műveltebb is s egyszersmind hiúbb. Ha csak teheti, elegánsan, sőt fényűzően öltözködik, rengeteget költ ruhára, ékszerre, úgyhogy a városi hatóságok rendeletekkel

lépnek
fel ez ellen – de hiába.

A városiak is korán házasodtak, a lányokat már 14-15 éves korban
férjhez adták – ha tudták. De ez nem ment könnyen, mert a városokban
általában több volt a nő, mint a férfi. A német városokban pl.
1250:1000 az arány a XV. században. Apartaban maradt hajadonok, ha
jómódú volt a család, vagy kolostorba léptek, vagy rokonaik házánál
éltek. De a szegény lány rendszerint nem kellett a kolostoroknak, így
szolgáló lett, vagy valami mesterséget tanult. Ha nem lehetett céhtag,
háziiparosként font, varrt, hímzett igen nyomorúságos körülmények
között. A beginaházak* *(* A beginák szerzetesi fogadalom nélküli, de
apácák módjára beginaházakban élő lányok és özvegyek, akik kezük*

munkájával, betegápolással stb. tartották fenn magukat) is igyekeztek az ellátatlan nőkön segíteni, de ez csak édeskeveset jelentett. Az ellátatlan nők nyomorúsága a századok folyamán nőttön-nőtt.

S noha már az előző fejezetekben is többször szóltunk a nők helyzetéről és a házaséletről – hadd térjünk ki itt, nem kizárólag a polgárságra vonatkozóan, hanem mintegy összefoglalóan újra erre a kérdésre.

A korszak nem egy írója, költője szól a házasságról, s bizony ritka, aki a házas állapot szépségeit ecseteli. Sokkal gyakoribb a keserű hang. Minthogy a szerzők férfiak, miközben a házasélet árnyoldalait ecsetelik, gyűlölködő hangon írnak az asszonyról.

A nő csinos, szőke, friss, mint a rózsa, csábjaival megfogta a férfit – írja az egyik. De jön a megszokás, a kor, a szépségből semmi sem maradt, az otthon maga a pokol, amelyben a három legnagyobb csapás a facsaró füst, a sok légy és – az asszony. Az asszony, aki folyton lármázik, folyton a férje sarkában van, szidja, neki hányja fel otthonuk minden hiányát, viszont minden kellemességet -ha van ilyen – a maga érdemének tulajdonít, mert hisz ő fon, mos. A férfi hallgat; ha felel, vég nélküli veszekedés robban ki. Víg legény volt, énekelt, lovagolt, csinosan öltözött. Most rendetlen a haja, ruhája, lógatja az orrát, füstös a szakálla. Menekül hazulról, hogy panaszkodhassak régi barátainak. A feleség ezerféle módon kínozza, örül a lelke, ha ellentmondhat, ha engedetlenkedhet. S ha még legalább hűséges lenne! De éppen a férj megcsalásában a legügyesebb! S még a házat sem látja el, a szolgára,

szolgálóra sem felügyel; a férjnek kell a házimunkák legtöbbjét is elvégeznie.

Egy másik író részletesen elmondja: hogyan határozta el egy csinos fiatal legény, aki jól keresett, szépen öltözött, megtakarított pénzzel is rendelkezett, hogy megházasodik. Talált egy fiatal lányt, aki megtetszett neki; bevallotta szerelmét. A szomszédok észrevették ezt, s igen ajánlották a lány anyjának: egyezzék bele a házasságba. A hajadon apja nem örült a tervnek, az anya azonban félt, hogy leánya elveszti szüzessége koszorúját, s szorgalmazta a frigyet. Végül az apa beleegyezik, a hozomány egy tehén, egy kevés föld, néhány ruha, apróság. A fiút családja lebeszéli: várjon, nincs háza, hol fognak lakni? De annyira erősködik, hogy egyik rokona bérbe ad neki egy kamrát.

Pénzt vesz kölcsön, hogy megülhesse lakodalmát, s ékszereket vehessen arájának. Nászajándékba többek között egy malacot és két tyúkot is kapnak, ezeket is kis szobájukban tartják, de háziasszonyuk kijelenti: ezt nem tűri. A menyecske sír, saját házban akar lakni. Eladják mindenüket, s vásárolnak egy házat, de persze kölcsönt is kell felvenniük. Az év végére az asszony állapotos, beteg. A férfi egész nap nehezen dolgozik, este, mikor hazamegy, vár rá a tűzgyújtás, házimunka. S ha panaszkodik, az asszony sírva hányja a szemére: milyen jól élt, milyen szépen öltözött otthon, az apjánál; a férje mindent elkótyavetyélt!

A művek között, amelyek az asszonyok hibáit ostorozzák, s a férj keserveit panaszolják, kiemelkedő helyet foglal el A házasság tizenöt öröme (Les quinzejoies le mariage) című XIV. századi könyv, írójának kitűnő érzéke van a részletek iránt, élettel tudja megtölteni művét. Maró gúnnyal ecseteli a nemesi és polgári házasságokat.

Az első öröm: Éjjel, az ágyban, mikor a férj meg akarja ölelni, így szól a nő: „Barátom, hagyjon! Szenvedek.” „Szívem, mi baj?” „Megvan rá a jó okom, de nem árulom el, mert Kegyelmed nem törődik azzal, amit mondok.” A férj erőlteti, s kiderül a bánat oka: a feleség részt vett egy ünnepségen, s mindenki jobban öltözve jelent meg, mint ő. A férj magyaráz: „Mikor összeházasodtunk, nem volt semmink, azóta sok mindent vettünk, nincs sok pénzünk most se, s ökröket kellene venni, rendbe kellene hozatni a csűrt stb.” A nő erre elsorolja: hány kérője

volt, mégis jelenlegi férjét választotta, s most ő a legboldogtalanabb asszony. Azután sírni kezd. Másnap egész nap szomorú, hiába akarja a férje mindenféle módon vigasztalni. Este aztán a férj megígéri, hogy szép és drága ruhákat csináltat, s a következő napon pénzt vesz fel kölcsön, megveszi a szövetet és a prémet. Mire a nő: „Barátom, nehogy aztán később szemrehányást tegyen nekem a sok kiadásért, nekem nem kellenek a szép ruhák, csak az a fontos, hogy ne fázzam…” Végül a férje hitelbe elkészítteti, s valósággal ráerőlteti a köntöst. De rövidesen jelentkeznek a hitelezők, s az asszony sírva jár a házban, tördeli a kezét: soha az ő családját ilyen szégyen nem érte; bár inkább máshoz ment volna férjhez; miért él az ilyen szerencsétlen, tehetetlen férfi! A férj töri a fejét: hogyan kerüljön ki szorult anyagi helyzetéből, hogyan

csendesítse le feleségét. De nem tudja alapvetően megjavítani helyzetét, felőrlődik, és „boldogtalanul végzi napjait”.

A második öröm, hogy a szépen öltözött, csinos feleség folyton ünnepségekre, mulatságokra jár; ha a férje nem akarja engedni, az asszony anyja és többi rokona addig beszél, érvel, míg a gazda beadja a derekát. Az ünnepségeken az asszony táncol, mulat, kacérkodik, ajándékokat fogad el, megcsalja az urát. A férjnek valamelyik rokona vagy barátja elmondja a dolgot, vagy ő maga jön rá, de nem tud segíteni, még ha meg is veri az asszonyt; az nem törődik vele, nem szereti, legfeljebb színleli unalomból, vagy mert el akarja terelni a gyanút. A férj keservesen él, és „boldogtalanul végzi napjait”.

A házasélet harmadik öröme: ha az asszony áldott állapotba kerül (néha nem is a férjétől), s ezerféle kívánsággal áll elő; szeszélyes, folyton új és különös ételeket akar; a férj éjjel-nappal, lovon és gyalog a szeszélyei teljesítésével van elfoglalva, fáradt, nem tud üzleti ügyeivel foglalkozni. A szülés ideje közeleg. Nagy a gond: ki segédkezzen, kik legyenek a komák, mit egyenek-igyanak. A szegény férj súlyos költséggel és fáradsággal tesz eleget a rengeteg kívánságnak, de a komaasszonyok mégis panaszkodnak rá, ellene uszítják az asszonyt. A férj este, egész napi fáradalom után összetörten érkezik haza, a felesége tele van panasszal: beteg, nem tud enni. A gyöngéd férj maga siet a konyhába, elkészíti a nő kedvenc ételét, de ő maga rossz vacsorát kap.
Másnap az asszony újra siránkozik: nincs jól ellátva, szégyenkezik rokonai, komaasszonyai előtt. A sok panasz megtöri a férjet,

bőkezűen
ellátja az asszonyt és vendégeit, adósságokba veri magát, lót-fut, meg
kell elégednie évente egy öltözettel, két pár lábbelivel és egy régi övvel;
hallgatja a gyereksírást, a dajka és a felesége panaszát; így telik el az
élete, és „boldogtalanul végzi napjait”.

A következő öröm: öt-hat gyermek felnő, akiknek ruha kell, étel stb.
A gazda belefárad, beleöregszik a munkába-gondba, olyanná válik, mint
valami vén, közömbös szamár, rosszul öltözik, rosszul él, de a lányaira
bőven költ, mert az ilyen fiatal jószág, ha nem kapja meg azokat a szép
holmikat, amikre vágyik, könnyen más utat keres megszerzésükre. A
gazdával a házban senki sem törődik, a szolgák mind az asszonysággal
egy követ fújnak. Ha fáradtan hazatér a férj, nem kap enni, inni, nem
tud ruhát cserélni, s ha ezért udvariasan szemrehányást tesz a

feleségének, ez nekitámad, pocskondiázza a családját, felhánytorgatja: mennyit dolgozik, milyen szűkösen él. Majd pedig a gyermekek közül előveszi – minden látható ok nélkül – azt, amelyik az apa kedvence, és keményen megveri. A dajka is beleavatkozik a vitába, a szobalány is; szemrehányást tesznek az úrnak: csak azért jött haza, hogy lármát üssön. Az egész család ellene fordul; étkezés nélkül lefekszik, de aludni nem tud, mert a gyermekek egész éjjel bőgnek, a háziasszony és a dajka nem tesznek ez ellen semmit, csak hogy bosszantsák a férjet. Így él évről évre, és „boldogtalanul végzi napjait”.

A házasélet ötödik öröme, ha az ifjú a magáénál előkelőbb családból nősül. Az asszony folyton szemére hányja ezt, szidja, lenézi; mulatságokra jár, sokat költ ruhára, s gyűlöli ura takarékosságát. Barátra tesz szert, aki csinos, sose fáradt, mint az ura. S ha a férje este melléfekszik az ágyba, a nő panaszkodik, hogy fáradt, beteg; hiába kéri a párja, nem engedi magát megölelni, a szeretőjén jár az esze, aki sokkal jobban ért a szerelmi játékhoz, mint a férj; ez vagy sohasem értett ezekhez, vagy már el is felejtette, vagy nem akarja „holmi léhaságokra” megtanítani a feleségét – aki pedig ugyancsak érti az ilyesmit. Az asszony minden éjjel talál valami ürügyet, hogy megtagadja magát férjétől, de ha mégis enged, hangsúlyozza: ő nem szereti ezt, csak a férje örömére van tekintettel. A férj azt hiszi, hogy „frigid” a neje, a nő teljesen passzívan viselkedik, panaszkodik. De ha

valamit akar a férjétől, új ruhát, ékszert, akkor bezzeg másként viselkedik! A férj ilyenkor boldog, hajlandó minden kívánságát teljesíteni. A nő először nem kíván semmit, aztán előáll: ilyen meg olyan öltözet kellene. A férj fukar, de rendszerint mégis enged. Ám akár enged, akár nem, a következmény mégis az, hogy a nő újabb szeretőt szerez. A férj megtud valamit, váratlanul hazatér, elhanyagolja üzletét, veszekednek, az asszony a családját emlegeti, az otthon pokollá változik, így telik el az élet, s a férj „boldogtalanul végzi napjait".

A hatodik öröm: az asszony nem jelenik meg ebédnél azzal, hogy beteg. A férj mégis ráveszi nagy nehezen, hogy leüljön az asztalhoz, szereti, kényezteti, a nőknek azonban olyan a természetük, hogy semmire sem becsülik azt, aki jó hozzájuk, de mindent megtesznek azért, aki ügyet sem vet rájuk. Ha a férj vendégeket hoz, rokonait vagy

üzletbarátait, semmi sincs, amivel megkínálja őket, a kamra, pince zárva, a szekrények kulcsa elveszett, az úrnő láthatatlanná válik, a szolgák is; a gazda szégyenkezik a vendégek előtt. De bezzeg, ha egy gáláns lovag vagy fegyvernök jön vendégségbe, akkor minden van! Persze, hiszen ez az asszony szeretője! S akár tudja ezt a férj, akár nem, élete örömtelen, „boldogtalanul végzi napjait”.

A házasság az asszonyt kevésbé viseli meg – írja az ismeretlen szerző –, mint a férjet, mert az áldott állapot, a szülés nehéz ugyan, de nem olyan súlyos, mint a férfi gondjai. S ha a férj, aki eleinte igen boldogan élt nejével, elfárad, eltörődik, nem elégíti ki neje vágyait, az másutt keresi a boldogságot, s persze, ha szeretőre tesz szert, még jobban lenézi az urát. A férfi ellenben nagyra tartja, dicséri asszonyát, pedig az még ráadásul rossz gazdasszony is, pazarló. Néha akad egy jó barát, aki figyelmezteti a férjet az asszony félrelépéseire. A gazda cselt vet, váratlanul hazatér; de a nő megsejtette a dolgot, üzent a szeretőjének: az éjjel ne jöjjön. Így az úr nem talál semmit, az asszony esküszik: ártatlan! Az illető barát csak azért vádolta, mert nem engedett aljas kívánságának! A férj vigasztalja síró feleségét, fogadkozik: soha többé nem gyanúsítja! S ettől kezdve jó barátját halálos ellenségének tekinti, nejét pedig többre becsüli, mint valaha. Mindenki csúfolja, kerüli, „boldogtalanul végzi napjait”.

A férj néhány évig örömét találta a házaséletben – így a kilencedik

öröm –, sok gyermeke van, a lányokat férjhez adta, rengeteget dolgozott, fáradt. Megöregedett, beteg, megsebesült a háborúban, baleset érte, nem tud mozogni. De a feleség még fiatal és szép. Ha meg akarja róni gyermekeit, a felesége nem engedi, a szolgákkal is így áll a dolog. A legidősebb fiú mindent magához ragad az anyja segítségével; a gazdával senki sem törődik, de nem engedik, hogy végrendeletet csináljon. Fél napokig a szobájában hagyják, senki rá nem néz, éhezik, szomjazik, fázik. Az asszony állandóan szemébe vágja: bűnei miatt sújtja az ég; mindenfelé panaszkodik rá, azt terjeszti, hogy egészen elgyerekesedett, s arra törekszik, hogy gyámság alá helyezzék. Senkit nem engednek a közelébe. Kétségbeesetten vagy rezignáltán él, „boldogtalanul végzi napjait”.

Előfordul, hogy a férj, miután megtudta, hogy felszarvazták, megveri feleségét. Az asszony igyekszik bosszút állni, néha még meg is mérgezi

vagy elhagyja urát. Az ügy bíróság elé kerül, a bíró rendszerint nem bontja fel a házasságot, figyelmezteti őket. Egyes, ritka esetekben azonban olyan alapos okokat hoznak fel, hogy elválasztja őket, ámde elrendelik, hogy mindkettő tisztán éljen; ezt persze nem tudják megtartani. A nő becstelenné válik, a férj nevéhez így gyalázat tapad, „boldogtalanul végzi napjait”.

Így folytatódik tovább a házasság örömeinek rajza, szellemesen – s tele nőgyűlölettel.

A XIV. század egy másik írója, De la Tour Landry, ugyanilyen realizmussal ír a házasság különböző problémáiról, s olyan példákat hoz fel, olyan hangnemet használ, amely minden prüdériától mentes. Az ő számára is a hús bűne a legnagyobb, halálos vétek, ez ellen kell a nőknek minden módon védekezniük. Felkeléskor imádkozzanak, mert ez megszabadítja őket a hús démonaitól. Házasságukig háromszor hetenként böjtölniük kell, hogy jobban meg tudják fékezni a „test ördögét”. Elmondja leányainak, hogy két asszony örökre elkárhozott, mert sok ruhája volt, s festette az arcát; egy harmadik pedig, aki 10-12 alkalommal megcsalta a férjét, de azután bűnbánóan meggyónta, a purgatóriumba került. Ha nem gyónta volna meg, ő is elkárhozik.

Ezzel szemben De la Tour Landry is, mint általában a kor közvéleménye, roppantul megbocsátó a férj házasságtörésével szemben. Elmondja azt az épületes históriát, hogy egy lovag felesége, mikor tudta, hogy férje kicsapongásából tér haza, gyertyát gyújtott, odakészítette a mosdóvizet és a törülközőt, s nem tett szemrehányást, csak kérte: mossa meg a kezét. Ez a szelídség – írja De la Tour

Landry
– annyira meghatotta a férjet, hogy felhagyott kiruccanásaival.

Egy XV. századi angol versben az anya oktatja leányát, hogy milyennek kell lennie a jó asszonynak. Azt a férfit, aki elveszi, szeretnie
és tisztelnie kell; mindig szelíden válaszoljon neki, még ha a férje dühös
is. Tartózkodjék minden bűntől, minden aljasságtól, vigyázzon a hírnevére és viselkedésére, ne beszéljen meggondolatlanul vagy sokat,
ne nevessen hangosan. Az utcán szép nyugodtan járjon. Kerülje a szomszédolást, a kocsmázást, részegeskedést. A jó sört is csak mértékkel fogyassza. Üljön szépen otthon, dolgozzék, fonjon, szőjön,
férfiakkal ne beszélgessen az utcán, ne fogadjon el tőlük ajándékot.
Mutasson bölcsességet a háztartás vezetésében, dolgozzék együtt a

szolgákkal, szolgálókkal, s ha hibát lát, szóljon tüstént, hogy legyen mód a kijavítására. A kulcsokra ügyeljen, s gondolja jól meg, hogy kiben bízik. Az ünnepnapokat gondosan ülje meg. Ne irigykedjék gazdagabb szomszédnőjére; általában legyen jó viszonyban szomszédaival. Ha meggazdagszik, legyen irgalmas a szegényekhez, adjon alamizsnát, s szomszédaival is legyen bőkezű, de ne könnyelmű; kölcsönt ne kérjen. Ha a gyerekek engedetlenek, ne átkozódjék, ne verje ököllel a fejüket, hanem vesszőzze meg őket; különösen ügyeljen a lányaira, s amint hajadonná serdülnek, azonnal adja férjhez, mert a fiatal lányok könnyelműek.

Számos hasonló tanácsot kapnak a nők; ezek között szerepel, mint számunkra talán legbizarrabb: a jó asszony egyik legfőbb kötelessége, hogy házától, de különösen ágyától a bolhákat és más rovarokat távol tartsa.

Az asszonynak a férj elleni jogos panaszait igen jól foglalja írásba az egyébként erősen nőgyűlölő Jean de Montreuil. „Nem vagyok mindig alázatos és mindenben engedelmes? (így beszéltet egy asszonyt). Egész éven át nem hagyom el a házat, csak hogyha a templomba megyek, s akkor is alázatosan engedelmet kérek erre Kegyelmedtől. Ezzel szemben Kegyelmednek saját akarata szerint szabadságában áll éjjel-nappal jönni, menni, tetszése szerint eltöltheti az idejét kockázassal, sakkjátékkal… Mit mondjak háztartásunkról és annak költségeiről? Ha én nem takarékoskodnék, nem állnánk így, mert Kegyelmed –

hogy ne
másként mondjam -roppantul bőkezű…” „Így minket, ártatlan asszonyokat mindig csak szidnak azok a férfiak, akik azt hiszik, hogy
nekik mindent szabad, ők a törvények felett állnak, míg nekünk semmit
sem szabad. A férfiak romlott erkölcsűek, de ha mi egy kissé félrepillantunk, már paráználkodással vádolnak bennünket. Nem házasfelek vagyunk, élettársak, hanem hadifoglyok vagy vásárolt rabszolgák. Otthon ezek az urak nem elégednek meg a gondosan elkészített étkekkel reggelire, ebédre, vacsorára; éjszakára pompás ágy
kell; mindig olyan öltözet, fehérnemű álljon készen, amilyet szeretnek… Szigorúak másokkal, elnézők saját magukkal ezek az igazságtalan bírák.”

Látjuk tehát, hogy mindkét házasfél tele van panasszal, s azt is, hogy
a házasságtörés (éppen mert a házasságokat nem vonzalomból, hanem

családi vagy egyéb érdekből, nemegyszer egyenesen az uralkodó vagy a hűbérúr parancsára kötötték) nyilván eléggé gyakori volt. A férfiaknál, mint már említettük, teljesen természetesnek tekintették, ha feleségük mellett állandó ágyast, sőt ágyasokat tartanak, s emellett még az alkalmi szeretőket sem vetik meg. A feleség „félrelépését” általában szigorúbban ítélték meg, noha a trubadúrok, Minnesangerek költeményei nemegyszer ezekkel is rokonszenveznek. A „törvénytelen” gyermekek száma nem lehetett csekély sem a városban, sem a faluban. Életük nem lehetett valami rózsás, noha némelyik apa igyekezett gondoskodni „zabigyerekéről”, s még végrendeletileg is juttatott neki valamit, ha kevesebbet is, mint törvényes utódainak.

A gyermekek kitevése eléggé gyakran előfordulhatott. A legtöbb városban már korán lelencházak alakultak, vagy a kórház látta el ezt a feladatot. A gyermekét elhagyó vagy meggyilkoló anyát, ha elfogták, többnyire halállal büntették.

A papok dörgedelmeiből, de egyes történeti művekből is kiviláglik, hogy tekintélyes volt a „tévedt”, a szerelemből és szerelemnek élő nők száma.

A középkor elején szigorú rendelkezéseket hoztak ellenük (néha egyenesen az elevenen eltemetést írták elő), de persze az egyáltalán nem világlik ki az adatokból, hogy ezeket az előírásokat szigorúan meg is tartották volna. Később pedig enyhültek, sőt feledésbe merültek az ilyesfajta előírások.

A papok, írók meglepő nyíltsággal és elfogulatlansággal

szólnak e
kérdésről. Nyilatkozataikból kétséget kizáróan kiviláglik -amire már
más helyütt rámutattunk –, hogy a lovagi költészet légies rajongása és a
szerelmi élet vaskos gyakorlatiassága között mély szakadék tátongott, s
hogy az előbbi többnyire csak megszépítő takaróul szolgált az utóbbinak.

A „kéjnők” megítélésében s az irántuk tanúsított bánásmódban
sajátos kettősség nyilvánul meg. Az egyházi és világi hatóságok
elrendelik: megkülönböztető öltözetet – leggyakrabban valami zöld
szalagot vagy sárga fátylat, kabátot – kell viselniük, nem részesülhetnek
egyházi temetésben, nem teljes jogú személyek. Ugyanakkor
elfogadják, sőt természetesnek tekintik életmódjukat, meghívják őket

esküvőre, ünnepségekre, a városba érkező uralkodónak és más előkelő vendégeknek virágcsokrot nyújtanak át stb.

E nők vagy vándorló, vagy letelepült életmódot folytatnak. Az előbbiek vagy a seregekhez csatlakoznak, vagy vásárokat, koronázásokat, lovagi tornákat, búcsúkat, zsinatokat stb. keresnek fel, sokszor eléggé „szép” számban. A konstanzi zsinat tartama alatt ott tartózkodó „hölgyek” száma egyes adatok szerint 700, mások szerint 1500. Egyikük az időszak alatt 800 aranyforintot keresett, ami e korban óriási summának számított.

A „tisztességtelen” nők közül sokan hosszabb ideig egy városban éltek. A hatóságok városonként és időszakonként különbözőképpen viselkedtek velük szemben. Néha és néhol igen szigorúak voltak, a hóhér felügyelt rájuk; időnként, hirtelen felbuzdulásukban kiűzték őket, kifosztva mindenből, és szigorú tilalmakkal akadályozták, hogy bárki is szállást adjon nekik. De ez a szigor csak átmenet volt, méghozzá rövid ideig tartó átmenet, noha sok kellemetlenséget okozott a „tévedt” nőknek. Általában azonban nemcsak hogy megtűrték őket a városi hatóságok, hanem bizonyos fokig védelmezték is. A bordélyházak nemegyszer a város vagy pedig az egyházi vagy világi senior birtokában voltak. Nagyobb helyen több is működött. A tulajdonos rendszerint bérbe adta a bordélyt. A szokás úgy kívánta, hogy a bordély „személyzetét” idegenből való, nem férjes nők alkossák. A gazdának ügyelnie kellett arra is, hogy kik a látogatók. Az előírások szerint pl.

papokat, házasembereket nem engedhettek be. De képzelhetjük, hogy ennek a rendelkezésnek mennyire fittyet hánytak.

A városok előkelő látogatóiknak néha azzal is kedveskednek, hogy szabad belépést biztosítanak az „asszonyházakba”. Így például Zsigmond császárnak és kíséretének 1413-ban Bern, 1434-ben Ulm többek között ezzel is bizonyította alattvalói ragaszkodását és vendégszeretetét.

Különösen Németországban, de másutt is rendeletileg megszabták a bordély bérlőjének s az ott élő nőknek a jogait és kötelességeit, még azt is, hogy milyen legyen a koszt, s hogyan osztozzanak a bevételen. Vasár- és ünnepnapok előtti este zárva kellett tartani a „házat”.

Az örömleányok „iparukat” céhszerűen űzték, élükön néhol „királynő” vagy „mesternő” állt, s a városnak védelmeznie kellett őket a

„kontárok” ellen. Így fennmaradt a XV. század végéről a nürnbergi „asszonyház” panasza: sok olyan nő is működik a városban, aki nem tartozik az ő házukba, s Isten szerelmére kérik a hatóságokat: tegyenek ez ellen, mert különben nem tudják magukat „becsülettel eltartani”.

Nem ritka foglalkozás a kerítőé sem. Sőt nemegyszer az apa, a férj az, aki a nőt pénzért, birtokért vagy más érdekből átengedi. A kor felfogása szerint a nagyon előkelő úrral való kapcsolat nem megszégyenítő, hanem egyenesen megtisztelő az alacsonyabb származású nőre és családjára. Így például, mikor Normandia hercege megpillant az egyik városban egy szép polgárleányt, a hajadon atyjához fordul, s az beleegyezik a viszonyba, a leány pedig boldog örömmel siet a herceg karjaiba, noha tudja, hogy házasságról szó sem lehet.

Míg a szerelem megvásárlását szinte természetesnek tekintették, az erőszaktevőt igen szigorú büntetésekkel fenyegették a törvények: halállal vagy megvakítassál és megférfiatlanítással; még az ún. „szabad” nőkkel sem volt szabad erőszakoskodni. Ennek ellenére a krónikák és más feljegyzések számtalan ilyen esetet sorolnak fel, de a szigorú büntetések végrehajtásáról, különösen előkelő férfiak esetében nemigen olvasunk. A bizonyítás is igen körülményes volt.

Háborúban az elfoglalt terület asszonyait, leányait szabad prédának tekintették, itt az erőszaktételt nem tartották büntetendőnek vagy a lovagiassággal összeférhetetlennek.

Minden jómódú polgári családnál találunk cselédeket, s ha a

háznál
tanoncok is laknak, ezek is sok házimunkát végeznek. A szolgák és
szolgálók kiválasztására nagy gondot fordít a ház ura és asszonya.
Párizsban már „cselédszerzők” is működnek, akik kívánatra megfelelő
cselédet „ajánlanak”. Ez a foglalkozás már a XIV. században olyan
elterjedt, hogy a francia király rendeletileg szabályozza a tarifát: 18
dénár jár egy szobalány, 2 sou egy dajka közvetítéséért. Büntetés terhe
alatt tilos ugyanazt a személyt egy éven belül kétszer ajánlani. A gazda
azonban rendszerint nem bízik meg teljesen a közvetítőben, s
érdeklődik a cseléd előző helyén vagy lakásán.

A Ménagier de Paris szerint egy jómódú polgárháznál kell egy
maître d’hotelnak lennie, továbbá egy társalkodónőnek, aki
egyszersmind a házvezetőnő tisztét is betölti. Neki kell a napi
kiadások

jegyzékét vezetnie. A cselédek adatait, családjuk, ajánlóik, jótállóik címét pontosan fel kell írni – ajánlja –, hogy ne merjenek búcsú és engedelem nélkül távozni, sem helytelenül viselkedni, attól félve, hogy gazdájuk panaszt tesz szülőföldjük bíróságánál vagy barátaiknál.

A Ménagier de Paris azt is tanácsolja a háziasszonynak, hogy gondosan ügyeljen cselédeire, tanítsa őket, ne engedje, hogy veszekedjenek, átkozódjanak, hazudjanak, káromkodjanak.

A cselédeknek rendszerint külön főztek, egyszerűbb ételeket, mint gazdáiknak, többnyire csak egyfélét (ez az úri kastélyokban persze szintén szokás volt, sőt ott még nagyobb különbség volt az úri és a cselédházi étkezés között, mint a polgároknál), de arra ügyeltek, hogy a cselédek megfelelő táplálékhoz jussanak, mert erőtlen szolgákkal nem sokra mentek.

A cselédek csak uraik étkezése után ehettek. Ügyelni kell – írja a XIV. századi polgár –, hogy ne üldögéljenek soká az étel mellett, és ne beszélgessenek.

Este, miután mindenütt hamuval fedték a tüzet, a cselédség is nyugovóra tér, legtöbbjük a konyhában álló padokon vagy a padlóra terített szalmán. Nagyobb házakban esetleg külön kamrában is alszik közülük néhány. A Ménagier de Paris előrelátó szerzője azt tanácsolja a háziasszonynak: ne engedje, hogy a fiatal szobalányok tőle távol aludjanak, tartsa őket éjjelre a közelében vagy az öltözőszobában, vagy egy olyan helyiségben, amelynek ablaka nem nyílik az utcára, és nem fekszik alacsonyan.

Ugyanakkor azt is kötelességévé teszi az úrnőnek, hogy beteg

cselédjét többször naponta meglátogassa, s mindent megtegyen gyógyulása érdekében.

A cselédbérekkel ugyanúgy állunk, mint minden más bérrel és árral a középkorban. Nagyon nehéz megállapítani ezek valóságos korukbeli értékét, emellett helyenként, koronként rendkívül nagy különbségeket, ingadozásokat figyelhetünk meg. 1351-ben Párizsban rendelettel maximálták a cselédek fizetését: a szobalány évente 30 sout kap és egy pár lábbelit, egy jó kocsis 140 sout. (Ugyanekkor egy arató napi 2 és fél sout keres.)

Az egyházi, világi urak és polgárok szolgaszemélyzetében találunk rabszolgákat és főleg rabszolganőket is, igaz, hogy csak igen kis

számban. Ezek általában házi rabszolgák, az úr közvetlen közelében tartózkodnak. Uruk tetszése szerint bánhat velük, de meg nem ölheti.

Különösen sokra becsülték a szaracén rabszolgákat. A XII. század elején a laoni püspök hóhérja szerecsen rabszolga. 1282-ben Bázelban egy püspök háza népében ugyancsak szerecsen rabszolgákat csodálhatnak meg a város lakói. A pápai udvartartásnál is említik a fekete rabszolgákat. Sok ilyen rabszolga igyekezett megkeresztelkedni, hogy így felszabaduljon. Az úr ugyan ilyenkor sokszor felszabadította, de ha nem akarta, nem kötelezte erre semmi, mert az a közfelfogás uralkodott, hogy Hám fiait az Isten rabszolgaságra kárhoztatta. Akadtak fehér rabszolgák is, főleg olyanok, akiket büntetésből fosztottak meg szabadságuktól. Az is előfordult, hogy háborúban ejtett foglyokat adtak el rabszolgának, így pl. Oroszlán Henrik dánokat, egy másik német úr pedig dél-itáliaiakat. Maguk a pápák is néha rabszolgaságra vetéssel fenyegetik ellenfeleiket, így VIII. Bonifác a Colonnák birtokainak lakóit, V. Kelemen pedig Velencét. Aquinói Szent Tamás és más teológusok is természetes dolognak tartják a rabszolgaságot.

A rabszolga általában igen drága, s ára a XII-XV. század folyamán egyre növekszik. A XV. században Itáliában hetven aranyforint egy rabszolga.

*

A jómódú polgárok asztalára kerülő ételek elkészítése csaknem ugyanolyan sok előkészületet és hozzáértést igényel, mint az

urak étkezése; itt is sok fűszert használtak, éppúgy, mint az úri konyhában, csak persze kisebb méretekben, némileg takarékosabban. A XIV. században készült Ménagier de Paris közöl recepteket is. Így például igen jónak mondja a következő pecsenyét: „A levágott és megnyúzott malacot forrázd le vízzel… majd pedig vedd a sovány húst, de távolítsd el a malac kövérét és belsőségét. A húst főzd meg vízben, tégy hozzá 20 tojást s főzd ezeket keményre vízben kifőtt és meghámozott gesztenyével együtt; azután vagdald össze a tojások sárgáját, a gesztenyét, finom régi sajttal és egy disznó combjával együtt, keverj hozzá nagy mennyiségű sáfrányt, porrá tört gyömbért; ha túl kemény, akkor még több tojássárgája kell bele. És ne hasítsd szét a malac bőrét a hasánál, hanem az oldalán csinálj olyan kis hasítást, amilyen csak

lehetséges, aztán tűzd nyársra, utána töltsd meg a töltelékkel, majd a bőr nyílását zárd el nagy tűvel; télen borssal kell enni, nyáron sárgarepcemagvas gombóccal.” (Nálunk gyomként előforduló, másutt termesztett növény, dús olajtartalommal.) S íme egy egyszerű kétfogásos menü a párizsi polgár asztalán (egy-egy fogás több tál ételből áll):

Első fogás: fehérhagyma hizlalt kappannal; sült liba; marha- és birkahús; nyúl- és borjúhúsból készült leves.

Második fogás: kappanok; foglyok; nyúl; töltött sertéshús; hús- és halgelée.

Közbeeső (könnyű) fogás: ponty és másfajta hal.

Befejezés: vadhús; tejberizs; kappanpástétom; krémes (tejszínes) torták; formában sült mandulás, krémes vajastészta; angolna; gyümölcs; különféle ostyák és claret.

A fenti menü viszonylag egyszerű. Emlegetnek a feljegyzések városi lakosoknál is hatfogásos lakomát, egy fogáson belül átlagosan öt tállal.

A böjt nem jelent valami különösen súlyos önsanyargatást a jómódú polgárnál. Íme egy böjti étkezés a XIV. század végén:

Első fogás: sült alma, provence-i nagy fügék sütve, babérlevéllel; zsázsa ecetben; borsó; sózott angolna; hering.

Második fogás: ponty; folyami angolna; sole (nyelvhal); lazac és más halak.

Harmadik fogás: tengeri angolna sütve; sült tőkehal; palacsinta és normandiai pástétomok.

Befejezés: füge, szőlő, fűszeres bor és ostya.

Amint ebből a felsorolásból is látszik, a jómódú polgár asztalán is a fő, a legfontosabb étel a hús; főzelék csak ritkán, s akkor is csupán

körítésként bukkan fel. Úgy látszik, hogy a főzelékek inkább a cselédek táplálékául szolgáltak, s közönséges, nem finom ételnek számítottak, éppúgy, mint a disznóhús. Persze a szegényebb családoknál kevésbé dús az étkezés, egy-két fogással kell megelégedni; többnyire hiányzik a hús, a fűszer, a nyalánkság.

A városban az étkezés még sokkal változatosabb lehetett, mint a várakban. A város piacára a környék parasztjai, halászai s a vidék földesurai is sokféle élelmet hordtak fel, sok olyat is – például különféle

halfajtákat, külföldi gyümölcsöt –, amihez a városoktól távol fekvő
várak nem jutottak hozzá.

A polgár asztalánál hasonló szokások uralkodnak, mint az uraknál,
csak persze szegényesebben, szűkösebben. A vendégségekhez a polgár
gyakran szomszédaitól kér kölcsön kelyhet és más felszerelést, mert
ilyesmi nincs bőven a háznál. Nagyobb ünnepségekhez a városi polgár
– mint már említettük – igénybe veheti valamelyik középület
dísztermét, vagy bérbe vehet egy termet.

Nagyobb ünnepségekhez a polgári ház cselédsége sem elegendő,
kisegítőket kell felfogadni, méghozzá nem is keveset. A Ménagier
szerint esküvői ünnepséghez, amelynél az ebédhez húsz, a vacsorához
tíz vendéget hívnak, húsz szolgára van szükség: két vízhordóra, két
felszolgálóra, aki kenyeret hord körül, kettőre, aki a tálalásra kész
ételeket felhordja és cseréli az edényeket, két pohárnokra, s ezek mellé
inasra, aki bort fejt a hordókból; két inas jár a felszolgálók előtt, hogy
körülhordja a tálakat, két hopmester (maître d’hôtel) ügyel arra, hogy
cseréljék az edényeket, s emellett minden asztalra még három ember
ügyel fel. A Ménagier de Paris azt is felsorolja, hogy hol kell a
lakomához szükséges dolgokat beszerezni, s mi az ára az
élelmiszereknek. Így tíz tucat fehér kenyeret kell venni a péknél
darabonként 1 dénárért, három és fél tucat barna, száraz kenyeret
„tányérnak”; a mészárosnál egy fél birkát a szolgák leveséhez és egy

darab szalonnát; egy borjúlábat a kocsonyához, egy darab borjúhúst
a „blanc manger”-hoz;* *(* A blanc manger-t igen kedvelték. Ez*

húslevesféle volt, csirkéből vagy borjúhúsból.) A Buch von guter Spise című XIV. századi szakácskönyv több receptjét is közli. A legegyszerűbb ezek között: Végy sűrű mandulatejet és csirkemelleket, keverj hozzájuk rizslisztet, zsírt és cukrot, s főzd meg) az ostyasütőnél másfél tucat recés töltött ostyát 3 souért, másfajta ostyákat is, 100 édes kétszersültet nyolc dénárért, a baromfikereskedőnél 20 kappant, darabját 2 souért, 5 kecskegidát, darabját 4 souért, 20 kislibát, darabját 3 souért, 50 kiscsirkét 12 dénárért; 50 házinyulat, egy sovány disznót 4 souért, 12 pár galambot, darabját 10 dénárért. Ezenkívül kell még 300 tojás, sajt, gránátalma, narancs, 6 libra mandula (1 libra 14 dénárba kerül), kb. 2 libra gyömbér, egy fél libra fahéj (ára 5 sou), 2 libra rizs (2 sou); egy uncia sáfrány 3 sou, egy nyolcad libra (1 fél quarteron) bors 4

sou, egy nyolcad libra szegfűszeg 3 sou 4 dénár; egy nyolcad libra babérlevél 6 dénár, továbbá egy libra cukrozott narancshéj, ennek 10 sou az ára, ugyanannyi ánizs, 8 souért; 3 libra fehér drazsé, ebből 10 sou egy libra; egy libra „rózsacukor”, 10 sou árú stb.

A város fejlődésének korai szakaszában öltözködésben nemigen van különbség falusi és városi ember között. De már a XIII. században is akadtak egyesek – még csak kevesen –, akik vagyonuk alapján lépést tudtak tartani az úri divattal.

Már 1220-ban azt írják, hogy a polgári asszonyok hosszú uszályos ruhában vonultak a templomba. Ugyancsak a XIII. században hallunk arról is, hogy az előkelő polgárok pávatoll kalapot viseltek.

A gazdag polgárok a XIV-XV. században pedig még inkább utánozzák az urakat s az előkelők divatjában végbemenő változásokat.

A hosszú köntöst persze csak a gazdagabbak s csak ünnepnap viselték, hiszen ilyen öltözetben sem dolgozni, sem gyalog a szabadban közlekedni nem lehetett. A városi mesterlegények és inasok körében elterjed a rövid zubbony, a mesterek azonban ezt nem tekintették magukhoz illő munkaruhának, és ragaszkodtak a hosszabb köntöshöz.

Általában kötényt is viselnek mind a férfiak, mind a nők, ezt igen praktikusnak tartják.

A túlzott fényűzés, divatozás ugyanakkor, mikor bizonyos fokig fellendítette az ipart, kereskedelmet, hátrányt is jelentett, hiszen a polgári fejlődés e korai századaiban, amikor viszonylag igen kevés a pénz, a polgárnak a takarékos életmód felel meg, az, ha minden

garast a fogához ver, azaz az üzletbe fektet. Viszont ha csak egyes polgárok takarékoskodnak, járatják egyszerűen asszonyaikat, könnyen abba a hírbe kerülhetnek, hogy rosszul állnak, a csőd szélére kerültek. Így tehát a polgár egyénileg nem mer erősen takarékoskodni, a város azonban, mint a polgárság érdekeinek képviselője, nemegyszer szigorú rendeleteket léptet életbe a fényűzés ellen. Így Firenzében 1330-ban a városi vezetőség elrendeli: egyetlen nő sem viselhet arany-, ezüst- vagy gyöngykoszorút, alakokkal kifestett, csíkozott vagy kockás szövetet, bársonyt, selyemmel áttört kelmét, hanem csak egészen egyszerű, két színre osztott öltönyt; eltiltják a drágakövet, zománcot. Egyetlen nő sem hordhat 2 rőfnél hosszabb uszályt, 1 1/4 rőfnél nagyobb gallért; tilos

minden prémszegély. A férfiak sem viselhetnek selyem- vagy tafotazekét, ezüstövet stb. Ilyen rendszabályt előbb vagy utóbb a legtöbb városban hoztak, de a tilalmak rendszerint nem vonatkoztak a patríciusokra, lovagokra.

A takarékossági rendszabályok a lakomákra is kiterjedtek. A hatóságok az előbb említett okokból itt is igyekeztek gátat vetni a vetélkedésnek, túlzásoknak. Az említett firenzei rendelet megtiltja, hogy egy étkezésnél háromnál több fogást hordjanak föl; lakodalomkor legfeljebb húsz embert szabad vendégül látni, a menyasszonyt hat nyoszolyólánynál több nem kísérheti. A takarékossági rendszabályok megtartásán tisztviselők őrködtek; erre a tisztségre más városokból származó hivatalnokokat alkalmaztak; így akarták elkerülni a részrehajlást.

*

A város teljes jogú lakói a polgárok. Hogy az újonnan bevándoroltak közül kit vegyenek be maguk közé, arról a közösség döntött. A belépő esküt tett, hogy vállalja a városban a polgárra háruló kötelességeket, s lerótta az illetéket a közös kasszába. Az esküt egyébként nemcsak az új polgárnak kellett letennie, hanem meghatározott időközökben (sok helyütt évente) a régieknek is. Minden polgárfiú, aki elérte tizenötödik vagy tizenhatodik évét, ugyancsak esküt tett.

„A városi levegő szabaddá tesz”, ez a mondás a középkor virágkorában mindenütt igaz és érvényes. A városba beköltözött jobbágy egy év és egy nap után szabad ember lett, ura hiába követelte vissza.

A városoknak érdekükben állt lakosaik számának növelése, s ezért előmozdították a jobbágyok beköltözését; de ha a szabaddá vált jobbágy más városba költözött, elvesztette szerzett jogát, s újra félnie kellett attól, hogy ura visszaköveteli.

Az utcán járó-kelő emberek között néha fel-feltűnt egy szépen, előkelően öltözött férfi, akit szolgák vagy alkalmazottak kísértek.

A boltosok, iparosok, de még az asszonyok, gyerekek is tisztelettel félreálltak, köszöntötték; az előkelő, a patrícius méltósággal bólintott vissza. A patríciusok alkották a városi lakosság felső rétegét. Ezek délen sokszor várszerű, magas toronnyal ellátott palotában laktak,

nagyszámú fegyverest, szolgát tartottak, s a város környékén erőddel, birtokkal rendelkeztek. A városi házak, telkek nagy része az ő tulajdonuk volt. Kezükben tartották a város vezetését; gyakran véres küzdelmeket vívtak egymással a hatalomért s a különböző javadalmakért. Ha Firenze vagy más olasz városok krónikáit lapozgatjuk, újra meg újra ilyen harcokról olvasunk, amelyekben politikai ellentét, üzleti, hatalmi vetélkedés, családi gyűlölet szétválaszthatatlanul, kibogozhatatlanul összefonódik. Például Firenze egyik kiváló középkori történetírója a városban a fehérek és feketék pártja között hosszú időn át dúló gyilkos politikai küzdelmet annak tulajdonítja, hogy két előkelő család egy felbomlott eljegyzés miatt összeveszett.

Ezek a patríciusok ugyanakkor, mikor tekintélyes, hozzáértő és merész üzletemberek, nemes urak módjára éltek, lovagi szokásoknak hódoltak, büszkék nemesi címerükre, harci erényeikre, bátorságukra. Dante Isteni színjátékában a pokolban kuksoló uzsorásokat a pénzeszsákjukon díszelgő nemesi címerről lehet elsősorban felismerni.

A XIV-XV. században egy-egy ilyen vagyonos patrícius családnak nemegyszer sikerül az egész város urává emelkednie. Elegendő, ha itt a Doriakra, Fiescókra, Mediciekre emlékeztetünk.

A dél-franciaországi és olasz városoktól eltérően Nyugat-Európa többi országában a patríciusnemzetségek némileg más jellegűek; életmódjuk is más. Itt is elsősorban kereskedelemmel, főleg távolsági kereskedelemmel foglalkoznak. A városi telkek jelentős hányada itt is a patríciusok tulajdonában van. De ritkán viselnek lovagi címet,

noha életmódjuk néha e területen is lovagi, nemegyszer kőből épült nagy házban laknak, s előfordul az is – noha sokkal ritkábban, mint délen –, hogy erődítményszerű őrtornyuk is van. Az északi városok patríciusainak nagyobb része azonban életmódjában teljesen elkülönül a lovagoktól, polgári módon él.

Északon és délen általában az a szokás, hogy ezek a nemzetségek maguk között házasodnak. A későbbi századokban új embert nehezen engednek maguk közé, bármily üzleti sikereket ér is el, bármily jelentős vagyonra tesz is szert; de ha sikerül elnyernie valamelyik patríciuslány kezét, akkor már megnyílik előtte minden ajtó. Néha a környék földesuraival is rokoni kapcsolatban kerültek a városi előkelők, de az

északi országokban a hűbérurak sohasem tekintették magukat egyenrangúaknak ezeket a „szatócsokat”. Délen más volt a helyzet, a városi patríciusok nemcsak hogy egyenrangúaknak számítottak a nemes urakkal, hanem sokszor hatalomban, tekintélyben, előkelőségben messze túl is szárnyalták őket.

A szegényebb, egyszerűbb városlakók egy része, sokszor még iparosok is, valamelyik patrícius „emberei” voltak, hűségesküt tettek, hűséggel, szolgáltatásokkal tartoztak neki, fegyveres kíséretéül szolgáltak; az úr viszont védte őket, s bizonyos anyagi kedvezményeket is juttatott nekik.

E patríciusi nemzetségek száma városonként és koronként erősen változott. Kölnben például a XII. században 60 a számuk, közülük kettő egy fél évezreden, 17 generáción át megőrizte tekintélyét, 17 másik kb. 250 évig tartozott a patriciátushoz, további 20 pedig 7-3 nemzedéken át számított a városi előkelőségek közé. A XIII. században csak néhány új család került közéjük, elsősorban régibb patríciusnemzetségek mellékágai. Ugyanez figyelhető meg a következő században is. A városban a hatalmat 1396-ig, a patríciusi uralom megdöntéséig 15 nemzetségi szövetség tartotta kezében; ezek mind visszanyúlnak a XII. századra.

A középkorban a fizikai munkát, ezen belül a kézművességet sokkal magasabbra értékelték, mint az ókorban. Ezt bizonyítja, hogy pl. Szent Benedek rendjétől a ferencesekig minden szerzetesi közösség életének, szabályzatainak lényeges része a manuális munka.

Ugyanennek a megbecsülésnek a jele, hogy 1130 körül

Hugues de Saint-Victor a tudománynak régi, teóriára, praktikára és logikára való beosztását megváltoztatva, a második és harmadik közé beillesztette a mechanikát, az artes mechanicae-t. A teóriába ugyanis beletartozott a fizika, a matematika és metafizika, a praktikába az etika, ökonómia és politika. Az artes mechanicae-ban Hugues hét művészetet különböztet meg, a septem artes liberales (hét szabad művészet) mintájára: takács-, kovácsmesterség, építési technika, hajózás, földművelés és vadászat, gyógyítás, színészet. Mindezeknél – írja a tudós szerzetes – a természet utánzásáról van szó. A mechanikát más középkori szerzők szerint is Isten enyhítésül adományozta az emberiségnek az eredendő bűn

következtében az embereket sújtó testi gyöngeségek ellenszeréül, így a mechanika is segítség az ember Istenhez vezető útján. A XII. század óta nemegyszer hangoztatják az írók a mechanika jelentőségét s az elmélet összekapcsolását a gyakorlattal, az aritmetikáét a kereskedelmi számtannal, a geometriáét a földméréssel és általában a matematikai tudományok gyakorlati alkalmazását.

A középkori ember pogány volt és keresztény, szerzetes és mérnök, hagyományok örököse és merész újító egy személyben. A városok szabad lakói vetélkedtek egymással a természet erőinek racionális felhasználásában és a technológiai eljárások javításában.

A VIII-IX. század óta egyre jobban felhasználják a víz erejét. A vízikereket már az ókorban ismerték, az akkori gazdasági viszonyok közepette azonban nem játszott lényeges szerepet. A középkorban hihetetlenül gyors ütemben terjedt a felhasználása. A XI. század végén Angliában már több mint 5000 vízimalmot számláltak. Ugyanebben a században Franciaország Aube kerületében 14, a XII. században 60-nál több, a XIII. században pedig kb. 200 vízimalomról tudunk. Gabona-, olaj-, kallómalmok egyaránt vízi erővel működtek. Említettük, hogy a földbirtokosok összetörették a kéziőrlőket, hogy vízimalmuk használatára késztessék a lakosságot. Sok helyütt eltiltották a kézzel vagy lábbal kallózást is.

A XIV-XV. században a felülcsapós vízikerék is elterjed, s ekkor gátakat, zsilipeket építenek a malmok számára. A vízimalom már a termelőerők bizonyos koncentrációját jelentette a kézimalommal

szemben, s ez összefüggött az újfajta lószerszámmal, a szállítás lehetőségeinek javításával is.

A bányákban víztelenítésnél, felvonásnál is alkalmazni kezdték a vízi erőt. Az így hajtott víziemelők és -felvonók sokkal nagyobb teljesítményűek voltak, mint az emberi vagy állati erővel hajtottak, s így sokkal mélyebbre lehetett fúrni a tárnákat, mint régebben.

A XI. században kezd elterjedni a szélmalom is, a Keleten használttól eltérő formában, vízszintes tengellyel. Eleinte ezeket úgy építették, hogy szárnyai nem voltak elforgathatok, hanem a vidéken leggyakoribb széliránnyal szemben helyezkedtek el. Később a szárnyakat a szél irányában forgatható bakállványhoz erősítették. A

XV. században megtalálták a módját, hogy a tetőzet, amelyre a szélkereket erősítették, a megfelelő irányba helyezkedjék el.

Így a középkor egyre inkább az állat, a víz, a szél erejére támaszkodott az emberi izomerő helyett, s ez egészen újjáalakította a civilizációt. Felmerült az a probléma, hogy a forgómozgást egyenes vonalúvá kell átalakítani. Ehhez különböző újfajta szerkezetek váltak szükségessé. Sokan foglalkoztak ezekkel a kérdésekkel, szerzetesek, papok, mesteremberek; számtalan találmány született.

Az egyenes vonalú mozgásnak körmozgássá alakítása s ennek fordítottja, a forgómozgásnak lábhajtásos kapcsolása óriási jelentőségű, tetemesen növeli a munka termelékenységét, kevesebb munkaerőt tesz szükségessé.

Valószínűleg a fűrészmalomnál sikerült először a körmozgást egyenes vonalú mozgássá átalakítani. Villard de Honnecourt-nál (1230 körül) már megtaláljuk ennek ábrázolását.

A lábhajtás összekapcsolását a forgómozgással megelőzte a fogantyús forgatás vagy az íjhúrral való hajtás, ez azonban nem biztosított egyenletes forgást, s az előbbinél a forgatáshoz még külön munkaerőre is volt szükség.

A lábító Kínából került Európába, mint a szövőszék része. A XIII. században már alkalmazzák orgonafújtatóhoz, kovácsfújtatóhoz is.

Az esztergapadnál a fent rugalmas faléchez rögzített hajtózsineget lábítóval mozgatták. Így szakaszosan működött, de a mester mindkét keze szabad volt. A XV. század elején már kétségtelenül ismerték a fogantyúval hajtott, lendkerekes esztergapadot, Leonardo da Vinci pedig 1485 körül már csuklóval ellátott, hajtórudas, lábítóval

folyamatos mozgásban tartható esztergapadot ábrázol, de ez nem volt
használatban. A fémesztergályozás továbbra is kézi hajtású volt, így két
munkaerő kellett egy esztergapadhoz.

Igen jelentős változások mentek végbe a vasiparban. Itt is alkalmazták a víz erejét. 1179-ben Németalföldön már víz mozgatja egy
kohó fújtatóját és csakhamar másutt is ezt látjuk. A vízi erővel működő
fújtató magasabb, nagyobb kohók építését s magasabb hőmérséklet
elérését tette lehetővé. A XIII. században már 5 m magas kohókat
építettek, amelyek naponta 750 kg öntöttvasat termeltek, Így lehetővé
vált a vasolvasztás, nyersvasat tudtak készíteni. A folyók mentén

nagyolvasztókat építettek. Az első ilyenről a XIV. század végéről van adatunk. Valószínűleg már korábban, 1200 körül alkalmazták a vízi erővel mozgatott érczúzót és nehéz kovácsolókalapácsot. A kohókban és kovácsműhelyekben faszén mellett kőszenet is használtak; a fennmaradt adatok szerint már 1240 körül megkezdték ezt; de a kőszén az egész középkoron át nem vált a faszén versenytársává.

A vízikerékkel mozgatott nyeles kalapácsok jobban kidolgozták a vasat, ezért javult az acél és a kovácsolt vas minősége.

A vas feldolgozásának fontos ága e korban a dróthúzás. A vasból 5 mm vastagságú darabokat formáltak, s érdes fogóval keresztülhúzták a már az ókorban is ismert dróthúzó szerszámon. A munka menete közben a drótot több ízben izzították, 2-3 mm átmérőjűre nyújtották; majd a kívánt átmérőnek megfelelő nyílású acéllemezen keresztülhúzták, és utána feltekercselték. A drót-húzó hintán ült; így nagyobb erővel tudott dolgozni. De a XIV. századtól kezdve már itt is a vízi erőt alkalmazták. Az így előállított acéldrótból készítették a tűt; tompa végét felmetszették, azután újra összelapították; így alakult ki a fűzőlyuk. Nürnbergben már 1363-ban céhet alkottak a tűkészítők.

A fémek feldolgozása szoros kapcsolatban áll a haditechnika előrehaladásával. A lőpor, a lőfegyverek alkalmazása nagy lendületet adott az európai vasipar fejlődésének.

Gyúlékony keverékeket háborús célokra már egész korán felhasználtak, Európában Kr. e. 500 körül, Kínában a Kr. e. X. században, sőt valószínűleg még korábban. Hosszú századokon át nagy szerepet játszott a nevezetes görögtűz, amelynek pontos

összetételét
nem ismerjük, de bizonyos, hogy legfőbb alkotórésze a nafta volt. Hogy
a kínai gyakorlat hatott-e Európára, azt nem tudjuk megállapítani, az
azonban kétségtelen, hogy 1300 körül salétromból, kénből és faszénből
keveréket készítettek tüzérségi célokra. A salétrom előállítása e korban
igen nagy nehézségekkel járt. Rendszerint istállók, disznóólak talajából
vonták ki főzéssel. Az említett három anyag keverése nehéz és
veszélyes volt, mert nemegyszer robbanással járt.

Hogy mikor készítettek először ágyúkat, azt nem tudjuk. A XIV.
század közepe táján – úgy látszik – már eléggé elterjedt, noha egészen a
XV. század végéig nem szorította ki teljesen az ókortól öröklött
hadigépeket. A XIV. század végén az angol király a londoni Towert

már 600 fontos ágyúcsövekkel látja el. Kezdetben a puskaport tartalmazó ún. szelencét rézből vagy bronzból készítették, a csövet fadongákból, amelyeket vasgyűrűk fogtak össze. Mivel ez a cső nem volt elég erős, a fadongákat idővel kovácsoltvas rudakkal cserélték fel, s igyekeztek minél nagyobb kaliberű ágyúkat előállítani. Később mindinkább áttértek a csövek öntésére, eleinte bronzból, majd vasból. Ezeket még belül ki is fúrták.

Eleinte az ágyú valószínűleg nyilakat lőtt ki, később kőgolyókat, a XV. század végén pedig már általában vasgolyókat. A golyókhoz előbb agyagból és homokból gyártott formát használnak; majd a bronzból, később az öntöttvasból készített kokillákat alkalmazzák.

A XIV. század második felében már nemcsak ágyúkat, hanem puskákat is gyártanak. A puskák kovácsoltvas csövét egyenes faagyra erősítették. A cső hátulsó végén helyezték el a gyújtólyukat, itt gyújtották meg kanóccal a csőbe, a golyó mögé helyezett puskaport. A gyalogos lövészek többnyire a földbe szúrt villás állványra helyezték a puskát, s úgy lőttek. De már a XV. század első negyedében megjelennek a kígyós kanóctartóval ellátott, majd pedig a sárkányos, kakasos puskák: a ravasz megnyomására az égő kanócot tartó sárkány vagy kakas lecsapódott, s az égő kanóc a gyújtólyukba került.

Üvegkészítés az ókor óta folyt Európában. Hrabanus Maurus a XI. században ábrázol egy üvegolvasztó kemencét. Különösen nagy hírnévre tesz szert a XI. században a velencei, muranói üveg. A XIII-XIV. században már Európa más területein is hallunk üvegkészítő műhelyekről, de ezek finomabb árukat nem állítanak elő.

Az üvegipar fejlettségére vallanak a székesegyházak színes

üvegablakai. E korban találják fel a szemüveget is. Egy arab tudós már 1000 körül említi. Roger Bacon és más XIII. századi írások is beszélnek az olvasást megkönnyítő lencsékről. 1316-ban a pápai udvar elszámolásában szerepel egy keretes szemüveg. Petrarca és a XIV. századi orvosi könyvek is írnak szemüvegekről, nemrégiben pedig egy kolostornál az ásatások ebből az időből származó hársfa keretes, síkdomború üveges okulárét hoztak felszínre. A szemüvegkészítés központjai: Velence és Brabant.

A szövőipar óriási léptekkel haladt előre. Igaz, hogy a len feldolgozásában csak egyetlen technikai újítás született a XIV.

században: a lenkártoló, amely a szár fás részeit fadarabok között összetörte. A gyapjúiparban azonban annál nagyobb arányú a fejlődés. A gyapjúnak már a fonás előtt több műveleten kellett keresztülmennie. A fésülést vagy kártolást eredetileg bogáncsfejekkel végezték, de a XIII. századtól kezdve a franciák hajkeféhez hasonló drótfogú deszkalapokat használtak erre. A kéziszövők ma is ezekkel kártolnak, kézzel csapkodva a gyapjút hol az egyikhez, hol a másikhoz. A kártolás helyett néha fésülték a gyapjút, ez is ősi módszer volt, a XII. században egész Európában ismerték. A fésűk fémfogait átmelegítették, hogy jobban csússzanak az anyagban. A fésűt tuskóra erősítették, s a gyapjút hosszú húzásokkal átvonták rajta, ilyen módon elválasztva a hosszú szálakat a rövidektől. A kártoláshoz hasonló módszer volt a gyapjú szétválasztása zsinór vibráltatásával. Valószínűleg ez is középkori találmány.

A szövőiparban a középkori Európában három nagy találmány született: a rokka, a függőleges keretű szövőszék és a kallómalom. A fogantyús kézi fonókerék a XIII. században jelenik meg Itáliában. Ezzel eleinte vagy csak fonni, vagy csak orsózni lehetett. A folyamatosan dolgozó rokkát csak a XV. század végén kezdték használni.

A rokkánál a kereket a jobb kéz hajtotta; a kereket az orsóval szíj és csiga (tárcsa) kötötte össze. Az orsó fordulásakor a fonalat a bal kéz húzta el. Ha a kar teljesen ki volt nyújtva, az orsó néhány fordulatot tett.

A XV. század körül lehetővé vált (a szárnyasorsó segítségével), hogy egyszerre fonjanak és orsózzanak.

A szövéshez a XI. századig kizárólag függőleges keretű szövőszéket használtak. Ennél a takács pedállal emeli és süllyeszti a nyüstöket, miközben ide-oda mozgatja a vetél őket. A fésű, amellyel a vetülékfonalakat szorosra húzták, a keretről függött alá röpítőlécen. A lábítós szövőszéket a XI. században vezetik be. A szövés így sokkal termelékenyebb, de nagyobb erőt igényel, s ezért a szövéssel ettől kezdve főleg férfiak foglalkoznak, mesterségszerűen.

A posztó kallózásánál a középkorban új találmány az emberi lábbal taposás helyett a nagy kölyűk használata. A kerékre erősített kölyűket a víz hajtotta. A munka így könnyebb lett és meggyorsult. A XV. században egy kallómalom Angliában egyszerre három 12x2 yardos posztódarabot kezelt. A kallómalom elterjedése alapos változást hozott

a gyapjúiparban, mert a kallómalmok s így a gyapjúipari központok olyan környéken helyezkedtek el, ahol gyors folyású víz állt rendelkezésre. A kallómalmot először a XI. századi Franciaország egyik oklevele említi, Angliában csak a XII. század végén akadunk két ilyen készülék nyomára. A XIII. században azonban már általánosan elterjedt. A kallózott anyagot kereten szárították. A készítés többi mozzanata: bolyhozás, préselés stb. többnyire a régi idők óta hagyományos utakat követi.

Pamutszöveteket Európában először a Pireneusi-félsziget mór lakosai készítettek, tőlük terjedt tovább a XII. századtól kezdve. A nyersanyag túlnyomó része Szíriából, Egyiptomból, Ciprusról származott, Európában csak Itáliában termeltek gyapotot.

Selymet a II. század óta szőttek Európában, de kizárólag a Távol-Keletről behozott nyersanyagból. Noha Justinianus alatt már kísérleteztek nyersselyem előállításával, csak a XII. században honosodott meg a selyemhernyó-tenyésztés a Pireneusi-félszigeten és Itáliában. A selyem feldolgozása elsősorban az olasz városokban folyt. A selyemfonalat fonás és szövés között sodorni kellett -néha több szálat –, hogy kellő vastagságú legyen. Ezt a műveletet Itáliában már a XIII. század végén selyemcérnázó gépek végezték, alulcsapó vízikerékkel. Ezeknek titkát gondosan őrizték, csupán egy XVI. századi vázlatból tudjuk, hogy szilárd faváz tartotta az orsók sorát, s a felettük levő tekercselőket a malom vízikereke forgatta.

A gyapjút az olcsóbb anyagoknál nem festették, a drágábbaknál vagy

a fonalat, vagy – gyakrabban – a kész szövetet színezték. A textil feldolgozásánál a XIII. századtól a legfontosabb ásványi anyag a timsó, amelyet a Közel-Keletről importáltak. A XV. századtól azonban már Itália bányái látták el Európát. A festőanyagok közül a legismertebb az indigó, amelyet Indiából hoztak, s az ennél kisebb értékű európai indigó: a csülleng.

Míg a textiliparban nagyszabású a fejlődés, a bőriparban és ezen belül a cipőkészítésben szinte alig látunk újítást. A varrórámát csak a XV. században használják, cipősarkot 1600 előtt nem alkalmaznak.

Az építészet terén is hatalmas arányú a fejlődés. 1000 körül kibontakozik a római hagyományokon alapuló ún. román stílus, elsősorban azokon a területeken, ahol az antik hagyományok még

elevenek: Itália északi részén és Franciaországban. Innen terjedt át Németországba, Oroszországba stb. Templomok, várak egyaránt ebben a stílusban épülnek. A román templom többnyire háromhajós. A kereszthház és az apszis között négyzetes alaprajzú kórust építenek; ennek keleti oldalához csatlakozik az apszis. A kórus 3-4 lépcsőfokkal magasabb, mint a főhajó, sőt ha altemplom is van, a szintkülönbség még nagyobb. A középhajó felső falát oszlopokon vagy pilléreken nyugvó ívsorok tartják. A különböző karzatok közül a nyugati bejárat fölötti a templom kegyuráé és annak családjáé.

A tetőzet dongaboltozatos. A dongaboltozatnak, amely leggyakrabban félkörív alakú, különböző formáit ismerték: a hosszirányút, amely két párhuzamos falat tetőzött be félhenger formájában, a keresztirányút vagy harántdongát, amely a nézőre merőlegesen álló párhuzamos falakat boltozza be, s a keresztboltozatot, a két dongaboltozat derékszögű kereszteződését. Később felemelték a boltozat középpontját, ún. román keresztboltozatot alkalmaztak.

Az épületek külseje is szépül, gazdagodik. A homlokzatot tagolják, tornyokat emelnek. A bejáratok kereteit dús, fantázia szülte faragványokkal díszítik, amelyek a középkori ember egész világát megörökítik: bibliai, jelenetek, angyalok, ördögök, az évszakok munkái, állatok, növények stb. mind ott láthatók a templomok bejáratain, oszlopain.

A vastag, alacsony falak, a saroktornyok védelmi jelleget adnak a román templomnak. A falakat csak kevés és kis ablak bontja meg, az ablakkávákat tölcsérszerűen vágják a falba, s föléje teherhárító ívet emelnek. Gyakoriak az ikerablakok, amelyek között kisebb oszlopok

állnak. A falakat rendszerint szabályos négyszög alakúra faragott kövek
alkotják. A román templom a biztonság helye, Isten erődítménye a
gonosz hatalmak ellen, magában foglalja az Isten, a szentség mellett a
halott elődöket, rokonokat is.

A XII. században az építészet fejlődése újabb szakaszba lép.
Kialakul az ún. gótikus stílus. Normandiából indul ki, Burgundiában
folytatódik. 1140 körül a Párizs melletti Saint-Denis-apátság kórusát
Suger apát már az új irány szerint építteti. A XII. század végén eljut
Angliába, a következő században Németországba is. Itáliában sohasem
honosodott meg igazán. A gótikában új technika és új művészi érzék lép

szoros kapcsolatba egy olyan vallásos életfelfogással, amely Isten legfontosabb tulajdonságait a világosságban, mértékben, számban látja.
Az új irányzat követői az Istent a világ nagy építőmesterének, geométerének tekintik.

A gótika egyetlen eleme sem új, sok benne a keleti (örmény, arab) elem. Az alkalmazott geometria művészete ez. Már csak egyes részeket építenek gondosan kifaragott kövekből, többnyire csak ún. terméskő falat emelnek, ennek kövei nincsenek gondosan kidolgozva; gyakori a téglával vegyesen rakott fal, amelyet bevakolnak, s ráfestik a kváderek utánzatát, vagy az ún. sgrafitto* *(* Díszítő eljárás, amelynél a rajzot egy világosabb vakolatrétegbe karcolják, így előtűnik a sötétebb alap)* technikát alkalmazzák díszítésül.

A támaszok karcsúbbak, így a főtér nem válik el oly mértékben a mellékterektől, mint a román épületeknél. A román félkörívet felváltja a csúcsív, amely a boltozat terhét meredekebben vezeti le, így csökken a boltozat oldalnyomása, könnyebbé lehet tenni a falszerkezetet, karcsúbbakká a terhet tartó pilléreket. A boltozat oldalirányban, kifelé ható nyomását a támívek és támpillérek ellensúlyozzák, továbbá belső bordák, amelyek a keresztboltozatok élei mentén épülnek. A falak nem hordják a boltozat terhét. Nagy, kőcsipkés ablakok szakíthatják meg a falfelületeket, ezekbe csodálatos szépségű tarka üvegablakokat illesztenek.

A gót templom már nem Isten vára, hanem égi város, a paradicsom víziója; falai szinte lebegnek, tetőzete a magasba tör, kapuiban

bámulatos művészettel kifaragott szentek, evangéliumi történetek fogadják a hívőt, s ezekkel szorosan összekapcsolódva a világtörténet, az utolsó ítélet, a megváltás, a paradicsom és a pokol képei. Benn, a román templom félhomályával ellentétben, fény árad a hívőkre, a csodálatos színekben ragyogó „szent ablakokon” át egyenletesen beömlő fény. A gótikus katedrális építői és építtetői Istent az örök értelemmel, a világossággal azonosítják, s nem akarják rémíteni a híveket semmi démonival; szelídséggel akarnak hatni, harmóniával, fénnyel.

Az építkezés módja nem sokban változott az ókor óta. A rabszolgák helyett azonban napszámosok vagy robotoló jobbágyok dolgoztak, néhol pedig a hívők a papság buzdítására önként vállalták ezt a munkát.

A templomépítés időnként tartományok, országok közügyévé válik.
Radulf Glaber, a XI. századi franciaországi krónikás leírja, hogy az
egész világon, de különösen Itáliában és Galliában (Franciaországban)
sok templomot építenek vagy restaurálnak, minden keresztény nép
verseng a többivel ebben a kegyes törekvésben. A világ „mindenütt a
templomok fehér ruháját ölti fel”. A XII. században élő Haimon
normandiai apát részletesen, lelkes szavakkal szól erről a nagyarányú
mozgalomról: „Ki látta valaha is, ki hallotta az egész elmúlt időben,
hogy királyok, hercegek, a világ gazdagjai, nemes születésű férfiak és
nők kantárt vessenek gőgös nyakukra, és állatok módjára szekereket
húzzanak, amelyek borral, gabonával, olajjal, mésszel, gerendákkal és
más, az élet fenntartásához vagy a templomépítéshez szükséges
dolgokkal vannak megterhelve?” Némi túlzással azt állítja, hogy
sokszor ezer ember is húzza a terhet. De a résztvevők nagy száma
ellenére mély csendben haladnak. Ha megállnak pihenni, nem hallatszik
más, mint bűnvallomások és könyörgések az Úrhoz bűnbocsánatért.
Nincs viszály, megbocsátanak ellenségeiknek, elengedik az
adósságokat. Ha valaki nem teszi ezt, elkergetik, és adományát ledobják
a szekérről. A szállítás munkája gyorsan megy, a jámbor, lelkes tömeg
nem ismer akadályt, hegyeken, folyókon sebesen vontatja át a
megrakott szekereket, vagy hátán viszi át a terhet. Öregek, fiatalok,
gyermekek, nők, férfiak, a világ nagyjai és szegényei, városok, várak,
falvak lakói egyaránt részt vesznek a nagy munkában.

Egy-egy nagy székesegyház építéséhez vagy ilyen tömegmegmozdulásra volt szükség, vagy hatalmas, nagy vagyonú urak támogatására. A remek gótikus székesegyházak igen nagy költséggel, évtizedekig épültek. Például a Vale Royal cisztercita apátság építéséhez 8 km távolságból szállítottak 3500 tonna követ.

A nehéz kövek, gerendák emelésére taposómalmos emelőszerkezeteket, darukat, felvonókat használtak, emellett továbbra is alkalmazták a rámpát. Az építési módokról, szerkezetekről számos festmény és rajz maradt fenn. Különösen értékes a XIII. századi Villard de Honnecourt vázlatkönyve, a kor építészeti fejlettségének egyik eleven tanúbizonysága.

Az építőmesternek nemcsak mérnöki tudással kellett rendelkeznie, hanem értenie kellett a kőfaragáshoz, az ácsmesterséghez, a festéshez

is. Nem specializálta magát kizárólag egyfajta építkezésre, templomot, várat, kolostort, hidat, csatornát stb. egyaránt tervezett és épített.
Csatornát és öntözőberendezést elsősorban a Pireneusi-félszigeten, Németalföldön, Lombardiában építettek nagy számban. Néhol vízvezetéket is készítettek, facsövekkel. De Párizsban már a XII. században ólomcsöveket alkalmaztak. Az első vízi erővel hajtott vízemelő szerkezet a XV. században jelenik meg.

Kezdetben a kolostorok szerzeteseinek egy-egy csoportja vezette az építkezést, végezte a mérnöki, kőfaragó stb. munkát. Később ez a mesterség is elvilágiasodott. Az építők testvériségekbe tömörültek (német területen: Bauhütte). Ilyenek először Angliában jöttek létre; a yorki már 926-ban szilárd szervezetet öltött. A XI. században Németalföldön és Németországban is működtek hasonlók, legalábbis erre vall az a történet, amely szerint egy utrechti polgár 1099-ben megölte a püspököt, mert a főpap kicsalta a polgár fiától az épületalapozás titkát. A „kőműves egyesülés”-ben mesterek és legények, iparosok és művészek egyesültek tartósan, a hosszú ideig, sokszor évtizedekig tartó nagy építkezések elvégzésére. A tagok egymáshoz és az építőmesterhez, valamint az építtető úrhoz fűződő viszonyát pontos szabályok határoztak meg. Minden belépőnek esküt kellett tennie, hogy a mesterség különleges technikai ismereteit titokban tartja. A mester volt a technika terén a legfőbb hatóság, s ő bíráskodott a szabadon választott esküdtekkel együtt a tagok ügyeiben. Nemcsak a munka minőségére felügyeltek, hanem a tagok erkölcseire is. Az egyesületek jó kapcsolatban álltak egymással, s így kezük igen

messzire elért. A német birodalomban különösen nagy tekintélynek örvendett a strassburgi Bauhütte, amely a nagy építőmester, Erwin von Steinbach vezetése alatt jött létre. Erwint óriási tisztelet övezte, a németek az építők nagymesterének tekintették. A nagy építkezéseknél a mester választotta ki a közreműködő kőfaragókat, festőket, megszabta az iparosok, munkások számát. A tagok bizonyos titkos „szavak, köszöntés és kézfogás” útján ismertek egymásra. Lassanként egészen sajátos szertartásokat, szimbolikát alakítottak ki, ezeket éppúgy titkolták, mint az építkezés módszereit. 1459-ben már írásba foglalták a valamennyi német Bauhüttét egységbe foglaló szövetség alapszabályait is. Ezeknek az építőszövetségeknek a hagyományai, szokásai a későbbi

századokban jelentős szerepet játszottak a szabadkőművesség kifejlődésében.

Az ősidők óta oly fontos fazekasság terén a Kelet szinte az egész középkoron át a Nyugat felett állott. A korai középkorban Európa egyes részeiben feledésbe ment a fazekaskorong, a X. században azonban már mindenütt újra használják. De most már nem két ember kell hozzá – egy, aki hajtja és egy, aki az agyagot formálja –, hanem egy: a fazekas lábbal hajtja a korongot, s mindkét kezét tudja használni.

Itáliában a római kor óta elevenen élt a téglaégetés tradíciója, de Európa többi részében csak a XI. századtól terjedt el. A tégla a kőben szegény európai területek fő építőanyaga. Meglehetősen olcsó volt. 1400 körül egy angliai (Hull) műhely négy embere évente kb. 100 000 téglát készített; ez a négy ember termelte, ásta ki a megfelelő nyersanyagot, dagasztotta az agyagot, formálta a téglákat, s égette ki négyszögletes kemencében. A XIV. században megjelenik az Európában készült fajansz vagy majolika.

Papirost Európában először az arabok készítettek a XII. századtól kezdve. A következő századokban már vízzel hajtott papírmalmokat építettek, valószínűleg elsősorban a Pireneusi-félszigeten, majd Itáliában. A XIV. században már Franciaországban (1338) és Németországban is (1389) találunk ilyen üzemeket.

A papírt növényi rostokból gyártották; keretes szitán formálták.

A könyvkötés igen magas művészi színvonalon folyt, de roppant időrabló munka volt. A könyvek sarkát nemegyszer aranylemezekkel borították. Az aranylemez készítése a középkori iparosok nagy

ügyességét bizonyította.

Nagy a változás a hajózás terén is.

A korai középkorban a legjobb hajókat a vikingek építették. Ezek magas orrú, oldalkormányos alkotmányok, amelyeknél a deszkázatot vasszögekkel erősítették a bordákhoz. Evezők hajtották, de volt vitorlájuk is. A Gokstadnál igen jó állapotban fellelt IX. századi viking hajó 23,4 m hosszú, 5,5 m széles, kb. 50 ember fért rá s az ezeknek szükséges élelem.

A XI. században megjelenik a viking hajó tökéletesített változata, a normann hajó. A nevezetes bayeux-i szőnyeg, amely a XI. században

készült, és Hódító Vilmos angliai győzelmét örökíti meg, ilyen járművet is ábrázol. A szőnyegen látható egyik hajóról pl. megállapítható, hogy hossza (hozzávetőlegesen) 20 m, szélessége ennek negyede, merülése kb. 30 cm, vízkiszorítása 38 tonna, teherbírása 22 tonna. Kb. 30-50 embert bírt el, és 14 lovat. Vitorlája kb. 60 m2 terjedelmű volt.

A Földközi-tengeren sokáig őrizték az ókori hajózás hagyományait. Az ókori gályákhoz hasonló járműveket építettek, amelyeket evezősök hajtottak. Nagyobb egységeken 25 evezőspad mindegyikén 3-3 ember forgatta az evezőt. Csupán kereskedelmi hajóknál alkalmaztak vitorlát, a háromszögű, ún. latin vitorlát. A hajó farán levő kormányzó evezőlapátot egy ember tartotta. De ezzel csak nyugodt tengeren lehetett kormányozni. Télen nem közlekedtek a tengeren, nyáron is csak a part mentén, mert sem térképek, sem pontos műszerek nem álltak a hajósok rendelkezésére. A X. század óta használják ugyan az astrolabiumot, de ez egyáltalán nem zárja ki a nagy tévedéseket. (Ez a műszer sík körlap, a csillagok magasságának és az időnek a megállapítására szolgált, és hasonlított az ún. sphaera armillarishoz. Egy forgatható kör az egyenlítőt ábrázolja, egy másik kör a meridiánt helyettesíti.)

A XIII. század elején már egyre többen emlegetik a mágnestűt, de valószínűleg már előbb, a XII. században is használták. Ennek primitív formája: a mágnestűt szalmaszálon vízzel teli tálba helyezik. Később, valószínűleg a XIV. század első éveiben tökéletesítik: tengelyre helyezik a tűt, átlátszó tetejű tokba zárják, fokbeosztással és irányzó

vonalzóval látják el; így jön létre az iránytű, a kompasz.

A XIII. században az evezőlapátos kormányt felváltja a tengely körül forgatható kormánylapát, amelyet a hajó farán helyeztek el. Ez az oldalszéllel való hajózásnál fel tudta venni az oldalnyomást, amely a vitorláról a kormánylapátra nehezedik.

Ettől kezdve egyre jobban növelték a vitorlák számát és nagyságát, és egyre hatalmasabb hajókat építettek.

Az Északi-tengeren a XIII. században leginkább a kogg (evezőkkel ellátott, magas fedélzetű vitorlás hajó) közlekedett. A Földközi-tengeren ez nem terjedt el, de a 35-45 m hosszú evezős gályákat egyre több árboccal és vitorlával látták el. A XV. században itt is vitorlás hajókat

kezdenek használni, az ún. karavellákat. Ezek kb. 400 tonnásak, 17-23 m hosszúak, 5-7 m szélesek, vízkiszorításuk 100-250 t. Három-négy árboccal, keresztvitorlával vagy latin vitorlával látták el. 40-90 embert tudott szállítani. E kitűnő hajótípussal s az új műszerekkel és térképekkel már a nyílt tengerre is kimerészkedtek, s a XV. század végén megkezdődtek a nagy földrajzi felfedezések.

E korban minden hajó fedett; számos kajütöt, kamrát találunk rajtuk. A matrózok szállását mindig a jármű elején helyezték el. Igen zsúfoltan lakhattak, hiszen a keresztes hadjáratok idején a tekintélyes összeget fizető lovagoknál is két emberre 1,82 m hosszú és 0,65 m széles hely jutott; a matrózok nyilván nem háltak ilyen „kényelmesen". A középkori tengeri utazásokról szóló leírások hajótörés, hajótűz, kalózok, vihar, zátonyra futás stb. mellett arról is panaszkodnak, hogy poshadt az ivóvíz, romlott és szűkös az élelem, sok a féreg, a patkány, a piszok. Az utasok tengeribetegségben, székrekedésben vagy hasmenésben szenvednek, s emellett még tűrniük kell a matrózok rosszindulatát, gúnyolódását is.

A kereszteseket szállító hajókon rendszerint istállók is voltak. A lovak tartóhevedereken függtek úgy, hogy lábuk éppen csak érintette a padlót.

Az idő mérésére az ókorban a nap- és vízórát, a középkorban a homokórát is ismerik. Ez utóbbi valószínűleg a középkor találmánya. Néhol az imát használták időmérőnek, pl. egy Miatyánknyi idő stb.

Másutt a gyertya égési idejéhez igazodtak. A súllyal hajtott fogaskerekes órát már az ókorban is ismerték, de a középkorban valószínűleg csak a XIII. század elején készítettek ilyeneket, nagyméretekben, harangjátékkal, mozgó alakokkal, kalapácsos ütővel templomtornyok számára. Különösen érdekes a strassburgi dóm órája, amely 1352 -1354-ben készült; 12 m magas, 4 m széles volt, öröknaptárral; mutatta a csillagászati időt, a hetet, a hónapot, a változó ünnepeket, a hold állását s a negyedórákat is. Minden órában körmenet jelent meg rajta, és leborult a Szent Szűz előtt. A gyönyörű beauvais-i templom órája azonban, amely 1324-ben készült, továbbá a doveri (1328) csak ütötte az órákat, de nem mutatta.

A XIV. század közepén megjelent Itáliában és Németországban a
fólióval (fogaskerekes egyensúlyozó rúd) ellátott kerekes óra.

E század végén óralapot, s száz év múlva már rugós órákat is készítenek. A párizsi Palais de Justice óráját 1370-ben állította elő
Heinrich von Wick. Ez csodálatos remekmű, pontosnak azonban nem
mondható, néha teljes félóra az eltérés. Lassanként templomokon kívül
is állítanak fel órákat. Készítésükben Nürnberg városa vív ki magának
kiemelkedő helyet. Itt találták fel valószínűleg a zsebórát is 1500 táján,
állítólag Peter Henlein mester.

Az óra elterjedésével a XIV. század második felétől kezdve vagy 12,
vagy 24 egyenlő részre osztották a napot, de néhol a nappalt nyáron 16,
télen 8 részre osztották, s ennek megfelelően rövidebbek vagy
hosszabbak voltak az éjszakák.

Az óraszerkezet fejlődése nagy lendületet adott a technika többi
ágában is a haladásnak.

A kémiában is jelentős újítások születtek, így például a
festékkészítés és az alkohol előállítása terén.

Villard de Honnecourt és egyes kortársai foglalkoznak az
örökmozgó, a perpetuum mobile gondolatával, utánozni kívánják az
égitestek örökös mozgását.

S még korábban, a XI. században Oliver malmesburyi szerzetes, több
matematikával és asztrológiával foglalkozó mű szerzője, ifjúkorában
repüléssel is kísérletezett. A feljegyzések szerint tollakkal borította be
kezét, lábát, egy magas toronyba ment, s a szélre bízta magát. Repült is
vagy kétszáz métert vagy talán még többet is, de utána lezuhant, és

egész életére megbénult a lába.

Roger Bacon (1214-1294), a kor nagy tudósa ugyancsak foglalkozott – többek között – a repülés problémájával. Opus maius című művében így ír: „…Lehet olyan készüléket szerkeszteni, amely evező nélkül úszik, úgyhogy a legnagyobb tengeri és folyami hajókat egy ember erejével lehet mozgásba hozni, s ugyanakkor nagyobb sebességgel mozognak, mintha tele volnának evezővel. Pontosan ugyanígy lehet készíteni mindenféle húzóerő nélküli kocsit, amely elképzelhetetlen sebességgel tud szaladni; repülő masinákat, amelyekbe beleülve az ember szárnyakat hozhat mozgásba, s ezek a madarakhoz hasonlóan a levegőben csapkodnak…”

A XV. század látta az említetteken kívül a könyvnyomtatás megszületését is, továbbá a forgattyú összekapcsolását hajtórúddal stb.

Mind e nagy jelentőségű technikai találmányok is azt bizonyítják, hogy az ún. „sötét középkor” egyáltalán nem volt sötét, hogy nagy lépést jelentett előre az emberiség történetében. S nemcsak az a jelentős, hogy ezek a találmányok megszülettek, hanem az is, sőt talán elsősorban az, hogy ezeket s az ókor nagy technikai találmányait is széles körben alkalmazták. Éppen ez mutatja elsősorban a középkor fölényét az előző korokhoz képest.

A városi iparosok egyes helyeken, például Itáliában már a X. században céhekbe tömörülnek, de Franciaországban még a XI. században is ritkaság az ilyen egyesülés; az első céhlevelek a legtöbb francia helyen a XII. századból származnak. Németországban és Angliában pedig még későbbiek a céhek első feljegyzései. De az egyes országokon belül is a különböző városokban más-más időben fejlődtek ki ezek az egyesülések.

Eleinte csak kevés céh jön létre egy-egy városban; később azonban az iparágakon belül differenciálódás megy végbe, s a céhek szétválnak, újabbak és újabbak keletkeznek; a XIV-XV. században már egyes helységekben néhány tucatnyi működik, ami persze nemegyszer súrlódásokra, vitákra is okot ad. A céhszabályzat, amely a korai időszakban igen rövid és egyszerű, az idők folyamán terjedelmessé s egyre komplikáltabbá válik: minden körülményt – sokszor a legjelentéktelenebbet is – írásba foglalnak, pontosan szabályoznak.

A szabályzatokban, különösen a régebbiekben, igen nagy helyet foglalnak el a vallási előírások. Szinte úgy tűnik, hogy a mesterek

vallási célokra egyesültek, lelki üdvösségük elérésére. Mindegyik céhnek van patrónusa, rendszerint egy olyan szent, akinek legendája arra mutat, hogy életében valamilyen iparral foglalkozott, Így például a francia ötvösök pártfogója Szent Eligius VII. századi püspök, aki maga is neves ötvös volt. Az ácsok többnyire Szent Józsefet tekintették védőszentjüknek, mert hisz az evangéliumok szerint maga is e nemes mesterséget űzte. A cipészek patrónusa Szent Krispin, a kovácsoké Szent Lukács vagy Szent Brandan stb.

A céh valamelyik templomban oltárt emel, fényes körmenettel ünnepli szentje neve napját, más ünnepeken is testületileg vesz részt a

miséken. A különböző járulékok, büntetések egy részét viaszban róják le, templomi világítás céljaira.

De persze a céh alapvető célja nem vallási, fő feladata a mesterség folytatásának monopolizálása, a kötelékein kívül álló iparűzők, ún. kontárok elleni harc. Ezeket üldözték, büntették. A városon belül csak a céhbe tartozó mester lehetett cipész, asztalos, szabó stb., csak ők fogadhattak el megrendelést, árulhattak boltjukban vagy a piacon. Más város céheinek tagjait ugyanolyan elbánásban részesítették, mint saját helységük kontárait.

A céhek a városi behozatal elé is akadályokat gördítettek, hogy maguknak biztosítsák a vevőket. A város körzetében élő parasztoknak megtiltották az iparűzést.

A köteléken kívüliek elleni harc mellett ez az egyesülés igyekezett elősegíteni a tagok munkáját, s akadályozni, hogy éles konkurenciaharc törjön ki köztük, egyesek meggazdagodjanak, mások elszegényedjenek.

E két fő cél érdekében a céh előírta az áruk minőségét, árát, készítésének módját, s az elöljárók felügyeltek a szabályok végrehajtására. A mesterségek ekkor még nem differenciálódtak olyan mértékben, mint később; a megrendelők, vevők szűk köre miatt a kézműves igen sokféle, egymástól erősen különböző munkákat vállalt: például az asztalosnak mindenfajta bútort, lépcsőt kellett terveznie és készítenie, az ékszerésznek a serleg, templomi edény, gyűrű, ékszer, drágakőfoglalás valamennyi csínját-bínját ismernie kellett, méghozzá igen magas fokon, valósággal iparművész módjára. Ebben az

időben
minden falusi s szinte minden városi értett a balta, bárd stb. kezeléséhez, primitív háziesközök összeeszkábálásához. A falusi és városi asszonyok szinte valamennyien szőttek-fontak. A városi kézműves csak akkor számíthatott áruja eladására, ha magasan felülmúlta minőségben a háziipar termékeit, a tanulatlan, de ügyes ezermesterek munkáját. A mester tekintélye inasai előtt éppen ezért nem is vagyonában, hanem ujjainak ügyességében, tapasztalataiban rejlik. A minőség rontását tehát egyrészt azért üldözték, mert ha a céh tagjai rossz árut szállítanak, a vevők minden tilalom ellenére kontárokhoz fordulnak, vagy maguk készítik el házilag jól-rosszul az iparcikkeket. Másrészt viszont a mesterek közötti konkurenciaharcot, az egyik tönkremenését, a másik meggazdagodását is így akarták – többek

között – kiküszöbölni. Ez utóbbi célt szolgálta a legények, inasok számának korlátozása is.

Sokszor a céh szerezte be a nyersanyagot. Rendszerint két-három mestert bízták meg ezzel; ha pedig egy mester nyersanyagot vásárolt, a szabályok szerint köteles volt annak egy részét minden nyereség nélkül átengedni társainak, amennyiben azok igényt tartottak rá.

A konkurencia megakadályozására tilos volt a reklám, kirakat, más vevőjének elcsalogatása; tilos volt továbbá más céhtag adósának árut szállítani, rendelését elfogadni stb.

A céh élén esküdtek (szindikusok) álltak és egy atyamester vagy céhmester. Ez Franciaországban néhol a „király” címet viselte. A vezetőket a mesterek gyülekezete választotta. Feladataik közé tartozott a mesterek között felmerülő konfliktusok elsimítása, más céhekkel való tárgyalás stb. A város vezetőségében ők képviselték a tagok érdekeit.

A céh katonai szerepet is betöltött. Egy-egy iparág gondjaira bízták a városfal egy részének védelmét, rendben tartását. Ha a várost támadás érte, a mesterek fegyveresen azonnal a maguk bástyájához, falához siettek, s hősiesen védték. A céh elöljárói egyszersmind katonai vezetők is. A tagok szabadidejük egy részét fegyverforgatással töltik, és időnként szabályos hadgyakorlatokat rendeznek.

Komoly gondot fordított a céh a beteg vagy baleset sújtotta mesterek megsegítésére, az iparos özvegyének, árváinak támogatására is. A céhládába különböző címeken befizetett összegek egy részét ilyen célokra, tehát jótékonykodásra fordították.

A 10-11 éves városi fiúgyereket a szülők igyekeztek valami mesterségre vagy kereskedésbe adni. Ez nem okozott gondot, ha az apának magának volt műhelye, boltja. Felvehette fiát vagy fiait inasnak, és megtaníthatta a maga szakmájára. Ha az apa nem volt kézműves vagy kalmár, vagy pedig a fiút nem a maga mesterségére akarta taníttatni, akkor alaposan körül kellett néznie, érdeklődnie, informálódnia kellett. A család aztán jól meghányta-vetette a dolgot – persze magát a gyereket a legtöbb esetben egyáltalán nem kérdezték, neki hallgatás és engedelmeskedés volt a kötelessége. Meg kellett tudni, hogy melyik céhbe, melyik mester vesz fel inast, mennyi a tanulóidő,

milyen ember a mester, milyen a felesége, családja, mennyit kell nála fizetni, mik a kilátások a gyerek számára, ha kitanulja a szakmát stb.

Mindez igen nehéz probléma volt, különösen a XV. századtól. Egyes céhekben a mester annyi inast vehetett fel, amennyit akart, de sok céhnél már kezdettől fogva csak egyet engedélyeztek, míg másutt csak később korlátozták a számot. A korlátozásnál arra hivatkoztak, hogy a kézművesnek nincs ideje többet tanítani. Ez azonban nem az igazi ok, mert hisz a mester gyermekei mindig kivételt jelentenek. A korlátozás nyilván a konkurencia csökkentését, s a mesterek közötti vagyoni különbségek kifejlődésének megakadályozását célozza, s egyszersmind elősegíti, hogy a mesterségek lehetőleg a mesterek családján belül maradjanak.

Az iparosok gyermekeinek, rokonainak nem kellett azokat az illetményeket sem leróniuk, amire más inasok kötelezve voltak.

A tanulási idő szakmák és korok szerint nagyon különböző. Franciaországban a leghosszabb a drágakőcsiszolóknál, tizenkét év; a pajzskészítőknél, a takácsoknál, az ötvösöknél és néhány más mesterségnél tíz esztendő, másoknál hat-négy év; a legrövidebb a szakácsoknál: két esztendő. Ám a hosszú időt csak a nem a családhoz tartozó, nem jómódú gyerekeknek kellett teljesen kitölteniük. A mester fiára semmiféle ilyen előírás nem volt érvényes; csak azt kívánták, hogy legalább egy kicsit értsen a mesterséghez. De a szakácsoknál még ezt sem követelték meg, csak azt írták elő, hogy tartson olyan munkaerőt,

aki jártas a szakmában. Olyan inas, aki nem a céhmester családjából származott, pénzen megrövidíthette tanulóidejét. Például a franciaországi rendelkezések szerint a posztósoknál a hétéves tanulóidőt 20 solidus lerovásával hatra lehetett csökkenteni, 60 solidussal öt évre, és aki 4 livre-t fizetett,

négy év után felszabadult. A szaracén szőnyegek készítőinél a tízéves tanoncidőt 100 solidus két esztendővel megrövidítette. Ugyanezt a szokást látjuk a többi szakmánál is. A céhek statútumaiban leszögezett tanulóidők a minimumot jelentették; a mester, ha akarta, meghosszabbíthatta.

Az inasok és legények tanulmányi ideje – mint látjuk – rendszerint jóval hosszabbra nyúlt, mint ma, részben azért, mert az inasok, de még a legények is részt vettek a házimunkában, részben pedig azért, mert a

mesterség minden csínjának-bínjának elsajátítása nem volt könnyű,
tekintve, hogy – mint fentebb mondottuk – az egyes mesterségek még
nem specializálódtak annyira, mint az újkorban, s minden mesternek
valóságos iparművésznek kellett lennie; de ezenkívül azért is nyúlt oly
hosszúra a tanulás ideje, mert a mester ilyen módon olcsó és jó
munkaerőhöz jutott. Emellett a céhek fennállásának későbbi
századaiban az is vezette a mestereket, hogy minél inkább nehezítsék a
legények mesterré emelkedését, s így lehetőleg ne növeljék a céh teljes
jogú tagjainak számát, tehát a konkurenciát.

Ahhoz, hogy valaki inast fogadhasson, legalább egy éve és egy napja
már mesternek kellett lennie. De ez önmagában még nem volt elegendő.
A céh elöljárói a szerződés megkötése előtt alaposan informálódtak:
eléggé érti-e a mesterségét? Jól megy-e a műhely? Elég okos és gazdag-
e? Tudja-e tanítani a mesterséget? Nehogy a gyermek atyja hiába
pazarolja a pénzt, a fiú meg az időt.

Az inas szülője, gyámja és a mester között szerződés szabályozta a
feltételeket. Kezdetben szóbeli volt, de tanúk előtt; később, a XV.
század végén Franciaországban már mindig írásba foglalták. Eleinte a
céh nem szabott más feltételt, csak bizonyos összeg lefizetését. A
századok folyamán azután egyre több kívánalommal léptek fel,
megszabták az inas korának alsó és felső határát, előírták, hogy
törvényes születésű, tisztességes családból való stb. legyen; mindezt
azért, hogy megnehezítsék a céhbe jutást.

Sok helyütt az inasnak, mielőtt helybe áll, ünnepélyes esküt kellett
tennie a szent ereklyére, hogy mindig tiszteletben fogja tartani a céh

statútumait.

Nagy járványok után vagy más különleges okból a rendelkezések megengedték a mestereknek, hogy korlátlan számban vegyenek fel tanoncot. Másszor meg, ha egy-egy szakmában túlságosan soknak látták egy-egy városban vagy országban a mesterek számát, erősen korlátozták a felvételeket, s felemelték a tanoncidőt.

Ha az inasnak már csak egy tanoncéve volt hátra, a mesternek jogában állt újat felvenni. A franciaországi ékszerészeknél tíz év volt a tanoncidő, de már öt év után új inast vehetett fel a mester, tehát tulajdonképpen általában nem egy, hanem két inast tarthatott. A nyergesmesterek gyermekeiken kívül két inast taníthattak, de

felvehettek egy harmadik, szegény gyermeket is, ettől nem követelhettek semmiféle illetéket.

Az inas engedelmességgel tartozott mesterének, meg kellett tennie mindazt, amit mestere parancsolt. De a céh szabályzata megkövetelte, hogy a mester úgy bánjék a tanonccal, mint saját gyermekével. Ez persze eléggé tág lehetőséget nyújtott a mester számára, mert hisz saját gyermekével is tetszése szerint bánhatott, s minthogy a testi fenyítés e korban az ifjúság nevelésének mindennapos eszköze, a kézművesek is bőségesen éltek vele. De a mesternének és a legényeknek a szabályzat tiltotta az inas verését, s a mestert is bizonyos mérsékletre intették némely céh rendelkezései. Vesszővel vagy kézzel verhette, orrba is vághatta, hogy eleredt a vére; de ha vesszővel véresre verte, felelősségre vonták, s ha halálra verte, bíróság elé állították. A szabályzat azonban többnyire írott malaszt maradt, különösen, ha a tanonc nem rendelkezett befolyásos rokonsággal. Nagyon nehéz lett volna bebizonyítania, hogy a mester túllépte a megengedett mértéket. A céhek irataiban csak néhány esetet ismerünk, mikor a mestert ilyesmiért megrótták. Így hát az inas, ha rosszul bántak vele – s ez bizony gyakran megesett –, nem fordult panaszával a céh atyamesteréhez, noha ezt a szabályzat szerint megtehette volna, sokszor nem is tudta, hogy erre joga van, de nem is látta célravezetőnek, hanem megszökött. A céh rendelkezései nem ítélték ezt meg különösen szigorúan; az a szokás

járta, hogy ha a szökött inas meghatározott időn (többnyire egy év) belül visszatért, mestere köteles volt visszafogadni, tanoncidejét azonban annyival meghosszabbította, amennyi időt távol töltött. Még ha az előírt határidő letelte után is tért vissza bűnbánóan mesteréhez, akkor is visszavette, ha közben nem fogadott más inast; ha igen, a céh gondoskodott a „megtért bűnös” számára más műhelyről. Ha azonban háromszor megszökött – s ez is előfordult nemegyszer –, nem fogadhatta többé be a céh egyetlen tagja sem. Más város mesterétől igen rossz néven vették, ha magához fogadta a szökött inast.

Ha a mester ágyban fekvő beteg lett, vagy zarándoklatra indult, vagy ha valamilyen okból bezárta műhelyét, „eladhatta” inasát az előírt tanoncidőre más mesternek, de csak akkor, ha már legalább egy évet töltött nála. Előfordult ugyanis, hogy egyes kézművesek valóságos

spekulációt folytattak: felvették az inast s a vele járó pénzt, s néhány hét múlva eladták a gyermeket, műhelyüket pedig bezárták.

Ha a mester meghalt, a tanoncszerződés megszűnt; a céh ilyenkor gondoskodott az inasról, elhelyezte egy másik mesternél.

Az inas bizony többnyire sokat szenvedett tanulóévei alatt. Segédkeznie kellett minden házimunkában, s a mesterné és a legények parancsait éppúgy teljesítenie kellett, mint a mesterét. A háznál mindenki őt rángatta, neki parancsolgatott. A koszt, amelyen élt, nemegyszer nyomorúságos volt; sokszor a műhelyben aludt, szalmán, rongyokon. Hosszú munkaidejének csak töredékét töltötte – különösen az első időkben – a mesterség fogásainak elsajátításával. Ámde azért nem eresztette búnak a fejét, ünnepnapokon együtt játszott, csintalankodott társaival, s nagy verekedésekben mérte össze erejét a latin iskola tanulóival vagy valamelyik másik céh inasaival; ott volt minden csődületnél, eseménynél, megbámulta a pellengérre állítottakat, végignézte a kivégzéseket, vesszőzéseket, ájtatos képpel, kimosakodva, ünneplőben haladt a precesszióban, de még ott is, sőt a templomban is csintalanságon, tréfán törte a fejét.

Akármilyen nehéz is volt, csak eltelt az inasidő, az ifjú felszabadult, mesterlegény lett. Felszabadulását írásba is foglalták. Egyszersmind esküt is tett, hogy a céh szabályzatát egész életében megtartja. Ha mester fia vagy jómódú család sarja volt, akkor számíthatott arra, hogy felveszik a mesterek közé, ha nem, segédnek kellett elszegődnie. A szerződés mester és legény között szinte mindig szóbeli; a

megegyezés
meghatározott időtartamra, egy évre, egy hónapra vagy pedig egy
meghatározott munka elvégzésére szólt. A legénynek előzőleg meg
kellett esküdnie, hogy szabad, azaz semmi régebbi megállapodás nem
köti. Az idegenből jött segédnek azt is bizonyítania kellett, hogy a
céhben előírt tanulóidőt leszolgálta. Tilos volt tolvajt, gyilkost segédnek
felvenni. Egyes céhekben még azt is tilos volt alkalmazni, aki szeretőt
tartott. Ha a legény asszonyt hozott magával, tanúkkal kellett igazolnia,
hogy az hites felesége. Azt is előírták, hogy este kilenckor otthon kell
lennie, sok helyütt még azt is, hogy mindig illendő ruházatban kell
mutatkoznia, munka közben is; különösen olyan mesterségeknél
követelték ezt meg, ahol a műhelybe előkelők is leereszkedtek. A
párizsi kardkészítők például nem vettek fel olyan legényt, akinek ruhája

5 solidusnál kisebb értékű. A ványolók, akiknek a műhelyében nemigen fordultak meg előkelő vevők, a XIII. században megelégedtek azzal, ha a segéd batyuja 12 dénárt ért. A legény kabát nélkül nem mehetett ki az utcára, s ha templomba, munkába vagy szállására tartott, kezében kellett vinnie neki is, a mesternek is mestersége eszközét: a kádárnak, kovácsnak a kalapácsot, bárdot, asztalosnak a szögmérőt stb. A molnárnak, ha a malomba ment, fehér kötényt és hátán zsákot kellett viselnie, a kéményseprő kezéből nem hiányozhatott a kotró.

Egyes céheknél a mester annyi segédet alkalmazhatott, amennyit akart, más céheknél viszont pontosan megszabták a felső határt.

A segéd is rendszerint a mester házánál lakott, étkezett. A fizetség maximumát a céh állapította meg, akár darab-, akár napibérről volt szó; ezt szigorúan tilos volt áthágni. A darabbér eleinte elég ritka, a XIII. századi Livre des Métiers* *(* Mesterségek könyve. Étienne Boileau műve, a párizsi céhek szabályzatainak gyűjteménye)* csak kétszer említi. A XIV. században már gyakrabban alkalmazzák, de a napibér továbbra is uralkodó marad. A bérek pontos összegéről sok helyütt hiányzanak az adatok, mert a feljegyzések a „szokásos” bérről beszélnek csak. De néhány helyen ismerjük a pontos számadatokat is. Lübeckben a céhszabályzat szerint tilos a borostyánesztergályosnak 1000 kő kifúrásáért 4 pfennignél többet fizetni. A Majna melletti Frankfurtban a borbély-, szabó- és kalapossegéd évi 2 forintot kaphat. Freiburg in Breisgauban a kötélverőlegény bére a XIV. század végén nem emelkedhetik 1-2 schilling fölé. A hamburgi halászcéhben 1375-

ben 7
márka a bérmaximum. A mestert, aki áthágta ezeket a szabályokat,
magas pénzbüntetéssel fenyegették, de a bért elfogadó legényt is. A
XV. században már nemegyszer több város azonos céhei közösen
állapítják meg a maximális bért, hogy így akadályozzák a legények ide-
oda vándorlását, Így 1457-ben húsz felső-rajnai város szabócéhei
megállapodnak: 28 évig nem szabad a segédnek a régóta hagyományos
bérnél, évi 2 fontnál többet fizetni.

A pénz, az árak és bérek roppant tarkasága következtében nehéz
megállapítani, mennyi volt a legények reális jövedelme, s milyen
arányban állt ez a többi réteg jövedelmével. A XV. század elején Reims
gazdag kereskedőinek évi jövedelme egy följegyzés szerint 1500 livre,
a jómódú iparosmestereké 200-300 livre, a céhlegényeké kb. 60 livre.

A XIV. századig még nemigen figyelhető meg – később egyre gyakoribb –, hogy a legények több évet töltenek városról városra vándorolva, s minden egyes útba ejtett városban hosszabb-rövidebb időre munkát vállalnak.

A munkaidő mester, segéd és inas számára egyaránt napkeltétől napnyugtáig tartott. Az volt a szokás, hogy őröket alkalmaztak, akik napfelkeltekor megkondították a harangokat, így adva jelt a munka megkezdésére. Munkaidő szempontjából az év voltaképpen két részre oszlott: a tavaszi-nyári időszakra, amikor hosszúak voltak a napok (ez rendszerint a böjt kezdetétől, hamvazószerdától október l-ig tartott), s a téli, rövidebb napos időszakra. Az utóbbi szakaszban rendszerint este hatkor ért véget a munka, nyáron kilenc órakor. A munkanap tehát tizennégy-tizenhat órát tartott nyáron, télen néhány órával rövidebb volt. Sok helyütt nem tettek különbséget tél és nyár között, s ha nem volt napfény, mesterséges világítást használtak. A céhszabályzatok egy része tiltja a lámpavilágnál dolgozást. Ezt a tilalmat azzal okolták meg, hogy a rossz világításnak a munka minősége látja kárát, vagy pedig azzal, hogy az éjszakai munka növeli a tűzveszélyt. Egyes céhek mestereinek viszont megengedték a lámpa melletti munkát, így például a már említett Livre des Métiers-ben szereplő százhuszonegy céh közül huszonegynek. Kölnben a fegyverkovácsok reggel öttől este kilencig kötelesek dolgozni, ugyanez az előírás a gdanski aranyműveseknél is. A

XIV. században a francia kőművesmesterek elérik, hogy valamennyiüknek megengedik az éjjeli munkát, de a segédek ellenszegülnek a munkanap meghosszabbításának, és a XIV. század végén visszaáll a régi rend.

Vasárnap és ünnepnapokon az egyház tiltotta a munkát, ezt a tilalmat azonban nem vették szigorúan. Sőt egyes mesterségek még nyitva is hagytak városonként néhány boltot. Így például a párizsi kardművesek 1290-ben jogot kaptak, hogy minden vasárnap a sorra jövő két műhely nyitva tartson. Az ötvösöknél egy, a harisnyakészítőknél három, a kesztyűsöknél négy bolt árusíthatott a XIV. században a francia fővárosban vasárnap.

A nagy ünnepek előtti napon rendszerint korábban fejezték be a munkát.

Az ünnepek száma, amelyeket megültek, nem volt csekély. Húsvét, pünkösd, karácsony, vízkereszt, az angyali üdvözlet, a két Szent János születése, Szent Magdolna, Szent Péter, Szent Lőrinc, Nagyboldogasszony, Szent Bertalan, Mária születése, Szent Miklós – mindez ünnepnap volt, havonta átlag 3-4. Ezenkívül megünnepelték a céh szentjének, a mesternek, nejének, a legényeknek a neve napját, továbbá a családi ünnepeket a legény és a mester családjában: keresztelőt, esküvőt, temetést, elsőáldozást stb. s a király vagy más nagyúr bevonulását a városba, a koronázást, királyi temetést stb. Egyes számítások szerint kb. 141 munkaszüneti nap volt egy évben.

A legények elvben éppúgy a céh tagjainak számítottak, mint a műhelytulajdonosok. A céhszabályzatok rendszerint együtt emlegetik őket, mint akik közös megegyezéssel hozták a különböző rendelkezéseket. Egyes céheknél a vezetőségbe is bevettek segédeket. De a szép egyetértés, a mesterek és legények harmóniája csak látszat – vagy még az sem. A szép szavaknak erősen ellentmondanak a tények. Eleinte, a céhek kezdeti korszakában, mikor még viszonylag könnyen nyithatott műhelyt a legény, s mikor a mester még állandóan együtt dolgozott segédeivel, inasaival, nem volt különösen mély az ellentét. De a XIII. században a legények már szervezkednek, szövetséget alkotnak a mesterek ellen, a munkanap szabályozását, megrövidítését, a bérek emelését követelik, s ha kívánságaikat megtagadják, sztrájkba kezdenek, sőt nemegyszer fegyveres felkelést kezdeményeznek. Provins-ban 1280-ban a takácslegények a munkanap

meghosszabbítása
miatt fegyvert fogtak; a harcokban megölték a polgármestert Reimsben
a segédek szervezetet alkottak, amit 1292-ben betiltottak, mert a mesterek ellen irányult. Másutt később keletkeztek ilyen egyesülések; a
XIV. században már általánosan panaszkodnak emiatt a céhek. Ezeknek
a szervezeteknek a léte már önmagában is eléggé bizonyítja, hogy a
céhen belül nem uralkodott harmónia, hogy a legények már korán
szembeszálltak a mesterekkel. Az egyesületek irányítják azután a munkabeszüntetéseket, amelyek a XIV. századtól kezdve mind gyakoribbak. 1329-ben a boroszlói nyergeslegények sztrájkjáról hallunk, 1351-ben a speyeri posztóslegények bérkövetelés miatt hagyják abba a munkát stb. 1383-ban Mainz, Worms, Speyer, Majna-
Frankfurt és még négy város kovácscéhei arra kényszerülnek, hogy

szövetkezzenek a legények egyre erősebb mozgolódása ellen. A városi hatóságok persze minden esetben a céhmesterek mellé állnak, a legények követeléseit többnyire visszautasítják, vezetőiket letartóztatják, s elrendelik, hogy minden legény köteles napkeltétől napnyugtáig dolgozni, mert ez nemcsak a mesterek érdeke, hanem a közé is.

Minden inas, legény vágyainak célja az önállóság és a saját műhely volt. Minthogy a szerszámok egyetlen iparágban sem kerültek különösen sokba, a műhely berendezése nem tartozott az elérhetetlen álmok közé, különösen a mester fia, veje, de a XII-XV. században még a többiek számára sem.

Az önállóvá emelkedéshez a segédnek elsősorban azt kellett bizonyítania, hogy jó erkölcsű. Ehhez többnyire elég volt mesterének jótállása. Emellett meg kellett mutatnia a céh elöljárói előtt, hogy érti a mesterségét, és van miből műhelyt nyitnia. A mesterségbeli tudás bizonyítása igen sokféle módon történhetett, a céhszabályzat rendszerint pontosan előírta. A párizsi ostyasütőknél példától egy nap alatt 1000 kis süteményt kellett sütnie – így írja elő az 1270-es rendelkezés. A Livre des Métiers szerint a kezdő kucsmakészítőnek be kell bizonyítania, hogy el tudja végezni a prémsapkakészítés minden műveletét. Ez voltaképpen mesterremek követelése, noha a kifejezés az említett műben a tanonc felszabadításával kapcsolatban fordul elő. A XIII. században remek készítését

Párizsban a selyemszövők és nyergesek írták kifejezetten elő, a XIV.

században ez a követelés már általánossá vált Nyugat- és Dél-Európában. A nyergeseknél például a céhszabályzat előírása szerint egy hátasló és egy öszvér nyergét kell elkészíteni. A hímzőknél egy hímzett takarót kell csinálni, a céh által megjelölt tárgyról. A foltozó vargáknál a céh esküdtjei egy nagy zsák ócska cipőből találomra kihúznak három párat, ezeket kell a legénynek közmegelégedésre megjavítania. Arra is vigyáznak, hogy senki se segíthesse titkon munkájában. Rendszerint egy idegen mesternél kell remekén dolgoznia. Komoly vizsgának vetik alá a borbélyokat is. Nemcsak fésülniük, hajat nyírniuk, borotválniuk kell, hanem be kell bizonyítaniuk, hogy tudnak betegekkel bánni, eret vágni, hogy ismerik az emberi test ereit, az érvágásra alkalmas

időszakokat stb. Mikor a céhek mindjobban elzárkóznak, ez a szokás elfajul, drága anyagokból időrabló munkával sokszor teljesen felesleges, használatra nem alkalmas tárgyak készítését írják elő: a szegényebb legények számára így lehetetlen a remek elkészítése. Néhol egyenesen elképesztő dolgokat kívánnak. Például a németországi kovácsnak patkót kellett készítenie egy ló számára, amely 2-3-szor elvágtatott előtte; közelről nem nézhette meg, mértéket nem vehetett. Bizonyos összeg fejében viszont elengedik a remeket, a mester fiának pedig ingyen engedik el. Így azután egyes foglalkozások valósággal családi monopóliumokká válnak, például Franciaország városaiban a mészárosmesterség, amely igen jövedelmező ekkor, tekintve, hogy a marhakereskedés kiváltságát is magába foglalja. Lassanként e néhány mester már nem is foglalkozik szakmájával, hanem boltjait legényeknek adja bérbe – akikből sohasem lehet mester –, maga pedig csak a marhakereskedelemmel foglalkozik. Ez a céh jelentős politikai hatalommal is rendelkezik, mert hisz a mészárosmestereknek valóságos kis hadsereg áll rendelkezésükre az erős, tagbaszakadt alkalmazottakból.

A céhek a XIII. században vagy egyáltalán nem követelték járulék lerovását az új mesterektől (de Würzburgban már a XIII. századi céhszabályzat 30 solidust követel), vagy pedig csak igen kis összeget kívántak. Párizsban a XIII. században a 121 céh közül kb. 30 tartozott az utóbbi csoporthoz. Az összeg itt voltaképpen a királyi engedély ára volt. Később a céhek általában behajtották ezt az illetéket,

amelynek
összege folyvást nőtt. Franciaországban a XIV. század első felében kb.
20 solidus, a század második felében már 40-60 solidusra emelkedik, a
XV. században már 200 solidus körül jár, sőt egyes céhek 800 solidust
írnak elő. Németországban hasonlóan magas összegeket szabnak ki. A
mester fia illetékmentesen került a mesterek közé; ezt a kiváltságot sok
céhben a mester fivére és unokaöccse is élvezte. A mester özvegye is
illetékmentes volt, ha az iparág egyik segédjéhez ment nőül. Sokszor
„vagyoni bizonyítványt” is követelnek; méghozzá eléggé tekintélyes
összeggel kell rendelkeznie az új mesternek. Így például Brémában a
cipészektől – kivéve a mesterfiakat – 8 márka vagyont kívánnak az
1300-as és 1388-as rendelet szerint. Hogy ez milyen magas összeg, azt
az is mutatja, hogy a városi tanács tagjainak 32 márka vagyonnal kellett

rendelkezniük. Hamburgban, 1375-ben a pékeknek legalább 20 márkát, Lübeckben a cipészeknél 30 márkát kitevő vagyont írtak elő.

Már a XIII. században néhány céh előírja, hogy a legény csak bizonyos munkában töltött idő után léphet a mesterek közé. Így például a párizsi selyemszövők, tűkészítők egy évet és egy napot írnak elő, a pékek négy évet. Később mind több céh követelte ezt, de persze nem a mester gyermekétől.

Ha a céh elöljárói úgy találták, hogy a jelölt minden feltételnek megfelel, ünnepélyes esküt vettek tőle. Az aktusnál sok mester jelent meg. Hangosan felolvasták a céhszabályzatot, kommentárokat fűztek hozzá, s a jelölt megesküdött: megtartja az előírásokat, és mindig, minden körülmények között védelmezni fogja a céh becsületét, érdekeit. Néhol azt is megígértették vele, hogy bárhol lát mesterségébe vágó selejtes árut, lefoglalja, s a városi elöljáróhoz viszi, hogy az elégesse. A párizsi molnárnak arra is meg kellett esküdnie, hogy segíti a szomszéd molnárokat, és azok vagyonára is vigyáz; az új ószeresnek pedig arra, hogy nem vásárol gazembertől, sem pedig bordélyban és kocsmában, hacsak nem ismeri az eladót; nem vesz kimosott vagy véres ruhát, hacsak nem kiselejtezettet. Az új kirurgus esküt tett, hogy nem kezel gyilkost, latrot, aki titkon megy hozzá sebe miatt. A rendelkezések megszegőit ki lehetett zárni a céhből; ilyen esetben csak új felvétellel kerülhetett vissza.

A felvétel még azoknál a céheknél is, amelyek nem követelték külön illeték lerovását, jelentős összegbe került, 10-20 solidust kellett adni a

céh céljaira, a betegek ápolására, a felvételnél jelenlevő tanúknak; ezenkívül némi frissítőről is kellett gondoskodnia, két jó étkezést kellett fizetnie a céh tagjainak. Ez pedig nem volt csekélység, mert sokfogásos lakomáról volt szó (ilyenekről már beszéltünk), töméntelen itallal.

A technika fejlődését erősen akadályozta, hogy a céhek egyre ellenségesebb magatartást tanúsítottak mindenfajta újítással szemben, és szigorúan megintették azokat, akik vétettek a szabályok, a hagyományos szokások ellen. A céhszabályok előírták az előállítás módját, a termék hosszúságát, szélességét, a felhasználandó nyersanyag minőségét és mennyiségét. A későbbi századokban különösen annak szegültek ellen a céhek – érthető okokból –, hogy az emberi munkát gépi berendezésekkel pótolják. Így például a XIII. század végén és a

XIV. század elején megtiltották a kerekes rokka használatát; ez teljesen feledésbe is merült, s ezért a XVI. században új találmányszámba ment. Ha valamelyik város céhe el is fogadott egy újítást, szigorúan titokban tartotta, elsősorban a többi város azonos céhe előtt. Egyébként is egyes városok céhei nemegyszer féltékenyen őrködtek jól jövedelmező termelési ismereteken, nehogy azok kiszivárogjanak. Például Velence üvegiparosai, a nürnbergi órakészítők, a solingeni fegyverkovácsok és késesek halállal fenyegették azt, aki titkaikat vagy a mesterség szerszámait idegennek kiszolgáltatja, vagy mester létére át akar települni más helységbe. Amikor egy-egy ilyen céhbe felvettek valakit, le kellett tennie a „maradási” esküt.

Téves elképzelés lenne az, hogy nem élt sok kézműves és kalmár a városokban, aki nem tartozott semmiféle egyesületbe. De persze ezek sem működhettek kényük-kedvük szerint, sőt nehezebb soruk volt, mint a céhtagoknak; a város számtalan szabályzattal, rendelettel korlátozta tevékenységüket.

A XIII. századtól kezdve sajátos új jelenségek figyelhetők meg az iparban, elsősorban a textiliparban s olyan területeken, amelyek távolabbi piacokkal állnak kapcsolatban: messziről hozzák be a nyersanyagot, messzire szállítják a kész cikket. Itália, Flandria városaiban egyes gazdag kereskedők vagy valamilyen kereskedőtársaság lassanként magához ragadja a gyapjú- vagy selyemtermelés irányítását: megveszi a nyersanyagot, kiadja falusi vagy városi asszonyoknak fonásra, azután a fonalat „eladja” a városi takácsoknak, akik saját műhelyükben, saját szövőszékükön feldolgozzák azt, de a szövetet csak a vállalkozónak „adhatják el”.

Utána ez ismét „eladja” kallózóknak, nyíróknak, kelmefestőknek stb.
(összesen hatféle iparosnak). Minden eljárás után visszakerül az anyag a
vállalkozóhoz. A céhmesterek, akik neki dolgoznak, látszólag önállók,
tulajdonképpen azonban bérmunkások: a „megvett” és „eladott” áru ára
közötti különbség a munkabérük. A vállalkozó többnyire maga is tart
fenn műhelyt, ahol sokkal több embert dolgoztat, mint a céhmester;
ezek már nem legények és inasok, hanem bérmunkások.

Így tehát kialakult a szétszórt manufaktúra nagy központi műhelyekkel, sőt már megjelenik a bérmunkásokkal, jelentős

munkamegosztással dolgozó nagy műhely, a centralizált manufaktúra kezdetleges formája is.

Azoknak, akik otthon dolgoztak, darabbért fizettek, a vállalkozó műhelyében dolgozók hetibért kaptak a hét végén. A nagy műhely tulajdonosa rendszerint előleget adott a munkába állónak. 1371-től ezt az előleget Firenzében a munkás, még ha képes lett volna rá, akkor sem fizethette vissza; a rendelkezések értelmében le kellett dolgoznia, addig nem szakíthatta meg a műhely tulajdonosával a munkaviszonyt; a vállalkozó így láncolta magához a munkást. A béreket a hatóságok a városokban szigorúan maximálták – természetesen a gazdagok érdekeinek megfelelően. Emellett pl. Firenzében a vállalkozó nem teljes értékű réz- vagy ezüstpénzben fizetett, míg a posztót vagy a selymet aranypénzért adta el. A munkabérről hadd álljon itt néhány adat: Bizonyos mennyiségű gyapjú festésének nyolc művelete, továbbá a festék ára, a helyiség bére, a fűtőanyag összesen 157 líra, 4 soldo, 12 dénárt tett ki, ebből a munkások bére 12 líra, 9 soldo, 12 dénár, azaz az egész költség 7,6%-a. A firenzei gyapjúfeldolgozó műhelyek bérmunkásai, az ún. ciompók napi átlagkeresete 5 soldo; ugyanakkor egy közepes vagyonú polgár (popolano) család napi szükségleteinek kielégítésére 62 soldót költött, tehát tizenkétszer többet.

A munkások napkeltétől napnyugtáig dolgoznak, tehát sokszor 16-18 órát. Sőt egyes vállalkozók már éjszaka is dolgoztattak, s az egyház akarata ellenére a vasárnapi munkaszünetet is megszegték. Étkezésre

nyáron kétszer, télen egyszer adtak napjában pihenőt. A tőkés fizette felügyelők könyörtelenül hajtották az embereket. A késést, a hibás munkát, engedetlenséget stb. 5-től 50 soldóig terjedő pénzbüntetéssel sújtották. Ha a büntetéspénz behajtását veszély fenyegette, börtönbe zárták a munkást. Az otthon dolgozók és a kis műhelybeliek munkakörülményei némileg kedvezőbbek voltak.

A gazdag vállalkozók csak azzal törődtek, hogy minél többet sajtoljanak ki vállalkozásukból. Mindegyikük úgy gondolkodott, mint az a pratói kereskedő, aki számadáskönyve elejére e jelszót írta: „Isten és haszon!”, s aki úgy vélte: minden bűnét levezekeli, ha kilencnapos zarándokutat tesz Firenze környékén. Az ő véleményüket fejezi ki Matteo Villani, a krónikaíró, mikor a következőket mondja: „Ahhoz,

hogy a hálátlan népet féken tartsuk, hasznosabb lenne az éhséget felhasználnunk, mint a bőséget.”

Hogy milyen volt a XIII-XIV. századi vállalkozó, arra némileg világot vet egy eléggé korai adat. 1287-ben a douai-i Jean Boinebroke végrendeletével kapcsolatos feljegyzésekből a következő kép bontakozik ki: Boinebroke gazdag kereskedő és vállalkozó volt, textilügyletein kívül uzsorával is foglalkozott, s számos háza volt a városban. Kilencszer viselte az échevin (városi tanácsos) magas rangját, többek között 1280-ban, amikor is kíméletlenül elnyomták a városi takácsok megmozdulását. Munkásainak éhbért fizetett, s azt is késedelmesen, inkább természetben – ami hátrányos –, mint készpénzben. Ezzel szemben roppant pontosnak mutatkozott városi házaiban a lakások bérének, továbbá az adósságoknak és a magas kamatoknak behajtásában. A munkásoknak rossz és kevés anyagot adott, de teljes súlyú, jó minőségű árut követelt vissza. Ha alárendeltjei könyörületességére hivatkoztak, gúnyolódott velük. Aki szembeszegült akaratával, az ellen a városi hatóságok erejét használta fel.

Az egyház, lehetősége szerint, elősegítette a munkások „kordában tartását”. Firenzében pl. a plébánosoknak kötelességévé tették, hogy a nagy ünnepeken a munkásokat és az otthon dolgozó fonóasszonyokat feladatuk szorgos és lelkiismeretes teljesítésére intsék; hangsúlyozták: a hanyagokat egyházi figyelmeztetés, sőt negyedik esetben már egyházi kiközösítés sújtja.

A deklasszált céhmesterek, szegény céhlegények, bérmunkások,

napszámosok, koldusok és más nincstelenek alkották a város ún. plebejus rétegét. Ezek rendszerint a város szélén vagy az elővárosokban húzódtak meg kis favityillókban, vagy pedig a nagyobb városi házak földszintjére zsúfolódtak, ahová sohasem hatolt be a napfény. Lakásviszonyaik, hiányos étkezésük, keserves, nehéz és egészségtelen munkájuk következtében a járványok elsősorban őket pusztítják, az éhínség, háború elsősorban őket sújtja.

A szegényeket és a jómódúakat mély szakadék és egyre mélyülő gyűlölet választja el egymástól. A szegények szinte minden városi megmozdulásban részt vesznek, eleinte csak mint egyik vagy másik városi csoport vagy párt támogatói, de a XIV. században már önállóan is fellépnek.

*

Az eddig elmondottakból is világos: az a régi felfogás, hogy a városok fejlődésének korai szakaszában nem voltak a lakosok között nagy vagyoni különbségek, az alapos vizsgálatok során teljesen tarthatatlannak bizonyult. Noha a rendelkezésünkre álló adatok nem pontosak, mégis meg tudjuk állapítani, hogy a kevés vagy semmi vagyonnal nem rendelkező, minimális jövedelmű családok száma már kezdettől nagy, és folyvást növekszik. Bázelban, Zürichben, Kölnben, Majna-Frankfurtban stb. már a XIV-XV. században a lakosság egy-kétötöde teljesen vagyontalan, sőt Augsburgban a kétharmada; Ypernben minden tizedik lakos koldulásból él. A vagyon tekintélyes része a város felső, egészen szűk rétegének kezében van. Majna-Frankfurtban 1354-ben 146-an, a leggazdagabbak, a népesség 5,9%-a az adó 52%-át fizeti, a vagyontalanok és egészen kisvagyonúak a népesség 23,6%-át teszik ki. 1475-ben 3% fizeti az adó 54%-át, a kisvagyonúak és vagyontalanok már 32,5%-ra szaporodtak. Augsburgban ugyanebben az évben a 4485 adófizető közül 2958-ra, tehát 66%-ra nem vetnek ki vagyonadót. Ezek között 107 koldus, 151 napszámos és 2700 iparos. Viszont 20 polgár (1,3%) fizeti az összadó 23%-át. Zürichben a 2706 adófizető közül 1357-ben majdnem a fele, 1326 lakos nem fizet vagyonadót. Firenzében 1399-ben 12 727 adófizető közül 8673 a vagyontalan.

*

A XII-XIII. században a mezőgazdaság, ipar és közlekedés fejlődésével összefüggően örvendetesen fellendül a távolsági

kereskedelem, mind a szárazföldi, mind pedig a tengeri utakon. A keleti árucikkek különösen fontosak az európaiak számára, ezek a Földközi-tengeren jutnak el a nyugati országokba. Elsősorban az itáliai kereskedővárosok hajói hozzák Kelet kincseit, és szállítják érte cserébe Európa iparcikkeit és aranyát-ezüstjét. Jelentős kereskedelmi útvonal az Északi- és Keleti-tenger is. Itt bonyolódik le az áruforgalom Oroszország, Skandinávia, az északnémet városok, Anglia és Flandria között. Lassan kialakult itt a Hanza-városok szövetsége, amely monopolizálja e két tenger kereskedelmét.

Az északi és déli kereskedelmi terület kalmárai a XII-XIII. században Champagne városainak vásárain adnak egymásnak találkozót. Itt ad-vesz az olasz, a francia, az angol stb. kereskedő, mert ez a központi fekvésű grófság akkoriban független, semleges. Négy városában hat vásárt tartanak, úgyhogy jóformán egész évben mindig áll a vásár Champagne-ban. Értékes áruk cserélnek itt gazdát, komoly pénzügyleteket bonyolítanak le.

A vásárok e korban nagy eseményszámba mennek. A „nemzetközi” kereskedelem főleg itt bonyolódik le. A vásáron az idegen szabadon adhatott-vehetett, a vásár maga bizonyos fokig menedékhelynek számított, így itt nem lehetett régebbi adósság miatt senkit letartóztatni vagy áruját lefoglalni. S míg a vásáron kívül a kalmárok egyenként és együttesen felelősséget viseltek bármelyik földijük adósságaiért vagy bűntetteiért, a vásáron ez a szokás nem volt érvényben, ki-ki csak magáért felelt. Ha az idegen kereskedő vásár idején kívül elhalálozott, vele levő vagyontárgyai annak a tartománynak az urát illették, ahol lelkét kilehelte. A vásáron elhalt kalmár vagyonát viszont örököse vette át, vagy ha ez nem volt jelen, földijei vállalták magukra, hogy átadják neki.

A vásár kezdetét és végét pontosan ismerték a kalmárok. Egyik városban egy hónapig, a másikban húsz vagy negyven napig stb. tartott, általában egyik nagy ünneptől a másikig. Rendszerint több szakaszra oszlott. Az ún. előhéten érkeztek meg a kalmárok, s kirakták

áruikat.
Azután következett az ünnepélyes megnyitás.

Az angliai Winchesterben például az eleinte háromnapos vásár lassanként tizenhat napos lett. Augusztus 31-én korán reggel a vásárbírók egy halomról ünnepélyesen kihirdették a megnyitást. Ezután végiglovagoltak a helységen, átvették a városkapuk kulcsait, lefoglalták a gyapjúpiacot, azaz megtiltották, hogy a vásár tartama alatt ott bárki is árusítson, majd a város vezető tisztviselőivel együtt visszalovagoltak az előbb említett dombon álló díszes, nagy sátorhoz. Itt kijelölték azokat a tisztviselőket, akik a vásár ideje alatt a város ügyeit fogják intézni. Ezen a dombon számos fabódét emeltek előzőleg, mindegyik bódésor más-más város kereskedőinek áruit fogadta be. Az egész bódétömeget kerítés ölelte körül, a bejáratoknál őrök ügyeltek arra, hogy mindenki lerója a vámot – a kalmárok persze igyekeztek az őrök éberségét

kijátszani. Aki az első nyolc napon érkezett, az vámmentességet élvezett.

Winchesterben és körülötte hét mérföldnyi körzetben a helybeli lakosok a vásár ideje alatt a vásár helyén kívül nem kereskedhettek. Erre is őrök ügyeltek mindenfelé.

Anglia legnevezetesebb vásárát Stourbridge-ban tartották szeptember 8-tól három héten át. A fabódékat augusztus 24-én kezdték emelni, és Szent Mihálykor lebontották.

Champagne-ban a vásár megnyitása utáni első időszakban csak gyapjú cserélhetett gazdát, azután kezdődött a bőr- és ezzel párhuzamosan a külföldi fűszer-, illatszer- és festékvásár. Az utolsó szakasz a fizetési idő volt. A vásár végét, bezárását a vásárszolgák hangos „hare! hare!” kiáltása jelezte (ezzel a kiáltással szokták a városlakókat összehívni).

A XIV. században a champagne-i vásárok jelentősége lehanyatlott. Ez elsősorban azzal függött össze, hogy a tengeri hajózás javulásával az itáliai kereskedők tengeri úton eljutottak a legfontosabb iparág, a posztókészítés számára oly jelentős Flandriába és az ugyancsak jelentős Angliába, s így nem volt többé szükségük a champagne-i vásárokra. De szerepet játszott az is, hogy ez a grófság elvesztette függetlenségét, a francia király szorosan magához fűzte, s így többé nem volt oly kívánatos semleges terület a különböző országok kalmárai számára.

Egy-egy kereskedő, ha útnak indult, több, néha igen messze fekvő vásárt is felkeresett. Az olasz kalmárok például az év kezdetén a champagne-i vásárra utaztak, onnan pedig Ypernbe. Húsvét után

már
Brüggébe látogattak, májusban áthajóztak Angliába. Innen hazatértek,
majd Lille-t keresték fel; innen Provence-ba utaztak, de még ezután sem
pihentek, hanem novemberben újra az egyik champagne-i vásáron
rakták ki árujukat, hogy azután a karácsonyt otthon ünnepeljék
családjuk, barátaik között. Ha a kereskedő üzleti köre túlságosan
kiterjedt, s maga nem jutott el mindenhova, segédeit, hivatalnokait
küldte el. Egy-egy gazdag cég több (10-15) ilyen alkalmazottat is
tartott. Ezek bizony nem húztak valami magas fizetést (12-16 shilling
vagy 20-25 libra évente és egy kb. 15 shilling értékű öltözet), de
rendszerint jutalék is ütötte a markukat, teljesítményük és a cég
nyeresége szerint.

Milyen árukat szállítottak a távolsági kereskedők? Elsősorban – mint említettük – keleti árucikkeket: fűszert, illatszereket, festékeket, déligyümölcsöt, borokat. A fűszereket, különösen a borsot, nemcsak ételek és italok ízesítésére, élelmiszerek konzerválására használták fel, hanem gyógyszernek, stimulálónak is. A bors jelentőségét mutatja, hogy nemegyszer mint fizetési eszköz is szerepel. A sáfrányt pedig nemcsak fűszernek, gyógyszernek, hanem festékként is használták. Elő-Indiából az ún. brazilfát, Kis-Ázsiából timsót hoztak, ezzel adtak a szöveteknek ragyogó színt.

A déligyümölcsök közül a „damaszkuszi szilvának” nevezett barackot és a „damaszkuszi szőlőnek” nevezett mazsolát kezdték Európába szállítani a keresztes háborúk után. Ekkor jelent meg az első pamutszövet és sokféle keleti selyem az európai piacokon: damaszt, baldequin, muszlin stb., arannyal átszőtt kelmék, továbbá tarka keleti szőnyegek. Mindez drága luxusáru volt; csak e cikkek bírták el a hatalmasra rúgó szállítási, kereskedelmi költségeket. Főleg a királyok, egyházi és világi nagyurak vásárolták ezeket, valamint a városi polgárság legfelső rétegei.

Európa mindezért elsősorban nemesfémmel fizetett, így az európai bányák kincsei lassanként a „pogányokhoz” vándoroltak; az arany és ezüst mellett gabonát, hajóépítő fát, fegyvereket és gyapjúszöveteket stb. vittek ki. Az egyház több ízben eltiltotta, hogy a keresztény kereskedők a „hit ellenségeinek” olyan anyagokat szállítsanak, amelyek elősegítik a szaracénok háborúskodását. De a kereskedők nem sokat törődtek – ha üzletről volt szó – az egyházi tilalommal. Ugyanígy

tilos volt, és mégis folyt a rabszolgák keletre szállítása. Elsősorban a Fekete-tenger mellett lakó népektől vittek rabszolgákat az egyiptomi szultán udvarába, ezek az ifjak alkották a szultán mameluk (rabszolga) testőrségét.

Az északi kereskedelmi útvonalon egészen más volt az áruk jellege: elsősorban mezőgazdasági terményeket s az erdők kincseit (fát, prémet, mézet, viaszt), továbbá halat szállítottak nyugatra, és cserébe iparcikkeket vittek Kelet-Európába.

De nemcsak ilyen távolsági kereskedelem folyt, hanem az egyes városok és környékük között is mindjobban megélénkült az árucsere. A városok rá voltak szorulva a vidék élelmiszerére, nyersanyagára, s a

vidék lakói – először csak a földesurak, később fokozódó mértékben a parasztok is – a városi iparcikkek vásárlóinak sorába álltak.

A kereskedelemben igen nagy szerepet játszottak a különböző kiváltságok és korlátozások. Sok város rendelkezett ún. árumegállító joggal: az ott áthaladó kereskedők kötelesek voltak áruikat a város piacán áruba bocsátani a város által megszabott áron, s csak a maradékot vihették tovább, vagy esetleg még azt sem, hanem vissza kellett fordulniuk hazájukba.

A kereskedők különböző helyzetűek és származásúak voltak. Itáliában, Dél-Franciaországban és egyes délnémet városokban elsősorban a városi patríciusok kezében volt a távolsági kereskedelem, továbbá a pénzügyletek. Az egyháziak is kivették részüket az árucsere lebonyolításából. Sikerült számos kiváltságot szerezniük, s így előnyökre tettek szert a világi kalmárokkal szemben. Nem csoda, hogy egyesek csak azért lettek klerikusok, egyházi férfiak, hogy az egyház privilégiumait élvezve, kedvezőbb helyzetben folytathassák kereskedelmi tevékenységüket.

A városi kereskedők különböző szövetségeket, társulásokat hoztak létre. A kereskedőcéhek (gildék) rendszerint a kiskereskedőket egyesítették, s igyekeztek minden eszközzel elősegíteni a tagok kereskedelmi tevékenységét. Némely városban csak egy ilyen működött, másutt több. Csak kevés olyan helységről tudunk, ahol külön nagykereskedőcéh működött; legtöbbhelyen nagykereskedelemmel bármely kereskedő foglalkozhatott, sőt olyanok is, akik nem voltak kereskedők.

A vásárokra vonuló kereskedők is gildéket, hanzákat alkottak. Ezek az egyesülések azért jöttek létre, hogy tagjaik kölcsönösen

segítsék
egymást útközben és a vásáron, együtt védekezzenek esetleges támadások ellen, együttesen vívjanak ki kiváltságokat, közös szállást,
raktárakat tartsanak fenn. Így egyesültek pl. a champagne-i vásárokra
utazó itáliai kalmárok (universitas mercatorum italiae nundinas campaniae ac regnum franciáé frequentium), továbbá a champagne-i
vásárokon rendszeresen részt vevő provence-i és languedoci kereskedők. Flandriában pedig létrejött a „Londoni Hanza”, a gyapjú
felvásárlására Angliába utazó brüggei kereskedők egyesülése. A XIII.
század elején csatlakoztak ehhez az yperni és lille-i kalmárok is, így

megszületett a „Flandriai Hanza” (Flansa Flandrensis Bruggensium et horum qui ad Hansam illám pertinent). Hamarosan már tizenöt város tartozott bele. Élén egy hanzagróf állott, s minden város súlyának megfelelő számú tagot küldött a vezetőségbe. Ennél a hanzánál sokkal jelentősebb a „Német Hanza” a Keleti- és Északi-tenger partján, valamint a Rajna mellett fekvő német városok kereskedőinek egyesülése. Ennek mindenfelé sikerült kiváltságokat szereznie, így pl. Angliában, ahol a XIV. század utolsó negyedében a gyapjúkivitel 76%-át ez bonyolította le, a skandináv államokban pedig valósággal az egész kereskedelmet magához ragadta. Novgorodban is rendkívüli kiváltságokhoz jutott, s más országok, városok kereskedőit teljesen háttérbe szorította. Erőszaktól sem riadt vissza, ha kiváltságos helyzete védelméről, konkurensek elkergetéséről volt szó. A Hanza hajói valósággal uralkodtak az Északi- és Keleti-tengeren. A tagok időnként – elég ritkán – tárgyalásra gyűltek össze; de az egyesülésen belül egyáltalán nem érvényesült a demokrácia. Néhány erős város, így elsősorban Lübeck visszautasította a gyöngébb tagok minden kísérletét, amely a vezetésbe való beleszólásra irányult. A Német Hanza lerakatokat, „kontor”-okat létesített a fontosabb külföldi városokban. Ilyen volt a londoni „Stalhof”, a novgorodi Szt. Péter-udvar (németül: Naugart), a bergeni „Német Híd” (tyskebrüggen). Ez utóbb külön település volt, amely harminc házból és egy templomból állt. Itt az árukon kívül fegyvereket, páncélokat is tartottak, hogy védekezni tudjanak az esetleges támadások ellen. Éjszakára idegen nem maradhatott a falak között.

A Német Hanza hatalmára és nyomasztó kereskedelmi módszereire jellemző, hogy a stralsundi békében (1370) a dánok kénytelenek voltak tekintélyes területi engedmények mellett azt is megígérni, hogy csak olyan dán királyt ismernek el, aki jóváhagyja a Hanza kiváltságait.

A középkor e századaiban már kereskedőtársaságok, ún. commendák, societasok stb. is működnek, először Itáliában, majd más területeken is. A leggyakoribbak az egyetlen meghatározott útra, továbbá a néhány évre alakult társaságok. Egy kereskedő sokszor több ilyen egyesülésnek is tagja egyszerre. Egyes társaságokban minden tag adott tőkét (pénz, áru, hajó formájában); de csak az egyik, a tractator vagy portator vett részt az utazásban. Ez utóbbi adta a legkisebb tőkét,

de a nyereségből a többiekkel egyenlő arányban részesedett. Sokszor egyáltalán nem vitt tőkét a vállalkozásba a tractator, de a nyereség megillette.

Az ideiglenes társulások mellett állandó társaságok is kiépültek. A tagok különböző, jelentősebb kereskedelmi gócpontokon telepedtek le, s itt a társaság nevében és számlájára adtak-vettek. A firenzei nagykereskedő-társaságoknak a XIV. században 10-20 tagjuk volt, sőt a Spinieknek 37. Ezek többsége egy családból került ki, sőt sokszor kizárólag családtagokból alakult a társaság, pl. a Bardi-, Alberti-, Cerchi- stb. ház. A Peruzzi-bankház tizennégy tagja között viszont csak kilenc volt a Peruzzi-család tagja.

Ezek a társaságok nagyobb tőkével, nagyobb lehetőségekkel rendelkeznek, mint az egyedülálló üzletember. Így jelentőségük, erejük folytonosan növekszik, s a kereskedelemnek mind nagyobb és nagyobb hányada kerül a kezükbe. A kereskedelem terén is erősödnek tehát az új, kapitalista jelenségek.

Persze nem szabad az akkori kereskedelmet a mi mai fogalmainkkal mérni. Nem nagy tömegű áruról van általában szó, az összáru értéke nem magas. Így például Hamburg 1371-ben összesen 374 400 márkányi kereskedelmi forgalmat bonyolított le. Ezzel szemben a kereskedők száma a mai fogalmakhoz képest igen nagy. De persze itt is vannak kivételek, sok adat szól nagyobb mennyiségek kiviteléről.

A nagy- és kiskereskedelem egyáltalán nem vált még szét, s a legnagyobb cégek, a Mediciek, Scottiak stb. egészen kis ügyleteket sem

vetettek meg, egy-két zsák gyapjúval, két-három vég szövettel, egy pár csomó bőrrel éppúgy foglalkoztak, mint nagyobb tételekkel. Emellett nem specializálódtak egyfajta árura: kereskedtek gyapjúval, fűszerrel, prémmel, bőrrel, gabonával – egyszóval szinte mindennel, ami áruként egyáltalán számba jöhetett.

A nagy kereskedőházak viszonylag tekintélyes tőkével és ugyancsak tekintélyes összegű adósságokkal rendelkeztek. Így például, mikor 1326-ban a Della Scala-ház tönkrement, 400 000 aranyforintot kitevő passzíva terhelte.

A kereskedelem e korban szinte elválaszthatatlan a pénzügyletektől, a hitel- és bankügytől. A kereskedők kölcsönt adnak a lakosság minden rétegének, elsősorban a királyoknak. A kölcsönök fejében azután

bányák, vámok kezelése jut birtokukba, a pénzverés, adószedés joga stb. Dél-Itáliában pénzemberek kapták meg a selyemárusítás monopóliumát, s egyéb textilanyagok eladásával is foglalkozhattak.

Hogy milyen tarka képet mutattak a középkori kereskedő ügyletei, arra álljon itt csak egyetlen példa: a montaubani Bonis testvérek a XIV. században kölcsönöket adtak adóslevélre, ingózálogra, elfogadtak letéteket, adót szedtek, bérbe vettek tizedet és más egyházi jövedelmeket, kereskedtek szövetekkel, cipővel, arany- és ezüstáruval, fűszerrel, fegyverrel, nyergekkel, lőporral; gyógyszereket állítottak elő, továbbá viaszgyertyát, cukorneműt; kölcsönadtak lovakat, vállalták temetések rendezését stb.

De sok kereskedő, aki hajóval járta a tengert, még egy foglalkozást fűzött mindehhez: a kalózkodást. Ez különösen a XIV. század előtti időszakra érvényes. A kereskedés és kalózkodás akkor még többnyire nem válik el egymástól. Ha alkalom adódik, a kereskedő kirabolja a partvidéket, ahol kiköt; ha nem nyílik erre mód, megmarad békés kereskedőnek. A konkurens hajójának kirablása kitűnő üzlet. A pisai, genovai kereskedők az egyik legjövedelmezőbb foglalkozási ágnak tekintik – persze csak nagy cégek számára –, a kis kalmárnak ilyenre nincs módja, ő legfeljebb csak rablótámadás szenvedő áldozata lehet.

A Hanza sem restellt kalózkodni, főleg angol és flandriai hajókat támadott meg, de norvégokat és novgorodiakat is. A norvég uralkodó

egyik irata arról panaszkodik, hogy a Hanza hajói norvégokat sebeznek vagy ölnek meg, mindenfelé lerombolják a királyi lakokat és magánosok házait is, ok nélkül felgyújtják az épületeket, a király és mások gyalázatára. Kalózkodással nemcsak kereskedők, városok, hanem előkelő urak is foglalkoztak. Így például II. Frigyes császár admirálisa kirabolt egy római hajót, amely többek között 34 bála francia szövetet is vitt.

Remek üzleti lehetőséget jelentettek a keresztes hadjáratok. A kereskedők kölcsönt nyújtottak a Keletre indulóknak, s hajóikon busás fizetségért szállították a kereszteseket a Szentföldre. Az ottani hódítás nyomán összevásárolták a rablott zsákmány nagy részét; rengeteg aranyra, ezüstre, szőnyegre stb. tettek szert. A genovaiak egész flottával küldték haza a zsákmányolt kincseket. Emellett – s ez a legfontosabb – az itáliai városok kereskedői lerakatokat létesítettek; ez fellendítette a

Földközi-tenger s általában egész Európa kereskedelmét. A velenceiek azonban még nagyobb üzletet is lebonyolítottak: „finanszírozták” Konstantinápoly elfoglalását (1204), s aztán lefölözték a hasznot. Az egyes kereskedelmi társaságok, cégek gondosan bevezették könyveikbe az ilyesfajta üzletek befektetéseit és bevételeit is.

Mivel a középkori kereskedők sokszor tekintélyes kiváltságokkal rendelkeztek, s így szinte monopolhelyzetben voltak, igen magas haszonkulccsal dolgoztak. Ugyancsak hatalmas (olykor 50-200 százalékos) kamatlábra adtak kölcsönöket.

De nem is csoda, hogy ilyen hatalmas sápot szedtek, inkább az a csoda, hogy mertek kereskedelemmel foglalkozni – hisz annyi veszély leselkedett rájuk lépten-nyomon! A középkori kereskedők irataiban csak úgy hemzsegnek a különböző szerencsétlenségekről szóló följegyzések.

Az európai kereskedelemnek valóságos ütőerei e korban a nagy folyók, elsősorban a Rajna. Az ún. rajnai út Itáliából az Alpokon át Bázelba vezetett, onnan Strassburgon, Kölnön át Utrechfba és Angliába vagy Gentbe, Brüggébe. A folyón több ízben meg kellett szakítani az utat, részben a veszélyes szirtek miatt, részben pedig azért, mert egyes városok – például Köln – kötelezték az odaérkező kereskedőket, bárhonnan jöttek is, hogy helybeli hajósok járművein folytassák útjukat. Kölnben találkozott ez az észak-déli útvonal a Kelet-Európából nyugat felé vezetővel, s ez is emelte e város jelentőségét.

Fontos útvonalaknak számítottak a Velencébe vezető utak és a Duna.

Az Alpok átjárói közül a Brenneren keresztül bonyolódott le a legélénkebb forgalom, nem csekély nehézségek közepette. A XIII. század elején nyílt meg a Szent Gotthárd-i útvonal, amely Milánóból a Boden-tó városaihoz és onnan tovább, Strassburgba és Flandriába vezetett. Itt, a Szent Gotthárdon épült a világ első vasláncíhídja, amely hosszú időn át egyedülállóan csodálatos építménynek számított. Ennek az útvonalnak a megnyitása lényegesen csökkentette a régebben olyannyira fontos Szent Bernát-hágó jelentőségét. A Simplon és a Julier teljesen alárendelt szerepet játszott ekkoriban. Az első alagút az Alpokban 1479-ben épült meg, Monte Visónál; 75 m hosszú volt.

A szárazföldön évszázadokon át csak azok az utak használhatók, amelyeket még a rómaiak építettek. A középkorban nemigen tartották karban még ezeket sem, nemhogy újakat építettek volna. Itália kivételével (ahol sok rómaiak építette út volt) a többi országban az út tulajdonképpen kitaposott mezei vagy erdei csapás, ösvény volt ekkoriban. Minden évben újra ki kellett ezeket taposni. Télen, esőben járhatatlanokká váltak, csak nyáron, jó időben voltak úgy-ahogy használhatók. Emellett olyan zavaros hálózatot alkottak, hogy külön vezetőt kellett felfogadnia az utasnak, ha nem akart az életveszélyes dűlőutakon összevissza bolyongani.

A szekérrel utazót nagyobb veszély fenyegette, mint a lovast: a kocsi a rossz úton felborult, maga alá temette utasát. Még a XV. században is olyan rossz állapotban voltak az utak, hogy pl. mikor XXIII. János pápa 1414-ben a konstanzi zsinatra utazott, kocsija besüllyedt a mocsárba, és felborult: „Itt fekszem, az ördög nevében!” – kiáltott fel kétségbeesetten az iszapba esett egyházfő.

A folyókon csupán kevés helyen vezetett híd, inkább csak gázlókon keltek át, akár kocsival, akár pedig lovakkal, málhásállatokkal közlekedtek. A régi római kőhidak közül megmaradt néhány. A korai középkorban egyáltalán nem vertek újabbakat, csak a második évezred elején kezdenek újra hidakat építeni.

Az utak, hidak fontosságát mindenki átlátta, s az egyház kegyes cselekedetnek tartotta, ha valaki erre a „szent” célra áldozott. Sok városban szokássá vált, hogy a végrendelkezők bizonyos

összeget
hagyományoztak az utak építésére, rendben tartására vagy hídverésre.
Az északnémet városokban érvénytelennek tekintették azt a végrendeletet, amely nem adományozta a hagyaték 5-10 százalékát erre
a célra. Néhol még a házassági szerződésnél is kirótták ezt a járulékot.
Toulouse-i Szent Rajmund legendájában pedig a következőket olvashatjuk:

Rajmund Guairard kanonok a XI. században élt, ritka jámbor férfiú
volt, jövedelmei, vagyona nagy részét jótékonyságra fordította. Kórházat alapított a szegény klerikusok számára, s naponta tizenhárom
pap ellátását biztosította. Majd pedig hírét vette, hogy a dél-franciaországi Gers folyó minden felhőszakadás után megárad, és sok
bajt okoz az utasoknak, sokan elpusztulnak, mikor bárkán át akarnak

kelni e vízen. „Mindez mélységesen megindította. Hogy megmentse az
életnek azokat az embereket, akiket az ördög meg akar fullasztani…
tanácskozott a legjáratosabb férfiakkal.” Megkérdezte őket: mit tegyen
azzal a pénzzel, amit a szegényeknek szánt. Azt ajánlották neki:
építtessen hidat, erre nagyobb, sürgősebb szükség van, mint a
szegények ellátására. Így azután két hidat építtetett jótékonyságból a
Gers medre felett.

A hidakat általában fából készítették, s igen gyakran olyanra, hogy
kocsi nem hajthatott rá. A kőhíd építése éveket vett igénybe.
Avignonban a XII. században tíz évig tartott, míg egy 900 m hosszú híd
elkészült. A XIII. században harminc évig építettek egy 1000 m-es
hidat. A kőhidak bámulatra méltó ritkaságszámba mentek, a krónikák
ezek építését mint nevezetes eseményeket jegyezték fel. De ezek sem
lehettek valami különösen jól konstruáltak, mert például a müncheni
„csodálatos kőhidat” a zajló jég szétrombolta.

Az árut rendszerint teherhordó állatokon szállították, ami bizony
nem volt valami kényelmes, többek között már csak azért sem, mert az
öszvért, lovat, szamarat minden este meg kellett szabadítani terhétől,
reggel újra meg kellett terhelni, méghozzá nagy gonddal, nehogy kár
essék áruban, állatban. Néha kétkerekű taligán szállították a holmikat,
de ezt ritkán tették meg, mert az utak rendszerint nem voltak
alkalmasak szekérforgalomra. A kereskedők maguk lovon haladtak,
segédeik is, ha csak nem kényszerültek arra, hogy gyalogoljanak.

A négykerekű hintókat inkább csak díszmeneteknél,

felvonulásoknál
használták, s szinte kizárólag a hölgyek. Így például, mikor Anjou Károly (Károly Róbert magyar király dédapja) 1266-ban bevonult Nápolyba, az udvar hölgyei mind díszes négykerekű hintóban hajtattak.
Különös műremeknek számított Károly feleségének kocsija, amelyet kívül-belül égszínkék, aranyliliomokkal kihímzett bársony borított. Az egyház támadta és bűnös dolognak tekintette e hintókat, s IV. (Szép) Fülöp francia király 1294-ben rendelettel tiltotta meg használatukat. De persze bármily szépre és díszesre is készítették az effajta járművet, bármily pompás bársonyok, selymek, festett címerek, aranyozott faragások ékeskedtek is rajta, a bennülök nem utaztak valami irigylésre méltó kényelemben. A hintó teste ugyanis közvetlenül a kerekeken nyugodott, s az utasokat erős próbára tette a jármű rázkódása. A

beszállás ugyancsak kényelmetlen volt: a kocsi magassága miatt létrán kellett felmászni.

Az utak karbantartása – különös, de így van – nem mindig állt érdekében a forgalmas útvonalak közelében lakóknak. A rossz út ugyanis különböző előnyöket jelentett rájuk nézve. A sárban rekedt utasoknak előfogat, segítség kellett, a törött kerék, tengely, a lehullott patkó kovács után kiáltott, a szakadt hám, heveder szíjjártó után. A lassú haladás és a javítások miatt az utasoknak kényszerpihenőt kellett tartaniuk; örült a fogadós, a kocsmáros.

A földesuraknak pedig még inkább érdekében állt, hogy az út, a híd minél rosszabb legyen. Nemegyszer ők maguk rongálták meg. A rossz út megkönnyítette a rablótámadást, s emellett fennállt az a jog, hogy minden olyan áru, amely valamely közlekedési balesetnél a földre esett, a birtok urát illette. Így azután a kereskedők, ha kocsival közlekedtek, az egészen kis kerekűeket használták. Igaz ugyan, hogy ezzel lassabban haladtak, de kisebb volt a felborulás veszélye.

A kereskedők rendszerint védlevelet vásároltak azoktól az uraktól, akiknek birtokán keresztül kellett haladniuk. Ezek azonban keveset értek, lényegében csak a zsarolás egyik eszközéül szolgáltak, de sem az urat, sem hűbéreseit, sem az útonállókat nem tartották távol. Még az uralkodó védlevelét sem igen tisztelték.

A földbirtokosok nemcsak a védlevelekkel vagy nyílt útonállással károsították a kalmárokat. Sokszor láncokkal, karókkal zárták el a

folyót, hogy így vámot szedhessenek. Emellett számos helyen ún. útkényszer volt érvényben, azaz csak egy meghatározott útvonalon lehetett egyik városból a másikba jutni, még ha az számottevő kerülőt jelentett is. Így például Lengyelországból a lipcsei vásárra csak Glogówon és Poznanon keresztül lehetett eljutni, noha ez háromszor olyan hosszú volt, mint az egyenes út.

Az utak mentén számtalan vámhely szedett illetéket a kereskedőtől. A Rajnán a XIV. században 64 vám volt, az Elbán 35; Alsó-Ausztriában a Dunán 77 helyen vámoltak. Egyes számítások szerint a rajnai vámoknál Bingen és Koblenz között az áru értékének 53-67 százalékát kellett leróni. Igaz, hogy e tekintetben a Német Birodalom területén alakult a legrosszabbul a helyzet, másutt kevésbé zaklatták a kereskedőket.

Ilyen körülmények között persze csak igen lassan haladt a kereskedőkaraván. Hiába keltek már hajnalban, hogy megetessék, felszerszámozzák, befogják az állatokat, felrakják a terhet, s hiába indultak el a kiadós reggeli után már jókor reggel, mégis legfeljebb öt mérföldet tudtak megtenni sötétedésig. Akkor már meg kellett állni. Szerencséről beszélhettek, ha ilyenkor fogadót találtak, s nem kellett a szabad ég alatt éjszakázniuk.

Ámbár a fogadók sem nyújtottak különösebb kényelmet vagy biztonságot. Nem egy valóságos rablófészek volt, ahol mindenéből kiforgatták, s esetleg még meg is gyilkolták az utast; de ha ezt nem is tették, bizony jó alaposan „megvágták”, tekintélyes összeget követeltek a gyatra ételért, italért s a kényelmetlen, mocskos fekhelyért.

A szárazföldön sok rabló is leselkedett a kalmárokra, akik – mint már mondottuk – karavánba tömörülve indultak útnak; mind felfegyverkeztek, s fegyveres kísérőket is fogadtak, ezek az intézkedések azonban legfeljebb a magányos rablóktól óvták meg őket, nagyobb rablócsapattól nem. A nagy és kisebb feudális urak valósággal foglalkozásként űzték a kereskedők fosztogatását, az útonállók jelentős része a magasabb társadalmi rétegekből került ki. Egyes lovagok éppen ezzel a hátsó gondolattal építették váraikat fontos kereskedelmi útvonalak közelébe. A sok erdő megkönnyítette a rajtaütést, az erős vár pedig őrizte titkát és – a zsákmányt. Sokszor nem is titkolták tettüket. 1308-ban például a Montfort grófok, Európa egyik legelőkelőbb családjának tagjai, a francia és angol dinasztia rokonai (ebből a családból került ki az albigens háború vezére is), azt írják a

velencei dogénak: a Boden-tónál 100 bála posztót raboltak kereskedőktől, a szakértők szerint 10 000 márka értékben; felajánlják az árut az „Adria királynőjének” – 6000 márkáért.

Nem csodálkozhatunk, ha a kereskedők előnyben részesítették a vízi, főleg a tengeri utazást, pedig az sem volt sem különösebben kényelmes, sem veszélytelen. A nyílt tengerre a középkori hajók -a XV. század előtt – alkatuk miatt nem merészkedhettek, csak a part mellett haladtak, s itt nagyobb a hajótörés veszélye, mint a nyílt tengeren. Nem tudták a módját, hogy a kedvezőtlen szelet is felhasználják. Rossz időben nem tudták elhagyni a kikötőt, vagy vissza kellett térniük oda, ha megfordult

a szél. Az Északi- és Keleti-tengeren november közepétől február közepéig teljesen szünetelt a forgalom. De a velencei és genovai hajókaravánok is a kikötőkben vesztegeltek a téli hónapokban.

A Földközi-tengeren már a XIV. században használtak térképet, az Északi- és Keleti-tengeren azonban nem. De az utóbbi vidéken is készítettek un. „tengeri könyveket”, azaz jegyzéket a kikötőkről, tengeráramlatokról stb. Világítótornyokat is emeltek, elsősorban Franciaország partjain: így pl. a Cordouan-foknál már a XII. században épült ilyen, tüzét remeték élesztették. A XIV. században említik a calais-i, dunqerque-i, chef-de-caux-i stb. világítótornyot. Egy-egy ilyen építmény 15-19 m magas, s így kb. 15-17 km-nyire látszik a tengeren.

A tengeren nem voltak terhes vámok, az árut nem kellett lerakni, felrakni, s ami a legfontosabb: hajón többet és gyorsabban lehetett szállítani, mint málhás állatokon, taligán. Persze a középkori hajót – amelyről már szóltunk – nem kell valami gyors alkotmánynak képzelnünk. Naponta kb. 18-20 mérföldet tett meg, igen kedvező feltételek mellett esetleg harmincat is.

Persze a hajósokat is sok veszély fenyegette: vihar, szélcsend, élelem- és vízhiány; eltévedtek, sziklába ütköztek, zátonyra futottak. Hajótörésnél, ha sikerült is kivergődniük a partra, részvét helyett az várt rájuk, hogy a part ura földesúri jogon még megmaradt ingóságaikból is kiforgatta a szerencsétleneket. Ez ellen az ún. partjog ellen már korán igen erélyes harcot indítottak a városok. Az itáliaiak már a XII. században, a Hanza-városok pedig a XIII. században elérték, hogy velük szemben ezt a gyakorlatot nem érvényesíthették.

A tengeren rendszerint konvojt, hajókaravánt alkottak az egy cél felé hajózó kereskedőhajók, ez legalább húsz hajóból állt, s egy

admirális
vezette. Minden hajó fegyverekkel és hajítógépekkel stb. volt ellátva.
Emellett később a nagyobb konvojokat még speciális hadihajók is kísérték. Egyes városok megtiltották – komplikációk elkerülése végett-,
hogy egyedül álló hajók útnak induljanak. Velencében már 1131-ben
említenek ilyen konvojt. Egy-egy nagyobb kikötővárosból minden évben ugyanabban az időben indultak ezek (húsvétkor, augusztusban
stb.), s a kereskedő már előre kitervelhette, hogy melyik admiralitáshoz
csatlakozik. Útközben azután egyik hajó ennél a városnál, a másik
amannál – a kalmár terve, akarata szerint – lemaradt, hogy azután a

visszaúton újra csatlakozzék, s együtt fussanak be, hangos ujjongás közepette a hazai kikötőbe, ahol aggódó családjuk, barátaik és a városi hatóságok ünnepélyesen fogadták a merész és szerencsés vállalkozókat.

A hajózás veszedelmei ellen a középkori ember a legjobb védelemnek az égiek segítségének biztosítását tartotta. Ezért a szentek közül névadót választottak a hajónak, s elindulás előtt beszenteltették a járművet a pappal. A hajótulajdonos és akinek az áruját szállította, rendszerint fogadalmat tett: a nyereség bizonyos hányadát kegyes célokra fordítja. Ha vihar tört ki, a hajósok segítségül hívták a hajó védszentjét, és fogadalmat tettek; többnyire azt fogadták, hogy egyikük – közös költségen – zarándokutat tesz.

Nemegyszer az egész hajó megmentése érdekében a szállítmány egy részét vagy a hajó egyes alkatrészeit vízbe kellett dobni. A károkért a hajó, az árutulajdonosok és az utasok meghatározott arányban, közösen feleltek; ez valamiféle kölcsönös biztosítás volt. A spanyol tengeri törvény egyenesen kimondja: „A hajó és a teher legyenek testvérek." Kifejezetten a mai formájú biztosítással a XIV. század második felében találkozunk; szabályszerű szerződések maradtak ránk ebből az időből, elsősorban Itáliából. A biztosítás inkább a kalózok ellen történt, ezektől jobban féltek, mint a tenger haragjától. A biztosítás szokása azonban ekkor még egyáltalán nem vált általánossá.

A középkori utazási körülmények ismeretében nem tagadhatjuk meg

bámulatunkat azoktól, akik újra meg újra elhagyták lakóhelyüket, hogy hosszú utakat tegyenek szárazon és vízen, ismeretlen földeket jártak be, ismeretlen tengereket szántottak hajójukkal, ismeretlen népeket kerestek fel. Érthető, hogy az ilyeneket mindenütt tisztelet, bámulat vette körül, s nem csoda, hogy ők maguk sokat beszéltek utazásaikról, sőt egyikük-másikuk tollat is ragadott, hogy élményeit megörökítse. Azon sem csodálkozhatunk, hogy fantáziájuk néha elragadta őket, s még inkább hallgatóikat, és fantasztikus mesék születtek távoli országok furcsa szörnylakóiról, elképesztő tájairól, állatairól, növényeiről. A középkor embere számára mindez a csoda – valóság, realitás volt; csak mikor az utazás körülményei megjavultak, kerültek az egyszeműek, kutyafejűek, lapátfülűek stb. a gyermekmesék elemei közé.

Falun nem voltak kereskedők. A falu lakosai olyan cikkeket, amelyeket maguk nem termeltek, vagy a vásáron szereztek be, vagy vándor árusoktól. Külföldi árut állandóan még a nagyobb városokban sem árultak, csak a vásárokon; még borsot sem, legfeljebb csak külföldi borokat.

Az árukért általában nemesfémből vert pénzzel fizettek, vagy esetleg kisebb értékű holmiért bronzérmével.

A pénz ekkoriban még ritka jószág, egész Európában viszonylag igen kevés a nemesfém érme. Így például Angliának komoly nehézségeket okozott a XII. század végén, hogy az Oroszlánszívű Richárd királyért követelt 150 000 márka ezüstöt kifizesse. A templomi kincseket, oltári kelyheket olvasztották be e cél érdekében. Nemegyszer arra kényszerítette az állam a lakosságot – éppen nemesfémszűke miatt –, hogy a tulajdonában levő nemesfém egyharmadát beszolgáltassa; az így nyert nemesfémből aztán pénzt vertek.

Néha, ha az érmék megfogyatkoztak, az állam bőrpénzt adott ki, így például Földnélküli János, Szent Lajos a XIII. században. Nemegyszer gabonával egyenlítették ki a számlát vagy viasszal, borssal, sörrel stb.

Az államok igyekeztek a nemesfém és a belőle vert pénz kivitelét megakadályozni; különféle tilalmakat adtak ki.

Pénzverésre nemcsak az uralkodóknak volt joguk, hanem számos előkelőnek és apátságnak is. Így például a Német Birodalomban a X-XII. században százhatvan pénzverő helyről van tudomásunk. Némelyik, nem császári pénzen az uralkodó képe és neve is rajta áll a

pénzt kibocsátó úré vagy közösségé mellett, másokon csak ez az utóbbi büszkélkedik. De még ez jó helyzet a későbbihez képest. A pénzverési joggal ellátott személyek száma folyton nő, s a városok is felsorakoznak mellettük. Ez persze nem valami német specialitás. A kis Németalföldön is 50 pénzverési jogú személy és közösség volt. Itáliában is hasonló viszonyok uralkodtak. Szerencsésebben alakultak a körülmények Angliában, ahol a király pénze mindig fölényben volt a többi pénzkibocsátóéval szemben, s a pénzverési jogokat mindinkább csökkentették, előbb negyvenre, majd tizenhatra, a XIII. század végén pedig már tizenkettőre.

Franciaországban a X. században kb. 300 pénzkibocsátó között szinte elvész a király pénze, s inkább csak az uralkodó családi birtokain

forog közkézen. De lassanként ezen a téren is, mint ebben az országban mindenütt, erőre kap a központi hatalom. A XIV. század elején már „csak” harminc pénzkibocsátó van ebben az államban, a XV.-ben pedig csak hét.

Az érmék értékét a pénz kibocsátói folytonosan változtatták. A pénzt időnként bevonták, s helyette kevesebb nemesfémet tartalmazót verettek. Ez a pénzrontás azonban nem mehetett a végtelenségig. Egy idő múlva a pénz kibocsátója nem tehetett mást: újra jó, magas nemesfémtartalmú pénzt bocsátott ki, csak persze a lakosság a régi, beszedett pénznél kevesebbet kapott vissza.

A lakosság maga pedig nemegyszer úgy rontotta a pénzt, hogy körülnyírta; az így nyert nemesfémhulladékot aztán értékesítette. Minthogy a pénzverés technikája ekkoriban eléggé primitív fokon állt, hozzá nem értő szem nem ismerte fel a csonkítást.

Nem ment ritkaságszámba a pénzhamisítás sem. Nem volt veszélytelen foglalkozás. Ha rajtacsípték a tettest, forró olajban főzték nagy nyilvánosság előtt.

A középkorban általában az a szabály uralkodott: a pénz csak ott érvényes, ahol verték, de ott azután más nem is érvényes. Némelyik hűbérúr vagy város egyenesen megtiltja az idegen érmék használatát, s ezek közé sorolja az ország uralkodójának pénzét is. Ezt a tilalmat azonban nemigen lehetett fenntartani, az ásatások is azt mutatják, hogy igen sokféle érme forgott használatban egy-egy területen. Franciaországban pedig az uralkodó már a XIII. században elég erővel rendelkezett ahhoz, hogy saját pénzét az ország egész területén

érvényessé tegye. Emellett a feudális urak pénzei is forogtak itt – éppúgy, mint más országokban –, és sokféle idegen érme is: bizánci, arab, szicíliai, firenzei, spanyol stb.

Európában leginkább a firenzei forintot és a velencei dukátot kedvelték. S erre minden ok megvolt, mert míg a többi érme nemesfémtartalmát csaknem évente (sőt még többször is) változtatták, s így értékét illetően állandó bizonytalanság uralkodott, e két nagy kereskedőváros érméi századokon át szinte teljesen változatlanul megőrizték értéküket.

A pénz terén mutatkozó fantasztikus zűrzavar erősen megnehezítette a kereskedést, s különösen a járatlan vevőre jelentett hátrányt, hiszen

sohasem tudhatta, mennyit ér valójában a tulajdonában levő pénzdarab.
Alaposan kellett ismernie a különböző pénzeket, s értenie kellett a
nemesfémtartalom megállapításához annak, aki el tudta kerülni, hogy
becsapják. Persze a kereskedők, akik egyszersmind bankárok is voltak,
mindig jobban értettek a pénzhez, mint a többi halandó.

Ezek az állapotok szinte parancsolóan követelték a speciális pénzváltó foglalkozás kialakulását. S valóban, már igen korán megjelent a vásárokon, a templomok előtt a bank, a pénzváltó asztal,
rajta a pénzeszsákok.

Palermóban már a X. században emlegetnek pénzváltókat, a XII.
században már szinte mindenütt egyesületet alkotnak. Ez a foglalkozás
az olaszok (lombardok) speciális területévé válik egész Európában.

A bankárok rövidesen más pénzügyleteket is lebonyolítanak. Pénzt
utalnak át, őriznek meg, nemesfémet vásárolnak, hiteleznek stb. A XIII.
században már megjelenik a váltó is, először Itáliában és Franciaországban.

Minthogy kevés volt a pénz és nagy a kockázat, a kölcsönökért igen
magas kamatot fizetett az adós. A legalacsonyabb kamatláb évi 8-15
százalék volt, de ennek sokszorosát is fizették. Annak ellenére, hogy az
egyház a kamatszedés minden formáját uzsorának tekintette és elítélte,
még az egyháziak is fizettek és szedtek kamatot, különféle csalafinta
módokon kijátszva a tilalmat és megnyugtatva saját lelkiismeretüket.
Csak néha, ritkán fogott el halálos ágyán félelem egy-egy hitelezőt;

attól tartott, hogy a másvilágon súlyos büntetésben részesül; e félelem rávette, hogy elrendelje: adják vissza adósainak a lerótt kamatokat, vagy pedig osszák szét ezt a summát a szegények között; néha az egyházra, jótékony célokra hagyta a kamatok összegét. Tekintélyes bankárok sokszor az egyház haragjától és másvilági kínoktól félve évente átadták jövedelmük bizonyos százalékát kolostoroknak, kegyes alapítványoknak.

Hitelre nemcsak a kisemberek szorultak, hanem a királyok, egyházi és világi fejedelmek, városok, sőt maga a pápa is. A királyok néha nemcsak birtokaikat, bányáikat, hanem vám- és adójövedelmüket, sőt koronájukat is „zálogba csapják”. A hitelezők könyörtelenül behajtják a kamatokat, s nem fizetés esetén birtokba veszik a zálogot. Csoda-e, hogy általános gyűlöletnek „örvendenek”

a nép minden rétegében, palotától kunyhóig? Csoda-e, hogy a népharag nemegyszer kitör ellenük, s zavargások támadnak, rablás, öldöklés folyik a kereskedők, bankárok utcáiban? De amint elmúlik a vihar, a lakosság maga kéri: térjenek vissza a bankárok, mert hiszen náluk nélkül nem tudnak meglenni; a kereskedelem, a pénzgazdálkodás egyre fontosabb mindenki számára. S a pénzemberek – félelemmel és gyűlölettel telten bár, de – visszatérnek; az élet megy tovább a maga útján, előre.

*

A városi háziasszonynak, ha be akarta szerezni a napi szükségleteket – a kereskedelem fejlődése következtében –, módja volt arra, hogy dús kamrája kincseit a piac választékából egészítse ki, vagy pedig, ha nem akart odamenni, az utcai árusoktól vásárolhatott mindent, amit csak szeme-szája megkívánt, s amit erszénye megengedett. Fát, szenet és vizet is vehetett. A vízhordó vállán lajttal érkezett, a többi árus kosarakkal. Sok háziasszony a kenyeret is vásárolta. Ezt Párizsban például kétféle méretben árulták: egy és fél dénárért. Az ár nem változott, de a súly igen, aszerint, hogy milyen volt a termés, hogyan alakultak a gabonaárak. A városi hatóságok igyekeztek ellenőrizni a kenyér mennyiségét és minőségét, s nemegyszer lefoglalták az előírtnál kisebb súlyú vagy rosszabb minőségű cipókat. Ezeket szokás volt hetenként egyszer eladni vagy kiosztani a szegényeknek. Az előírásokat megszegő pékeket időnként, ha valahogy – megvesztegetések,

összeköttetések stb. révén – ki nem húzták magukat a csávából, a vásárlóközönség nagy örömére, az utcakölykök ujjongása, pfujozása közepette pellengérre állították, vagy más megszégyenítő büntetésben részesítették.

Sokan ragaszkodtak ahhoz, hogy maguk dagasszák meg kenyértésztájukat, ezért nagyobb mennyiségű gabonát vásároltak egyszerre. Ha nem bíztak az árusban, a nagyobb városokban elhívták a vásárláshoz a város hites mérőjét, aki csekély díjazás ellenében lemérte a gabonát, minőségét is megvizsgálta, s mintegy szavatolta, hogy minősége megfelel az árának.

A piacon, a mészárszékekben nemcsak különféle húsokban válogathatott a vevő, hanem kolbászban, véres, májas hurkában stb. is.

Ha szárnyast akart vásárolni, akkor a baromfikereskedőnél dús választékot talált. Ha pedig erre sem volt gusztusa, a pástétomsütőtől vett alaposan megborsozott sertés-, szárnyas- vagy halpástétomot. Ugyanitt süteményeket és friss tojást is beszerezhetett. De böjtnapokon zárva voltak a mészárszékek, akkor a halárusok napja virradt fel. A nagyobb városokban komoly problémát jelentett a böjtös hallal való ellátás, tekintettel a hal romlandó voltára. A halászok kis hátaslovakra erősített tartályokban hordták szét a friss árut az utcákon. Az eladás előtt azonban a városi hatóságok megvizsgálták az áru minőségét. Kis halakat nem volt szabad árulni. Árusítás előtt nemcsak a városi biztosokat kellett bevárni, hanem a királyi vagy püspöki udvar szakácsait is, mert ezeknek elővételi joguk volt.

A főzéshez, sütéshez szükséges nagy mennyiségű és sokféle fűszert az apothecariusnál (gyógyszerésznél) szerezte be a városi háziasszony, az olajat az olajárusnál, az ecetet az ecetesnél és így tovább. De ha kevés volt az ideje, s nem bánta, hogy egy kicsit többet fizet, akkor vegyeskereskedőhöz ment, itt szinte mindent megkapott, amire háztartásában szüksége volt.

Szombaton azonban kissé megváltozik a helyzet. Ilyenkor nagyvásárt tartanak a központi piacon, a legtöbb üzlet táblái zárva maradnak, mert a boltosok ott árulnak állandó helyükön, árujukat asztalra vagy a földre halmozva.

A városok lakói nemcsak ételeket, hanem italokat is vásárolnak. A közeli és távolabbi szőlőtermő vidékek, külső országok boraiból, különböző sörökből dús választék áll rendelkezésükre.

Ha valakinek nem volt családja vagy háztartása, szinte minden utcában talált kocsmát, ahol nemcsak italt, hanem főtt ételt is kaphatott, s ott volt a sok lacikonyha, pecsenye-, hal-, pástétomsütő! Mindegyiknél többféle fogás között lehetett válogatni.

A középkori árakról igen nehéz írni. Kevés az adat, és ezeket sem lehet mindig kellően felhasználni, értékelni. Sokszor még az évszám sem állapítható meg, homályban marad többnyire, hogy aratás előtti vagy utáni-e az ár, márpedig az nagyon is nem mindegy, hiszen egy éven belül is jelentősek az áringadozások. Még nagyobb az árkülönbség a különböző esztendőkben, a terméstől, a háborútól stb. függően. Az

egyes országokon belül vidékenként is erősen eltérnek az árak. A feljegyzések nem szólnak arról, hogy az általuk említett árban benne foglaltatik-e az adásvételi adó, amely ugyan nem nagyon magas, pl. Franciaországban sohasem több 5%-nál. Ezt az adót sokan egyáltalán nem róják le, de ez a ránk maradt iratokból csak ritkán derül ki. A mértékek is erősen különböznek helyenként és koronként, s az általunk ismert adatokból nem mindig világos, hogy a mérték neve milyen mennyiséget jelent, noha nagy segítséget nyújt a kutatásban, hogy Franciaországban a XIV. század végéről maradt fenn egy dokumentum, amely minden francia város mértékeit összeveti a párizsival. Emellett – mint már említettük – a pénz területén is nagy a zűrzavar. Így tehát még csak hozzávetőleges képet sem adhatunk e kor árairól, csak néhány kiragadott adattal próbáljuk érzékeltetni az árak, bérek, jövedelmek összefüggéseit. A XI. században egy ló 100 solidus, egy szolga jobbágy 38 solidus. Egy mellvértért kb. egy közepes birtok árát kell fizetni.

Franciaországban 1141-ben egy mérő (valószínűleg 4 hl 94 l) gabona 40 solidus, 1220-ban 1 setier (1 hl 33 l) 5 solidus, 1351-ben 1 setier 24 solidus. Ötven év múlva (1405) a setier 16 literrel kevesebb, az ár 18 solidus 2 dénár. 1482-ben Párizsban 1 setier gabona = 1 hl 56 l, s 2 livre-ba kerül. (1 livre, mint már említettük = 20 solidus [sou] = 240 dénár, azaz 1 solidus = 12 dénár Franciaországban. Angliában a font, a shilling és a dénár között ugyanez az arány.)

Angliában 1261-1270 között 1 quarter (2 hl 82 l) búza ára kb. 4

solidus 8 dénár, ötven év múlva 5 solidus 7 dénár, 1361-1370 között 7 solidus 3 dénár, a következő század elején 5 solidus 8 dénár, a század végén 6 solidus 3 dénár.

A Ménagier de Paris szerint – mint már említettük – a fehér kenyér darabonként 1 dénár, 100 édes kétszersült 8 dénár, 1 kappan 2 solidus, egy kecskegida 4 solidus, 50 kiscsirke 12 dénár, egy quarteron bors 4 solidus stb.

Egy arató napi bére Angliában 1266-ban átlagosan 6 dénár, 1300-ban 6 és fél, 1400-ban 7 dénár. Cséplésnél jóval kevesebbet kap, 2-4 dénárt. A kőműves 1263-ban 2,5 dénárt, 1300-ban 3-at, 1350-ben ugyanennyit, 1400-ban 4,5 dénárt keres naponta. Az ácsokat jobban fizetik, 1300-ban 4,1350-ben 4,5,1400-ban 6 dénárt kap -1500-ban azonban megint csak

4-et. De ha kosztot kapnak, levonnak ebből az összegből, az árlevonás 3 dénárnál nem lehet magasabb. Nők csak egy dénár napi bért kapnak.

Egy ökör 1259-ben ugyancsak Angliában 8 solidus 7 dénár, 1400-ban 10 és fél solidus, 1350-ben 9 solidus 8 dénár, 1400-ban 15 solidus 8 dénár. A disznó ára ugyanebben az időszakban 1 solidus 11 dénár és 2 solidus 11 dénár között mozog. Egy szekér elé való ló a XIII. század végén 12 solidus 4,5 dénár, 1350-ben 24 solidus 7 dénár.

A XIII. század közepe táján írott Meier Helmbrecht, a legrégibb német falusi történet szerint egy lóért 10 fontot is fizetnek, s egy ló tíz szarvasmarhával egyenértékű. A Sachsenspiegel, ez az 1198 és 1235 között létrejött törvénygyűjtemény azt írja, hogy egy ló 12-20 solidus, egy marha 4, egy disznó 3-4 solidus.

1355-ben Bázelban több házat adtak el 3 fontos áron, 1400-ban és 1430-ban viszont 60 fontos házárakat jegyeztek fel, de persze azt nem tudjuk, hogy milyen minőségűek ezek az ingatlanok.

*

Noha a céhek, gildék tiltották a reklámot, azért a hirdetés ekkor is létezett, csak a mainál sokkal egyszerűbb formában. A mai plakátokat, neonfény-, újság-, mozireklámokat – a kikiáltók pótolták. Egyes iparosok és kereskedők az inasaikat használták fel arra, hogy a várost járják, s az árut kínálják; a mozgóárusok maguk kiáltoztak, de általában a kalmárok a hivatásos kikiáltókat vették igénybe.

Egy XIII. századi költő leírja, hogy hányféle kikiáltó járta az ő

korában Párizs utcáit. Már korán reggel felhangzott a fürdősök „reklámja”. Kis idő múlva halárusok, baromfikereskedők kínálták árujukat, majd sós és friss vágott marha húsát, hagymát, salátát, mézet hirdettek. És a sokféle sajt: a brie-i, a champagne-i stb. Asszonyok kínáltak kiáltozva tejet, lisztet, almát, cseresznyét, tojást. S folyton újra meg újra felhangzott a ruhakereskedők hangja, ezek a legkülönbözőbb ruhadarabokat ajánlgatták. De edényeket, virágot, szalmát, gesztenyét, mogyorót, gombát, rőzsét, gyújtóst, gyertyát is reklámoztak. Az ócskavas-, ócskaruha-vásárló kalmárok éneklő hangon csalogatták magukhoz az eladókat. Az ostyaárusok nem délelőtt, hanem este jártak-keltek, asztalkendővel letakart kosárban vitték magukkal a különbözőfajta ostyákat és vajassüteményeket.

Az árusokon kívül a szerzetesrendek, kórházak kéregetői is szorgosan rótták az utcákat egész nap, Isten nevében alamizsnáért könyörögve. Ugyanezt tették a vakok és más nyomorékok is.

Az uralkodó és a városi hatóságok is felhasználták a kikiáltókat; így adták tudtára a lakosságnak a rendeleteket.

Külön, speciális kikiáltókat tartottak az italmérők. A borkereskedők minden csapra vert hordó borért adóval tartoztak a városnak. Kikiáltóiknak kettős volt a kötelessége: egyrészt meg kellett állapítaniuk a város nevében a csapra vert hordók számát, másrészt élénkíteniük kellett az eladást.

Reggel egy kikiáltó lépett be az első útjába eső tavernába. A kocsmárosnak el kellett őt fogadnia, hacsak nem ült már ott valamelyik kikiáltó társa. Ellenőrizte a bor fejtését, vagy maga végezte ezt el, s aztán megkóstolta az italt. Ezután kapott a kocsmárostól egy (rendszerint díszes, aranyozott) kannát és egy kelyhet. Megtöltötte az előbbit, s elindult az utcákon, hogy kiáltozva dicsérje a jó bort, s kóstolót adjon belőle az arra haladóknak.

E kikiáltók Párizsban kétszer napjában végezték kőrútjukat, kivéve a vasár- és ünnepnapot, a pénteket és a király vagy a királyné, vagy valamelyik gyermekük halála napját.

A borkereskedő napi 4 dénárt fizetett a kikiáltónak. Erre a tisztségre a város adta a kinevezést. Hivatalba lépés előtt esküt kellett tennie, hogy becsülettel végzi feladatát, pontos mértéket használ stb. Óvadékot kellett letennie, és napi egy dénár adót fizetett a város kamarájába, még akkor is, ha nem talált olyan kocsmát, amelyre felügyelhetett volna. A városi hatóságok igyekeztek ügyelni arra, hogy a kikiáltók és

kocsmárosok ne játsszanak össze, s ne csapják be a közönséget. Ez
persze nemigen sikerült.

1292-ben a párizsi kocsmárosok számát 86-ban jelöli meg a Livre
des Métiers, s csak 48 kikiáltót említ.

A kocsmárosok nem nagyon szerették a kikiáltókat, sokat
panaszkodtak rájuk, de ez nem változtatott a helyzeten.

Franciaországban a király nagy kiterjedésű szőlőbirtokokkal
rendelkezett, s szüret után bora egy részét Párizsban áruba
bocsátotta.
Minden kocsmárosnak át kellett vennie meghatározott
mennyiségű bort.
Az árusítás első napján valamennyi kikiáltó összegyűlt az
atyamester

vezérlete alatt, és ünnepélyesen kezdte kiáltani mindenfelé a „király borát”. Másutt a helyi földesúr borát árulták hasonló módon. A kijelölt napokon csak ezt a bort volt szabad árusítani.

Nagy napot jelentett az ínyenc párizsiaknak, ha távoli országok boraival megrakott hajó kötött ki a Szajna partján. Ezt is a kikiáltók tették közhírré.

A városban fontos szerepet játszott a fürdő. Nemcsak a polgárok fürödtek, hanem a szegény nép is. Persze nem kell mindennapi fürdésre gondolni. De utazás és más fárasztó cselekedetek után rendszerint meglátogatták a fürdőt, sőt nemegyszer jóízű lakoma után is.

A városban nemigen akadt olyan ház – a nagyúri palotákon kívül –, ahol fürdés céljára használt külön helyiség lett volna; ha valaki – betegen – fürdőt akart venni, akkor vagy a lenti nagyobb helyiségben (csarnok, hall) állították fel a kádat, vagy felvitték a fenti szobába, az ágy mellé. De az egészséges városlakónak esze ágában sem volt otthon fürödni, hiszen a fürdőházakban sokkal kényelmesebben és mulatságosabban folyt ez az aktus.

Minden városban működtek fürdőházak, nagyobb helyeken nem is egy. Párizsban 1292-ben legalább 26 volt; a későbbi időben Nürnbergben 9, Bécsben 29, Boroszlóban 12. Az idők folyamán számuk egyre nőtt. Vasárnap kivételével mindennap nyitva tartottak. Ha a víz készen áll és meleg – felhangzik az utcán a fürdősök kiáltása: „Urak, ha fürödni akartok, a fürdővíz meleg!” A városi rendeletek előírták, hogy a fürdősöknek nem szabad túl korán „kiáltaniuk”,

nehogy
a tisztálkodni sietőket – lévén hajnalban még sötét – baleset vagy támadás érje. Gőzfürdő és vízfürdő (kádfürdő) között lehetett választani. Az előbbi kevesebbe került, Párizsban például 1268-ban két
dénárba, míg a „langyos” (kád-) fürdő négybe. A kádfürdőben gyakran
fürdött együtt férj a nejével.

A gőzfürdőt először a XIII. században említik. Itt külön terem állt a
férfiak, s külön a nők és gyermekek rendelkezésére. A megtüzesített
kövekre öntött víz gőzében szivaccsal vagy söprűvel tisztálkodtak. A
nők és a férfiak vagy teljesen meztelenül, vagy pedig kis kötővel fürödtek, az előbbiek néha szalmasapkában, hogy hajukat védjék. A
fürdés után megtörülköztek, fürdőinget (valamiféle bő köpenyt)

öltöttek, s lefeküdtek a nyugágyra pihenni. Csak miután pihentek, és lehűtötték testüket, öltöztek fel; majd pedig nekiláttak az előkészített frissítőknek.

A fürdő valóságos kaszinónak, szórakozóhelynek számított, ahol zenét hallgattak, sakkoztak, kockáztak, s nemegyszer valóságos orgiákat ültek. Sokszor a fürdő a nyilvánosház szerepét is betöltötte, noha a hatóságok igyekeztek ezt megakadályozni.

Egy XIII. századi szerző a következőképpen ír Erfurt város fürdőiről: „E város fürdői nagyon kellemesek. Ha tisztálkodni akarsz, és szereted a kényelmet, bizalommal lépj be az egyikbe. Szívesen fogadnak. Egy szép fiatal leány a maga drága kezével megmasszíroz, persze mindez tisztességgel megy végbe. Egy igen ügyes borbély megborotvál anélkül, hogy egy csöpp izzadság is hullana az arcodra. Ha elfáradtál a fürdőben, ott vár az ágy, hogy kipihend magad. Majd hozzád lép egy csinos asszony, szűzi arccal – ez bizony tetszik majd neked –, s ügyesen elrendezi hajfürtjeidet. Ki ne csókolná meg, ha kedve van rá, s ha ő egyáltalán nem ellenzi? Fizetségnek nem kérnek többet egy dénárnál…”

Mivel a városiak nagyon szerettek fürdőbe járni, nem ritka, hogy valaki nem borra-, hanem fürdőre valót kap a munkabér mellé. A középkori kalendáriumokban, egészségügyi rendszabályokban meg voltak jelölve azok a napok, amikor ajánlatos forró vagy langyos fürdőt venni és eret vágatni.

Ebben az időben is szokás távolabbi fürdőket felkeresni, gyógyulás céljából. Így például Bourbon városát sokan látogatták kitűnő

gyógyvize miatt, s a helység mindent elkövetett, hogy fürdőit kellemessé, kényelmessé tegye, mert sok gazdag idegent vonzottak. A
fürdőhelyen való tartózkodást persze csak a jómódúak engedhették meg
maguknak.

A fürdőhelyek életéről színes leírást nyújt Poggio Bracciolini, aki
1417-ben a pápaságáról letett XXIII. János Badenba kísérte. E helyen
30 fürdőház és fogadó volt. A köznépnek két nagy fedetlen, szabad
medence állt rendelkezésre, itt egy fal választotta el a férfiakat a nőktől,
de az előbbiek jól láthatták a meztelenül (vagy ingben) fürdőző
gyöngébb nembelieket. A fürdőházakban is állt egy deszka válaszfal, de
annyi és oly nagy nyílással, hogy a férfiak és nők jól láthatták, sőt meg

is érinthették egymást. Itt a férfiak többnyire kötényt, a nők inget viseltek. Órák hosszat ültek a vízben, közben étkeztek is úszó asztalokról. A medencék fölé galériákat építettek, az urak innen beszélgettek a fürdőző nőkkel, ajándékba virágot, pénzdarabokat dobáltak le, s a nők versengve kapkodtak ezekért. Naponta több fürdőt is felkeresek az üdülők; a nap többi részét pedig ivással, tánccal, labdajátékkal töltötték.

A fürdők számából és abból, hogy a forrásokban sok szó esik róluk, még nem lehet teljes biztonsággal megállapítani: tiszta volt-e a középkori átlagpolgár vagy sem, de annyi bizonyos, hogy szeretett fürdőbe járni.

A fürdősök éppúgy céhbe tömörültek, mint más foglalkozásúak, noha kissé későbben, mint a többiek. Előírás náluk is, hogy törvényes házasságból kellett születniük, házasoknak kell lenniük, s érteniük kell a nyíráshoz, érvágáshoz, köpölyözéshez; tisztességes alkalmazottakat kell tartaniuk, ünnepnapokon tilos dolgozniuk. Emellett még más előírásokat is meg kell tartaniuk. A céhnek őrködnie kellett a csövek állapota és a lefolyók jó működése felett. Leprásoknak és betegeknek tilos a fürdőt használniuk, s ugyanez vonatkozik a rossz hírű férfiakra és nőkre. Szigorúan tiltották a fürdősnek, hogy rossz hírű nőknek szállást adjon. Sőt egyes helyeken olyan rendelkezést is hozott a város, hogy egy-egy fürdő vagy csak női, vagy csak férfi vendégeket fogadhat – a tulajdonos maga választhatja meg, hogy melyiket akarja, de a két nemnek tilos ugyanazon épület használata; még úgy sem engedik, hogy este a férfiak, reggel a nők, mert akkor is találkozhatnak, s olyan

dolgok
eshetnek meg, „amelyekről nem illik beszélni”. De az előbbi leírásból – s más adatokból is – látszik, hogy az ilyesfajta korlátozások hiábavalóknak bizonyultak.

*

A város lakói nem panaszkodhattak unalomról. Az utcákon, tereken mindig történt valami.

A nap vagy éjszaka bármely órájában megszólalhatott a csengő vékony hangja az utcán. Ilyenkor rendszerint elcsendesült a zaj, mindenki levette a kalapját, keresztet vetett. A csengőt rázó fiú mögött méltóságteljes léptekkel ott haladt a pap, többnyire a sekrestyés

kíséretében. Az ablakokon kihajló s az utcán haladó emberek tudták: az
utolsó kenetet megy feladni a tisztelendő atya – s gyorsan futott a hír,
hogy ki haldoklik? mi baja? Az árusokról, kikiáltókról már beszéltünk.
A forgalmasabb utakon egymás után haladtak el a kereskedők
málhásállataikkal, taligájukkal; sok volt közöttük a furcsa viseletű,
furcsa beszédű idegen. A kereskedőkaravánok nagy lármával,
ostorpattogással, kiáltozással haladtak előre a szűk utcákon, gyerekek
hada lábatlankodott körülöttük, s az ablakokon kíváncsi fejek hajoltak
ki, bámultak rájuk. Kevesebb figyelmet szenteltek a vásárokra felhajtott
nyájaknak, csordáknak.

De bezzeg megteltek az ablakok és a kapualjak, ha valamelyik
előkelő úr, főpap közeledett kíséretével! Ebben a korban a gazdagok,
hatalmasok igyekeztek minél nagyobb pompát kifejteni, hogy
tekintélyüket növeljék. Nem rejtették el kincseiket, sőt inkább
igyekeztek többet mutatni a valóságnál. Utazásuknál úgy léptek fel,
hogy mindenki lássa rangjukat, csodálja vagyonukat, bőkezűségüket.

Íme egy leírás, hogyan utazott Becket Tamás, Anglia kancellárja,
mikor 1158-ban lánykérőbe ment Henrik herceg nevében Franciaországba.

„Mi pazarul felkészültünk, hogy megmutassuk az angol gazdagságot
és fényűzést, hogy ennek következtében mindenki tisztelje követében a
király személyét s Becketet magát személye szerint is. A menetben vele
haladt lóháton, rendezett sorokban vagy kétszáz szolgája, lovagok,
klerikusok, inasok, fegyvernökök és nemes ifjak, akik az ő házánál

tanulták a lovagságot. Ez az egész háznép, Becket egész kísérete új és fényes öltözetben csillogott-villogott, mindegyik a maga divatja szerint feldíszítette magát erre az utazásra. Az úrnak magának huszonnégy váltás öltözete volt… Kutyákat is vitt magával, továbbá mindenféle fajta sólymot, aminőket királyok és gazdag emberek tartanak. Kíséretében ott haladt nyolc fényes kocsi, mindegyiket öt ló húzta, egyik sem kevésbé erős és formás, mint a harci paripák. Mindegyik mént egy erős fiatalember vezette, új köntösbe öltözve haladt az oldalán; ezenfelül minden kocsinak megvolt a maga hajtója és őrzője. E járművek közül kettőt kizárólag vasabroncsos hordókkal raktak meg, ezekben szállították azt a sört, amelyet válogatott kövér árpából főztek, s amelyet az úr ajándékul vitt a franciáknak. Ez utóbbiak igen csodálták

ezt a találmányt – ez egészséges ital, mentes minden üledéktől, színben vetekszik a borral, ízben pedig túlszárnyalja. A kancellár kápolnáját külön hintó szállította. Szekerek vitték az ételt-italt, más szekereken ott láthattad a párnákat, takarókat, szőnyegeket, ismét másokon az ágyfelszereléseket, málhákat és más holmikat. Tizenkét teherhordó lovat is ott vezettek a kancellár menetében, ott láthattál nyolc ládát, bennük a kancellár arany- és ezüsttálai, tányérjai, edényei, kádjai, cseréptálai, kupái, serlegei, üstjei, katlanai, mosdótálai, sótartói, kanalai, egyéb tányérai és tálai. Más ládái és szekrényei kincstárát tartalmazták: gazdag pénzkészletet a napi kiadásokra és ajándékokra, továbbá ruházatot, néhány könyvet és más holmit. Egy málhavivő ló, amely a többi előtt haladt, vitte kápolnája szent edényeit, díszeit és könyveit. Minden teherhordó állatnak megvolt a maga megfelelő, jól begyakorolt lovásza. Minden egyes szekérhez hozzátartozott egy kutya, amely őrizte. Ez a szekérre vagy a szekér alá volt kötve. E szekérőrző kutyák erős, hatalmas állatok, olyanok, amelyekről látszik, hogy képesek megfojtani a medvét vagy az oroszlánt. Minden málhás állat hátán ott lovagolt egy hosszú farkú nőstény vagy hím majom…

Ha a kancellár bevonult Franciaország valamelyik falujába vagy városába, elöl mentek gyalogszerrel az inasok vagy kétszázötvenen, ezek vitték a föld elfogyasztásra szánt gyümölcseit. Hatos vagy tízes csoportokban haladtak, s szokásuk szerint szülőföldjük valamelyik dalát

énekelték. Mögöttük bizonyos távolságra vonultak a párosával pórázon vezetett kopók és agarak s más különféle fajta kutyák pecéreikkel, ápolóikkal. Azután mérsékelt távolságban következtek a vasalt szekerek, nyikorogva az utak kövein. Ezek hatalmas bőrökkel voltak letakarva. Közvetlenül ezek után haladtak a málhás állatok, hátukon lovászok térdeltek. A franciák, akik erre a lármára kimentek kapujuk elé, megkérdezték: ki közeleg itt egész kíséretével? – »Az angol kancellár« – hangzott a válasz – »követségbe megy a francia királyhoz«. Ilyenkor azután azt mondják ezek a franciák: »Valóban csodálatra méltó az angol király, akinek ilyen módon utazik a kancellárja!« Bizonyos távolságra a teherhordó állatok mögött következtek a fegyvernökök, ezek vitték a lovagok pajzsát, s vezették a lovagok harci ménjét. Majd újabb fegyvernökök haladtak; utánuk a nemes ifjak; ezután lépkedtek a solymárok madaraikkal. Most

következtek a kancellár háztartásának inasai, mesterei és szolgái,
utánuk a lovagok és klerikusok lovagoltak párosával. Végül, mindezek
után maga a kancellár, néhány körülötte lovagló familiárisával.”

A város népe napokon, heteken át beszélt aztán az ilyen felvonulásról.

Hát még ha az uralkodó érkezett a városba! A lakosok ilyenkor szőnyegekkel, drága szövetekkel aggatták tele házaik falát, virágfüzérekkel díszítették a város, a házak kapuit, díszbe öltözött polgárok – élükön a polgármesterrel – fogadták az uralkodót, ajándékokat nyújtottak át neki; ékes szüzek sorfala között haladt tova, virágokat szórtak elébe, a céhek zászlaik alatt hódoltak az uralkodónak, szólt a zene, színielőadásokat, élőképeket rendeztek a nagyúr tiszteletére, este pedig gyertyákat helyeztek a házak ablakába, fáklyásmenet járta be az utcákat, s különböző hangszerek hangjaira táncra perdült a nép. A nagy győzelmek hírére is ilyen örömünnepeket ültek, vagy ha trónörökös született. Pl. így ünnepelt Párizs, miután II. Fülöp Ágost francia király 1214-ben legyőzte IV. Ottó német császárt és szövetségeseit.

„Ki tudná szavakba foglalni, lélekben elképzelni, tollal hártyára vagy táblára vetni az üdvözlő tapsokat, a győzelmi himnuszokat, a táncoló nép tarka, megszámlálhatatlan tömegét, a papok édesen zengő énekét, a templomokban a zengő kürtök harsogását, az ünnepi díszítményeket a templomokon belül és kívül, a mindenfelé kiterített függönyöket, a selyemszőtteseket, virágokat, füvet és zöld gallyakat valamennyi városban és várban, utcákon, házakon, utakon? Az egész lakosság,

tekintet nélkül rangra, nemre és korra, összecsődült ekkora győzelmi látványosság kedvéért; a parasztok és az aratók abbahagyták munkájukat, s nyakukba akasztott kaszákkal, kapákkal és cséphadarókkal (mert éppen aratás ideje volt), csapatostul özönlöttek az utakra, hogy láthassák vasra verve Ferrandot (Flandria ura, Fülöp egyik ellenfele), akinek fegyverétől az imént még annyira rettegtek… Ez történt mindenfelé, amíg el nem jutott az ember Párizsig. Maga a párizsi polgárság s a főiskolák diáksága tömegesen és mindenkit felülmúlva, a papság és a köznép himnuszokat és dalokat zengve ment a király elébe, ily módon nyilvánítva, hogy lelkűknek vidámsága mily nagy a külországban véghezvittek fölött. De nem volt elég nekik az effajta

ujjongás napvilágnál; folytatták mindezt éjjel is, sőt hét egymást követő
éjszakán át, számtalan fáklya fénye mellett, úgyhogy az éjszaka oly
fényesnek tűnt, mint a nappal. Főleg a diákok nem hagyták abba a nagy
költségű lakomákat; énekeltek, táncoltak szakadatlanul és fáradhatatlanul.”

Még ragyogóbb fogadtatásban részesítette Párizs VII. Károly királyt,
aki hatalmas sereggel, hadvezérei társaságában érkezett a kapuhoz. Az
urakat valósággal elborították az ékszerek és színes szalagok. A
kereskedők, a kézműves polgárok és esküdtek elöljárói mind az
uralkodó elé járultak, a városi íjászok kíséretében; mind díszes, színes
ruhákban. A városi elöljárók liliomokkal hímzett kék selyem baldachint
tartottak a király feje fölé, úgy haladtak a menetben. Mögöttük
egyenruhás fegyveresek, s ezek mögött lovon szimbolikus alakok: a hét
halálos bűn és a hét erény. Ezeket a legfőbb törvényszék bírái s a
kincstartók követték. A Saint-Denis-kapunál három angyal emelte a
magasba Franciaország címerét, s felettük angyalok énekeltek; a címer
alatt ez állt írva:

Kiváló fejedelem-urunk,
Városod lakói
Fogadnak téged nagy tisztességgel
És illő alázattal!

Az egyik téren egy kutat állítottak fel, ebben egy edényből liliom
emelkedett ki, s ez fűszeres bort (hypocras) és vizet lövellt a magasba; a
vízben két delfint helyeztek el; két terasz látszott liliomokkal, s efölött
Szent János képe állt, amint az Agnus Deit*(* Agnus Dei (lat. =*

Isten báránya), Krisztus egyik neve. így nevezik azokat a viaszból készült bárányokat, amelyeket a pápa megáld, és templomoknak, előkelő személyeknek ajándékoz) mutatta. Angyalok is sorakoztak itt, s szépen, dallamosan énekeltek. A Trinité-templom előtt némajátékként előadták a passiót. Jézus elfogatását, keresztre feszítését és Júdás bűnhődését. Igen jól játszottak, s nagy hatást, mély meghatottságot keltettek. Egy másik templomnál azt mutatták meg, hogyan támadt fel Krisztus, hogyan jelent meg Mária Magdolnának. A Saint-Denis utcában látni lehetett a Szentlelket, amint leszáll az apostolok fejére. A Chátelet előtt

a pásztorok álltak, az angyal éppen hírül vitte nekik Jézus születését. A hídnál Szent Margitot lehetett szemlélni, amikor éppen elhagyja a sárkányt. Míg a király a kaputól a Notre-Dame-hoz ért, az egész evangélium lejátszódott a szeme előtt.

Ilyen nagy örömünnepségek alkalmával vagy a király, vagy valamelyik nagyúr, esetleg maga a városi közösség gondoskodott ételről, italról. Néha borkutakat szerkesztettek, ahol mindenki kedvére kortyolhatott. Így VII. Károly koronázásakor Reimsben egy hatalmas ércszarvasból ömlött a bor.

A főútvonalakon a nagy egyházi ünnepeken színpompás körmenet vonult végig, díszruhás papok, fehér ruhás leánykák, virágkoszorús gyermekek énekeltek; lobogtak az ékes templomi zászlók, erős férfiak rudakon vitték a Szent Szűz, Jézus és a védőszentek szobrait, baldachin alatt merev aranyköpenybe burkolt püspök ült halványként hordszékében, időről időre áldást osztva az út szélén térdre ereszkedő tömegnek. Jaj lett volna annak, aki nem hajt térdet, s ha férfi, nem veszi le fejfedőjét! Már ott termettek volna a poroszlók, hogy börtönbe hurcolják az istentelent.

A körmeneteket nagy csaták, fontos döntések előtt is elrendelték, így például mikor a XV. század elején, 1412-ben, Franciaországban gyilkos pártharcok dúltak, a párizsiak egy teljes hónapon át mindennap processziókat tartottak. A város egész népe, testvériségek és parókiák szerint részt vett ezekben. Az első napi menetben elöl haladt a királyi palota népe, a kolduló rendek és más szerzetek, mind mezítláb, előttük vitték az Igazi Keresztet, azt a feszületet, amelybe hitük szerint

Krisztus
keresztjének egy darabja volt foglalva. Mögöttük következtek párosával
a legfelsőbb bíróság tagjai. A körmenet ekkor kb. 30 000 embert
számlált (persze ez a szám egyáltalán nem biztos). Másnap a plébániák
egy része vonult fel; teljes ornátusban, de mezítláb a papok, mindegyik
égő gyertyával a kezében. A menetben ott vitték templomaik szent
ereklyéit. Előttük kb. 200 kisgyermek, ugyancsak mezítláb, kezükben
gyertya lobog. A plébániák területén élő lakosság mind ott haladt,
ugyancsak égő gyertyával. A következő napokon más plébániák
vonultak fel ugyanígy, majd az egyetem processziója következett,
amelyen az iskolás gyermekek is mind részt vettek. A külvárosok népe
is rendezett körmenetet.

Nemegyszer szinte ugyanilyen számmal gyűlt össze a nép akkor is, ha híre ment: bűnösön hajtják végre a kiszabott ítéletet.

A középkori igazságszolgáltatás véres és a mi szemünkben nagyon kegyetlen. A kortársak azonban, akik a mieinknél keményebb, kényelmetlenebb feltételek között éltek, természetesnek és igazságosnak tartották, s úgy gondolták, hogy csak ilyen módon lehet az embereket elrettenteni a bűnök elkövetésétől.

A pörös eljárás maga is eléggé primitív volt; ha nem érték tetten a bűnöst, akkor rendszerint istenítélet döntött, igaz-e a vád, amelyet általában nem az ügyész képviselt, a hatóság embere, hanem vagy a sértett fél, vagy – ha gyilkosságról volt szó – az áldozat valamelyik rokona, barátja.

A középkori ember vallásos felfogása szerint az élet minden területén, mindenben Isten akarata érvényesül. A bíró ítélete is Isten egyenes sugallatára történik, az Isten nem engedi, hogy ártatlan lakoljon, s a bűnös sértetlenül vigye el az irháját. Az istenítéletnél az Isten maga mutatja meg, hogy bűnös-e a vádlott. Különböző módjait ismerték az istenítéletnek. Sokszor valamelyik szent ereklye előtt kellett a vádlottnak esküt tennie arra, hogy ártatlan. A középkori ember meg volt győződve arról, hogy aki bűnnel terhelten merészel esküt tenni, arra nyomban lesújt az Úr büntető keze. A tisztító esküt gyakran nemcsak a vádlottnak, hanem nyolc-tíz rokonának, társának is le kellett tennie, mintegy felelősséget vállalva érte. Ritka a vízpróba. Ez azon a nézeten alapult, hogy a víz tiszta elem, nem veszi be a bűnöst. A vádlottat folyóba vagy tóba vetették, amelyet előzőleg

beszenteltek. Ha nem süllyedt le, bűnösnek bizonyult. Ha lesüllyedt, gyorsan kihúzták, s ártatlannak nyilvánították. Gyakoribb a tüzesvas-próba. Ezt látjuk a Trisztán és Izoldában is. A házasságtöréssel vádolt Izolda, a szokásnak megfelelően, egyszerű ruhában, könyökig meztelen karral jelent meg a törvényszék előtt, s esküt tett, hogy férjén kívül csak egy zarándok karjaiban nyugodott. Ez a zarándok – az álruhás Trisztán – vitte partra a hajóról. Izolda tehát igazat esküdött, noha a házasságtörés vádja igaz. Az eskü után átnyújtották neki a tüzes vasat, amelyet egy darabig kezében kellett tartania. Néha megtüzesített ekevasakon kellett a vádlottnak mezítláb lépkednie. Ezután bekötötték a kezét (vagy lábát). Három nap múlva kibontották a kötést, s ha a sebe begyógyult,

ártatlannak találták a vádlottat. Az istenítélet ritkábban gyakorolt fajai közé tartozott a keresztpróba. Itt vádló és vádlott fölemelt karral állt egy kereszt előtt; amelyikük előbb eresztette le a karját, annak vesztett ügye volt. A „megszentelt falat” próbájánál pedig a gyanúsítottnak egy falat megszentelt kenyeret (ostyát) vagy sajtot tettek a szájába. Ha könnyedén megrágta és lenyelte, bizonyítottnak vették ártatlanságát.

Néha tetemrehívással próbálták a gyilkosságot valakire rábizonyítani, abból az elképzelésből kiindulva, hogy a meggyilkolt sebe a tettes közeledtére újra vérezni kezd. Ezt olvashatjuk a Nibelung-énekben is. Egy német író (Diebold Schilling) viszonylag késői időből (XV. század) ír le egy ilyen tetemrehívást. Egy svájci parasztot azzal gyanúsítottak, hogy megfojtotta feleségét. A már eltemetett asszonyt kiásták sírjából, ravatalra fektették. A férjet meztelenre vetkőztették, gondosan megborotválták az egész testét (nehogy varázsszert rejthessen el), két ujját a holttest mellére kellett helyeznie, s úgy esküt tennie ártatlanságára. A tetem azonban erősen vérezni kezdett, s a férj bevallotta gonosztettét – írja forrásunk.

A századok folyamán az istenítélet egyre inkább háttérbe szorul, a tanúvallomások fontossága megnő. A vallomások kicsikarására mind gyakrabban alkalmazzák a legtöbb országban a kínzást, a tortúrát. S ebben a középkor népei igen dús fantáziáról tesznek tanúbizonyságot. A hüvelykszorító, spanyolcsizma stb. ugyan csupán a XVI. századtól terjed el igazában, de már előzőleg is alkalmazzák.

Az ítéletek közül az „enyhébbek” korbácsolásra, megbélyegzésre, csonkításra szólnak. Gyakori büntetés a pellengér vagy kaloda. A város legfontosabb pontján állították fel, az oda kikötött bűnöst utcagyerekek, járókelők nagy tömege vette körül, akik gúnyos megjegyzéseikkel sértegették az elítéltet, sőt néha kövekkel és hulladékokkal is megdobálták. Volt, ahol a pellengért ketrec pótolta, ez egyszersmind némi védelmet is biztosított a megszégyenített számára. Néha nem pellengért, kalodát vagy ketrecet alkalmaztak megszégyenítéshez, hanem az elítéltet vezeklőingben vagy félmeztelenül, nyakába kötött karddal, ha nemes, kötéllel, ha jobbágy volt, kikiáltóval körülvezették a főbb útvonalakon. Még nagyobb szégyennek számított, ha a bűnösnek nyerget vagy kutyát kellett cipelnie. A német városokban azt az asszonyt, aki férjét megverte, szamárra ültették háttal az állat fejének,

így vezették végig nagy hujjázás közepette a helységen. Lovagoknál a megszégyenítés leggyakrabban abból áll, hogy letörik a sarkantyúját.

A békebontónak levágják a jobbját; a lázadó fiait megvakítják, leányainak orrát-fülét lemetszik. Gyakori büntetés a megvakítás; s – ami a mi számunkra furcsa – gyakran különös kegyelemnek tartják, hogy ha a bűnösnek meghagyják az életét, és „csak” szeme világától fosztják meg. Előfordul büntetésként a megférfiatlanítás is, ezt főleg olyankor alkalmazzák, ha trónkövetelőről van szó, s gondoskodni akarnak arról, hogy ne legyenek utódai.

A halálos ítéletek között a „legtisztességesebbnek” és „legelőkelőbbnek” a lefejezés számított. Ünnepélyes külsőségek közepette hajtották végre, különösen ha nevezetes személyről volt szó. Az elítéltet taligán szállították a kivégzés helyére. Az előkelő urak rendszerint díszesen felöltöztek a halállal való találkára, s vigyáztak arra, hogy félelemnek nyomát se lehessen rajtuk látni. A körülálló tömeg nemegyszer szívből megsiratott egy-egy fiatal, szép, mosolygós ifjú lovagot, különösen, ha tudta vagy gondolta, hogy udvari intrika vagy pártharc áldozata; s még sokkal inkább, ha úgy sejtette, hogy szembeszállt az igazságtalanságokkal, vagy éppen szót emelt a nép érdekében. De még gyakoribb volt, hogy gyalázták, kövekkel, hulladékkal dobálták meg az elítéltet. A kijelölt téren ott állt a vérpad. A környező házak ablakaiban az asszonyok szorongtak. A tér tömve volt néppel. Ha nevezetes emberről volt szó, gyakran emelvényeket

ácsoltak a nézők számára. Az elítéltet pap kísérte utolsó útjára, vigasztalta, bűnbánatra intette. Az emelvényen már ott állt vörös köpenyben, karddal vagy bárddal a hóhér, s szokás szerint bocsánatot kért áldozatától. Úgy illett, hogy az elítélt megbocsásson, jámbor szívvel imádkozzék, s utána letérdelve lehajtsa fejét a tőkére.

A kivégzettek fejét gyakran elrettentésül lándzsán kitűzték vagy a város kapujára, falára, vagy a város valamelyik központi épületére.

Sokkal megszégyenítőbb kivégzési módnak számított az akasztás. Nemesembert csak különös okból öltek így meg. Minden városban vagy város mellett ott állt az akasztófa, s a holttestet rendszerint hosszú ideig otthagyták, elrettentésül.

Alkalmaztak kegyetlenebb halálnemeket is (kerékbetörés, szétszaggatás lovakkal, megnyúzás stb.). Az eretnekeket máglyára

küldték. A város lakosai – nők és gyermekek is – végignéztek mindent, s a jelek azt mutatják, hogy a borzalmas látvány bizony nem rettentette el őket bűnök elkövetésétől, sőt a feudális rend elleni támadásoktól sem.

A megszégyenítő ítéletek közé tartozott az is, hogy a bűnös tetemét nem engedték egyházi szertartással eltemetni, szentelt földbe hantolni. E rendszabály alól persze az előkelők szinte mindig kivételek.

Szerencsére az ilyen véres szórakozások ritkábbak a városban, mint a békés játékok, sportok. London ifjúságának sportjairól így ír az egykorú krónikás:

„…úgy illik, hogy egy város ne csak komoly legyen és tágas, hanem vidám is, szórakozással teli… Minden évben húshagyókedden… az iskolásfiúk harci kakasokat visznek mesterükhöz, s egész délelőtt kakasviadallal szórakoznak. Ebéd után pedig az egész ifjúság kimegy a mezőre labdázni. Minden iskola tanulói labdát és labdaütőt visznek kezükben. A város előkelő, tekintélyes férfiai lóháton odamennek, hogy nézzék az ifjak játékát, és gyönyörködjenek ügyességükben. Nagyböjt minden péntekjén mindig új csoport fiatalember lovagol ki a mezőre, a legjobb lovas vezetése alatt… pajzsokkal és hegy nélküli dárdákkal, s hadijátékokkal szórakoznak… tanúságot tesznek arról, hogy mennyire lennének használhatók háború esetén.

A húsvéti ünnepeken ütközet folyik a vízen. A folyam közepén álló rúdra pajzsot illesztenek, majd pedig elindítanak egy csónakot, evezők

nélkül, hogy a víz árja sodorja. A ladik orrában ott áll egy ifjú, készen
arra, hogy lándzsájával megdöfje a pajzsot. Ha eltöri lándzsáját a
pajzson, és nem esik el, akkor – úgy gondolják -jeles tettet hajtott
végre.
Ha fegyvere nem törik el, mikor teljes erővel nekimegy a pajzsnak,
hanyatt esik, bele a vízbe, minthogy a csónakot gyorsan sodorja az ár.
De a pajzs két oldalán ott várakozik két csónak, benne fiatalemberek;
ők oly gyorsan kimentik a vízbe esett ifjút, ahogy csak tudják. A hídon,
a parton és a folyó mentén a házakban sok néző áll, s ilyenkor jót
nevet.
– Egész nyáron át a fiatalemberek ugrásban, lövésben, táncban,
birkózásban, kődobásban és a pajzs használatában gyakorolják
magukat. A lányok pedig ütik kézi dobjukat, és táncolnak mindaddig,
míg csak teljesen be nem sötétedik. Télen minden ünnepen ebéd előtt
viadalra betanított disznók dulakodnak, vagy pedig bikákat és medvéket
kényszerítenek küzdelemre.

Ha a nagy mocsár, amely észak felől mossa a város falát, befagy, sok ifjú szórakozik a jégen. Egyesek gyorsan csúszkálnak s olyan messzire, amennyire csak bírnak, mások ülést készítenek maguknak, akkorát, mint egy mérföldkő, egyikük ráül, sokan pedig, egymás kezét fogva húzzák; ha valamelyikük hirtelen felbukik, mind egymásra esnek. Egyesek csontokat kötnek a lábukra, a sarkuk alá, és kicsiny hegyes bottal lökik magukat, így csúsznak oly gyorsan, mint ahogyan a madár repül a levegőben, vagy a nyíl elröppen az íjról. Néha ketten összeütköznek a rudakkal, megütik egymást, s egyikük vagy mindkettő elesik, bizony nem anélkül, hogy meg ne sérülnének: egyik eltöri a karját, a másik esetleg a lábát. Ám a dicsvágyó ifjúság így készül fel a háborús időkre. Sok polgár kutyákkal szórakozik és sólymokkal, mert szabadságukban áll, hogy Middlesexben, Hertfordshire-ban, Chiltron egész területén és Kentben a Cray vizéig vadásszanak."

1427-ben egy fiatalasszony labdajátékának csodálatára összecsődült a párizsi nép, mert jobban játszott, mint a férfiak, és sorban legyőzött mindenkit.

A XV. században jelennek meg először Nyugat-Európa városaiban a cigányok vagy „egyiptomiak”. Óriási érdeklődést keltenek mindenütt. Asszonyaik jósolnak, értenek a varázsláshoz, mágiához.

Máskor meg zsonglőrök, bohócok körül verődik össze a tömeg. Megbámulja a mutatványokat, nevet a tréfákon, meghallgatja a dalokat, a zenét, s odavet egy pár garast a tányérba.

Persze sokkal nagyobb dolog, ha színielőadást,

misztériumjátékot
rendeztek. Izgatott várakozás előzi meg az előkészületeket, kíváncsian figyelik a próbákat.

A histriókat (zsonglőröket, bohócokat, színészeket, zenészeket) többnyire tisztességtelen személyeknek tartották, a kerítőkkel, utcalányokkal állították egy színvonalra. Az egyház azt tanította, hogy a histriók – néhány kivételtől eltekintve – ki vannak zárva az Úr kegyelméből, nem részesülhetnek a szentségekben, nem temethetők szentelt földbe. De ugyanakkor a papság nem tudott teljesen elzárkózni a színház s a népnek a színház utáni vágya elől, sőt be kellett engednie a templomba, persze úgy, hogy egyházi célokat szolgáljon. A színház a kereszténység eszméit terjesztette, népszerűsítette.

Maga a mise s az istentisztelet egyéb formái is a századok folyamán színházi előadás jellegét öltötték. Az első keresztények istentiszteleteinek egyszerűsége eltűnt, a drámai mag, amely a pap, a diakónusok és a község párbeszédeiben már adva volt, kifejlődött, a krisztusi megváltás egész művét aktusról aktusra előadták a templomban, mint szimbolikus-liturgikus drámát.

A nagy ünnepeken valóságos színielőadásokban gyönyörködhettek a hívők. Karácsonykor láthatták Máriát és az angyalt, a jászolt, a három napkeleti királyt és a pásztorokat. Nagyhéten a passió egyes részeit játszották el. A misztériumdrámák nemcsak Jézus, hanem az apostolok és szentek életét is a nézők szeme elé tárták. Az előadáson néha száz szereplő is részt vett. A misztériumjátékokban sok a népi, népmesei vonás is, s a magasztos sajátosan keveredik a realisztikus, naturalisztikus elemekkel, sőt nem ritka a frivol és drasztikus jelenet sem. Az egyik francia Mária-misztériumjátékban például azt ábrázolták, hogyan ment meg a Szent Szűz egy apátnőt, aki gyóntatójától áldott állapotba jutott.

A misztériumok eleinte latin nyelvűek, később a nép nyelvén dalok, betétek kerülnek bele, majd pedig az egészet népi nyelven adják elő, hogy a laikusok értsék.

Kezdetben szinte egyáltalán nincs díszlet, kellék is csak alig. Később a hatás kedvéért egyre díszesebb az előadás, a színészek öltözéke; különböző dekorációkat, díszleteket alkalmaznak a színpadon: egzotikus állatokat vonultatnak fel, ostromokat mutatnak be (pl.

Jeruzsálem ostromát), tűzijátékokat, csatajeleneteket. Az előadók eleinte kizárólag egyházi személyek, később azonban egyre több világi embert kell bevonni: polgárokat s a szegényebb rétegekből valókat, sőt zsonglőröket, zenészeket, dalnokokat is. Sok helyütt a tisztes polgárság tagjaiból is színjátszó társaságok alakulnak, ezek adják a nagyobb színielőadásokhoz a főszereplőket.

A kikiáltók már jó előre közhírré teszik a játékot, majd pedig a szereplők kosztümösen végigvonulnak az utcákon. Az előadás ideje alatt az üzletek bezárnak, a házak üresen állnak, mindenki ott tolong a színpad körül, nemcsak a városiak, hanem a környékbeliek is.

Idővel az előadás sokféle okból – elsősorban a nézők száma miatt – nem fért el a templomban, s kikerült a temetőbe, a piacra vagy más

szabad, tágas helyre; többé már nem kizárólag a papságra tartozott;
lassanként a város közös ügyévé vált, s úgyszólván minden lakos komoly erőfeszítéseket tett a siker érdekében. A község nemegyszer
súlyos adósságokba verte magát e játékok miatt.

Firenzében a város egyes kerületei versengtek egymással, hogy
melyikük tud szebb játékokat, különb szórakozást rendezni a lakosság
mulattatására. A frianói külváros különösen kivált e téren. Egyszer,
mikor egy bíboros tartózkodott a városban, közhírré tették: aki hallani,
látni akarja, hogy mi van a másvilágon, legyen május l-jén az Arnónál,
a Carraia hídon vagy annak környékén. S az Arnón bárkákban, kis
hajókon tüzes poklot ábrázoló állványokat helyeztek el, ahol démonokat
utánzó, borzalmas külsejű, állatnak álcázott emberek kínozták a
rémesen kiáltozó kárhozottakat; a nézők elszörnyedve figyeltek.
Hirtelen a nagy tömeg alatt leszakadt a híd, sokan meghaltak, vízbe
fúltak vagy megsebesültek.

Egyes helyeken előkelő urak finanszírozták az előadásokat; így
például Gilles de Rais, Franciaország marsallja a XV. században fényes
előadást rendezett Orléans-ban Jeanne d’Arc emlékezetére.

Az előadások több órán át tartanak, néha déltől késő estig s több
napon keresztül. Nemegyszer naponta két előadás is van: reggel és
délután. Este fáklyafénynél folyik a játék. A németországi Schwabisch-
Gmündben a húsvéti játékok első napján, nagycsütörtökön 7 órakor
este, fáklyafénynél kezdődött az előadás, a 12 első jelenet 10 órakor ért
véget (ez akkoriban igen késői idő). Másnap, nagypénteken

déltől késő estig tartott az előadás, amelyet 15 000 ember nézett végig. Ha többnapos az előadás-sorozat, min-den egyes darab után bejelentik a kikiáltók, hogy miről szól majd a következő játék.

Az előadás után a nézők tömege, amely feszülten figyelt, s sokszor könnyekig meghatódott, lassanként szétoszlik, élénken tárgyalva a látottakat, a színészek játékát, a díszleteket; még napokig, hetekig erről folyik a szó a kocsmában, a műhelyben, a piacon…

S ha más látványosság nincs, hát ott a közeli kocsma! Ott mindig történik valami! Kiszolgált katonák mesélik kalandjaikat, mutogatják sebeiket, vándor komédiások trükkökkel szórakoztatják a köréjük gyülekezőket. Az egyik asztalnál kockajáték folyik, a hangulat egyre

tüzesebb, félő, hogy hamarosan előkerülnek a tőrök, furkósbotok.
Amott koldusok számlálják a napi bevételt. A koldusok, nyomorékok, leprásak, kiütésesek száma igen magas. Rengeteg a vak. A XIV. században Majna-Frankfurtban minden 10 000 lakos közül 24-42 világtalan, Ypernben a XV. század második felében 36-39. Ugyancsak sok a bolond. A koldusok rémes látványt nyújtanak piszkos rongyaikban, borzalmas sebeikkel, csonka tagjaikkal. De persze e látvány néha csal, akad olyan koldus, aki csak mímeli a betegséget, nyomorékságot; van, aki gyermekeket bérel, s azokkal kéreget, hogy szánalmat keltsen. Sőt hallunk olyan gonosztevőkről is, akik gyermekeket rabolnak, megcsonkítják, megnyomorítják a szerencsétleneket, s koldulni küldik. A koldusok hadának zöme azonban nem ezekből kerül ki, hanem valóban szerencsétlen, valódi nyomorék. A betegek és munkakerülő csalók mellett igen sok az olyan, aki a javak egészségtelen, aránytalan elosztása miatt munka, vagyon nélkül tengődik, és kéregetésből él. A koldusok száma a századok folyamán egyre nő.

Ha leszállt az éj, papi köntöshöz hasonló köpenybe burkolt kikiáltók járták be a városban az utcákat, hangosan kiáltozva a halottak nevét s a temetés óráját. Minél gazdagabb volt az elhunyt, annál több kikiáltó hirdette a halálát.

Ha fontos személyiség, jómódú polgár halt meg, esetleg még be is balzsamozták; beöltöztették hivatalának, méltóságának ruhájába, koporsóba helyezték, s így tették közszemlére, az ácsolt emelvény négy sarkán hatalmas gyertyák lobogtak. A halottasház bejáratát és a szobát,

ahol a ravatal állt, fekete szövettel vonták be.

Annak a parókiának a lélekharangját, ahová a halott tartozott, nemcsak a temetés napján, hanem az előtte és utána való napon is megkondították.

Miután a templomban végbement a gyászszertartás, a testet a hozzátartozók, barátok vállukon a temetőbe vitték, mely többnyire közvetlenül a templom mellett feküdt. Néha, ha igen előkelő emberről volt szó, magában a templomban temették el vagy a padló alá, vagy a falba. A koporsó rendszerint fából készült; a szegényeket is ilyenbe helyezve vitték a temetőbe, de ott koporsó nélkül földelték el.

Minden család nagy súlyt helyezett arra, hogy halottját minél többen kísérjék utolsó útjára. Sok szegény is ott haladt – gyertyát tartva – a menetben, mert alamizsnát kapott.

Az elföldelés után a városban is dús lakoma következett, amelyen az egész gyászkíséret részt vett, a papok is.

Néha a hétköznapi sürgés-forgást különleges kongatás hangja zavarja meg. A lakosok felfigyelnek. A közösséget, a kommunát összehívó hangra a városi polgárok leteszik a szerszámot, bezárják a boltot, s fegyvert ragadva sietnek a piactérre, hogy megtudják: miről van szó, milyen ügyben kell dönteniük vagy harcba szállniuk. A kommuna tagjai, a felnőtt polgárok ugyanis esküt tettek arra, hogy a város érdekében közösen lépnek fel, közösen küzdenek. A communio, kommuna szót sokan azonosították az összeesküvéssel, ezért az urak, papok heves gyűlölettel figyelték e szövetkezést, amely kifejezetten ellenük irányult. István, a franciaországi Tournai város püspöke a XII. század elején azt írja: „Négy lármás csoportot lehet nehezen elhallgattatni: a parasztok kommunáját, a veszekedő asszonyokat, a röfögő disznókat és az összeférhetetlen kanonokokat. Gúnyolódunk a második csoport felett, megvetjük a harmadikat, az elsőtől és utolsótól azonban szabadíts meg, Uram, minket!”

Persze nem lehet egy kalap alá venni a veszekedő kanonokokat és a városi kommunát: az utóbbi igen veszélyes volt az uralkodó osztályra, s nemegyszer fegyverrel bizonyította erejét földesurával szemben. Ezek a

kommunaharcok igen nagy jelentőségűek nemcsak az egyes városok,
hanem egész Európa fejlődésének történetében. Ismertetésük,
méltatásuk túlnő e könyv keretein, de mégis hadd álljon itt legalább az
egyik legismertebb, a laoni, amelyet a kitűnő történetíró, Guibert de
Nogent örökített meg igen szemléletes módon.

1111-ben Gaudri püspök, a helység seniora az angol királynál járt.
Papjai ezt az alkalmat használták fel, s jó pénzért megengedték a
lakosoknak, hogy kommunát alkossanak; ezzel az a kiváltság járt, hogy
évente egyszer fizetendő adó ellenében megszabadulnak minden
régebbi jobbágyi kötelezettségüktől. A nép örömmel kapott az
alkalmon, hogy megszabadul nyomasztó, megalázó szolgaságából.
Mikor a hazatérő Gaudri erről értesült, feldühödött, de a lakosok drága

ajándékai lecsendesítették, s ő maga is megesküdött: tiszteletben tartja a kommuna jogait, amelyeket írásba foglaltak. Sőt a lakosok a királyt is rávették – persze ugyancsak értékes ajándékokkal –, hogy erősítse meg szervezetük jogait. A püspöknek és a hatalmasoknak azonban eszük ágában sem volt, hogy megtartsák esküjüket. Gaudri bejelentette egyes papjai és a város előkelői előtt: nagyböjt végén megsemmisíti a kommunát. Meghívta az ünnepekre a királyt is, s őt is rábeszélte az esküszegésre. A polgárok, miután megtudták senioruk szándékát, újabb nagy összeget ajánlottak fel az uralkodónak kommunájuk védelmében. A püspök és a pártján álló előkelők azonban rájuk licitáltak, többet ígértek a királynak. Végül is az uralkodó a főpap kívánságát teljesítette, de noha a püspöki palotán kívül volt elszállásolva, a döntés után nem mert másutt aludni, csak a püspöki lakban, mert félt a felháborodott lakosságtól. Hajnalban pedig sietve elvonult a városból.

A városi lakosok (kivéve néhány előkelőt) szíve megtelt keserűséggel. A hivatalok tisztviselői nem töltötték be tisztségüket, a tímárok és csizmadiák bezárták üzletüket, a fogadósok, kocsmárosok nem szolgálták ki a vendégeket, mert úgy érezték: nem érdemes szorgoskodniuk, hiszen semmi sem védi meg őket az urak rablási vágyával szemben. A püspök és az előkelők nem is késlekedtek: számba vették a lakosok vagyonát, és rajtuk akarták behajtani azt az összeget, amelyet a királynak a kommuna eltörlése fejében ígértek. Mindez pedig éppen nagypéntek napján történt! A nagy ünnepen a laoni

püspök és az előkelők egyébre sem gondoltak, mint hogy miként fosszák ki a népet, ami heves gyűlöletet váltott ki. Negyvenen megesküdtek: megölik a főpapot és cinkosait. Elhatározásuk nem maradt teljesen titokban; Gaudrit, mikor éppen lefekvéshez készülődött, figyelmeztették a veszélyre: ne menjen el a matutinumra, a hajnali ájtatosságra, mert ott akarják meggyilkolni. A püspök ugyan hetvenkedő, megvető szavakkal fogadta a hírt, de félelmében nem mert a székesegyházba menni; sőt másnap megparancsolta szolgáinak, katonáinak, hogy köpenyük alá rejtett karddal haladjanak mögötte a szokásos húsvéti körmenetben, amelyről nem maradhatott el. A körmenet alatt zavar támadt, s egy polgár, aki a templom kriptájába rejtőzött, azt hitte, hogy a megbeszélt gyilkolás már megkezdődött; elkiáltotta magát: Communia! Communia! Gyorsan elhallgattatták, de a

püspök és környezete még jobban megijedt. Gaudri sok parasztot hívott
be birtokairól, hogy őrizzék a templomot, a palotát.

A polgárok, miután húsvét első napján nem tudtak semmit sem tenni,
az ünnep másnapján akarták tervüket végrehajtani, de ekkor sem
sikerült. A püspök félelme alábbhagyott, a húsvét utáni harmadnapon
hazaküldte a palota és a tornyok védelmére odahívott embereit, s igen
öntelten úgy nyilatkozott, hogy a zavargók semmit sem tudnak elérni,
sőt ha a főpap mór szolgája a legmerészebbet megfogja az orránál, az
még mukkanni sem mer.

Húsvét utáni csütörtökön egyszerre nagy riadalom támadt Laonban.
A lakosok felfegyverezve, ki karddal, ki fejszével, lándzsával, íjjal,
bárddal nagy tömegben özönlöttek a templomba, Communia!
Communia! kiáltásokkal. Majd megrohanták a püspöki palotát. A
helység előkelői, akik esküvel ígérték meg Gaudrinak, hogy segítségére
lesznek, mindenfelől a püspöki lakhoz siettek, de sok közülük elesett a
küzdelemben. Benn a palotában a főpap néhány fegyveresével tőle
telhetően védekezett, a támadókra kő- és nyílzáport zúdított. Végül,
mikor látta, hogy a nép rohamának nem tud ellenállni, szolgaruhát öltve
lefutott a pincébe, belebújt egy hordóba, amelynek nyílását egyik
hűséges embere deszkával elfedte. A támadók betörtek a palotába, ide-
oda futkostak, mindenfelé keresték, kiáltoztak: Hol az a gazfickó?
Vallatóra fogták a szolgáit, s az egyik fejének egy mozdulatával jelezte:
hol kell keresniük. Erre lerohantak a pincébe, ott tűvé tettek mindent,

hordóról hordóra keresték Gaudrit. Végül levették annak a hordónak a fedőlapját, amelyben rejtőzött. Egyikük rávágott botjával, a többiek megkérdezték: Ki rejtőzik ott? Gaudri a rémülettől megdermedve ezt nyögdécselte: Egy szerencsétlen fogoly! De nem keltett szánalmat: hajánál fogva kihúzták, összeverték, kivonszolták a papok utcájának szögletére. A nyomorult szánalmas hangon kegyelemért rimánkodott, esküdözött lemond a püspökségről, hatalmas összeget fizet életéért váltságdíjul, és örökre elhagyja a vidéket. A tömeg azonban csak szidalmakkal felelt, majd fejszék csaptak le, s Gaudri élettelenül rogyott össze. Még a földön is több lándzsadöfést, ütést, szúrást mértek rá. Holttestét levetkőztették, és káplánja háza előtt a sarokba hajították. Aki csak elment mellette, szidta, gyalázta, mocsokkal dobálta meg. Az egyik pap másnap összeszedte bátorságát, a felkelés irányítói elé járult,

és kérte: engedjék meg Gaudri eltemetését, hiszen mégiscsak püspök volt. Nagy nehezen megkapta az engedélyt; ámde a halottat és mindazokat, akik a temetésen részt vettek, szitkokkal halmozta el a nép.
A temetési szertartásból hiányzott minden ünnepélyesség, részint a lakosság fenyegető magatartása miatt, részint pedig azért, mert az elhantolást végzőket sem töltötte el valami nagy szeretet és kegyelet a halott iránt.

A zavargások hírére rövidesen megjelent a királyi sereg, s a megriadt laoniak segítség után néztek. Ebben az időben különösen hírhedt nagyúr volt Thomas de Marle, a coucyi vár ura. Sok kereskedő szenvedett e vár borzalmas börtöneiben addig, míg váltságdíj a vagy a szabadító halál meg nem érkezett. Minthogy ádáz ellensége volt VI. Lajos francia királynak, a laoniak jobb híján vele szövetkeztek, s ő hadával be is vonult a városba, de később elhagyta azt, mert nem érezte magát eléggé erősnek. A laoni polgárok jelentős számban áttelepültek Coucyba vagy máshová, félve a következményektől. A szomszédos helységek lakói, hallva Laon elnéptelenedéséről, elerőtlenedéséről, bandákba verődve fosztogatták a helységet. A püspök hívei pedig, akik előzőleg elrejtőztek vagy elmenekültek, most előbújtak, és vad bosszúhadjáratba kezdtek. Még a templomba menekülő polgárokat sem kímélték, feltörték a Szent Vince-apátság kapuját, és fegyveresen kényszerítették a szerzeteseket, hogy mind egy szálig adják ki a náluk – jó pénzért – elrejtett lakosokat. Thomas de Marle-t kiátkozták azon a címen,

hogy pártfogásába vette a főpap gyilkosait. A kiátkozottat szomszédai – még tulajdon atyja is – megtámadták. A harcokba végül maga a király is beavatkozott, legyőzte Thomas de Marle-t, aki váltságdíj fizetésére kényszerült. De a laoni menekültek számára nem volt kegyelem: a legtöbbet felakasztották, „mert fellázadtak az égi és földi felség ellen”. Ugyanígy jártak azok is, akik Nogent-ba futottak. Testüket a kutyák és madarak étkéül temetetlenül hagyták.

Ezután VI. Lajos bevonult Laonba, s ha így győzelemre is juttatta a kommuna ellenségeit, mégiscsak gátat vetett az önkény dühöngésének. Hozzáláttak a leégett templomok, püspöki palota rendbehozásához. Megérkezett a reimsi érsek, ünnepélyes istentiszteletet tartott a harcokban elesettek lelki üdvéért. Prédikációja tárgyául Szent Péternek következő mondatát választotta: „A cselédek teljes félelemmel

engedelmeskedjenek az uraknak." „Emlékezzetek – mondta az érsek – az apostol szavaira: nemcsak a jó uraknak és kíméleteseknek kell engedelmeskednetek, hanem a szívteleneknek is."

De hiába király, érsek, egyházi átok… a zavargások folytatódtak, s végül is a polgárok kerekedtek fölül. 1129-ben Gaudri utóda újabb felkeléstől félve beleegyezett a kommuna alakításába, a régi feltételek mellett. VI. Lajos pedig megerősítette az alapító okiratot. Az igaz, hogy a chartában gondosan kerülték a communia szót, mindenféle körülírást alkalmaztak helyette. A lényegen azonban ez nem változtatott: biztosították Laon lakóinak jogait, s a harcokban részt vevők amnesztiát kaptak.

Ha a város ki is vívott bizonyos jogokat urával szemben, béke akkor sem honolt falai között. Az előkelők között – ezt már említettük –, különösen a déli városokban, szinte folytonosan viszályok dúltak, amelyek sok utcai harcra adtak alkalmat. A különböző pártok harcai is véres ütközeteket okoztak. De ezeknél sokkal súlyosabb küzdelmek dúltak a patríciusok és a céhek, továbbá a gazdagok és a városi plebejusok között. Ezek a harcok szinte minden városban más-más színezetet öltöttek, kimenetelük is különböző, noha általában a plebejusok vereségével jártak, még akkor is, ha ideig-óráig győztek.

A firenzei családi és pártviszályokat, a városon belül dúló osztályharcot igen elevenen ábrázolja mind Dino Compagni, mind pedig a három Villani. E könyv nem vállalkozik arra, hogy a harcokat és hátterüket összefüggően, alaposan ismertesse, csupán néhány képet villant fel e küzdelmekről.

„Corso Donati úr, a hatalmas lovag – írja Dino Compagni – elküldte néhány darabontját, hogy sebesítsék meg Simone Galastrone urat, az ő atyjafiát. A tusakodásban egy ember halálát lelte, néhányat megvertek. A feljelentés mindkét részről megtörtént… Az ügy a podestá,* (* Az olasz városok fő tisztségviselője e korban. Rendszerint más város lakosát hívták meg e tisztségre) egy eszes, jóságos nemes lombard lovag, Gian di Lucino úr elé került. Egyik bírája átvette a keresetet, s kihallgatta a mindkét részről felsorakoztatott tanúkat: ezek Corso úr ellen vallottak, de a bíró éppen ellenkezőleg vétette jegyzőkönyvbe, olyképp, hogy Corsót fel kellett menteni, s Simonét elítélni, Így a megtévesztett podestá feloldotta Corsót, s elmarasztalta Simonét.

A polgárok értesülve a dologról, azt hitték, hogy pénzért tette, s hogy ellensége a népnek; és főként Corso úr ellenségei kiabáltak egyhangúlag: »Halál a podestára, tüzet, tüzet!« A zendülést Taldo della Bella és Baldo dal Borgo kezdeményezte inkább Corso elleni rosszakaratból, mint a megsértett igazság érdekében. S annyira fellángolt a nép dühe, hogy rőzsét halmoztak a podestá palotája elé, hogy kiégessék a kapuját.

Giano (della Bella, a nép ekkori vezére Firenzében) éppen a városi vezetőkkel tárgyalt, s a tömeg zajongásának hallatára így szólt: »Megyek, hogy kimentsem a podestát a nép kezei közül.« Lóra ült, abban a hiszemben, hogy a nép követni fogja, s szavaira visszavonul. De ellenkezőleg történt, mert lándzsáikat emelték rá, hogy leverjék lováról, miért is visszafordult. A városi vezetők, hogy a nép tetszését megnyerjék, zászlóval vonultak ki a piacra abban a hitben, hogy mérsékelhetik a nép dühét. A próbálkozás kudarccal járt, kiégették a palota kapuját, s elrabolták a podestá lovait és málnáit. A podestá a szomszéd házba futott. Hivatalnokait elfogták, az iratokat széttépték; s akadtak rosszindulatú emberek is, akiknek perük volt a bíróságon; ezek felmentek oda, hogy szétszaggassák az aktákat. Jól gondoskodott magáról egy Baldo dell’ Ammirato nevű jogász, kinek sok ellenfele volt s sok pere, vádirata a bíróságon; a büntetéstől való féltében kísérőivel furfangosan feltörte a szekrényeket, széttépte a periratokat, úgyhogy többé nem lehetett azokat megtalálni. Sok rendellenes dolgot követtek el ebben a lázadásban. A podestá s hivatalnokai a sors kezében

voltak; a podestá magával hozta feleségét, egy Lombardia-szerte nagyon tisztelt s szép nőt, ki a nép kiabálásának hallatára halálos rettegésben férjével a szomszéd házba menekült, ahol menedéket találtak. A következő napon összegyűlt a tanács, s elhatározta, hogy a város becsületéért az elrabolt dolgokat adják vissza a podestának, s hogy fizetését adják meg neki. Ennek megtörténte után távozott.”

S egy másik epizód 1300-ból, ugyane krónikás elbeszélése nyomán:

„Mivel az ifjakat sokkal könnyebb valami bolond tettre vinni, mint az öregeket, az ördög, minden rossznak kútfeje, oly dölyföt keltett egy csapat ifjúban, kik együtt lovagoltak, s május elsejének estéjén együtt vacsoráztak, hogy elhatározták: a Cerchiek csapata ellen mennek, s karjukat s kardjukat használják ellenük. Ezen estén, a tavasz

újjászületésének ünnepén, a nők a szomszédságban táncvigalommal szoktak mulatni. A Cerchiek csapata találkozott a Donatiakéval, amelyben ott volt Corso úr egy unokaöccse s Bardellino de Bardi meg Piero Spini és más társai s kísérői; ezek fegyveres kézzel rohantak a Cerchiek csapatára. A támadás alkalmával Ricovero de Cerchinek a Donatiak egy embere levágta az orrát; amint mondják, Piero Spini volt a tettes; aztán ugyanennek a házába menekültek. E vágás lett a mi városunk romlása, mert nagy gyűlölködést keltett a polgárok között. A Cerchiek soh'sem felejtették el a tettest, s rettentő bosszúra szomjaztak. Újból megoszlott a város az előkelő, a közép s alsó osztályokban egyaránt; még a papság is a mondott pártok egyikéhez vagy másikához csatlakozott."

A XIV. században már önállóan fellép a városi küzdelmekben egy új társadalmi réteg is: a plebejusok. E század végén kitör Firenzében a ciompók, a gyapjúfeldolgozó munkások felkelése.

1378 tavaszán a végsőkig kiéleződött a helyzet e szép toscanai városban a kis kézművesek, kiskereskedők, munkások és a gazdagok között. A város vezető tisztviselője, aki az igazság zászlótartója (gonfaloniere di giustizia) címet viselte, Salvestro Medici azzal a javaslattal lépett a priorok (a tanács tagjai, a céhek képviselői) elé, hogy vissza kell állítani az 1293-ban az Igazságügyi Rendszabályokban összefoglalt demokratikus jogokat. A priorok nem fogadták el a javaslatot, mire a munkások és kis kézművesek ezrei „Éljen a nép!" felkiáltással a tanácsháza elé vonultak, majd pedig megrohanták és

felgyújtották néhány gazdag palotáját. A felkelők követelésére a Signoria (a tanács) szabadon engedte a munkások előzőleg elfogott szószólóit. Néhány nap múlva az izgalom lecsillapult, s minden maradt a régiben. Június végén Salvestro Medici hivatali ideje lejárt. Közben a ciompók titokban, éjjel többször összegyűltek; esküvel kötelezték magukat, hogy segítséget nyújtanak egymásnak, s elhatározták: fegyvert ragadnak. Szándékuk tudomására jutott a Signoriának; több ciompót letartóztattak, és kínvallatásnak vetették alá az egyik vezetőt, Simoncino della Piazzát. A tanácsház órája éppen akkor elromlott. A javításán dolgozó órás közölte a letartóztatás és kínvallatás hírét a nép vezetőivel, mire a tömeg fegyveresen a tanácsháza elé vonult, kőzáport

zúdított rá, és fogoly társai kiadását követelte. A tanács, miután a nép egy előkelő házát felgyújtotta, félelmében engedett.

Ezután a felkelők elfoglaltak néhány középületet, s létrehozták az új tanácsot. Ennek tagjai közé bekerült a ciompók, a kisiparosok és kiskereskedők, továbbá a gazdagok három-három képviselője; élére pedig, mint az igazság zászlótartóját, egy volt ciompót (később felügyelőt): Michele di Landót állították. Három új céhet hoztak létre: a ciompók, a festők és takácsok, továbbá a gyapjúnyírók és más kis kézművesek egyesülését.

A gazdagok, az ún. zsíros, vastag polgárok azonban zárva tartották műhelyeiket, feltartóztatták a városba igyekvő élelemszállítmányokat; az előkelők, a földbirtokos urak támogatták őket, s a tanács gazdag tagjai is. A ciompók ínsége nőttön-nőtt. A kisebb kézművesek úgy érezték, hogy már mindent elértek, amit csak akartak, így nem harcoltak következetesen a gazdagok ellen. Michele di Lando pedig a kisebb mesterek céhei mellé állt, szembefordult a ciompókkal.

Az elégedetlenkedő ciompók ekkor zászlajuk alatt újra a Signoria palotája elé vonultak, s követelték, hogy a tanács hozzon az ő érdekeiknek megfelelő új határozatokat. Lando igyekezett lecsendesíteni és szétoszlásra bírni a tömeget. A ciompók erre a Santa Maria Novella-templomhoz mentek, ott nyolc vezetőt választottak: az „isteni nép nyolc szentjét”, s küldöttségük Domenico Tuccio – Tambo néven ismerték – vezetésével a Signoria palotájába vitte a nép követeléseit. Ezek közül a legfontosabb az, hogy a ciompók vezetői állandóan a tanácsházán tartózkodjanak, s a tanácsnak csak az a határozata emelkedjék törvényerőre, amelyet ők jóváhagynak.

Ezenkívül a bérek emelését, az adótartozások eltörlését stb. követelték.

Amikor a ciompók képviselői megjelentek a Signoria előtt, Michele di Lando kivont karddal rárohant Tambóra, súlyosan megsebesítette, s az egész küldöttséget a palota tornyába záratta. Midőn ez köztudomású lett, a nép felzúdult, és a tanácsháza elé vonult. A megfélemlített Signoria beleegyezett, hogy új tanácsot válasszanak. Ennek élére egy gyapjúkártoló került. Ezután azonban a gazdagok és a kisebb céhek képviselői Lando vezetésével egye-

sültek a ciompók ellen, és együttes akcióra határozták el magukat. Augusztus végén fegyveres összecsapások kezdődtek a ciompók és az

ellentábor között. A munkások elszántan küzdöttek, ennek ellenére leverték őket. A győztes gazdagok véres megtorlást követeltek. „Aljas nép, mindnyájatokat egytől egyig meg kell fojtani!” – jelenti ki Acciaiuoli, a krónikaíró. Kivégezték Tambót s más vezetőket; legtöbbjük munkás volt, de egy tanító és egy nótárius nevét is felsorolják a feljegyzések. A ciompók céhét eltörölték, fegyvereiket elkobozták. A felkelések, fegyveres összecsapások azonban még sokáig nem szűntek meg Firenzében; a gazdagok uralma csak 1382-ben szilárdult meg teljesen.

A harcok, felkelések, amelyekben oly gazdag a városok története, nemcsak azt mutatják, hogy a középkori város élete nem volt oly idilli, mint ahogyan azt egyes régebbi írók és történetírók ábrázolták, hanem azt is, hogy mennyi bátorság, elszántság élt a városi népben, s hogy már érlelődtek itt azok az erők, amelyek később döntő szerepet játszanak az új társadalmi rend kialakításában.

PAPOK, DIÁKOK, ORVOSOK

A középkorban az élet minden területét át- meg átszőtte a vallás.
Minden esemény, minden cselekedet, még a legmindennapibb is,
valamilyen módon összefüggésbe került az egyházzal. A születést, a
házasságot megszentelte a pap, és ott állt a haldokló ágyánál is, hogy
feladja az utolsó kenetet. A peres eljárás során hozott döntés – mint már
említettük – az emberek hite szerint az Isten ítéletének tekinthető. A
papok megáldják a termőföldet, az újonnan felépült házat, az állatokat.
A papok imáitól várják szárazság idején az áldást jelentő esőt, a
dögvész, járvány csillapulását, a betegségből való felépülést. A papok
áldása nélkül nem mer útra kelni senki, nem mer harcba indulni
egyetlen sereg sem.

Isten mindenütt való jelenlétéről mindenki meg van győződve. A
krónikások is állandóan így írnak: Isten akarta, hogy a sereg győzzön…
Isten nem akarta, hogy az ellenség fegyverei diadalmaskodjanak… Az
egyházi felfogás – mint láttuk – átitatja a lovagi élet szokásait is. A
királyi udvar rendjét is megszabja az egyház, az udvari szertartások
erősen hasonlítanak az egyházéira.

A vallási cselekmények e korban erősen családiasak, hétköznapiak,
elsősorban a szoros kapcsolat következtében, de azért is, mert a
középkori emberből szinte teljesen hiányzik az elvont gondolkodás. A
középkori ember viszonya az Istenhez, a szentekhez bizalmas,

sokszor
egyenesen fraternizáló. Nemegyszer olvasunk arról, hogy ha a szent
nem teljesíti a hívő kérését, az gyalázó szavakkal támad rá,
megfenyegeti, így pl. egy laikus testvért* *(* A szerzetesrendek olyan*
tagjai, akik az egyházi rendek felvétele nélkül csak egyszerű fogadalmat
tesznek, s a kolostorban külső, főleg gazdasági feladatokat látnak el)
erős kísértés gyötört. Imádkozott, de csak nem szűntek a bűnös
gondolatok. Végül így szólt: „Krisztusom, ha nem szabadítasz meg ettől
a kísértéstől, panaszt teszek Ellened az Édesanyádnál!” Jézus, aki
szereti az együgyűséget és alázatot – a legenda szerint – azonnal
teljesítette kérését. Az asszonyok úgy zsörtölődnek, veszekednek
Máriával – akinek tisztelete a századok folyamán egyre fokozódik –,

mint valami szomszédasszonnyal. Egy szegény asszonyról feljegyezték például, hogy mikor meghalt a fia, elment a templomba, s így szólt az ott trónoló Mária-szoborhoz: „Ha nem adod vissza a fiamat, elveszem cserébe a tiedet!” S a kisded szobra után nyúlt. A legendában azt olvassuk, hogy a Szűzanya erre közbenjárt érte, s a fia felkelt halottaiból.

A népi vallásosság sajátos szokásokban nyilvánult meg, így pl. az ún. apostolválasztásban. Egyes vidékeken az asszonyok felírják mindegyik apostol nevét egy-egy gyertyára, ezeket megáldatják a pappal, utána az oltárra helyezik. Ezután mindegyik asszony választ egy-egy gyertyát, s amelyik apostol neve a gyertyán áll, annak azontúl különös tisztelettel adózik. Heisterbachi Caesarius (1240 körül), aki ezt a szokást feljegyezte, azt is elmondja, hogy némely asszony nem volt megelégedve a sorshúzás eredményével, változtatott rajta, másik apostolt választott védencének. Caesarius helyteleníti ezt, s tanulságul elmondja, hogy egy asszony, aki Szent András gyertyáját húzta, nem fogadta el, és addig válogatott, míg más apostolt kapott; ezt részesítette különleges tiszteletben. Halála óráján azonban mégis Szent Andrást látta az ágya mellett, amint így szólt: „Na, itt a megvetett András!” Egy másik asszony pedig – meséli Caesarius –, mikor Szent Júdást húzta, a gyertyát az oltár mögé dobta. Álmában azonban megjelent a visszautasított apostol, szigorúan megdorgálta eljárásáért, s úgy megverte, hogy az asszony egy évig szélütötten ágyhoz volt kötve.

A vallás és a mindennapi élet igen szoros összekapcsolódása, keveredése következtében gyakran emlegették Istent és a

szenteket,
folytonosan esküdöztek, káromkodtak, noha ezért a bűnért szigorú
büntetés fenyegetett mind ezen, mind pedig a másvilágon. A káromkodókat néha pénzbüntetéssel sújtották, pellengérre állították, sőt
az is előfordult, hogy börtönbe vetették; tízévesnél idősebb gyermekeket nyilvánosan megvesszőztek. A feljelentőt pénzjutalommal
serkentették. De mindez nem használt.

E vallásossággal átitatott élet középpontja a templom, amely az Úr
erődítménye itt a földön. Az Isten házát akkor is kőből építették, amikor
még a nagyuraknak is jobbára csak faerődítményekkel kellett megelégedniük.

A középkori ember Istene hatalmas, félelmetes úr, önkényes, keményen sújt, de saját házában biztonságot, védelmet nyújt híveinek.
A Gonosz, az emberiség ellensége ott erőtlen. Látható ugyan a faliképeken, szobrokon, faragványokon, de csak mint legyőzött, megcsúfolt lény, aki az Úr lakában nem is kelt félelmet, hanem nevetséget.

A templom nemcsak védelmet nyújt az ördöggel szemben, hanem a benne folyó szertartásokkal, az ott kiszolgáltatott szentségekkel – hirdette az egyház – megtisztítja a bűnöst, megmenti a lelket az elkárhozástól.

A szent hajlék ereje, bűntörlő, üdvöt nyújtó hatása részben az ott őrzött szent ereklyéktől függ. A templom papjai, patrónusai, a püspök s mindazok, akik a templomhoz tartoznak, azt naponta látogatják, buzgón igyekeznek, költséget és fáradságot nem kímélve, minél több relikviát a falak közé gyűjteni. Minél több az ereklye, annál több az ájtatoskodó hívő s a messze földről odasereglő zarándok. Így tehát a relikviák gyűjtése mögött legtöbbször szinte észrevétlenül az a nagyon világias törekvés is meghúzódik, hogy az ereklyéhez szervezett zarándoklatokkal emeljék nemcsak a templom tekintélyét, hanem jövedelmét is. Valóságos hajsza indult meg ereklyék szerzéséért, s a visszaélések egész sorát követték el a „szent cél” érdekében. Így pl. Odo, Bayeux püspöke meg akarta kapni a Corbeilban nyugvó Szent Exuperius testét, s titokban 100 fontot fizetett érte a corbeili sekrestyésnek. Ez azonban egy hasonnevű paraszt csontjait vitte el neki, s meg is esküdött, hogy azok Exuperius maradványai. De Corbeil népe hallott az ügyről, kérdőre vonta a sekrestyést, s így fény derült a

csalárdságra. Bayeux templomának oltárát – fűzi hozzá a krónikaíró (Guibert) -talán örökre, lemoshatatlanul bemocskolták egy profán paraszt csontjai. A hajsza és a visszaélések miatt azután sok szentnek különböző helyeken 2-3 koponyáját, 8-10 karját, lábát őrizték, s persze rengeteg vita zajlott ezek körül. Így például Keresztelő Szent János fejét Konstantinápolyban is, Angers-ben is őrizték, s mindkét város papsága ragaszkodott hozzá, hogy az övé a valódi. Még életveszélyt is jelentett a relikviák tisztelete; a szent életű Romualdot agyon akarták ütni földijei, hogy testét a maguk számára biztosítsák.

A természeti törvények nem ismerése, a naiv hit, a kemény életkörülmények, a sok háború, éhínség, járvány – mindez táplálta, nagyra növelte a relikviákba vetett hitet. Az egyház szentjeinek száma légiónyi, s mindegyikről a csodák egész sorát regélték. A merész fantázia gáttalanul kiélhette magát ezekben. Íme, néhány példa:

Clairvaux-i Szent Bernát életírója feljegyezte, hogy a templom építésekor, mikor több testvér egy nehéz követ emelt az állványra, a deszkák meghajoltak a különösen nagy teher alatt, s úgy látszott, hogy az építmény összeomlik. Szent Bernát messziről látta a fenyegető veszélyt, odarohant, keresztet vetett, és vállát a tehernek feszítette. S íme, az állvány ismét szilárdan állt, s a barátok egyszerre pehelykönnyűnek érezték a súlyos követ.

Szent Goar remetét mértéktelen evéssel-ivással vádolta két gonosz barát, és Rusticus trieri püspök elé kísérték. Itt kalapját a napsugárra akasztotta, azt hive, hogy fogas, s íme, a kalap ott maradt függve. Rusticus püspök ezt az ördög cselekedetének tartotta, s még jobban gyanakodott a szent életű remetére. Behozatott egy, a templomban talált újszülöttet, és azt kívánta Goartól: mondja meg, hogy ki a gyermek atyja. Ekkor újabb csoda történt: a csecsemő megszólalt: „Rusticus püspök, te vagy az apám!”

Az írek pogány királyának egyetlen gyermeke, leánya meghalt. Cselt akart vetni Szent Gerald apátnak, előhívatta, s azt mondta: egyetlen fia halt meg. A szent ember imádkozott: Isten változtassa a halott leányt élő fiúvá! Ezután keresztet vetett, s vizet öntött a leány szájába, mire általános csodálkozásra királyi ifjú kelt fel a ravatalról. A

pogányok
hitetlenségét legyőzte a csoda, megtértek.

Scothin ír szentről feljegyezte legendaírója, hogy gyakran sétált
csónak nélkül a vízen. Egyszer, mikor a tengeren gyalog haladt Britannia felé, egy hajóval találkozott, amely Szent Barry püspököt
vitte. Az utóbbi megkérdezte Scothint, miért jár a tengeren. Mire Scothin így szólt: „Ez egy virágos rét!” Ezzel lehajolt, az óceán közepéről egy csokornyi virágot szedett, és állítása bizonyítékául átnyújtotta a püspöknek. Barry pedig, hogy a maga igazát bizonyítsa,
kifogott egy halat, és odaadta Scothinnak. Ezután Istent dicsőítve
megáldották egymást és elváltak. (Ezt a csodát más szentekről is mesélik.)

Barbarossa Frigyes uralkodása idején – beszéli a legenda – élt Corveyban egy apát, aki megvetve a szigorú szabályokat, aranygyűrűt viselt. Egyszer ebédnél az asztalra tette, és ottfelejtette. Az egyik udvarnok kedvenc hollója elrabolta a fényes holmit, és fészkébe rejtette. Az apát nem találva ékszerét, egész környezetére gyanakodott, és kiátkozta az ismeretlen tolvajt. A szerencsétlen madár gyengülni, betegeskedni kezdett, hullatta tollát. Az apát udvara élénken vitatkozott azon, hogy mi baja lehet szegénynek. Az egyik ember felvetette: hátha a holló a tolvaj? Felmásztak a fészkébe, megtalálták a gyűrűt. Az apát visszavonta az átkot, mire a beteg jószág lassan meggyógyult, s visszanyerte régi külsejét.

Egy ember felfogadott – beszéli Heisterbachi Caesarius – egy vándor szerzetest, hogy gyújtsa fel ellenfele házát. Mikor a leégett házat újra felépítették, a gonosz barát újra tüzet vetett rá. A kárvallott sokakat a törvény elé idéztetett, de mind tisztázták magukat tüzesvas-próbával. A gazda harmadszor is felépítette hajlékát, és a vasdarab ott hevert a házban. A gyújtogató – akire nem gyanakodtak – odalátogatott, kézbe vette a vasat, s íme az súlyos sebet ejtett rajta. Erre a bíró elé vitték, vallott, és kerékbe törték.

A rendkívül hiszékeny Heisterbachi Caesarius, akinek műve valóságos művelődéstörténeti kincsesbánya, meséli a következő csodát is: Egy madarat, amely beszélni tudott, üldözőbe vett egy sólyom. Mikor a madár ezt észrevette, kiáltozni kezdett, ahogy megtanították: „Szent Tamás, segíts!” S íme, a sólyom élettelenül hullott alá, a madár sértetlen maradt, a canterburyi szent

megmentette!

Hasonló jellegű a következő történet is. A lincolni püspökségben élt egy kovács, akit kiátkoztak, mert megvetette az egyház rendelkezéseit. A kovács az egyik alkalommal társaival együtt üldögélt és evett. Betévedt oda „Szent Antal egy disznaja”. Ezek a kórházi tulajdonban levő állatok kiváltságokat élveztek: ott is járkálhattak, ahonnan más disznó „halálbüntetés terhe alatt” ki volt tiltva. Mikor a kovács meglátta a sertést, odavetett egy darab kenyeret, és így szólt: „Meglátjuk: megeszi-e Szent Antal disznaja a kenyeremet, noha ki vagyok átkozva.” És ó, csodák csodája! A jószág megszagolta a kenyeret, de nem ette meg. A kovács erre megkérte egyik társát: hajítsa oda ő ugyanazt a

darab kenyeret. Ám az állat most sem akart hozzányúlni. Mikor azonban mások, akik ugyanott ettek, de nem a kovács társaságában, a maguk kenyeréből vetettek neki, a disznó mohón felfalta.

Ilyesféle csodákról regéltek állandóan a papok, ilyen csodákat ábrázoltak a templomban ékeskedő képek, faragványok.

„Asszony vagyok, szegényke, vénülőcske, együgyű is – adja Villon anyja szájába a szavakat -: betűt sem ösmerek. Csak nézem templomunk falán kiföstve a mennyországot – hárfák zöngének, s a poklot – ott főnek a bűnösek!” (Illyés Gyula fordítása)

A templom szobrai, képei gyönyörködtetik, s egyben oktatják is a híveket. Különösképpen fontosak a tanulatlanok, írástudatlanok számára, szemléletesen ábrázolják azt: miben kell hinniük, hogyan kell az egyház rendelkezéseinek eleget tenniük.

S az Úr háza nemcsak az élő hívő számára központ, a béke és megnyugvás, az ősellenségtől való védettség helye. Halála után is a templomhoz, ennek oltárához, ott nyugvó halott, oda járó élő rokonaihoz akar közel lenni, hogy ott várja meg a feltámadás trombitájának harsogását. A templom szentély, közös otthon; a bűnösök, az urak elől menekülő szolgák itt védelmet leltek, az állam, a hatalmasok keze itt nem sújthatott le rájuk. Háború esetén ide menekült a lakosság, s ide vitte javait is.

S éppen azért, mert az Isten háza ennyire középpontja az életnek, nem csupán imádkozni, prédikációt hallgatni járnak ide, hanem vitatkozni, beszélgetni, pletykálkodni, sőt udvarolni is. Nagy ünnepeken pedig nemritkán világi dalokat énekelnek és vidám táncokat lejtenek itt a hívők. Néha még az is előfordul, hogy kocka perdül, káromkodás csattan fel, verekedés robban ki a templomban.

A templom harangja végigkíséri a hívőt egész életén;

mindennap ez jelzi a felkelés, a lefekvés, az imádkozás idejét. Hangja hol örömöt, győzelmet hirdet, hol pedig halált, vihart, tüzet, ellenséges támadást; de ha vészt jelez, akkor is vigaszt sugároz: hirdeti azt is, hogy pap és hívő imája száll az égbe az Úr zsámolyához a bajba jutottakért, az égi akarat befolyásolására, az ég segítségének elnyeréséért.

A vallásosság nem változatlan mértékű és jellegű az egész középkor folyamán, és nem is azonos a társadalom minden rétegében, minden

csoportjában. Nagyok az eltérések országonként, tartományonként is.
Sok ebben a vallásosságban az ősi, kereszténység előtti elem; a varázslásba, mágiába, démonokba vetett hit tovább él a keresztény vallás keretei között és azon kívül is. A szentekben pogány istenek tulajdonságai élnek tovább. Az ősi népszokások, ünnepek is megmaradnak, csak éppen valami egészen átlátszó keresztény köntöst vagy fügefalevelet kapnak. A középkori ember számára a világ tele van démonokkal, boszorkányokkal, varázslókkal. Az ördögök száma több, mint ahány levél van az erdőn – mondják. Aki szemét varázsszerrel megkeni, látja őket. Varázslással sok egyebet is véghez lehet vinni: szerelmet vagy gyűlöletet lehet kelteni, el lehet venni a férfi erejét, terméketlenné lehet tenni az asszony méhét. A rovarok, rágcsálók ellen is varázslással védekeznek.

Mélységesen hisznek az előjelekben, különösen a villámlásban. Ha nyúl fut át az úton, az szerencsétlenséget jelent; éppúgy a vakkal, bénával való találkozás. A púpos viszont szerencsét hoz…

A XI. századtól kezdve kétségtelenül mélyül a vallásos érzés. Az emberek közelebb akarnak jutni az Istenhez, közvetlen, egyéni kapcsolatba akarnak kerülni az égiekkel. Ez a tendencia a következő századok folyamán még csak erősödik – anélkül, hogy az ősi, fentebb említett elemek eltűnnének. S időnként egy-egy területen a vallásosság hulláma tömegeket ragad meg, és hoz eksztázisba. Különösen gyakori, hogy mély bűnbánat tölti el az embereket; ez egészen sajátos

formákban nyilvánul meg. A bűnbánó tömegek felkerekednek, s messzi zarándoklatra indulnak -Compostelába, Rómába, a Szentföldre. Pedig az ilyen zarándokút – mint általában minden utazás – ezer veszélyt, bajt, kényelmetlenséget rejtett magában. A kolostorok s a külön e célra alakult vallásos testvériségek igyekeztek ugyan a vándorok éji szállásáról gondoskodni, s arról, hogy legalább egy tányér meleg levest kapjanak, de ezt nem mindenütt tudták megvalósítani, s főleg akkor nem, ha jelentősebb számú zarándok érkezett egyszerre. A rablók, rabszolga-kereskedők pedig nem riadtak vissza a zarándokok megtámadásától, ki- vagy elrablásától. A keresztes hadjáratok idején még a gyermekek egyes csoportjait is elfogta a vallásos hév – s persze sokat a kalandvágy és más érzelmek is –, s elhatározták: ők, az ártatlanok fogják megvalósítani azt a feladatot, amelyben a felnőttek

keresztes hadai – bűneik miatt – kudarcot vallottak. Hasonló gyermekzarándoklásról máskor is hallunk.

A bűnbánók időnként tömegesen vonultak kolostorba vagy remeteségbe.

A nagy pestisjárvány után, 1349-ben Nyugat- és Közép-Európa útjain, településein sajátos csoportok tűntek fel. Derekuktól sarkukig vászonruhába burkolt férfiak, fedetlen felsőtesttel. Fejükön elől-hátul vörös kereszttel ellátott süveg, jobb kezükben háromágú korbács, amelyből kemény tüskék álltak ki. Mezítláb haladtak ezek a flagellánsok (korbácsolók), hosszú menetben, egyenként egymás után, s naponta kétszer megkorbácsolták magukat, miközben Utániakat énekeltek, nem latinul, hanem a maguk népi nyelvén. Éneklés közben háromszor földre vetették magukat, és kereszt formájában kinyújtózva feküdtek. Majd egyik a másik után felállt, fekvő társához lépett, s megkorbácsolta; utána felkeltek, szállásukra tértek.

1350-re a pápa „szent évet” hirdetett meg, és bűnbocsánatot ígért azoknak, akik bűnbánó szívvel Rómába zarándokolnak. A felhívás hatalmas visszhangra talált. Európa útjait ellepték a zarándokok; türelemmel viselték az időjárás viszontagságait. Este, a pihenőhelyeken nagy tüzeket raktak; a máglyák mellett a szabad ég alatt töltötték az éjet, hiszen az út menti fogadók, szállások nem voltak elegendők ekkora tömegek számára. A nagy sokaság ellenére nem hallatszott az utakon zajongás, veszekedés, mindenki szelíden viselkedett, igyekezett segíteni társain. A vásárlásnál, ha a vendéglős, boltos nem ért rá elvenni a pénzt, az asztalon hagyták, nem csaptak be senkit. Nem lehet ugyanezt elmondani az eladókról, az árusokról, fogadósokról; ezek bizony kihasználták a jó alkalmat, s minden módon harácsoltak. A

rablók is
megjelentek, de a nagy tömeg összefogott, és legyűrte őket. Rómában
ebben az évben mindenki fogadóssá lett – írja krónikájában Matteo
Villani –, s lakását zarándokoknak adta át. Az élelem erősen
megdrágult. A zarándokok meglátogatták a Szent Péter-bazilikát, a
lateráni templomot és Szent Pálnak a falakon kívül álló templomát. A
megszentelt helyeken áhítatos szívvel imádkoztak, megtekintették a
szent ereklyéket, különösen megcsodálva Szent Veronika kendőjét,
amelyet minden vasárnap kiállítottak. (A legenda szerint Veronika
megtörölte a keresztet vivő Krisztus arcát, s a kendőn ottmaradtak

Krisztus vonásai.) A bűnbánók a meglátogatott templomokban elhelyezték ajándékukat az e célra kitett ládában vagy asztalon; ki-ki képessége szerint többet vagy kevesebbet adományozott.

Mind e jelenségek ellenére megállapíthatjuk, hogy az emberek többségének még a XIII-XV. században is csak egészen kusza, zavaros fogalmai vannak a keresztény vallásról, sokan egyetlen imát sem tudnak, még a Miatyánkot sem, a hittételeket vagy nem ismerik, vagy elferdítik, kiforgatják, összekeverik.

A középkori ember általában nagy tisztelettel vette körül a papokat, az Úr szolgáit, az Úr malasztjának kiszolgáltatóit, akiknek szavaira csoda történik: az ostya az Isten testévé, a bor az Isten vérévé változik. A pap az ő számára magasabb rendű lény volt, közelebb állt a mennybeli hatalmakhoz, mint a világiak, a laikusok. A papoktól várták a krisztusi elvek, a keresztény életeszmény megvalósítását. A világi ember, akár úr volt, akár polgár vagy paraszt, nem volt képes erre, befonta a világ, sok kísértés leselkedett rá, élete sok olyan cselekedetre késztette, amelyek nem feleltek meg a keresztény hit rendelkezéseinek, alapelveinek. A nép azt szerette volna, ha papjai krisztusi életet élnek, s annyi érdemet szereznek az Úr színe előtt, hogy nemcsak a saját üdvüket vívják ki, hanem a fölöslegből a hívek bűneinek ellensúlyozására is jut. A keresztény tanítás szerint a fölösen felhalmozott érdemek átruházása lehetséges.

De a püspökök, plébánosok, a világban élő papság nem tudott megfelelni e várakozásoknak; ezer szállal kapcsolódott a világi élethez. Adót, tizedet szedett, birtokot vásárolt, gyarapította vagyonát, jobb állásra, busásabb jövedelemre törekedett. A főbb papi

méltóságokat
sokszor az előkelő családok tagjai töltötték be, s ezek tovább szolgálták
a családi érdekeket. A magas rangú papok életmódja sokszor csak
néhány külsőségben különbözött a világi nagyurakétól, de néha még
abban sem. Noha papnak tilos volt a fegyverviselés, a püspökök is
nemegyszer páncélt, kardot öltöttek, úgy vonultak hadba, és többnyire
önző célokért. A papoknak önmegtartóztató életet kellett folytatniuk,
ám ezt a rendelkezést a papok – magas és alacsony rangúak egyaránt -
könnyedén megszegték, némelyik püspök valóságos háremet gyűjtött
maga köré, s általános szokás volt, hogy a pap ágyast tartott,
olyannyira, hogy a feljegyzések szerint a nyáj még helyeselte is ezt,

abból a meggondolásból kiindulva, hogy a lelkész úgysem tudja az önmegtartóztatás útját járni, s akkor már mégis jobb, ha egy asszonyt tart, mintha még rosszabbat tesz. Nagyon gyakori, hogy a klerikus az apácák között keres magának társat. Egy középkori szerző leírja, milyen „puccosan” járnak a papok szeretői: finom kesztyűt, sárga fátylat viselnek, hajuk kibodorított, a szerelmes papoktól szép ékszereket kapnak, amiket azoknak a bűnösök ajándékoznak a feloldozásért.

Sok pap azonban nem elégedett meg az állandó szeretővel, hanem mindig újabb zsákmány után cserkészett, s minthogy az egyházi férfiak rendszerint jómódúak, szépszavúak és jól tápláltak, csak ritkán ütköztek szilárd ellenállásba. A kor irodalmának egyik gyakori, kedvenc témája a nőcsábász lelkipásztor. Sok papnak számos gyermeke volt, például Henrik XIII. századi bázeli püspök halálakor húsz gyermeket hagyott hátra különböző anyáktól. A papfiak ugyan törvényteleneknek és megbélyegzetteknek számítanak, de ha az apa befolyásos, el tudja feledtetni a származás foltját.

A papság körében s különösen a kolostorokban, de másutt is, nemegyszer elburjánzott a homoszexualitás is. A krónikások elszörnyedve és felháborodva írtak erről, a zsinatok több ízben hoznak határozatokat a homoszexualitás ellen, s halálos ítélettel, máglyával fenyegetik az effajta bűnösöket éppúgy, mint az eretnekeket. Persze azt nagyon nehéz volt megállapítani, hogy ki leledzik e bűnben. Ha egy férfi nem engedett azonnal a női csáboknak, rögtön felbukkant a gyanú,

de minthogy a bizonyítás szinte lehetetlen volt, csak ritkán hallunk
szodomiáért* (* A középkorban a homoszexualitást jelölték e szóval)
hozott halálos ítéletekről, s ilyen esetekben is valószínűleg valami más
ok lappanghatott a szigor mögött.

Gyakori ebben az időben, hogy a papok, különösen a magas rangúak
halmozzák a hivatalokat; ezt ugyan szigorúan tiltották az egyházi szabályok, de hiába.

Megbotránkoztató volt az is, hogy nemegyszer gyermekeket
neveztek ki – családi összeköttetéseik alapján – papnak, sőt püspöknek.
A szigorúbb erkölcsű klerikusok maguk is hevesen kikeltek e visszaélés
ellen. Így például az egyik leírja, hogy egy püspök, mikor egy kosár
körtét kapott, megkérdezte asztaltársait: melyiküknek az őrizetére bízza.
Ifjú unokaöccse, akinek nemrégiben archidiakónusságot juttatott,

jelentkezett: „Majd én megőrzöm a gyümölcsöt.” Mire a nagybátyja:
„Te csibész, te azután jól megőriznéd!” Ekkor az egyik becsületes
jelenlevő így szólt: „Hogy mertél archidiakónusságot, oly sok lelket
bízni erre az ifjoncra, akire nem mersz rábízni egy kosár körtét?”

A papok között igen sok volt a kapzsi, aki sokszorosan megsértve
egyháza törvényeit, csak a vagyongyűjtéssel törődött. A nép sokat
panaszkodott ezekre, az eretnekek is elsősorban a papok e bűnét
támadták, s a keresztény moralisták is ostorozzák az ilyen klerikusokat.
Prédikációikban gyakran emlegetik – sokféle változatban – a következő
példát: Egy szegény embernek meghalt az anyja, de a lelkész – noha
tudta, hogy milyen szegény a halott családja – nem akarta addig
eltemetni, míg nem fizeti meg neki a kívánt összeget. A szegény ember
erre anyja tetemét zsákba rejtette, és elvitte a paphoz, azt mondva, hogy
vásznat és pamutgombolyagot hozott a temetési díj zálogául. A pap
megtapogatta a zsákot, s megelégedetten elindult a kereszttel a halottas
házhoz. Ott a szegény ember megmondta neki, hogy a tetem a
lelkészlakban fekszik.

Petrus Cantor (1197) elbeszéli: néhány pap éppen kockajátékkal
szórakozott, mikor meghallották, hogy a templomban vecsernyepénzt
osztanak. Nosza, felugrottak, és rendetlen összevisszaságban, illetlenül
odarohantak. Egy főpap – olvassuk ugyanott -különösen szép
ceremóniákkal akarta megülni Szent István ünnepét, de csak úgy tudott
kellő számú papot találni, hogy megduplázta erre az éjre a fizetséget;

úgyhogy ezt nem Szent István ünnepének, hanem a „dupla pénz ünnepének” lehetett volna nevezni.

A falusi papok erkölcseire, életmódjára leginkább a főpapi vizitációk jelentései vetnek fényt. Ezek a valóságot tükrözik, középúton maradva a prédikációk, krónikák és egyéb papi feljegyzések kegyes szépítgetései, leplező leírásai és az egyházi visszaélések támadóinak sokszor túlzott, gyűlölködő vádaskodásai között. Különösen értékesek Odo Rigaldi (Eudes Rigaud) XIII. századi roueni érsek jelentései. A vizitációnál a főpap meghallgatta a hívek panaszait, s megvizsgálta: mi igaz a vádakból. Íme, szemelvények a jelentésekből: Pomerevalle papja rossz hírű; kocsmázónak tartják, nem gyón és részeges. Mesniéres lelkészének az a híre, hogy kalmárkodik; tanyái vannak, gyakran látogatja azokat, úgyhogy az istentisztelet látja kárát. Lortiey papja nem

hord papi köntöst, nem gyón, részeges. Meulers káplánja bérért énekelte a karácsonyi misét. Aulayge, Morville és más falvak papjai részegesek vagy pedig kereskednek, tanyát tartanak. Egyik-másik pap folyton kocsmákba jár, s ott gyakran elverik, vagy pedig a kocsmában hagyja el ruháit. Neuilly lelkésze ellen nemcsak kalmárkodás a panasz, hanem az is, hogy rosszul bánik apjával, és fegyveresen csatázott rokonaival egy lovag ellen. Egy klerikus ellen az a panasz, hogy karddal felövezve jár-kel. Bouafles lelkésze nem hord papi ruhát, és drágábban adja a gabonát, mint más. Van olyan lelkipásztor, akire az a panasz, hogy kockajátékkal szórakozik, s megtagadta az esketést egy embertől, mert nem adta ki neki azt a holmit, amit atyja örökül hagyott. St. Martin papja kóbor és veszekedő. Hasonló vád másutt is felmerül. Louvechamp-ban a hívek arra panaszkodnak, hogy az Úr szolgája vadászkutyákat tart. Olyan papról is hallunk, aki lerészegíti a híveket, aki uzsorás, aki lóval kereskedik, hajói vannak, vagy pedig pénzért osztja a szentségeket. De akadnak olyan falvak is, ahol meg vannak elégedve a pap magatartásával: pontosan, szépen mondja a misét s a többi imát, elvégez minden szertartást, prédikál, látogatja a betegeket, meghallgatja a hívők gyónását, panaszát, tanítja a gyermekeket, tisztes nőtlenségben él. Az ilyen papokat tisztelet, megbecsülés veszi körül.

A papokat övező különleges tisztelet azt is magában foglalta, hogy a velük való érintkezést, személyüket bizonyos mértékig

veszélyesnek tartották.

Sok helyütt rossz ómennak tekintették, ha az első ember, akivel találkoztak, pap volt. Ilyenkor rendszerint keresztet vetettek a szerencsétlenség elhárítására. Egy középkori példabeszéd szerint egyszer egy pap megkérdezett egy asszonyt: szerencsétlenségtől tart-e, miután vele találkozott. Az igenlő válaszra belelökte a sárba, hogy történjék vele hite szerint. Jacques de Vitry pedig feljegyezte, hogy egy francia városban járvány idején a temetést végző papot is beletaszították a sárba, azt hive – az ördög cselvetéséből, írja Jacques de Vitry –, hogy csak így vethetnek véget a bajoknak.

A hívők nyugtalanul figyelték a városi papság életmódját, kapzsiságukat, visszaéléseiket, bűncselekményeiket; mindez – úgy érezték – veszélybe sodorja az egész közösséget, a papság imái, szertartásai nem lesznek eredményesek, nem tartják vissza az Úr sújtó

karját. Éppen ezért különösen nagy fontosságot tulajdonítottak a szerzetesrendeknek. Hiszen a szerzetes nem él a világban, elszakadt családjától, barátaitól, a világi papoknál sokkal szigorúbb szabályok kötik, szigorú fogadalmat tett, hogy szűzen, szegényen és engedelmesen fog élni, hogy imádkozik, dolgozik, elmélkedik, tanul, jótékonykodik. A hívők abban reménykedtek, hogy amire a világi papság nem képes, azt megvalósítják a barátok: krisztusi életet élnek, teljes egészében betöltik a krisztusi tanítást.

A kolostorok az egész középkoron át a vallásos élet legfontosabb központjai. A szerzetesek a teológia legkiválóbb művelői, s ők alkotják az irodalom és történetírás legjelentősebb értékeit is. A kolostorokban jönnek létre a legjobb iskolák, itt alakulnak ki a leggazdagabb könyvtárak. Szerzetesek és apácák másolják a szép kódexeket. Egészen a XIII. század közepéig, s néhol még tovább is, a barátok közül kerülnek ki a legjobb építészek, festők, ötvösök stb. Ápolják a betegeket, szállást adnak a vándoroknak. Hosszú évszázadokon át a szerzetesek a legjobb földművelők, a kolostorok birtokai valóságos mintagazdaságok.

A rendházak nagy többsége nem a városokban, hanem azokon kívül, de a közelükben épült. Sok zárda azonban teljesen lakatlan s minden emberi településtől távoli helyen létesült, különösen a cisztercieké. A hely kiválasztásánál számos körülményt kellett figyelembe venni. A korai, viharos századokban alapított kolostorok többségénél ugyanazok

a szempontok érvényesültek, mint a váraknál, erődítményeknél: magas hegyeken, nehezen megtámadható, jól védhető terepen épültek. Lényeges volt, hogy bőségesen álljon rendelkezésre édesvíz, nemcsak ivásra, tisztálkodásra, ha-

nem a halak miatt is, amelyek nélkül a böjt időszaka elképzelhetetlen. Ezért a városoktól távol fekvő kolostorok rendszerint folyók, patakok mellett épültek, nagy erdőségek közepette vagy mocsaras tájakon, s nagy szerepük volt az erdőirtásban, mocsarak lecsapolásában, az addig megműveletlen földek feltörésében, a vadon megszelídítésében. Nemegyszer a tengerek vagy a folyók szigeteire esik a választás.

A monostorok már korán nagy gondot fordítottak a csatornázásra, akkor, amikor a városokban még állandó a panasz hiányuk miatt. Ha

nem volt édesvizű tó a közelben, rendszerint mesterséges halastavakat is létesítettek.

A kolostorokat – ha nem a városban álltak –, éppúgy, mint a várakat, fal vette körül. Ezen egy főkapu, s esetleg egy-két mellékajtó nyílt. Az előbbit gondosan őrizte a kapus testvér. Bizony gyakran nem volt könnyű dolga, mert sok látogató érkezett, s nagy körültekintéssel kellett eldöntenie: ki bocsátható be. A szerzeteseknek ugyanis vendégszeretőknek kellett lenniük, védelmet, szállást, ételt kellett juttatniuk az utasoknak, mind az uraknak, mind a kereskedőknek, mind pedig a szegény zarándokoknak, koldusoknak, menekülőknek stb. Viszont csak kivételes esetekben vagy kivételes kolostorok engedhették be a másnemű látogatókat. Arra is ügyelnie kellett a kapusnak, hogy valamiféle rablóbanda ne kerülhessen a falak közé. A bejáratot tehát mindig úgy konstruálták meg, hogy a kapus alaposan megvizsgálhassa a bebocsátást kérőt. Néha a kapu közelében nyíltak a vendégszobák. Másutt külön épületeket emeltek a vendégek számára, kisebb helyeken fából, gazdagabb rendházakban kőből, s a látogatók állatai számára istállókat állítottak fel. A falon belül több gazdasági épület is emelkedett: csűrök, raktárak stb.

Az épülettömb közepén rendszerint négyszögletes udvar terül el, amelyet széles, fedett folyosó, ún. kerengő határol; ekörül emelkednek a legfontosabb épületek, elsősorban a templom, amely néhol egyszerű, dísztelen, a nagyobb apátságokban azonban hatalmas, csodálatos

műremek, gyönyörű, áhítattól sugárzó festményekkel, faragásokkal, oszlopokkal, üvegfestésű ablakokkal. Mindegyik kolostori templom őriz szent ereklyéket. Az oltáron drágakövekkel ékes arany monstrancia* (* Monstrancia = szentségtartó, amelyben a szentelt ostyát nyilvános imádásra kiteszik) csillog, éjjel-nappal égnek a fogadalmi gyertyák, a mennyezetről láncon függő olajlámpák. A középkori felfogás megkövetelte, hogy a templomok – még a kolostorokban is – a lehető legpompásabbak legyenek, hogy a barátok is mindenből a legszebbet, a legnagyszerűbbet az Istennek ajánlják fel.
Így például Suger apát óriási összegeket fordított a Saint-Denis-apátság templomára, noha aszketikusan élt: a puszta szalmán aludt, a lehető legmértékletesebben étkezett, s még késő öregségében sem utazott

kocsiban, hanem csak lóháton. Csupán néhány szerzetesrend kívánta meg, hogy a templomban egyszerűség, dísztelenség uralkodjék.

Néha a kolostorokban két templom állt, egy a világiak, laikusok, egy pedig a barátok számára; ezek mellett esetleg még több kápolna is épült, különböző szentek tiszteletére. A templom mellett többnyire harangtorony emelkedett.

A kerengő egyik ága rendszerint a templom falához tapad, a többi három pedig más központi épületekhez: a gyűlésteremhez (capitulum) és a refektóriumhoz. A folyosó az udvar felé nyitott; a legvilágosabb, legalkalmasabb részét tanulásra, olvasásra használták a barátok, itt rendszerint több pult állott, írásra-olvasásra. A folyosókat is sokszor szép rajzok, képek díszítették vagy a jótevők címerei, emléktáblái.

A kerengőtől körülzárt, középső, fedetlen részen kis kert virult, benne konyhakerti és gyógynövények mellett fűszernövények s rózsa, liliom az oltár díszítésére meg néhány fa. Rendszerint két egymást derékszögben metsző út vezetett rajta keresztül, az utak találkozásánál díszes kút állt. A barátok, apácák igen szerették ezt a kis „paradicsomkertecskét”, amelyet az Éden visszfényének tekintettek. Néha oda is temetkeztek. Ha új kolostort alapítottak, növényi magvakat, oltványokat, cserjéket vittek magukkal. Némelyik kolostornak állatkertje is volt, benne borz, mormota, kócsag, fácán stb. A kolostorok kertészei megismertették a környék lakosait a ritkább növényekkel, magvakat, oltványokat ajándékoztak, s tanácsokat adtak, persze

elsősorban a várúrnőknek.

A gyűlésteremben gyűltek össze naponta korán reggel a szerzetesek, hogy megbeszéljék a hibákat és kiszabják a büntetést, megemlékezzenek fontos eseményekről, kiosszák a feladatokat stb. Az épület ajtajába nagy nyílásokat vágtak, elsősorban a fény miatt, de talán azért is, hogy a laikus testvérek, akiknek tilos volt a gyűlésterembe lépniük, mégis alkalomadtán részt vehessenek e megbeszéléseken. A terem belső falaihoz ülések – rendszerint szépen faragott, díszes trónszerű székek – támaszkodtak, kiemelkedő helyen az apáté. Vele szemben könyvtartó polc, rajta a necrologium, írott kódex, ebből olvasták fel a rend ama halott tagjainak és barátainak nevét, akikről aznap az istentiszteleten megemlékeztek.

Eleinte a szerzetesek együtt aludtak a dormitóriumban. Idővel sok kolostorban külön cellában tértek nyugovóra a barátok; ezt olyan szűkre szabták, hogy a fekvőhely mellett legfeljebb olvasópult talált helyet, s szűk kis ablakon szűrődött csak be világosság.

A cellákat nem fűtötték, s bizony sok északi országban – de télen még a déli vidékeken is – dermesztően hidegek, ezért a barátok és apácák sok és meleg takarót használtak. A kolostorban nevelt gyermekek azonban a későbbi századokban is együtt aludtak a dormitóriumban.

A vezetők eleinte együtt tértek nyugovóra a többi rendtaggal. Később külön lakrészt kaptak: háló- és lakószobát. Sőt sok helyütt az apát külön kis épülettel rendelkezett. Gyakran itt látta vendégül a klastrom előkelő látogatóit.

A nagy kolostorokban már korán külön épületet emeltek az illemhelyek számára, amikor ilyen helyiséget a városi épületekben még nemigen találunk.

A szigorúbb kolostorokban, főleg a ciszterciekněl, ahol csak egyes helyiségeket fűtöttek télen, külön helyiséget jelöltek ki arra, hogy a testvérek a nap meghatározott óráiban élvezhessék a hatalmas kandallóban égő fahasábok árasztotta meleget.

A refektóriumban zajlott le a közös étkezés. Rendszerint tágas terem ez, mert sokan, néhol több százan is ültek a hosszú asztaloknál. Az apát és a kolostor többi elöljárója s néhány különösen nagyrabecsült vendég a középső részen foglalt helyet, a fal mellett. Teljesen csendben ült mindenki az étkezés alatt, csak a kijelölt barát olvasott fel a Bibliából

vagy más szent könyvből részleteket az étkezők lelki épülésére. A felolvasó pulpitusa többnyire magasabban állt, mint az asztalok. Ezt a termet is díszítették szobrok, freskók, s feltétlenül ott függött a falon a kereszt. Az asztalon és az ülőhelyeken kívül csak néhány láda, szekrény vagy pohárszék állott itt, az edények, asztalterítők tárolására.

A refektórium alatt nagy, boltozatos pince feküdt. Ide csak néhány keskeny résen hatolt be világosság.

Az étkezőhelyiség és a hálószobák közelében helyezték el a mosdóhelyiséget, a lavatóriumot. A legtöbb rendházban szigorúan előírták a reggeli és az étkezések előtti tisztálkodást a lavatóriumban. A mosakodásra gongütéssel adtak jelt.

A refektóriumot folyosó kötötte össze a konyhával, amely tágas, nagy helyiség. A középen elhelyezett fő tűzhelyen kívül a fal mellett is voltak tűzhelyek, és hatalmas katlanokban főtt az étel, hisz sok ember számára főztek. Külön sütőházban helyezték el a pékkemencét, továbbá a sörfőzdét. Az italokat és az ételeket külön kamrákban tárolták. A melléképületek, gazdasági épületek ugyanazok a kolostorban is, mint a várban, de általában jobban megszerkesztettek, ügyesebben elhelyezettek, mint a világi építkezéseknél.

A beteg és öreg barátok számára külön helyiséget, sőt esetleg külön épületet jelöltek ki (infirmaría). Itt tartózkodtak azok a szerzetesek is, akiken eret vágtak. A középkori orvostudomány nagy fontosságot és hasznot tulajdonított az érvágásnak, azt tartotta, hogy ilyen módon a testből kifolyik a gonosz, ártalmas nedvek egy része. A kolostorokban előírások szabályozták ezt a fontos aktust, amelyet a lélek megtisztítására is üdvösnek tartottak, mert az érvágás felfogásuk szerint megtisztít a fantáziálástól, segít harcolni a hús bűnei, a test ördöge ellen. A kórtermen kívül külön étkező- és mosdóhelyiség, kápolna, sőt esetleg külön konyha is állt a betegek rendelkezésére.

Sok rendben vagy teljesen, vagy bizonyos időszakokban tilos volt a húsevés. De a betegeket, gyengéket felmentették ez alól, sőt bővebb táplálékot kaptak.

A templom mellett feküdt a barátok temetkezési helye.

Régente szokás volt, hogy a barátokat s a kolostor alapítójának családját, továbbá a rend jótevőit a templomban temették el.

Később ez egyre ritkábban fordult elő, csak különleges esetben helyeztek valakit örök nyugovóra a templomban.

A szerzeteseken kívül számos laikus testvér, világi ember (gazdatisztek, szolgák) lakott a klastromokban. Ezeknek külön alvó-, étkező- stb. helyiségeik voltak.

Eléggé gyakori, hogy előkelő személyek öregkorukban visszavonultak egy kolostorba – természetesen rendszerint dús javakat vittek magukkal. Ezekkel szemben még a szigorú szabályzata rendekben is igen kíméletesen jártak el. Például, mikor az erlamündei grófné egy Domonkos-rendi zárdába vonult, a szerzet generálisa elrendelte, hogy olyan ellátásban részesüljön, mint a beteg apácák; ha akarja, külön étkezzen, alváshoz párnákat használhat; ne bízzák meg

munkával se őt, se más előkelő személyt, aki finomabb életmódhoz van szokva.

A fenti leírás főleg a Benedek-rendi kolostorokra vonatkozik; a többi szerzet épületei sokban különböznek ezektől, de mindenikben az imént felsorolt helyiségeket találjuk, csak más elrendezésben. Néhol helyszűke miatt a gyűlésterem egyszersmind refektórium is.

A kolostor időbeosztása, rendje erősen eltért a várak, városok, sőt falvak életétől is. Ezzel is hangsúlyozták, hogy nem élnek a világban, távol tartják magukat a világ bűneitől, egész életükkel Istent szolgálják, és érdemeket kívánnak szerezni nemcsak a maguk, hanem hittestvéreik lelki üdve érdekében is.

Bár az egyes szerzetek céljai, szabályzatai eléggé eltérnek egymástól, mégis a legtöbb klastrom élete Szent Benedek előírásaira vezethető vissza, s így a részletkülönbségek ellenére is sok bennük a közös vonás.

Az évszakok, a nappalok hossza befolyásolták a zárda rendjét, tekintve, hogy mesterséges világításnál nemigen tudtak dolgozni, olvasni. Télen későbben keltek, korábban feküdtek. A napi beosztás alkalmazkodott a hely éghajlati viszonyaihoz is. Enyhébb időjárású vidékeken némileg másként éltek a bencés és rokon szerzetesek, mint északon.

A barátok nyáron egy órával éjfél után felkeltek, felöltözködtek. Télen, novembertől februárig később keltek. A kóruson vagy a templomban elmondták, elénekelték a vigíliákat vagy nokturnákat. Hat zsoltár eléneklése után felolvastak az egyházatyák műveiből vagy

a
szentírásból, utána újabb hat zsoltár következett. A szertartást ún.
responsoriumok, kérdés és kórusban adott válaszok egészítették ki.
Vasár- és ünnepnap a vigíliára közvetlenül a laudes (dicséret) vagy
matutinum következett; hétköznap ezek között szünetet tartottak. A
matutinum is zsoltárokból állt. A matutinum vagy a tertia után misét
hallgattak.

A vigília vagy a matutinum után lefeküdtek a rendtagok. Mikor
megvirradt, felkeltek, megmosakodtak, felöltöztek és elimádkozták a
primát. Utána a káptalani gyűlésterembe, a capitulumba mentek. A
káptalan tartásának következők voltak az előírásai: Mindenki, aki belép,

hajoljon meg az Atya, Fiú és Szentlélek képe előtt, amely a kolostor elöljárójának feje felett látható, s hajoljon meg társai felé is, akik közé leül. Mikor belép az apát, emelkedjenek fel mindnyájan, de meghajlás nélkül. Az apát így szól: „Dicsértessék!” Mire a többiek felelnek: „Az Úr!” Ezután a lektor felolvas a mártírok történetéből, és megemlékezik azokról a rendtagokról és jótevőkről, akik az év e napján haltak meg. Majd rövid prédikáció vagy szövegmagyarázat következik. Ezután az elöljáró így szól: „Beszéljünk a mi rendünkről!”, s ekkor azok, akik akár kicsiny, akár nagy bűnben vétkesnek érzik magukat, leborulnak a földre (veniát csinálnak), s az apát kérdésére kórusban mondják: „Mea culpa!” (én bűnöm). Majd az apát felszólítására felkelnek, és kor szerint sorban mindegyik eléje járulva hangosan és részletesen elmondja bűneit, és javulást ígér. A felügyelő barát, akinek kötelessége körüljárni a kolostorban, és feljegyezni a hibákat, mindegyiknél mondja meg, ha valamit fel akar említeni, még mielőtt az elöljáró kiszabná a penitenciát. Ilyenkor a szerzetes vagy elismeri a felügyelő által felrótt hibát, vagy pedig tisztelettel azt mondja: „Engedelmeddel uram, erre nem emlékezem”, de egyéb módon nem mentegetőzhet, hanem arra kell gondolnia: mennyi bűnt követett el, s mennyi mindenért kell Isten előtt felelnie. S csak akkor védekezhet, de csupán néhány szóval és szelíden, ha különösen gyalázatos bűnnel vádolják alaptalanul. Mást sem szabad

védelmébe vennie. Egyébként is az ilyen káptalanon csak az apát, a felügyelők, a kántor és a bűnvallomást tevők beszélhetnek, továbbá azok, akiket felszólítanak. Minden szónak a lelkek javítását és a közösség javát kell szolgálnia.

Milyen bűnökről vallottak pl. az apácák? Alapos ok nélkül bement társnője cellájába vagy más olyan helyre, ahova nincs megengedve. Helyeselt vagy tagadott valamit, az igazsággal ellentétben. Rongálta vagy elégette holmiját, hangosan nevetett, két napon át alapos ok nélkül nem gyónt; tiszteletlenül beszélt társnőjével, vagy nem fűzte nevéhez a nővér szót; a templomban a szerzetesekre nézett; engedelem nélkül szót váltott világi emberrel. Ezeket s az ehhez hasonlókat könnyű véteknek tekintették, penitenciául hét zsoltárt vagy Miasszonyunk zsoltárait, vagy hasonló imákat róttak ki – ha önként meggyónták. De ha más olvasta fejükre, az súlyosbító körülménynek számított, s disciplinát vont maga után. A disciplinánál vagy fegyelmi büntetésnél apácakolostorban csak

nők lehettek jelen. A bűnös az apátnő előtt lemezteleníti hátát, letérdel, s így fogadja a vesszőcsapásokat; aki bevádolta, nem lehet a büntetés végrehajtója. S a nővéreknek ilyenkor a földre kell sütniük szemüket, sajnálniuk kell társukat. A disciplina alatt a megfenyített folyton csak azt mondhatja: „Mea culpa!” S mikor az apátnő így szól: „elég” – azonnal abba kell hagyni a fenyítést, amely rendszerint öt vesszőcsapás, de ha nagy a vétek, vagy az apáca a lázadás jeleit mutatja, addig kell verni, ameddig az apátnő helyesnek látja. Nem szabad sem túl keményen ütni, sem túl szelíden. Végül a megbüntetett apáca a vessző kezelőjének segítségével felölti köntösét, meghallgatja az apátnő további szavait, s csak akkor emelkedik fel, mikor hallja a parancsot: „Menj a helyedre!” Akkor hajoljon meg, és üljön a helyére – rendelik el a szerzetesi szabályzatok.

A káptalan után mindenki napi feladataihoz látott. Nyolckor vagy kilenckor következett a tertia, s utána háromóránként a sexta és a nona. Naplementekor a vecsernyét imádkoztak el. A nap végét a completorium jelentette. Ez volt az órák (horák) közül a legszebb. Egy héten belül a horákon mind a százötven zsoltárt elmondták, s persze igen sokat többször is. A completorium után aludni tértek. Felöltözve feküdtek az ágyba, a meztelenséget nagy bűnnek tartották. A szabályzatok még azt is megkívánták, hogy a barátok, apácák alvás közben se feledkezzenek meg az illedelemről, ne vessék szét a karjaikat, kezüket ne fektessék ölükbe, ne tapogassák meztelen testüket.

Húsvéttól pünkösdig a kolostorokban rendszerint két étkezést

tartottak: egyet a sexta után, egyet pedig este. Pünkösdtől az adventi böjtig csak egyszer ültek asztalhoz, a nona körül. A negyvennapos böjt alatt az egyetlen étkezést a vecsernye után, de még nappali világosságnál fogyasztották el.

Nursiai Szent Benedek szabályzata szerint egy étkezéshez elég két főtt étel, hozzá esetleg gyümölcs vagy főzelék, s egész napra egy font kenyér. Ha mezei munkát végeznek a barátok, az apátnak jogában áll az étkezést megtoldani, csak vigyázzon, nehogy mértéktelenség származzék belőle. Semmi sem mond erősebben ellent a jó keresztény fogalmának – szögezi le a rendelkezés –, mint a falánkság. Minthogy az emberek erősen különböznek – írja –, némi aggodalommal állapítja meg a táplálék és ital mennyiségét, de mégis úgy véli: egynegyed liter (1

hemina) bor elegendő egy napra. Akinek azonban van ereje arra, hogy teljesen megtartóztassa magát a szeszes italtól, az legyen tudatában annak, hogy ezért Isten külön jutalomban részesíti. Itt is a felettesekre bízza a szabályzat az adag emelését, ha a körülmények úgy kívánják. Ahol pedig a klastrom elhelyezése lehetetlenné teszi kellő mennyiségű bor beszerzését, a barátok ne békétlenkedjenek, hanem dicsérjék Istent.

A henyélés a lélek ellensége – szögezi le a szabályzat, és szigorúan előírja a fráterek időbeosztását. Húsvéttól szeptember 14-ig a prima (és a káptalani gyűlés) végétől kb. 10 óráig a szükséges munkákat végzik. 10 órától kb. 12 óráig olvasnak. Étkezés után teljes csendben fekszenek ágyukon; aki akar, olvashat, de úgy, hogy a többit ne zavarja. Három óra után, miután a nonát elimádkozták, újra dolgoznak vecsernyéig. Ha a kolostor helyzete vagy szegénysége azt követeli, hogy maguk arassanak, ezen ne szomorkodjanak! De a munkát mértékkel végezzék, legyenek mindig tekintettel a gyöngékre. Szeptember 14-től nagyböjt kezdetéig reggel 8-ig olvassanak, utána imádkozzák el a tertiát, majd pedig délután 3-ig dolgozzanak. Étkezés után olvassák, tanulmányozzák a zsoltárokat. A nagyböjt alatt kora reggeltől kb. 9 óráig olvassanak, s utána délután négy óráig dolgozzanak.

A nagyböjt második napján a könyvek őrizetével megbízott szerzetes a gyűlésteremben kiteríti a könyvtárban levő könyveket egy szőnyegre.

Már előző nap kihirdették, hogy mindenki hozza magával a nála levő kötetet. Mikor egybegyűltek, felolvassák Szent Benedek szabályzatának idevonatkozó részét, s az egyik szerzetes beszédet mond erről a témáról. Ezután a könyvtáros fráter felolvassa a múlt évi kölcsönzés listáját. Aki nevét hallja, előlép, és visszaadja a kölcsönvett kötetet; ha nem olvasta el, essen térdre, vallja be hibáját, esdekeljen bűnbocsánatért. Ezután a könyvtáros mindegyiknek másik könyvet ad, s listába veszi a könyv címét és a kölcsönző nevét.

Minden rendházban az olvasásra kijelölt idő alatt két idősebb testvér körüljárva ellenőrzi, hogy mindenki olvas-e. Aki olvasás helyett henyél vagy beszélget, s ezzel az olvasókat is zavarja, megintik. De ha kétszeri figyelmeztetés sem használ, alaposan megbüntetik, hogy ebből ő is meg a többiek is okuljanak, s féljenek a hasonló mulasztástól. Vasárnap is kötelező az olvasás. Ha akad olyan a fráterek között, aki hanyag vagy lusta, hiányzik az akarata vagy képessége az elmélkedéshez vagy az

olvasáshoz, tanuláshoz, munkát adnak neki, hogy ne henyéljen. A gyenge, beteg rendtagok olyan munkát végezzenek – írja elő a rendtartás –, amit elbírnak; ne henyéljenek, de ne is terheljék meg őket olyan súlyosan, hogy ezzel valósággal elkergessék a zárdából.

A kolostorhoz rendszerint hozzátartozott a scriptorium, a másolóműhely. A szerzetesek legtöbbjének a másolás volt a feladata, keze munkája (opus manuum) a kegyes cselekedet. Az egyik miniatűr azt ábrázolja, hogy a lélek megmérésénél a lemásolt könyv, mint érdem, lenyomja a mérleget. A scriptoriumot sokszor a könyvtár helyiségében vagy a kerengőben helyezték el, de a ciszterci, a karthauzi zárdákban külön írócellák voltak. A műhelyben több, külön e célra kiképzett ügyes írnok barát dolgozott, számos tanuló segített e munkában. Szükségük volt olyan specialistákra is, akik szép kezdőbetűket (iniciálék), művészi miniatűröket festenek. Ha a scriptoriumban túl sok volt a munka, előre meghatározott díjazásért laikus munkaerőt is alkalmaztak.

A középkor e századaiban főleg pergamenre írtak, amit borjú-, birka- vagy kecskebőrből igen gondos kezeléssel készítettek. A lyukas bőrt bevarrták. Különböző minőségű pergamenek voltak. A legfinomabb a meg nem született bárány bőréből készült. A XII. századig a pergament a kolostorok állították elő. A következő századokban már világi iparosok műhelyeiben készül a pergamen a scriptoriumok számára is.

A XIII. században mindjobban tért hódít a papír, egyre inkább kiszorítja a bőrt – de nem minden területen. Mert igaz, hogy olcsóbb, de nem olyan tartós, így oklevelekhez kevésbé alkalmas. II. Frigyes

császár 1231-ben rendelettel tiltja meg, hogy okirathoz papírt használjanak. A XIV. században azonban már a kancelláriák is gyakran az olcsóbb megoldást választják, noha a pergamen oklevelek céljára egészen a XVIII. századig használatban marad.

A pergamen vagy papír rendszerint ferde pulton feküdt az írnok előtt, aki jobb kezében tartotta írószerszámát, bal kezében a törlőkést. A másolandó az olvasópulton feküdt mellette. Volt rá eset, hogy diktálás után írtak. Íróvesszővel megvonalazták a lapokat; csak bevésték a vonalat, nem színezték. A XIII. századtól kezdve tintával vonalaztak. Az íróeszköz madártoll, amelyet különösen éles késsel megmetszenek. Nagyon előkelő emberek igen ritkán fémből (bronz, ezüst) készült tollal írnak. Ismerik már a ceruzát is. Sokféle tintarecept maradt ránk. A

legelterjedtebb a rézvitriol és gubacs keverékéből készült tinta. A tintatartó általában szarv alakú. Az írópultnak e célra készített nyílásába erősítették; használat után az írnok az övén viselte.

Viasztáblára is írtak e korban csont, fém vagy fa íróvesszővel, amely a felső végén sokszor lapos volt, hogy törlésre lehessen használni.

Az ókorban a leggyakoribb könyvforma a tekercs. A középkorban ez már alárendelt szerepet játszik; ilyen tekercsekre rótták fel a kolostorokban a halottak nevét, s azután elküldték a velük ún. imatestvériségben álló zárdáknak, hogy azok is imádkozzanak a felsoroltak lelki üdvéért. Tekercsekre írták sokszor a közigazgatási rendelkezéseket, továbbá az imákat; néha a krónikákat is.

Gyakoribb a kódexforma. Ez kétrét hajtott, egymásba tolt pergamen- vagy papírlapokból állt, amelyeket fatáblák közé kötöttek. A táblákat bőrrel vagy (ritkábban) szövettel, pergamennal vonták be. A sarkokra és esetleg az első tábla közepére is fémveretek kerültek. A fedőtáblát művészi módon díszítették, domborművei vagy préseléssel. Különösen értékes könyveknél elefántcsont vagy nemesfém táblát alkalmaztak s email, drágakő díszeket. A hagyomány, a könyv rendeltetése, a rendelkezésre álló anyag minősége szabta meg a kódexek nagyságát.

A nagy értékű könyveket sokszor, biztonság kedvéért, lánccal a könyvtár vasrúdjához erősítették.

Az írnok néha személyes jellegű megjegyzéseket is tett a kódexbe. Például: „Három ujj ír, ámde az egész test dolgozik; akik nem tudják, hogyan kell írni, azt gondolják: ez nem munka.” Gyakori a

panaszos
feljegyzés: „A könyvet, amelyet itt látsz, a kolostor külső részében
írtam; mialatt írtam, majd megfagytam; s amit nem tudtam megírni a
nap fényénél, gyertyavilágnál másoltam.”

A XIV. század második felétől kezdve egyre több a laikus írnok, illusztrátor, s mindjobban kibontakoznak egyéni sajátosságaik. Míg
azelőtt a könyv másolója, díszítője névtelen maradt, most már nem
egynek ismerjük a nevét is.

A naptárakat is sokszor a kolostorok készítették.

Az időszámítást, időmérést a középkoriak voltaképpen az ókortól
vették át. Az év 365 napból állt, a szökőnapot febr. 24-e utánra tették.
Az éveket Krisztus születésétől, inkarnációjától számítják általában,

néha a keresztre feszítéstől (passió), ezt a Kr. u. 32., 33. vagy 34. évre teszik. A krónika- és az oklevélírók sokszor a századot nem tüntetik fel, csak az évet, s így bizony megnehezítik a kutatók munkáját. Általában eléggé gyakori a pontatlan keltezés, előfordul viszont, hogy még az órát is jelölik az oklevélen, krónikában. Pénzeken viszont igen ritkán jelzik az évet.

Az esztendőt a legtöbb tartományban húsvéttal kezdik vagy Szent Mihály napjával (szept. 29.), vagy pedig júliusban, pl. Angliában. Csak kevés helyen szokás a január elsejei évkezdet. De e tekintetben még egy országon belül sem uralkodik egység.

A hónapok elnevezése azonos a maival.

Megőrizték a római szokásokat abban is, hogy a hónap napjait elseje (Kalendae), hetedike vagy ötödike (Nonae) és tizenötödike vagy tizenharmadika (Idus) szerint számolták. Tehát Nonae előtt két nappal, Idus előtt három nappal stb. De néhol – pl. Dél-Itáliában, továbbá Franciaországban és Svájcban – elterjedt a bolognai szokás (Consuetudo Bononiensis); a hónap első felében előre számolnak, a második felében visszafelé, mindig megemlítve, hogy a „növekvő” vagy a „fogyó” hónapról van-e szó.

A napok nevét is az ókortól vették át, kivéve a szombatot, amelyet általában a zsidó sabbat szóval jelöltek; a vasárnapot pedig az Úr napjának (dies dominica) nevezték. Ritkán, de az is előfordult, hogy a hét napjait vasárnappal kezdődően első, második, harmadik stb. feriára tagolták. A római hagyomány teljes elvetése mutatkozik meg ebben.

A kódexekben szép képekkel díszített öröknaptárak találhatók a szövegek előtt, amelyek vagy a hónapban szokásos mezőgazdasági munkákat, vagy az állatköröket, csillagképeket ábrázolják. Mivel a könyvek igen drágák voltak, néhol naptárrudakat használtak. Az 50-75 cm hosszú rudakon rovátkákkal jelölték a napokat, az ünnepeket pedig a megfelelő szimbolikus jelekkel. De gyakoribb volt, hogy a jelentős ünnepek kezdő szótagjaiból készített hexametert tanultak be – elsősorban a papok –, így emlékezetből tudták a naptárt. Mivel a húsvét napja változik, külön kulcs szerint számították ki. A XIV. században már gyakori a más szövegektől független, kéziratos naptár is, sőt a század vége óta népi kalendáriumok is elterjednek, a XV. században pedig megjelenik a fatáblákról sokszorosított naptár.

Egyes helyeken a nap éjfélkor, másutt délben vagy naplementekor kezdődik. Az órák is egyenetlenek. A számítás és jelölés itt is szinte teljesen a római hagyományhoz igazodik: éjfél (nocturnae), laudes (3 ó), prima vagy matutinum (6 ó), tertia (9 ó), sexta (dél), nona (du. 3 ó), vecsernye (vespera, du. 5 vagy 6 ó), completa (este 9 ó).

Az órákat a templomban harangozással jelezték. Tizenkétszer kellett voltaképpen harangozni, de ezt nem mindig tartották be. A primánál és completoriumnál hosszabban, máskor rövidebben kellett harangozni; éjjel csak 3-4 harangütéssel adtak jelt. Néhol kürttel vagy trombitával jelezték az ima idejét. Az időt e korban a papok szabták meg, a nép nemcsak hogy nem rendelkezik az idejével, de nem is tudja mérni, beosztani, hanem engedelmeskedik a harangnak, kürtjelnek s – ahol volt – a templom órájának.

E kitérő után térjünk vissza a barátok életmódjához.

A szerzetesek tunikát hordtak, esetleg vászonból vagy gyapjúból, rövid ujjú, hosszú köntöst, efelett a kukullát vagy kappát (prémből vagy vastag posztóból készült köpenyt, fejre húzható csuklyával). Ez védte őket a hideg, az eső és a napfény ellen. A munkánál skapulárét viseltek, ez eredetileg egy szövetdarab volt, amelyet a vállon megerősítettek. Elöl-hátul két szalag vagy öv függött le róla, amivel a karok alatt a tunikát megkötötték, magasabbra emelve az öltözéket, hogy megkönnyítsék a mozgást. Később a skapuláré átalakult,

szabadon,
hosszan függött alá a háton és mellen. Ha a barát hosszabb útra indult,
nadrágfélét is hordott. Hogy a tunika alatt általában viseltek-e valamit
és hogy mit, azt nem tudjuk. Övükön kés, tű, esetleg írószerszám
függött. Fehér, szürke, barna vagy fekete volt a ruha színe, a színről
azonnal fel lehetett ismerni, hogy melyik rend tagja a fráter.

Egyes rendekben, különösen eleinte, szigorú aszkézis és kemény
szigor uralkodott: keveset ettek, sokat imádkoztak, dolgoztak, a
legkisebb vétket is súlyos testi fenyítéssel torolták meg. A szabályzatok
ugyan előírják, hogy a büntetést szeretettel kell végrehajtani, de a
szeretet nevében bizony sokszor a személyes bosszú vagy a kegyetlen
ösztönök vezették a büntetés kiszabóit és végrehajtóit. Különösen
szigorúan szálltak szembe a rebellisekkel, akik nem gyakorolták
kellőképpen a szerzetes legfőbb erényét, az engedelmességet, s

helyteleníteni merték feletteseik magatartását vagy intézkedését. Pedig Szent Benedek szabályzata előírja, hogy az elöljáró parancsa olyan, mintha az Isten maga rendelné el. A barátnak nem lehet saját akarata, a parancsot nemcsak haladéktalanul, hanem vonakodás, elégedetlenség nélkül kell teljesítenie.

A női kolostorok többsége megkívánta, hogy a belépő hajadon hozományt hozzon magával. Így a vagyontalan lányokat nem vették be falaik közé, bármennyire vágytak is oda.

Az apácák elzártsága a világtól szigorúbb, mint a férfiaké: ritkábban érintkeznek világiakkal, igen ritkán és csak kísérővel hagyják el a zárda területét, s látogatót is csak ritkán fogadhatnak a beszélőrácsnál vagy a beszélgetésre kijelölt szobában. Ha az apácát meg akarták látogatni rokonai, az apátnőhöz kellett fordulni engedelemért; s ez nem adta meg könnyen vagy gyakran, előzőleg rendszerint tanácsot kért a gyóntató atyától. Ha megadta az engedélyt, figyelmeztette a nővért: viselkedjék illően. S egyes apácazárdákban a látogatáskor csak ablakon keresztül folyhatott le a beszélgetés.

A szerzeteseknek és apácáknak tilos volt a felesleges beszéd, s a nap bizonyos időszakában (a szilencium alatt) egyáltalán nem szólhattak, ezért kényszerűségből kialakítottak egy jelbeszédet, több mint száz jellel, s így szilencium idején is meg tudták értetni magukat. Például a sört ivást utánzó mozdulattal jelezték, a könyvet lapozó

mozdulattal, a
vaj szót úgy fejezték ki, hogy a jobb kéz két ujjával a bal tenyéren
kenést utánoztak, a szövet szót pedig úgy, hogy a jobb kéz
ujjainak
hegyét a bal kéz ujjaihoz dörzsölték stb.

A szabályzat szigorú előírásait csak kevesen tudták és akarták
megtartani. A világi élet áttört a kolostor vastag falain, a
vagyongyűjtés,
a jómód (s az ösztönök elfojtása) henyélésre, dőzsölésre,
bujálkodásra s
a nemi ösztönök beteges kiélésére csábította a szerzeteseket. Az
egyháziak és világiak rendkívül súlyosan ítélték meg a kolostori
erkölcs
romlását, mert hisz – mint mondottuk – a kolostoroknak kellett
megvalósítaniuk teljes egészében a krisztusi eszméket, példát
kellett
mutatniok a keresztény hívők gyülekezete számára.

A kolostorok romlott erkölcséről sok feljegyzést, panaszt
olvashatunk a középkori kódexekben, oklevelekben. Az apátok
otthon

is, úton is nagy fényűzést fejtenek ki, s ahelyett, hogy „szegényen követnék a szegény Krisztust”, hatalmas kísérettel, pompás ruhákban jelennek meg. „Ha csak egészen rövid útra indulnak is -írja Szent Bernát –, magukkal viszik az egész berendezést, mintha hadsereggel vagy a pusztába vonulnának. Nem elég egy mosdótál és egy kehely? Nem világít a gyertya, ha nem tűzik arany- vagy ezüstcsillárba? Nem lehet álmot találni, csak külföldi takarók alatt? Nem elég egy szolga is arra, hogy ellássa a lovakat, felszolgáljon az asztalnál, és megvesse az ágyat?”

Nemcsak az apát, hanem a szerzetesek többsége is szereti a jólétet, a szép, drága anyagokból készült ruhákat, a finom ágyneműt s főleg a jó ételt-italt. Ha az elöljárók kísérletet tesznek szűkösebb ellátás bevezetésére, a barátok átkozódnak, gyűlölettel fordulnak ellene, s bizony nemegyszer erőszakos cselekedetektől sem riadnak vissza. Előfordult az is, hogy megölték, megmérgezték az apátot.

A tilalom ellenére a barátok és apácák sokszor szeretőt tartanak (néha eléggé nyíltan), bebocsátják őket a klastromba, a cellába. Az apát ágyasa nemegyszer úgy jő-megy, rendelkezik a barátok klastromában, mintha ő lenne az úrnő.

Minden rend alapvető törvénye volt, hogy tagjainak nem lehet magántulajdona; az ez ellen vétőkre – még ha csak egy pár lábbeliről vagy szövetdarabról volt is szó – szigorú büntetést szabott ki a rend alapokmánya. Az egyház azt hirdette, hogy az ilyen barátra, ha nem vezekel itt a földön, örök kárhozat vár. Ennek ellenére hallunk

olyan szerzetesekről és főleg apátokról, akik hatalmas vagyont harácsoltak össze. Azt pedig egyenesen érdemnek tekintették, ha a barátok nagy energiával és eléggé gátlástalanul rávetették magukat a rend vagyonának, birtokának növelésére. Csak ritka, egészen különlegesen szent életű férfiak emelik fel szavukat ez ellen – de nem sok eredménnyel.

Nemegyszer remeték húzódtak meg a kolostor közelében; a kolostor kötelékébe, közösségébe tartoztak, de életmódjuk erősen különbözött a rendházban lakó szerzetesekétől. Így például a Gesta Abbatum S. Albani leírja, hogy a XII. század elején az egyik barát, Roger, nem a kolostorban, hanem egy remetelakban élt néhány társával, de alá voltak rendelve az apátnak. Az ő tanítványa és követője volt Krisztina, egy

jómódú hajadon, aki elhagyta gazdag atyja házát, és remeteségbe vonult. Több mint négy évig élt cellájában, Roger cellája mellett. Ez a cella olyan szűk volt, hogy meg sem tudott mozdulni benne, csak ült egy hideg kövön összekuporodva, olyan csöndben, hogy még a többi remete, akinek cellája a Rogeré közelében állt, sem tudott róla. A szűk cellában télen még kellő vastagságú ruhákat sem hordhatott, hogy védekezzék a hideg ellen; nyáron pedig fullasztó hőség kínozta; teste teljesen kiszáradt a szomjúságtól, böjttől. Minthogy maga nem tudta kinyitni cellája ajtaját, zörgetnie pedig nem illett, természetes emberi szükségleteit csak késedelmesen, hosszas kínok után végezhette el naponta egyszer, mikor Roger kiengedte. Ez utóbbi sokat oktatta szavaival és példájával az ég titkaira, úgyhogy szinte folyvást csak a teste tartózkodott e földön, lelke a menny titkait fürkészte, az égieket látta, azokkal társalkodott.

Nemcsak a remetelakokban, hanem a kolostorok celláiban is akadtak időnként különösen szigorú aszkézisben élő, különlegesen jámbor, szelíd férfiak és nők. A kolostorok feljegyzéseiben, a legendákban gyakran hallunk róluk. Hadd közöljünk itt csak egy példát, Szent Douceline életmódjának leírását.

Míg a világban élt, titokban egy disznóbőrből készült inget hordott, amely kemény és durva volt, az eleven húsig felsebezte a bőrét, úgyhogy gyakran nem tudta levenni; s mikor levették róla, egész teste fel volt dörzsölve, és sebek borították. Történt egy napon, hogy ez az

ing annyira hozzáragadt a húsához, hogy minden erőlködés ellenére sem tudta levetni; kénytelen volt szolgálólányát hívni, akiben megbízott; ez nagy erőlködéssel lehúzta az inget, húsát is lehúzva a bőrrel. Oly szorosan össze szokta szorítani a derekát egy megcsomózott zsinórral, hogy gyakran férgek fészkelték be magukat ott, ahol a csomók a húsába hatoltak. Ezenfelül éjjel-nappal egy vasabroncsot hordott… Ezek felett szép és válogatott öltözeteket viselt, mintha kedvét lelné a szép anyagokban. Penitenciából egy kevés szalmán aludt a szobája sarkában, s nehogy pihenjen álmában, egy kötelet kötött az ágya körül, amelynek egyik végét derekára erősítette, úgyhogy valahányszor megmozdult, a kötél megfeszült és fölébresztette. Ilyenkor felkelt, mély áhítattal elimádkozta matutináit, azután olvasott… Így élt addig, míg nem vonult zárdába.

A zárdában elrendelte nemcsak azt, hogy mindenki kerülje a férfiakkal való bizalmaskodás minden fajtáját, hanem még a velük való beszédet is, sőt azt is, hogy rájuk pillantson. S ezt nemcsak lelki leányaitól követelte meg, hanem mindenkitől, aki az ő vezetése alatt élt. Ő maga nem ismerte egy férfi arcát sem. Ha látta, hogy a nővérek nyájából valaki felemeli a fejét, hogy ránézzen egy férfira, még ha közeli hozzátartozójára is, keményen összeszidta, szigorúan megfenyítette. Történt egyszer, hogy a ház egyik leánya, aki még csak hétéves volt, ránézett néhány férfira, akik ott valami munkát végeztek. Mikor a szent anya megtudta ezt, úgy megverte, hogy vér folyt a bordáin, s verés közben azt mondta: Istennek akarja szentelni.

Az ilyen szent életű barátot, apácát társaik vagy áhítatos tisztelettel vették körül, vagy pedig – s ez volt valószínűbb a gyakoribb - titokban vagy nyíltan bolondnak tartották.

Maguk a középkori írások is sokszor panaszkodnak amiatt, hogy milyen nehéz volt a sora annak a barátnak vagy apácának, aki valamelyik laza erkölcsű közösségben a szabályzat szerint akart élni. Még jól járt, ha csak kinevették, gúnyolták, szavakkal csipkedték. De nemegyszer nem elégedtek meg ezzel, hanem üldözték, ütötték-verték, bebörtönözték, halálra kínozták! A kolostori közösségekben sok esetben rendkívüli kegyetlenség uralkodott. Különösen irgalmatlanul viselkedtek azokkal, akik ott akarták hagyni a rendet. Viszont a talpnyalók, az ügyeskedők, az álszentek rendszerint mindent megengedhettek maguknak, s sokszor valóságos rémuralmat gyakoroltak társaik felett.

Minden kolostornak volt börtöne. Ide zárták azokat a barátokat, akik

valami súlyosabb vétket követtek el. Ide zárták továbbá azokat a papokat, akiket az egyházi törvényszék elítélt. Kolostorba csuktak nemegyszer előkelő urakat is, akik nagy bűnöket követtek el, vagy valami más okból el kellett tűnniük szem elől. Ez utóbbiak, persze, egészen kellemesen élhettek itt, nem zárták őket börtönbe, de az előbbiekkel alaposan elbántak. Hadd hozzunk fel csak egy példát a sok közül: Speyeri Cézár, a Ferenc-rend németországi első tartományfőnöke, akit maga a rend alapítója emelt erre a tisztségre, rossz szemmel nézte a „kis testvérek” gazdagodását s eltávolodását az eredeti elgondolásoktól. Ezért börtönbe vetették. Két évig élt itt vasra

verten. Egyszer a börtönőr nyitva hagyta a börtöncella ajtaját. A rab kimerészkedett a föld alatti lyukból, hogy a napfényen kissé megmelengesse elgémberedett tagjait. Mikor az őr meglátta, egyetlen csapással agyonütötte.

A rabot gyakran pöcegödör mellé zárták, s minden eszközt megengedhetőnek találtak kínzására. Nem csoda hát, hogy sok barát könyörgött: inkább tegyenek vele bármit, öljék meg, de ne küldjék kolostora börtönébe.

A világi papság és a szerzetesek között, de a különböző szerzetesrendek között is heves féltékenykedés dúlt, súrlódásaik, nyílt gyűlölködésük, csetepatéik nemegyszer megbotránkoztatták a hívőket. Az egyik kolostor népe megtámadta a másik birtokát, feldúlta az épületeket, elragadta a bort, gabonát stb. Egy angol szerzetes leírja, hogy 1291-ben a barátok esőért körmenetet tartottak, s megkérték egy másik rend magisterét, engedje át kertjükön a precessziót. A magister megadta az engedélyt, de néhány társa, akik féltékenykedtek a körmenetet rendező kolostorra, meg akarta akadályozni az átjárást, mire egymásnak esett a két csoport. Néha a szerzetesek közötti féltékenykedés nemcsak verekedéshez, hanem valóságos csatához, ostromhoz vagy sorozatos gyilkosságokhoz vezetett.

Meghatározott időközökben a szerzeteseket is, éppúgy mint a világi papságot, felülvizsgálták, vizitálták. Ilyenkor megkérdezték a barátokat: milyen hibáról, visszaélésről tudnak. De éppen azokban a kolostorokban, ahol sok volt a hiba, nemigen merhette senki kinyitni a száját, mert a vizitátorok elmentek, de az apát és a testvérek

ottmaradtak, s pokollá tehették az „árulkodó” életét.

Időnként kísérletek történtek egy-egy szerzetesrend vagy valamelyik kolostor megreformálására, a régi szabályzat aprólékos végrehajtására vagy pedig új, szigorúbb szabályzat megfogalmazására. A reformok után a barátok egy darabig aszketikusan, szegénységben, szorgos munka, ima közepette éltek, de azután lelohadt a lelkesedés lángja, felbukkantak a régi hibák, esetleg még újak is súlyosbították.

A nagy kolostorokban rendszerint két iskola is működött: egy belső, a szerzetesnek felajánlott gyermekek (oblatus) számára és egy külső,

azok részére, akik világi papnak készültek, vagy néha azoknak is, akik nem választották a papi pályát, de alapos képzésben kívántak részesülni. Az utóbbiak száma igen kevés. A két iskolát szigorúan elkülönítették, tanulóik nemigen érintkezhettek, még az istentisztelet alkalmával sem, mert külön bejáratuk volt a templomba, sőt például St. Gallenban az oblatusok rendszerint nem is jártak a kolostor nagy templomába, hanem egy külön kápolnába, ahol az ő helyük kőfallal volt elzárva.

A kolostori iskolában hatodik életévüktől tizenöt éves korukig tanultak a gyermekek. A tanulók száma a kolostorban igen különböző, 5-100 között változik. A szerzetesek elve az volt, hogy a gyermekeket soha, egy pillanatra se hagyják magukra; minden tettüket, szavukat figyelték, hallgatásra, szerénységre, engedelmességre nevelték őket. Mindegyikük külön ült, egymást nem érinthették; a tanító ülőhelyét rendszerint korlát választotta el tőlük. A növendék csak tanítójával (magister) és az apáttal vagy priorral beszélhetett, más felnőttel nem, ajándékot nem fogadhatott el senkitől.

A középkori nevelésben – a kolostoriban meg különösen – az egyik legfőbb eszköz a testi fenyítés. A tanítót általában virgáccsal kezében ábrázolják, az iskolába járást rendszerint így fejezik ki: a virgács hatalma alatt áll. Ilyesfajta közmondások járták: „Verd meg fiadat vesszővel, és megmented lelkét a haláltól.” „Aki gyermekét szereti, megveri.” A középkori ember meg volt győződve róla, hogy csak igen

szigorú neveléssel lehet az ifjakat kordában tartani és az életre előkészíteni.

A középkori iskolák egyik legvidámabb ünnepe az volt, amikor a tanulók tanítóikkal együtt kivonultak egy közeli erdőbe, és nyír- vagy mogyoróvesszőket gyűjtöttek, nyestek az iskola számára. Utána játszottak, énekeltek, meguzsonnáztak, s estefelé nagy vígan tértek vissza, magukkal hozva a virgácsokat.

A kolostori iskolák növendékeinek életrendje a szerzetesekéhez igazodott. Éjjel, a vigíliára szólító harangszóra ők is felkeltek – ha maguktól nem ébredtek fel, a mester virgáccsal keltette fel őket –, a templomba vonultak, imádkoztak, zsolozsmáztak. Utána lefekhettek, alhattak a hajnali dicséretig. Ekkor ismét felkeltek, imádkoztak, majd hattól kilencig tanultak. Azután misét hallgattak, majd káptalanra gyűltek össze; itt gyóntatta meg az apát vagy perjel a növendékeket, a

nagyobb kihágásokért vesszővel fenyítették meg a vétkeseket. Fél tizenkettőkor volt az ebéd a refektóriumban. Főzeléket, tojást, halat, sajtot, vajat, babot tálaltak fel, a kisebbeknek húst is, mert tekintettel voltak korukra, fejlődő szervezetükre. Nem illett, hogy a gyermek válogasson az ételekben, vagy pedig mindenből egyék, amit tálalnak; ilyenkor megrótták falánkságáért; nagyon sokat sem illett ennie. A gyermek sört vagy vizet ivott, bort nem kapott.

Ebéd után pihentek, három órától vecsernyéig pedig újra az iskolában tanultak.

A dormitóriumban aludtak, úgy, hogy két fiú között helyezték el egy-egy felügyelő ágyát; a teremben egész éjjel égtek a gyertyák, hogy jól lehessen látni: mit művelnek a gyermekek. Egy felügyelő egész éjjel vesszővel ügyelt fel, egy másik lámpával kezében.

A mosdóhelyiségben is ott volt a két fiú közt a magister. Ha pedig a kórusban vagy a káptalanban ülnek, mindegyiknek külön ülése legyen, hogy még ruhájuk se érintse egymást – írja elő a szabályzat. – Egyik sem beszélhet a másikkal, csak a mester engedélyével, még csak nem is inthet a szemével, viszont mindegyik köteles elmondani, ha valami rosszat tud a társairól, mert a bűn eltitkolása nagy vétek. Ha kiderül valami, nemcsak a bűnöst kell megbüntetni, hanem azt is, aki tudott róla, s nem jelentette. A kolostori, egyházi nevelésben fontos szerepet játszottak az iskolatársak bejelentései.

Ha valamelyik gyermek hibát követ el, vesszővel kell

megverni, vagy a haját kell húzni. Komolyabb vétek esetén – ha hibázik a zsoltárban, elalszik az istentisztelet vagy tanítás alatt – le kell vetkőztetni ingre, s úgy kell hajlékony bottal elverni. Tilos pofozni vagy ököllel ütni – így szól a szabályzat.

Nem minden kolostor és nem minden apát helyeselte a fiúk nevelésénél ezt a rendkívüli szigort. Így például Szent Anselmbeci apátról feljegyezték: amikor az egyik apát panaszkodott, hogy a gyermekek minden szigor ellenére rosszak, s ha felnőnek sem javulnak meg, Anselm megkérdezte: mire jó úgy nevelni embereket, hogy végül egészen elállatiasodjanak? Tiltakozott a nagy szigor ellen, azt kívánta, hogy ne csak veréssel, hanem szeretettel, gyöngédséggel is neveljenek, s ne rakjanak a kicsinyekre olyan nehéz terheket, amelyeket még felnőttek is csak nehezen viselnek el.

A XII-XIII. században egyre több az iskola, nemcsak a kolostorokban, hanem a városokban is. Egyre több írástudóra volt szükség, akik kiállítják a szükséges okmányokat, betöltik a városi hivatalokat, át tudják tekinteni a kereskedelmi műveleteket, és lebonyolítják azokat, leltárakat vesznek fel stb. Így egyre több olyan iskolát alapítanak, amelyet nem az egyház tartott fenn, hanem a magister a tandíjból, s nem egyházi, hanem világi célokat szolgál.

Lassanként minden városnegyedben létesítenek iskolákat, s alapítványok segítik a szegény tanulókat. Párizsban a XIV. század végén az egyházi iskolákon kívül negyvenegy férfi és húsz nő tanít írni-olvasni.

*

A XII-XIII. században egyes városokban már kialakulnak az egyetemek, de az egyetemi hallgatók életéről bővebb adatok csak a XVI. századtól kezdve állnak a kutatók rendelkezésére, és így nemigen lehet arra vállalkozni, hogy pontosan leírjuk mindennapjaikat. Az egyetemek szervezete, működése, tananyaga stb. pedig túlnő e mű keretein.

Az egyetemi hallgatók mind klerikusoknak számítottak, még akkor is, ha nem szentelték fel őket; tonzúrát viseltek (persze kivételek bőven akadtak, főleg a XV. században az olasz egyetemeken) és papi, vagy ahhoz hasonló öltözetet. Az egyetemek statútumai újra meg újra eltiltják az illetlen, sőt egyszerűen a világi ruhákat. A köntösnek a XV. században el kellett takarnia a térdet, sőt néhol a bokát is. Előzőleg még ez sem volt kötelező. De szabása, anyaga, színe nem volt előírva, s nyilván erősen változott a hallgató ízlése és erszénye szerint. Csak a

magisterek (tanárok, igazgatók) viseltek szürke mókusprémmel szegélyezett kappát és ugyanilyen prémcsuklyát. A kappa és csuklya többnyire fekete volt, de a XIII-XIV. században vörös, fehér és lila színben is pompáztak a rektorok és magisterek. Az alacsonyabb rangú egyetemi alkalmazottak és hallgatók csak bárány- vagy nyúlbőrt hordhattak. Meleg időben a csuklya helyett inkább kalapot viseltek. Ennek formája is megkülönböztette a magistereket az alacsonyabb rangúaktól.

Hogy mennyien jártak egy-egy főiskolára, és mennyien nyertek fokozatot, arról csak a XIV-XV. századból vannak többé-kevésbé pontos adataink. De ezek többnyire beszámítják azokat a tanulókat is, akik alsóbb fokú oktatásban vesznek részt az egyetem felügyelete alatt. Az egyetemi városokban ugyanis az alsó fokú iskolák többé-kevésbé szoros kapcsolatban álltak az egyetemmel.

A XIII. század végén és a XIV. század elején az egyetemi diákok száma Párizsban 6000-7000 körül lehetett, de később, mikor számos új főiskola alakult, 3500-nál többen nemigen tanultak a francia fővárosban. Oxfordban ugyanabban az időben 3000-en járhattak egyetemre. Prágában 1380 körül 1027, Heidelbergben 285 a hallgatók száma. Bolognában sem lehetett soha több 6000-7000-nél. A XV. század közepén, de némileg már előbb is, erősen csökkent a látogatottság az egyes főiskolákon, elsősorban éppen az egyetemek nagy száma miatt.

Az egyetemeken mind a tanároknak, mind pedig a hallgatóknak nőtlenségben kellett élniök. Amelyik magister megházasodott, elvesztette állását. Némi módosítás történt 1454-ben a Sorbonne-on: az orvosi fakultáson megengedték a magistereknek a családalapítást. A hallgatók között a XV. században már találunk házasokat, de csak egészen ritka esetben. A déli országokban azonban gyakoribb a nős tanár és diák, de néhol a házasság alkalmával bizonyos összeget kell az egyetem kincstárába befizetnie. A kollégiumokban, ahol a hallgatók többsége lakott, persze szigorú nőtlenség uralkodott.

Az előadásokat minden egyetemen latinul tartották. Ezért csak olyanok járhattak egyetemre, akik latinul tudtak. Minthogy

ezekre a
főiskolákra Európának minden tájáról érkeztek hallgatók, természetes, hogy a latin volt nemcsak az előadások, de hosszú ideig a társalgás nyelve is. Felvételi vizsgát azonban csak a kollégiumokban kellett tenni. Az egyetem szabályzata általában kötelezővé tette a hallgatók számára mindenütt a latint, s néhol a jó latin beszéd alapján igazolták az ifjúnak egyetemi hallgató voltát. Akadt azért sok olyan diák is, aki kezdetben gyengén tudta ezt a nyelvet, s egyetemi évei alatt sem tanult meg jól. Ezek aztán nem is vizsgáztak. A diákok egyharmada vagy egynegyede egyetlen vizsgát sem tett le.

A magisteri rang eléréséhez az előírások szerint legalább a huszadik életévet be kellett tölteni, tehát tizenhárom éves kor alatt senki sem mehetett egyetemre. Párizsban azonban nem vettek fel tizennégy évesnél fiatalabbat, s a többség idősebb volt. 1372 és 1408 között a prágai jogi fakultáson az anyakönyvben egy püspök, egy apát, kilenc archidiakónus, huszonhárom prépost, kétszázkilenc kanonok nevét találjuk. Ezek nyilván mind az idősebb korosztályhoz tartoznak, vagy legalábbis túl vannak huszadik évükön. Nemcsak itt, hanem más egyetemeken is a diákok nagy része már papi állással rendelkezett, saját külön házában, szállásán lakott, jelentős számú kísérettel.

A hallgató a XVI. század előtti időkben eléggé nagy szabadságnak örvendett, még akkor is, ha tizenhárom-tizennégy éves volt csak. Hazulról ugyan néha valaki elkísérte az egyetemre, de főleg azért, mert az utazás, pláne bizonyos pénzösszeggel – enélkül pedig el sem indulhatott akadémiai pályáján –, veszélyeket rejtett. Megérkezve azonban Párizsba vagy Oxfordba, hacsak nem volt nagyon előkelő, kísérő nélkül maradt, és teljesen szabadon választhatott: melyik magistert akarja hallgatni.

Először többnyire fogadóban vagy kocsmában szállt meg. Hamarosan felkereste valamelyik tanár diákja, s igyekezett megnyerni az újoncot. A „gólya” és a tanár között szabályos üzlet jött létre, amelyet alkudozás előzött meg. Általában azt ajánlották az újoncnak, hogy ne kösse meg végleg az alkut a magisterrel, mielőtt legalább három napig nem hallgatta az előadásokat.

Szabadon választhatott szállást vagy valamelyik városi házban, vagy

kollégiumban. A leggazdagabbak és a legszegényebbek kivételével valamennyien kollégiumban laktak.

A megállapodás és bizonyos összeg lefizetése után a hallgató kérte a magistert, hogy rendezze meg beavatási ünnepségét, olyan szerény keretek között, amennyire csak lehetséges. Ilyenkor a magister meghívta öt-hat oktatótársát és néhány diákját. A gólya közben elment a rektorhoz, s az beírta az anyakönyvbe. Mikor visszatér szállására, két hallgató lép szobájába, akik kijelentik: rettentő bűz csapta meg az orrukat, keresik az okát. Végül rájönnek: az ok a gólya, akit eleinte vaddisznónak néznek, majd pedig megállapítják, hogy nem vadkan, hanem „beanus” (újonc), egy olyan állatfaj, amelyről

már hallottak, de még nem láttak. Megbámulják, hogy milyen rémes a külseje, milyen hosszú az orra, nagy a füle stb. Végül elhatározzák, hogy hosszú szarvait és más korcs kinövéseit le kell operálni. Ezért nevezik az aktust depositiónak (letevés). A szegény kis áldozat arcát bekenik szappannal, fülét leszorítják stb. Majd kijelentik: az operáció végzetes kimenetellel fenyeget, gyónjon meg. A gólyának mindenféle hallatlan bűnnel kell vádolnia magát; büntetésül azt róják rá, hogy lakomát rendezzen; ott a magister és a többi vendég jelenlétében mindenféle szellemes és szellemtelen módon, sokszor igen kegyetlenül megkínozzák. A legdurvább módon Németországban végezték ezt a szertartást. A beanus, a „gólya” csak egy év után lett tiszteletre méltó diák.

A XIII-XIV. században tulajdonképpen nem beszélhetünk külön egyetemi fegyelemről. Az egyházi és világi törvények megsértőit börtönbe zárták vagy excommunicatióval sújtották; aki pedig az egyetem szabályai ellen vétett, arra vagy az utóbbi büntetést, vagy pénzbírságot szabtak. Az egyetemi szabályzat a korai periódusban, kb. a XV. századig nem foglalkozott a hallgatók magánéletével, kivéve, ha közönséges bűnről, békebontásról vagy világi ruha viseléséről volt szó. Testi fenyítést a XV. századig nem alkalmaztak, de akkor is csak ritkán, kivételes esetben. A büntetések egyébként is meglehetősen enyhék. Az egyetemek igyekeztek megkövetelni a diákoktól, hogy rendszeresen járjanak az előadásokra, vegyenek részt a gyakorlatokon,

istentiszteleteken, s az esti takarodó (8 vagy 9 óra) után ne mászkáljanak az utcákon. De még ezt sem igen érték el. A hallgatók eléggé szabadon csatangoltak, kocsmáztak. A részegeskedést ritkán tekintették bűnnek, s egyes statútumok szerint azt, aki gyanús nőt visz a hospitiumba, kollégiumba, csak a harmadik ilyen eset után lehet kizárni.
A jómódú hallgatók viselkedtek többnyire a legfegyelmezetlenebbül.
Noha a rendelkezések előírták, hogy olyan csendesen kell ülniük az előadásokon, „mint a leányoknak”, nem szólhatnak közbe, nem kiáltozhatnak stb., mégis azt olvassuk, hogy ha nem tetszett a fejtegetés, könyvekkel hajigálták meg az előadót. A lipcsei egyetem rendelkezései (1438) nyolc forint büntetéssel sújtják azt, aki a magister felé könyvet vagy más tárgyat hajít. Ha eltalálja, többet fizet. Később tizennyolc forint a bírság a magister megsebesítéséért, továbbá kártérítés. A

kollégiumok fejlődésével és megerősödésével az egyetem mind nagyobb hatalmat nyert diákjain, egyre inkább felügyelete alá vonta őket. A kihágásokat, sőt a komolyabb vétkeket is főleg pénzbírsággal torolták meg, amit többnyire közös lakoma költségeire fordítottak. A bírságokról szóló feljegyzések a vétkek és kihágások tarka képét mutatják, s egyszersmind rávilágítanak a korszaknak a miénktől erősen különböző erkölcsi felfogására. Egy teológiai doktornak egy quarter bort kell fizetnie, mert leszakított egy körtét a kollégium kertjében, egy másiknak, mert elfelejtette bezárni a kápolna ajtaját, vagy a konyhában evett. Hallgatóknak 1 pintet kellett fizetniük, mert az ebéd alatt illetlenül kopogtak az ajtón, s ugyanennyit írt elő a rendelet, ha nagyon lerészegedtek, s ilyen állapotban különböző illetlenségeket követtek el, vagy késő éjjel az udvaron beszélgettek, parancs ellenére nem mentek a szobájukba, vagy pedig anyanyelvükön társalogtak. Ugyanezt a büntetést rótták ki a főszakácsra, ha rosszul főzte meg a vacsorát, vagy nem tett sót a levesbe. Ugyancsak egy quartert fizetett az az oktató is, aki kegyetlenül elverte szolgáját.

Az oktatók gyakran visszaéltek a bírságrendszerrel, s ha megszomjaztak, keresték az ürügyet a hallgatók elmarasztalására.

A kollégiumokban, amennyire az adatokból meg tudjuk állapítani, szigorúan ügyeltek, hogy mindig latinul beszéljenek. Sokhelyütt kiépítették a kémek (lupus, farkas) hálózatát. A magister titokban megbízta ezeket, hogy figyeljék társaikat, és jegyezzék fel legkisebb vétküket is. A diákoknak rendszerint fogalmuk sem volt,

melyikük lupus, s így nem is tudtak bosszút állni az árulkodásért. Időnként pedig, ha a felettes hatóságok felülvizsgálták az egyetemet, minden diáknak és oktatónak el kellett mondania mindazt a hibát, vétket, amit a többieknél észrevett.

A korai századokban a hallgatóktól a statútumok csak vasár- és ünnepnap, továbbá vigíliákon követelték meg mise hallgatását, s különös jámborságnak számított, ha valaki a leckék előtt mindennap részt vett a misén. Csak a XV. század végén követelik meg néhány egyetemen a mindennapi misehallgatást.

Az előadások nyáron hat órakor kezdődtek, de néhol még korábban, ötkor, télen pedig hétkor; sokszor még sötétben, mesterséges világítás mellett gyűltek össze.

Naponta legfeljebb három előadást látogatott a hallgató. De hogy ezek mennyi ideig tartottak, azt nem tudjuk. Emellett részt vett exercitiumokon (gyakorlat), resumptiókon és vitákon. A resumptión a tanár néhány hallgatójával kérdés-felelet formájában átvette az előadás anyagát. Az előadások látogatását s általában a tanulást a későbbi századokban jobban ellenőrizték, s a hallgatóknak ennek megfelelően mind többet és többet kellett dolgozniuk, a latin nyelv használatát és ismeretét is egyre szigorúbban megkövetelték.

A hallgatók élete sok tekintetben igen nehéz volt. Ülő életmódjuk miatt többet szenvedtek a hidegtől, mint mások. Az iskolákban nem fűtöttek, s a kollégiumok kamráiban sem. A tantermekben legfeljebb szalmát szórtak hideg időben a padlóra. Igaz, hogy az öltözet rendszerint meleg volt, de ez nem volt elegendő. Ezért télen vagy a konyhában étkeztek, vagy pedig befűtötték egy termet. A kollégiumok vezetői kötelesek voltak a rendelet szerint naponta megvizsgálni a szobákat, nehogy a diákok kályhát vagy tűzhelyet állítsanak fel. Súlyosbította a helyzetet, hogy mindenütt kőpadló volt, s az ablakokat csak fatáblák fedték. Üvegablakot először 1463-ban találunk a prágai teológiai kollégiumban.

A tanulási időt korlátozta, hogy különösen télen hamar sötétedett, s a gyertya igen drága volt. Valószínűleg többen vásároltak együtt egy gyertyát, és közösen használták; nyilván az esti gyakorlatoknál és előadásoknál az egyetem gondoskodott valamiféle gyér

világításról.

A hallgató szobájában rendszerint ágy állt, rajta több takaró és párna.

Néha függöny választotta el az ágyat a szoba többi részétől. Volt valamiféle asztal is, egy-két zsámoly; tál a mosdáshoz, ha a kollégiumnak nem volt közös mosdóhelyisége. Láda, gyertyatartó is tartozott a bútorzathoz, író- és könyvespolc csak a jobb módúaknái. Sok hallgatónak volt birtokában kard, íj, nyíl, tőr, noha az egyetemi rendelkezések tiltották a fegyverviselést, s az nem illett az intézménynek és tagjainak egyházi jellegéhez.

Ami az étkezést illeti, reggelit csak a húsz éven aluliak vagy a gyengék kaptak a kollégiumban: kenyeret és bort. Tíz órakor volt általában az ebéd: hús, mártás; zabkását vagy kenyeret ettek hozzá. Böjt idején délben vagy egykor ebédeltek. Ebéd után hosszabb-rövidebb ideig pihentek, sétáltak vagy játszottak, majd újra előadások,

gyakorlatok, tanulás következett, kb. ötig. Utána vacsoráztak, ez ugyanolyan összetételű volt, mint az ebéd. Böjtnapokon a vacsora elmaradt. A buzgóbbak a vacsora után gyakorlaton vettek részt, a kevésbé szorgalmasak pedig szórakoztak. Nyolc vagy kilenc óra után nem illett az utcákon csavarogni, de a diákok gyakran elkövették ezt az illetlenséget.

Az egyetemi hallgatók a társadalom felső és középső rétegéből rekrutálódtak; kifejezetten alacsony származású (városi plebejus vagy falusi szegény gyermeke) ritkán volt közöttük. Az előkelő családok sarja ugyanúgy élt, ahogyan otthon megszokta: saját házában népes „családdal”, azaz nevelővel, káplánnal, szolgákkal és néhány (5-10) szegényebb tanulótárssal, akik az ő költségén éltek. Némelyiknél a maradék ételekből még két-három szegény diákot tápláltak. A legszegényebbek pedig – akik nem tudták megfizetni a kollégium díját, és nem kaptak kellő támogatást sem szüleiktől, sem valamilyen egyházi intézménytől – vagy koldultak (s ezt egyáltalán nem tekintette senki szégyennek), vagy elszegődtek szolgának egy kollégiumba vagy valamelyik oktatóhoz, vagy pedig egy jómódú társukhoz. A szegény diákok segítése, eltartása jó cselekedetnek számított, a diákok, mint papi személyek, imákkal fizettek ezért. Az egyetemi hallgatók szűkös életéről eleven képet rajzol Richárdnak, a XIII. századi chichesteri püspöknek életírója.

Elmondja: Richárd Oxfordban és Párizsban járt egyetemre, két társával lakott együtt, egyetlen szobában. Hármuknak csak egy

talárjuk volt, s mindegyiküknek csak egy köntös és egy nyomorúságos szalmazsák volt minden ingósága. Ha egyikük elment előadást hallgatni, a másik kettőnek a szobát kellett őriznie. Megegyezés szerint felváltva mentek az előadásokra. Kenyér, leves és egy kevés bor – ebből állott az ellátásuk. Húst vagy halat legfeljebb vasárnap vagy valamelyik szent ünnepén ettek, s akkor, ha valaki meghívta őket. De mégis gyakran emlegette Richárd még püspök korában is: egész élete folyamán nem élt oly vidáman, kellemesen, mint egyetemi diák korában.

Richárd maga is, s az egyetemi hallgatók zöme a közepes vagyonúak közül került ki: kisbirtokos lovagok, kereskedők, jómódú parasztok, iparosok, papok családjából. Ezek, ha szűkösen is éltek, de megvolt a

napi kétszeri étkezésük, esetleg sörük, boruk is. Párizsban, a XV. században egy diák heti két-négy soliduson élt; ez a közepes vagyonúak kiadásainak felel meg. Bolognában a hallgató napi egy font húst fogyasztott, ami nem kevés. A kollégiumi szolgák mindenütt félannyi húst kaptak, mint a diákok, s ezek a kollégiumi szolgák irigység tárgyai voltak a cselédek között.

Gyakori a panasz, hogy az alapítványi, ösztöndíjas helyeket jómódú, befolyásos családok fiai foglalják el, olyanoké, akik saját költségükön is taníttathatnák gyermeküket.

Az egyetemi ifjak eléggé könnyelműen éltek, s ha volt miből, bőven költöttek. Ha elfolyt a pénz, próbáltak kölcsönt szerezni, eladták minden eladható holmijukat, s ha volt családjuk, kétségbeesett leveleket írtak haza.

Eustache Deschamps XIV. századi költőnek (tl406), Chaucer kortársának és bámulójának egyik verse egy oxfordi diák levele atyjához: Kedves atyám, nincs egy fillérem sem, s itt minden rendkívül drága. A tankönyveimből nem tudok tanulni, mert elrongyolódtak. Emellett tartozom az egyetem elöljáróságának is, s nincs, aki ezt az összeget kölcsönözze nekem. Itt sok pénz kell a hallgatónak ruhára, könyvekre, mert különben koldusnak tartják, s lenézik. Drága a lakás, a bor; sajnos, sok az adósságom a kocsmában, a péknél, a doktornál és a pedellusoknál. Ezek üldöznek. Félek, hogy adósságaim miatt exkommunikálnak.

A ballada mindegyik versszaka ezzel a refrénnel végződik: Üdvözletemet küldöm, és pénzt kérek!

A rendelkezések szerint semmiféle szórakozásnak vagy testgyakorlásnak nem adnak helyet, a diákok legfeljebb

sétálhatnak, de azt sem egyedül, csak valamelyik társukkal. A statútumok néhol még eltűrtek némi labdázást a szabadban, s az épületen belül az éneklést és a lanton játszást. A játékot csak betegeknek vagy ünnepnapokon engedélyezték, s akkor sem játszhattak pénzben, hanem ételben-italban. A sakkozást is helytelenítették. Sok helyütt a hangszereket is kitiltották a kollégiumokból, mert hangjuk zavarja a tanulást. Még szigorúbbak a hatóságok kutyákkal, sólymokkal s más állatokkal szemben. A legtöbb helyen mindenfajta táncot tilalmaznak.

A mintadiák tehát igen keveset szórakozhatott az egyetemen. De a hallgatók között alig akadt egy-egy ilyen csodálatos példány. A legtöbben bizony vígan éltek, a sok tilalomra fittyet hánytak. Minden lehetőséget felhasználtak, hogy táncoljanak, kórusban énekeljenek, lakomázzanak, kocka-, labda- s egyéb játékkal szórakozzanak. Maga a sok ünnep, felavatás, farsang stb. bő alkalmat nyújtott minderre. Gyakran tettek kirándulást a környező erdőkbe, ligetekbe, folyókhoz, s nemegyszer leányok társaságában. Az egyetemi városokban számtalan kocsma hívogatta a diákot, és nem hiába. Sok zsonglőr, bohóc, bűvész mutogatta tudományát, akadt néha színielőadás is. Egy-egy ünnepnapon maguk a diákok is rendeztek álarcos játékokat, felvonulásokat. Aki elég jómódú volt, vadászott, solymászott, akár engedték, akár nem.

Az egyetemek és a hírneves tudósok, mint pl. Abélard, sok száz diákot vonzottak magukhoz. Ha a professzor más városba ment, diákjai követték. Sok diák, mikor már egy ideig Oxfordban tanult, elvándorolt Párizsba, hogy ott folytassa stúdiumát.

A XII. században kialakul a vágáns diák, a goliard típusa. A városi iskolákban, egyetemeken ő a gazdagabb szolgája, vagy pedig alkalmi munkákból, koldulásból él. S vár; várja, hogy pártfogót vagy anyagi támogatást kapjon, hogy papi álláshoz vagy valami más jövedelemhez jusson. Egy idő múlva más városba megy, ott próbál szerencsét; tanulási buzgalma lassan lelohad, de ragaszkodik diák állapotához, mert ezzel bizonyos előnyök járnak egyházi személynek tekintik, a jómódú

papok időnként némi támogatást nyújtanak neki, mint bajba jutott kollégának. S az öregedő diák egyre csak vár és vár…

A vágáns diákok közül nem egy histrióként próbál megélni; költeményeket ír és ad elő, méghozzá latin nyelvű költeményeket, mert hisz elsősorban nem a világiakat akarja szórakoztatni, nem azokhoz szól, hanem szerencsésebb klerikustársaihoz. A papok nagyon élvezik ezeket a friss ritmusú és gyakran eléggé merész, sőt egyenesen obszcén dalokat.

A vágáns költészet leghíresebb gyűjteménye Benediktbeuren kolostorban maradt fenn: a Carmina Burana. Szerelmi dalok, szójátékok, kolduló énekek, kocsmai és bordalok stb. tarka csokra ez. Sokat emlegetik Bacchust és Epikuroszt, mert igen szeretik a lakomát, a bort. Gyakran panaszolják keserves sorsukat.

Földönfutó pap vagyok,
tengődés a részem,
űz és hajt a gyötrelem,
vége sose lészen.

Tovább járnám iskolám,
tanulni kívánok,
de nagyobb úr a nyomor,
mint a tudományok.

Ruhám durva szövete
vékony és avított már,
nincsen semmi melege,
rostja közt a szél jár.

Weöres Sándor fordítása

De minden nyomoruk ellenére életöröm, frissesség árad dalaikból:

Télre, könyvek, doktrínák,
hív az édes dáridó!
Kivirult az ifjúság,
szűzi csokrát szedni jó,
vénhez illik a komolyság,
neki már csak az valói
Ránk dohosul az idő
könyvek börtönében,
tréfa és csók, nóta,
nő az igazi éden!

Szabó Lőrinc fordítása

A goliard-ok kritikus szemmel nézik koruk társadalmának különböző rétegeit, elsősorban a papokat. Éles nyelvük nem kíméli sem a pápát és a római kúriát, sem a püspököket, apátokat, szerzeteseket. Azzal

vádolják a klérust, hogy a vagyon, a pénz az istene. Az ezüst márkák
evangéliuma című paródia elmondja, hogy a szegény klerikus nem talál
könyörületet a pápa udvaránál, mert csak kevés pénzt tud adni a
kardinálisoknak, ajtónállóknak, kamarásoknak. De a gazdag klerikus,
aki pedig lázadás és emberölés bűnébe esett, gazdag ajándékokat
juttatott a bíborosoknak, kamarásoknak, ajtónállóknak. A pápa, mikor
ezt meghallotta, halálosan megbetegedett. „A gazdag arany meg ezüst
ajándékokat küldött neki, és erre rögtön meggyógyult. Akkor a pápa úr
magához hívatta a kardinálisokat és szolgáit, és így szólt hozzájuk:
Testvérek, őrködjetek, hogy üres szavakkal senki félre ne vezessen
benneteket! Mert példát adtam nektek, hogy amiként én harácsolok, úgy
ti is harácsoljatok!”

Gautier de Chátillon, a XII. század egyik legismertebb költője ugyancsak Róma bűneit ostorozza:

Bűnök ellen perlekedj,
lázadj, költeményem!…

fáj a fej, és szétsajog
a kín minden részben,
éppoly ízű fenn az ág,
mint a tő a mélyben.

Róma a világ feje,
de nincsen világa,
világ szennyes kútfeje,
nincsen tisztasága…

a bíróság ehelyütt
nem jobb mint a vásár…

s minden ellentétet old,
ha van, a busás ár…

pénz trónol Isten helyén…
zsoltár helyett árakat szól
a szavak száza.

A pápához forduló tartsa mindég észben:
jókedvű adakozó a kedvére lészen…

Nyer a pápa és kapus
és pápai titkár
és e szép uton tapos
egész bíboros nyáj…

Weöres Sándor fordítása

A vágáns kritikája nem kíméli a nemességet sem; azt hangoztatja, hogy az igazi nemesség a szellem nemessége, igazi nemességet nem a születés, hanem az egyéni érdem szül. Lenézi a durva katonát, riasztja a katonai mesterség. De lenézi, megveti a parasztot is.

Egyes feljegyzésekből, költeményekből úgy tűnik, mintha a goliard-ok a szerzetesek, iparosok mintájára szervezett rendet, testvériséget alkottak volna, apáttal az élen. De nagyon valószínű, hogy szilárd szervezetük nem volt. Az lehet, hogy néhol helyi egyesületet, testvériséget hoztak létre, s valamelyik ivásban vagy költésben kiváló társukat féltréfásan apátjukká vagy főnökükké, prímásukká tették.

A XIII. században e goliard-ok egyre nyomorúságosabban öltözve, koldulva bolyongtak az országokban, hamis ereklyéket árultak, néhol erőszakkal behatoltak a paplakba vagy a templomba, nemegyszer kockajátékkal szentségtelenítették meg a szent helyeket, becsapták a kocsmárost, a kereskedőket, sőt néha tolvajlástól, rablástól sem riadtak vissza.

Már a XIII. század elején határozatok születnek ellenük a

zsinatokon. Megfosztják őket egyházi privilégiumaiktól, s a többi kóborral azonos bánásmódban kívánják őket részesíteni.

A XIII. század végén, a XIV. század elején eltűnnek a vágánsok. A diákok jelentős része ekkor már a fejlődés következtében tanulmányai végeztével megtalálja a helyét, állást, beneficiumot kap. Aki nem, az teljesen elvész a kóborok, rablók tömegében, teljesen azonosul velük.

*

Az egyetemi hallgatók az egyetem törvényszékének hatáskörébe tartoztak, a városi bíróságok nem ítélkezhettek felettük. Mikor Párizs elöljárója felakasztatott egy diákot, az egyetem tüntetésként beszüntette előadásait, ezzel kényszerítette a királyt a hatáskörét túllépő tisztviselő megbüntetésére. Hatalmas pénzbírságot kellett a tisztviselőnek fizetnie, saját kezűleg kellett levágnia az akasztófáról a több hónapja ott függő tetemet, és csókkal illetnie.

Pedig bizony nemegyszer került a városi hatóság olyan helyzetbe, hogy fel kellett lépnie az egyetemi hallgatók ellen. Hiszen a mulatozások sokszor erősen elvadultak, a részeg diákok csapatostul dülöngéltek végig az utcán, illetlen nótákat harsogva; molesztálták, bántalmazták, megsebesítették a járókelőket, törtek-zúztak, kárt tettek a fákban stb. Lakásukból vizet és szemetet öntöttek az alant elhaladókra, kővel hajigálóztak. A kóbor és kitiltott diákok nemegyszer rablóbandát alakítottak, s lesben várták a város közelében az oda érkező és erszényükben egész évi vagyonkájukat hozó hallgatókat.

Íme, néhány oxfordi feljegyzés: 1296-ban két egyetemi hallgató és az egyik egyetemi kollégium szolgája karddal és nyíllal ment végig késő este az utcán; minden járókelőt megtámadtak, mire azok riasztották a lakosságot. Sok polgár kiszaladt a házából (ez kötelességük volt), hogy rendet teremtsenek. A szolga ekkor agyonlőtte az egyik polgárt, és társaival együtt elmenekült, nem lehetett elfogni. 1306-ban Szent János tiszteletére az oxfordi szabók és más városlakók

ünnepélyes virrasztást tartottak, és éjfél után vidám zeneszó mellett játszottak, táncoltak az utcán a posztócsarnok körül. Ekkor kivont karddal odalépett egy egyetemi hallgató, és beléjük kötött; követelte: hagyják abba a táncot. Néhányan, akik ismerték, el akarták vezetni, és csitították, de ő folyton kitört közülük, és újra meg újra támadott. Ekkor többen karddal, tőrrel megsebesítették, oly súlyosan, hogy nyolc hét múlva belehalt sebeibe. 1314-ben az egyik szombat délután egy órakor az északról származó egyetemi hallgatók az utcán fegyveresen összecsaptak a déli és keleti tartományokból származókkal. Egyesek az ablakokból lövöldöztek. Egy diákot halálos lövés ért, mások súlyos szúrt és vágott sebet kaptak.

Az egyetem és a város szinte sohasem ásta el a csatabárdot; folytonos harcaik időnként szinte minden utcát csatatérré változtattak,

és vérrel öntöztek. Előfordult, hogy komolyabb csatára is sor került. Az
egyetemi krónikákban sok ilyen harcról olvashatunk.Így például
Oxfordban 1354-ben Szent Scholastica napján – az egyetem
feljegyzései szerint – néhány diák belépett egy kocsmába, és bort kért.
A kocsmáros eleget tett a rendelésnek, de az egyetemi hallgatók
kifogásolták az ital minőségét. A kereskedő élesen válaszolt, mire
fejéhez vágták az edényeket, és arcába loccsantották a bort. A borárus
rendkívül megdühödött, családja és szomszédai betódultak, bátorították:
ne tűrje a sértést, s megígérték: melléje állnak. Az ilyesfajta kezdet
teljesen megszokott, más városokban is így kezdődnek az összetűzések.
A folytatás is tipikus. A borárus barátai megkondították a város
harangját, a kommuna tagjai pillanatok alatt fegyveresen összegyűltek,
és a diákokra támadtak. Az egyetem kancellárja megjelent, hogy
lecsendesítse a tumultust, de rálőttek, s csak meneküléssel tudta
megmenteni az életét. Parancsára megkondították az egyetem harangját.
S bár az egyetemi hallgatóknak tilos a fegyverviselés, most mégis
felfegyverkeztek. A két sereg nyíllal lövöldözött egymásra, de halálos
áldozat nem volt. Másnap a diákság tanult, a polgárok azonban
fegyverben maradtak, sőt erősítést is kaptak a környékről. Mikor a
diákok délután elhagyták az egyetem területét, többet halálosan
megsebesítettek. A két harang újra megszólalt. A diákság bezárta a
város kapuit, de a környékről mégis benyomultak vagy kétezren. A
kollégiumokat elfoglalták, kirabolták, felgyújtották, a könyveket
széttépték, több diákot megöltek vagy megsebesítettek. A parasztokat,
polgárokat nyilván a papság elleni gyűlölet vezette ebben a harcban. Az

egyetemi kancellár elrendelte, hogy a hallgatók maradjanak lakásukban, s ő maga egy küldöttség élén a királyi udvarba sietett. A városiak újra támadták az egyetem épületeit, s ismét meggyilkoltak néhány diákot, több súlyos sebesültet a városi börtönbe hurcoltak. A papság iránt érzett gyűlöletből valósággal leskalpolták egyes klerikusok tonzúrás fejét. A templomokba menekülőket sem kímélték. A városi kolostor szerzeteseinek maguknak is sok harcuk volt az egyetemmel – most mégis körmenetben a harcok színhelyére vitték a szent keresztet, hogy lecsendesítsék a zavargókat; de ezzel sem értek el semmit, magát a szent szimbólumot is feldöntötte a tömeg. Végül a klerikusok elmenekültek a városból.

Az egyház egy évre interdictum alá vetette a várost. Ezt ünnepélyes harangzúgás mellett hirdették ki minden templomban. Sorra kioltották a gyertyákat. A király külön bizottságot küldött az ügy kivizsgálására, a vétkesek megbüntetésére. A városi elöljárókat börtönbe vetették. Általános amnesztiát adtak a diákoknak -ami azt bizonyítja, hogy a fenti leírás nem egészen felelhetett meg a valóságnak, s a diákok nyilván követtek el egyet-mást, nem viselkedtek a harcok alatt védtelen áldozatként –, mire azok lassan visszaszivárogtak a városba. Az előadásokat csak 1355 júniusában kezdték el újra a magisterek. A király súlyosan megbüntette Oxfordot, és számos újabb privilégiummal ajándékozta meg az egyetemet. A megalázó büntetéseket, elsősorban a pénzbírságokat Oxford városának minden évben újra le kellett rónia. Jellemző Angliára, hogy csak 1825-ben engedte el az egyetem a város alázatos kérelmére ezeket a penitenciákat.

1404-ben igen heves összecsapásokra került sor Párizsban az egyetem és a világi hatóság között. A diákok processziót rendeztek az utcákon, s a királyi kamarás apródjai belelovagoltak a menetbe. Csakhamar kövek röpködtek, több fiút eltapostak a lovak. A kamarás emberei később újabb, még súlyosabb támadást intéztek, íjjal, nyíllal a diákok ellen, nem tisztelték a templom szentségét sem. A felháborodott klerikusok a rektor vezetésével küldöttségben járultak a király elé, s elvonulással fenyegetőztek, ha nem kapnak elégtételt. Noha azonnal ígéretet kaptak erre, csak hatheti előadás-beszüntetéssel sikerült kicsikarniuk az elégtételt: a kamarás 1000 livre kártérítést fizetett az

áldozatoknak és azok családjának, ugyanannyit az egyetemnek, és öt káplání javadalmazást alapított évi 100 livre értékben az egyetem magisterei számára; emellett elvesztette minden tisztségét, száműzték az udvartól, és palotáját földig lerombolták. Három szolgájának nyilvános vezeklést kellett tartania, és nyilvánosan megvesszőzték őket.

A diákok nemcsak a várossal álltak folytonosan harcban; összeütközésbe kerültek – noha ritkábban – a királlyal, sőt az egyházi hatóságokkal is. Még a pápa tekintélye sem volt szent előttük. Ezt mutatják az 1328-as oxfordi események.

1328-ban pápai legátus látogatott el Oxfordba. Ekkoriban Angliában már nagy volt az elégedetlenség a pápai udvar kapzsisága miatt. A legátus az egyik apátság kanonokjainak oxfordi házában szállt meg. Az

egyetemi hallgatók a szokásokhoz híven ebéd idején ételeket küldtek neki tiszteletük jeléül, s maguk is látogatására siettek – írja az egykorú forrás, amely inkább a diákok pártján áll. – A legátus olasz ajtónállója azonban nem akarta őket beengedni. Az egyetemisták ekkor erőszakkal betörték az ajtót, s ölre mentek a főpap kísérőivel. Közben egy szegény ír káplán, aki félholt volt az éhségtől, a konyhán Isten nevében egy falat ételt koldult. A legátus félt a mérgezéstől, s így saját fivérét alkalmazta szakácsnak; ez forró vizet loccsantott az ír káplán arcába, mire az angolok agyonütötték. A legátus a templom tornyába menekült, minden ajtót bezárva maga után. Az egyetemisták vadul keresték, kiáltozva: Hol az az uzsorás? az a rabló, aki kifoszt minket, a mi országunkat, hogy idegenek ládáját töltse meg a mi pénzünkkel? Később a legátus néhány kísérőjével szerencsésen eljutott az angol királyhoz, és panaszt tett. Őfelsége sereget küldött Oxfordba, hogy megmentse a legátus ott rejtőző kísérőit, és letartóztassa a hallgatókat. A legátus pedig néhány püspök jelenlétében kiátkozta Oxfordot. Az egyetemisták közül sokat elfogtak, és Londonba vittek. Ide gyűltek az angliai főpapok is, akik mindenáron meg akarták őrizni Oxford kiváltságait. Bebizonyították a legátusnak, hogy a zűrzavart saját emberei kezdték, s hogy az egyetemi hallgatók hajlandók alázatosan bocsánatot kérni. Erre a legátus beleegyezett: megbocsát azzal a feltétellel, ha a hallgatók a

püspök vezetése alatt gyalog, fedetlen fővel zarándokolnak a legátus háza elé, és alázatosan kegyelmet kérnek. Így is történt.

Már a legutoljára felsorolt esetből is látszik, az egyetemi hallgatók rendzavarásai mögött sokszor igen súlyos okok húzódtak meg. A diákok nemcsak duhajkodtak, ittak, szeretkeztek. Jó talajra talált náluk minden merész, haladó eszme, minden nagy, fennkölt gondolat, minden forradalmi mozgalom.

*

Minthogy a középkori Európa egész életét teljesen át- meg átszőtte a vallás, mivel a vallás szentesítette a fennálló rendet, a vallás volt e rend legfőbb őre, pajzsa – aki nem helyeselte ezt a rendet, aki nem nyugodott bele az igazságtalanságokba, akinek a lelke fellázadt az erőszak, a nyomor ellen, elsősorban a keresztény vallással és az egyházzal fordult szembe. De ez a szembefordulás is vallásos formában nyilvánult meg,

olyan vallási tételekben, amelyek eltérnek a hivatalos egyházi állásponttól.

Nyugat-Európában a XI. századtól kezdve támadtak ilyen ún. szakadár-, eretnekmozgalmak. Keletkezésük összefügg a városok fejlődésével. A városok váltak e mozgalmak bölcsőivé. Az eretnekek a középkori társadalom elnyomottjainak – a polgárságnak, a parasztságnak és a városi plebejusoknak-haladó törekvéseit, felfogását fejezték ki. Támadták a papok kapzsiságát, bűneit, azt akarták, hogy az egyháznak ne legyen vagyona, hogy a papok térjenek vissza az apostolok és az őskeresztény gyülekezetek életmódjához. Nyíltan vagy burkoltan a fennálló viszonyok megváltoztatására törtek, el akarták törölni a papok, a nemesurak kiváltságait, sőt egyes szekták a vagyoni egyenetlenségeket is, s vagyonközösségre törekedtek.

A leglelkesebb, legbátrabb eretnekek szőrcsuhában, mezítláb vagy durva szandálban rótták az utakat, nem riadtak vissza a sűrű erdőktől, rohanó folyókon keltek át, hogy mindenhová elvigyék tanaikat, térítsenek, prédikáljanak. De nem is az erdők, nem az áradat jelentette számukra és híveik számára a legnagyobb veszélyt, hanem a „szent törvényszék”.

Az egyházi és világi hatalom ugyanis, látva az eretnek tanok rohamos terjedését, szigorú intézkedéseket hozott ellenük. Szent Jeromos álláspontjára hivatkoztak; ez az egyházatya kijelentette: meg kell semmisíteni az eretnek halandó testét, hogy megmentsék halhatatlan lelkét az örök kárhozattól. A XII-XIII. században megszületik, kiépül az inkvizíció, a „szent törvényszék”. Ha jelentés érkezett a pápához, hogy valahol a híveket az „eretnekség mételye” fertőzi, egyházi férfiút – rendszerint dominikánus szerzetest –

nevezett ki a terület inkvizítorává. Ez üzenetet küldött a kijelölt területre, s megbízta a helyi hatóságokat: meghatározott napra gyűjtsék össze a népet. Mikor megjelent kíséretével, rémület fogott el mindenkit, hisz korlátlan hatalommal rendelkezett; így senki sem érezhette magát biztonságban.

A kitűzött napon a templomban vagy a templom előtti téren ott szorongott a helység és a környék minden lakosa; egy lélek sem mert otthon maradni, hiszen ezzel gyanússá vált volna. Az inkvizítor beszédet mondott, s felszólított mindenkit: ha tettben, szóban vagy

gondolatban eltért az egyedül üdvözítő katolikus hittől, harminc napon belül jelentkezzék önként, tegyen vallomást maga és esetleges társai ellen, s megmenekül minden, vagy legalábbis a legsúlyosabb büntetéstől. Aki más eretnekségéről tud, vagy gyanúja támadt, az is köteles jelenteni az inkvizítornak. A módszer gyümölcsözőnek bizonyult. IX. Gergely azzal dicsekszik: szülők feljelentik gyermekeiket, gyermekek szüleiket, házastársak vallanak egymás ellen.

Az inkvizíció eljárása titkosan folyt. Senki sem tudhatta: tettek-e ellene vallomást, és kik. Így sokan a feljelentésektől rettegve adták fel magukat.

Aki ellen az inkvizítor elegendő gyanúokot látott, megidézte vagy hirtelen letartóztatta, s az inkvizíció börtönébe hurcoltatta. Itt hosszasan és körmönfontan faggatták, s ha nem vallotta be „bűnét”, erősebb eszközökhöz is nyúltak: éheztették, láncra verten tartották; ha még ez sem törte meg, a kínzókamrába hurcolták.

Ha a gyanúsított minden kínzás ellenére sem vallott, akkor rendszerint csak az eretnekség gyanúja miatt büntették meg. Ha pedig beismerte, hogy a hivatalos egyházi felfogástól eltérő nézeteket vall, de ezeket nem tagadta meg, hanem ragaszkodott hozzájuk, halál várt rá.

Az inkvizítor többnyire számos vádlott ítéletét egyszerre hirdette ki, nagy ünnepség keretében. Ekkor is sok nép gyűlt egybe. A részvételért negyvennapi bűnbocsánatot adott az egyház. Az inkvizítor fényes menetben vonult a város legnagyobb templomába; fegyveresek kísérték a vezeklőingben, mezítláb haladó eretnekeket, akiknek hegyes

süvegét
ördögök, a pokol lángjai stb. „díszítették”. Sorban felolvasták az ítéleteket, amelyek gyanú esetében, vagy ha az eretnek megtagadta nézeteit, börtönre, nyilvános megvesszőzésre, egyházi penitenciákra, vagyonelkobzásra szóltak. Akit „makacs eretneknek” ítéltek, azt az egyház „elbocsátotta” kötelékéből, levágta, mint üszkös tagot az egyház testéről, és átadta a világi hatóságnak, hogy büntesse meg érdeme szerint. Minthogy az egyház a szeretet egyháza, s nem szabad vért ontania, az inkvizítor azt a kérelmet fűzte szavaihoz: a hatóság ne ontsa a bűnös vérét. Ámde ez csak formaság volt, a világi hatóságok tudták, hogy mi a kötelességük. A város egyik terén már ott állt a máglya: az elítéltet karóhoz kötötték, s a hóhér meggyújtotta a felhalmozott fát. A szerencsétlen hamvait a vízbe szórták.

S mindezek ellenére mégis rótták az utakat az eretnek térítők, s akadtak híveik, akik városi műhelyek – többnyire takácsműhelyek – mélyén vagy éjjel az erdőben köréjük gyűltek, velük imádkoztak, lelkükbe fogadták szavaikat, s továbbadták másoknak. Az eretnekek száma a századok folyamán rohamosan nőtt, hiába fokozták az üldözést az egyházi és a világi urak. Az eretnekek készítették elő a talajt e korban a legtöbb népi felkelés számára, az eretnek tanok szolgáltak többnyire e felkelések zászlajául.

*

Az ókori orvostudomány őrzői és továbbfejlesztői e korban az arabok. Elméleti és gyakorlati tudásuk magasan felette áll azoknak a keresztényeknek, akik e téren működtek. Éppen ezért a leghatalmasabb urak, ha életük veszélyben forog, boldogan bízzák magukat a hitetlen mohamedán vagy az ugyanolyan színvonalon álló, ugyanazokból a forrásokból merítő zsidó orvosok kezére.

A nyugat- és dél-európai keresztény országokban – a kevés ott élő zsidó és arab orvoson kívül – a korai középkorban az ókori orvostudománynak csak gyér maradványait őrzik, s ezt is elsősorban a papok, a kolostorok. A keresztény vallás előírta, kötelezővé tette a betegek ápolását; viszont ugyanakkor megvetette a testet, és a betegségekre a mélyen vallásos ember úgy tekintett, mint az Isten büntetésére vagy pedig olyan megpróbáltatásokra, amelyeket alázattal kell viselni. Ez a két tendencia küzdött egymással az orvosi elméletben és gyakorlatban.

A kolostorokban számos görög és latin orvostudományi értekezést őriztek és másoltak. Minden kolostornak volt betegszobája, ahol a szerzetesek szorgosan ápolták a betegeket, továbbá kertje, amelyben egyszerű gyógynövényeket termeltek. A feljegyzések megemlékeznek arról, hogy a Sankt Gallen-i kolostor kertjében többek között a következő gyógyszernek számító növényeket termelték: liliom, zsálya, kerti ruta, ánizskapor, csombormenta, illatos menta, rozmaring, kömény.

Azokon a helyeken, amelyek távol estek a városoktól, kolostoroktól, a pap vagy a falu „tudós” emberei és asszonyai gyógyítottak, ahogyan tudtak, őrizve a népi gyógyító hagyományokat. A szerzetesek és e

javasok sokat tanultak egymástól, s így nem fedezhetünk fel eljárásukban különösebb eltéréseket vagy ellentéteket. A gyógyítás, betegellátás bizonyos elemeivel minden gazdasszonynak is tisztában kellett lennie, erre kényszerítették a viszonyok, mert sokszor gyors segítségre volt szükség, s a kolostor, a város, de még a javas is távol volt.

A hit gátolta a betegség reális okainak feltárását, s a gyógyításban megőrződött az ősi mágikus elem. A gyógyulást főleg imákkal, litániákkal, fogadalmakkal igyekeztek elérni, szentek ereklyéihez, templomaihoz való zarándoklással. Az ókorban szokásos templomban éjszakázást is igen üdvös gyógymódnak tartották. Egyes szenteknek különösen hatásos gyógyerőt tulajdonítottak; például Szent Kozmának és Damjánnak. Ezek a legenda szerint keresztény arab orvosokként járták az országokat a IV. század elején, gyógyítottak, s hirdették az igét. Halálra ítélték őket, de sem vízbe fojtással, sem máglyával, sem megkövezéssel nem tudták életüket kioltani, csak a lefejezés járt sikerrel. A sebészek védszentjei leltek, s hallatlan csodákat vittek véghez. Más szenteket csak bizonyos betegségek gyógyítására tartottak különösen alkalmasnak, Így Szent Balázst a torok, Szent Bernardinust a tüdő, Szent Apollóniát a fogak, Szent Erasmust a has védőjének tekintették, s számtalan csodás gyógyításukat jegyezték fel. A szemnek nem is egy, hanem három patrónusát is ismerték: Bridgetet, Triduanát és Luciát. A járványok ellen Szent Rókushoz fordultak segítségért. Ez a

legenda szerint előkelő montpellier-i családból származott, s a járványban megbetegedettek ápolásának szentelte életét. Maga is megbetegedett, de csodás módon meggyógyult. Betegsége alatt kutyája vitt neki kenyeret.

Nemcsak szenteknek tulajdonítottak gyógyító erőt, hanem például a francia királynak is. A skrofulás, görvélykóros (a nyak mirigyeinek tuberkulózisa) betegek csapatostul tódultak az uralkodó elé, s meg voltak győződve róla, hogy ha az megérinti őket, visszanyerik egészségüket. (A skrofulát éppen ezért „királyi betegségnek” nevezték.)

A X. századtól az angol királyok is e betegség „gyógyítói” közé léptek, s ünnepélyes keretek között megérintették a betegeket. (XIV Lajost, aki 2500 pácienst érintett meg, messze túlszárnyalta II. Károly, aki uralma alatt összesen 92 107 beteget, évi átlagban kb. 4000-t „gyógyított”. Még

a felvilágosult III. Vilmos angol király is kénytelen volt eleget tenni e szokásnak, igaz, hogy csak kevés pácienst érintett meg, s közben ezt mondta: „Isten adjon neked jobb egészséget és több észt.” Angliában Anna királynő az utolsó királyi gyógyító. Franciaországban ez a szokás csak 1775-ben szűnt meg.)

Egyes szenteknek az a kétes dicsőség jutott, hogy bizonyos betegségeket róluk neveztek el. Így a táncdühöt vagy choreát Szent Vitusról vitustáncnak, az orbáncot Szent Antal tüzének hívták.

Az orvos-szerzetesek és apácák között nem egy akadt, aki tudását írásba, sőt egyenesen versbe foglalta, hogy könnyebben meg lehessen jegyezni. Különös figyelmet érdemel a tudós bingeni apátnő, Hildegard (1179) Causae et Curae (Okok és gyógymódok) című műve, amely leírja a legfontosabb betegségeket, s megadja kezelésük módját. A kiváló német apáca-fejedelemnő egyesíti a kolostorokban élő orvosi hagyományokat a „tudós” asszonyok ismereteivel. Ez a mű latin nyelven íródott, tehát a világiak számára – hiszen ezek többnyire nem tudtak latinul – nehezen volt hozzáférhető. Megállapításai néhol persze egészen fantasztikusak. Így például a lepra ellen olyan orvosságot ajánl, amely egyszarvú májából és tojásfehérjéből készül. Mindjárt elmondja azt a módot is, ahogyan az egyszarvút el lehet fogni; fiatal szüzet kell alkalmazni csaléteknek.

A XI. században virágzásnak indul a salernói orvosi iskola. Eredetéről, amely a IX. századra nyúlik vissza, csak mondákat tudunk,

tényeket nem. Valószínűleg szerepet játszott az iskola keletkezésében a szoros érintkezés az arabokkal, a görögökkel és a Monte Cassinó-i híres bencés kolostor gazdag könyvtárával. Sok jeles orvos tanított Salernóban; különösen nevezetes volt az afrikai Constantinus.

A hagyomány szerint nők is oktattak ezen a hírneves iskolán. Néhánynak a neve is fönnmaradt, sőt egyikük, Trotula, állítólag értekezést is írt 1050 körül a szülészetről. De lehet, hogy ezek az említett nők nem orvosok voltak, hanem bábák és ápolónők.

Már a XII. század eleje óta szabályozták e területen az orvosképzést, 1221-ben pedig Hohenstauf II. Frigyes császár rendelete kimondja: csak az gyakorolhatja az orvosi mesterséget, aki nyilvános vizsgát tett a salernói magisterek előtt, „azért, hogy az uralkodó alattvalói ne kerüljenek veszélybe az orvosok járatlansága következtében”. Előírták

azt is, hogy csak az kezdheti el az egyetemen orvosi tanulmányait, aki bebizonyítja törvényes származását, továbbá azt, hogy betöltötte huszonegyedik életévét, és előzőleg három évig tanult logikát. A medikusi tanulmányi idő öt évig tartott, s egy esztendeig kellett idősebb praktizáló orvos felügyelete alatt gyakorolni. Az orvosjelölt, miután lerakta vizsgáit, esküt tett, hogy támogatja a főiskolát, ingyen kezeli a szegényeket, nem használ ártalmas orvosságokat, nem tanít semmi hamisat, s nem nyit gyógyszertárat. Ezután egy gyűrűt kapott, könyvet, babérkoszorút és békecsókot; ezzel elnyerte a doktor vagy magister címet, s orvosként működhetett.

A salernói magisterek nemcsak oktattak és orvosi gyakorlatot folytattak, hanem számos értekezést is írtak. Ezek többnyire nem eredeti művek, hanem arab és görög értekezések kompilációi.

Az egyik értekezés az orvosi vizitről szól, és a következő tanácsokat adja: „Ha pácienshez hívnak, ajánld magad Istennek és az angyalnak, aki Tóbiást vezérelte. Útközben tudj meg a küldönctől annyit, amennyit csak lehet, úgyhogy ha semmit sem tudsz meg a páciens pulzusából, akkor is bámulatba ejthesd, és megnyerhesd bizalmát a betegségről való ismereteiddel. Megérkezve, kérdezd meg a beteg hozzátartozóit: gyónt-e a páciens, mert ha a vizsgálat után kéred, hogy gyónjon, megrémíted.
Azután ülj le, igyál, magasztald a vidék és a ház szépségét – ha megérdemlik a dicséretet -vagy a család bőkezűségét. Ne siess véleményt mondani, mert a beteg környezete hálásabb lesz megállapításaidért, ha várnia kell rá. Ha meghívnak ebédre, ne foglald

el a főhelyet, csak ha felszólítanak rá. Közben küldj el valakit többször a beteghez, érdeklődj állapota iránt, hogy lássák: nem hanyagolod el őt az asztal örömei miatt. Mikor távozol, köszönd meg az irántad tanúsított figyelmet.”

Ezekből az értekezésekből tudjuk, hogy a salernói magisterek ismertek bizonyos altató, érzéstelenítő szereket, többször emlegetik az ún. „álomhozó szivacsot”, s különböző összetételű recepteket ajánlanak a szivacs átitatására.

Különös nevezetességre tett szert az ún. Regimen Sanitatis Salernitanum egészségügyi versgyűjtemény. A monda szerint Hódító Vilmos fia, Normandiai Robert herceg, visszatérve a keresztes hadjáratból, felkereste (1100-ban) Salernót, hogy sebét kezeltesse.

Robert Guiscard-nak, Szicília királyának unokahúga kiszívta a sebből
az ártalmas nedveket, így megmentette életét. Később kezével is
boldogította. A fent említett egészségügyi szabályokat Róbert herceg
számára írták. Eddig a monda. A híres mű azonban, amelyet több szerző
írt, valószínűleg később, a XIII. században keletkezett. Ez alkotta a
reneszánsz koráig a gyakorlati orvosi irodalom gerincét, s számtalan
kiadást ért meg. Kéziratos változatai közül a legértékesebb az, amely a
híres tudós, Arnoldus de Villanova (1235-1312) egyik értekezésében
maradt ránk. Ez 352 versből áll. Később azonban a terjedelme kb. a
tízszeresére növekedett. Afféle házi orvosi tanácsadó szerepét töltötte
be. Hadd idézzünk (ha csak prózában is) néhányat e tanácsok közül.
„Tartsd távol szívedtől a dühöt, ne igyál sok bort, egyél könnyű
vacsorát, kelj korán.” „A tehén és juh teje jót tesz, de a legjobb a
szamártej.” „A vadkacsa elejtése jó sport, de húsával ne töltsd meg
tested.” „A sajt hasznos táplálék egészséges emberek számára, de a
gyöngéknek és betegeknek nem jó.” „Három dolog óvja a szemed
világát: üveg, fű és forrás. Este forrásokat látogass, reggel hegyeket.”
Számos orvosságot is ajánlanak ezek a szabályok, így például köhögés
ellen fehérborsot, köszvényes bántalmakra csombormentát. A
középkorban oly fontosnak gondolt és gyakran – néha egészen
esztelenül, az öngyilkosságig – alkalmazott érvágásra áprilist, májust és
szeptembert tartják megfelelőnek.

Az egyház az emberi testet szentnek tartotta, ezért a boncolását
tiltotta. Ugyanezt a magatartást tanúsította a mohamedán vallás

is. Ezzel súlyosan akadályozták az anatómiát és a sebészetet. Mivel azonban a távol otthonuktól elhalt előkelők testét szokás volt bebalzsamozni vagy más módon konzerválni, ezután is nyílt mód boncolásra, de persze csak ritkán. Így azután Salernóban disznó testén tanították az anatómiát, abból a tételből kiindulva, hogy ez az állat hasonlít legjobban az emberhez.

A salernói főiskolán jelentős eredményeket mutattak fel a szemészet területén is, a Trotula neve alatt ismert nőgyógyászati értekezés pedig már teljes gátszakadás esetére a gátvarrást ajánlja.

Az orvosok mellett persze számtalan vakmerő kuruzsló működik. Nem a javasokra, a bábákra, tudós asszonyokra gondolunk, akik sokszor jól értenek a szülés levezetéséhez, a gyógyfüvekhez,

sebkötözéshez, s áldásos tevékenységet fejtenek ki. (Itt-ott már arról is hallunk, hogy a hatóságok megvizsgálják a bába tudását, és működési engedélyt adnak ki.) Nem, hanem azokra a kuruzslókra, sarlatánokra, akik vásárról vásárra vándorolnak, ott felütik sátorfájukat, hangos, durva reklámmal, kiáltozással hívják fel magukra a figyelmet, hamis diplomákat mutogatnak, durva tréfákkal, szemérmetlen trükkökkel vonzzák a közönséget. Hivatkoznak az ókor és a salernói egyetem tudósaira, magistereire, a Kelet híres orvosaira és csodaszereire, szörnyű, szokatlan betegségeket vázolnak fel, amelyeket ők – s csakis ők – meg tudtak gyógyítani, zagyva, értelmetlen latin kifejezésekkel tűzdelik meg szónoklatukat, hogy minél tudósabbnak tűnjenek fel, majd ajánlgatni kezdik kenőcseiket, gyógyfüveiket, csodaszereiket: „Ebből a fűből vegyetek be háromszor naponta, egy hétig; utána jöhettek-mehettek, nem fáj többé sem fejetek, sem egyetlen tagotok, szemetek nem könnyezik, elmúlik a fisztula, a migrén, a mirigydaganat, a fekély!” A kuruzsló fogat húz, vakmerően operál; ha véletlenül szerencséje van valamelyik eseténél, még hangosabban dicsekszik; ha pedig a balsikerek miatt égni kezd a föld a lába alatt, továbbáll, tele zsebbel…

A XIII. században a salernói orvosi iskola lehanyatlott, viszont az ekkoriban felvirágzó egyetemeken lassanként kiépült az orvosi fakultás, így Nápolyban, Montpellier-ben, Padovában, Párizsban stb. Ilyen módon az orvosképzés kikerült izoláltságából, s ez előnyt jelentett

számára. Ugyanakkor azonban a tudomány minden területén eluralkodó skolasztika hátrányosan befolyásolta az orvostudományt, mert erősen háttérbe szorította a gyakorlatot, s az egyetem csupán arra törekedett, hogy egyes ókori szerzők, különösen Arisztotelész és Galenus műveit tanítsa és magyarázza. Ez persze nem azt jelenti, hogy teljesen megállt volna a fejlődés, vagy hogy ne akadt volna olyan tudós, aki becsülte

a gyakorlatot, s értékelni tudta a kísérletek jelentőségét. Maga az a tény is nagyjelentőségű, hogy Arisztotelész és Averroes művei elterjedtek. Még jelentősebb, hogy a XIII. századra voltaképpen megszűnt az egyház uralma az orvostudomány felett. Az orvosok között mind több a világi ember; azok, akik a papok, szerzetesek közül orvoslással foglalkoznak, életmódjukban, felfogásukban teljesen „elvilágiasodnak”. Igen sok orvos eretnek tanok hirdetőjévé válik.

A XIII-XV. században is fejlődött tehát az orvostudomány elmélete és gyakorlata. Helyes megállapításokat tettek az antiszepszis és anesztézia, az anya- és csecsemőgondozás stb. terén. Nagy lépést jelentett előre az ókorral szemben, hogy felismerték számos betegség (tuberkulózis, influenza, tífusz, trachoma stb.) fertőző jellegét.

1299-ben a pápa eltiltotta azt a temetési szokást, hogy a húst főzéssel leválasszák a csontokról, s elküldjék az elhunyt hazájába eltemetni. Ez a szokás pedig – mint már említettük – némileg lehetővé tette az emberi test megismerését. A bebalzsamozás szokása továbbra is fennmaradt, s így ez a rendelkezés csak nagyon kevéssé befolyásolta az anatómia fejlődését. Sőt ugyanebben az időben mind gyakoribbá válik az emberi test felboncolása azért, hogy megállapítsák a halál és a betegség okát. 1286-ban, járvány idején felboncolnak egy tetemet a járvány okának megállapítására. 1302-ben Bolognában elvégzik az első törvényszéki boncolást, mérgezés gyanúja miatt. Az egyetemeken az állatok boncolása mellett már kivégzettek tetemén is végeznek demonstrálást, évenként egyszer vagy még ritkábban. Szokásos az is, hogy élő modellek bőrére felrajzolják a szerveket, így oktatják a hallgatókat. Az első olyan anatómiai tankönyv, amely már az emberi tetem boncolását is tekintetbe veszi, 1316-ban készült Bolognában. De a skolasztikus felfogásra jellemző, hogy mikor a boncolásnál azt tapasztalták például, hogy a vakbél más, mint aminek Galenus – állatok vizsgálata alapján –

leírta, nem arra gondoltak, hogy az ókori orvos tévedett, hanem arra,
hogy az emberi test az ókor óta degenerálódott, s ezért történt a változás.

Az egyetemről kikerülő orvosok is szilárdan meg voltak győződve a
hit, az ereklyék, a szentek csodatévő, gyógyító erejéről. Az orvosi értekezések továbbra is számos csodás gyógyulást jegyeztek fel, és
továbbra is melegen ajánlották például, hogy dühöngés ellen olyan vizet
használjanak, amellyel előzőleg Szent Humbert ereklyéit érintették, láz
gyógyítására Szent Péter, epilepszia orvoslására pedig Szent Valentin
(Bálint) ereklyéit.

Az egész középkoron át nagy fontosságot tulajdonítanak a csillagok
hatásának mind a bajmegállapításnál, mind pedig a prognózisnál. Az
orvosság bevételénél, a gyógymód minden egyes fázisánál meg kell
vizsgálni – tanították – az égitestek állását, s tekintetbe kell venni, vajon

az asztrológia kedvezőnek ítéli-e az időpontot. Azt gondolták, hogy az egyes évszakok is erősen befolyásolják az emberi szervezetet, s úgy tudták, hogy az agy a hold fázisai szerint nő és fogy. Az egyes szervek funkcióit nemigen ismerték, s azt tanították, hogy a szerelem a májban lakik, a vidámság meg a lépben.

Az orvosi vizsgálatok közül a legfontosabbnak, szinte bűvös erejűnek tartották a vizeletvizsgálatot. Már a híres Sankt Gallen-i szerzetesről, Notkerról feljegyezték, hogy egyszer I. Henrik bajor herceg próbára akarta tenni orvosi tudását, s egy komorna vizeletét küldte el hozzá a magáé helyett. A barát bejelentette: hamarosan nagy csoda történik, a herceg egy hónap múlva gyermeket hoz világra. S valóban, a komorna hamarosan fiat szült. Ez a történet azt bizonyítja, hogy sok jó megfigyelés született e korban. Később már eltúlozták e vizsgálat fontosságát, s olyan betegségeknél is döntőnek tartották, amelyekről ma már tudjuk, hogy semmiféle nyomot nem hagynak a vizeletben. Egy XIII. századi orvos a betegségeket aszerint osztályozta, hogy milyen változásokat okoznak a vizeletben.

A betegségek megelőzésére amuletteket viseltek; ereklyét, drágakövet vagy gyógynövényt.

Az alkalmazott gyógyszerek, gyógymódok között vezető helyen áll a meleg fürdő. A hozzáértő asszonyok otthon vagy a beteg házánál készítették el különböző gyógyfüvekkel, vagy a beteget szállították el a gyógyforráshoz.

A gyógynövényekből italt is készítettek vagy pedig kenőcsöt; füstölésre, gőzölésre is alkalmazták. A hasznos növények szedését

bizonyos időpontokhoz kötötték, többnyire az éjfélt és a holdvilágot tekintették a megfelelő körülménynek, amely nélkül a gyógyító erő semmibe vész.

A gyógynövényekhez hasonló szerepet töltöttek be a különböző állati testrészek vagy termékek is. Ezeket vagy megfőzték, vagy hamuvá égették, s így adták be a betegnek, esetleg bekeverték a fürdővízbe. A kutya vizeletét és a varangymájat igen jó orvosságnak tartották. Gyakran nyúltak homeopatikus mágiához, azaz az ember beteg szervét az állat ugyanazon szervével próbálták gyógyítani.

Arról mindenki szilárdan meg volt győződve, hogy a drágakövek erősen befolyásolhatják az ember egészségi állapotát és sorsát. Ezek

úgy hatnak leginkább – hitték –, ha megőrölve, por alakjában ételbe
vagy italba keverve elfogyasztják. Ezt a gyógymódot csak a leggazdagabbak engedhették meg maguknak. Másoknak- s ezek sem
voltak éppen szegények – be kellett érniük azzal, hogy testükön viselték
az áldást hozó követ, akár nyakon vagy fejen, akár pedig a beteg testrészre akasztva. Az orvosok pontosan tudták: melyik kő milyen
hatást gyakorol. A rubin ellenáll a méregnek, a topáz megvéd a megbolondulástól, a hirtelen haláltól, s vidámmá tesz. A zafír az embert
jámborrá és Isten előtt tisztává teszi, megkönnyíti a szívet, a homlokra
helyezve elállítja az orrvérzést, gyógyítja a daganatot. Az achát megjavítja a látást. Az ónix, ha nyakon vagy ujjon viselik, megóv a
szomorúságtól és a félelemtől. Az ametiszt gyógyítja a részegséget.

Minden orvosnak megvolt a maga kedvenc, szinte univerzális gyógyszere, például sáfrány vagy mandragóra, mák vagy bors stb., s ezt
alkalmazta minden betegségnél.

A feljegyzések számos kitűnő gyógymódról, jól sikerült operációról
(hályog, húgycsőszűkület stb.) adnak hírt, de néha egészen fantasztikus
orvosi ténykedésekről is, amelyek nem vetnek jó fényt a gyógyászatra.

Így például a XII. század végén Dedo ausztriai őrgróf el akarta kísérni urát, VI. Henriket Dél-Itáliába. Kövérsége miatt azonban félt az
út viszontagságaitól és a meleg éghajlattól, s mielőtt elindult, „orvoshoz
fordult, abból a célból, hogy belső részeiről a háját eltávolíttassa. De
hasának felvágása következtében meghalt…” Lipót osztrák herceget
1194-ben levetette a ló, eltört a lába, a csontszilánkok arasznyira

kiálltak a bőréből. Az orvosok megállapították: amputálni kell a törött tagot. De egyik sem vállalkozott a műtétre; harmadnap a herceg maga helyezett bárdot sípcsontjára, egy kamarás kalapáccsal háromszor rásújtott, így távolították el a beteg lábat; az orvosok bekötötték a sebet. De a borzalmas műtét nem használt, két nap múlva a beteg kilehelte lelkét.

A XIV. század elején Albrecht, Ausztria hercege az ebédnél hirtelen rosszul lett; azt hitte: megmérgezték. Az orvosok – a kor legjobbjai! – különböző szerekkel próbáltak rajta segíteni, de eredménytelenül. Végül azután úgy látták, hogy csak egy eljárással lehet megmenteni: lábánál fogva felakasztották, hogy a méreg szemén, fülén, száján és orrán keresztül eltávozzék testéből. Száz év múlva ugyanezt a módszert

alkalmazták Zsigmond császárnál. Huszonnégy óráig lógott fejjel lefelé.
Rendkívül erős szervezetre vall, hogy mindkét páciens túlélte – a kúrát!

Bármilyen tévedések is figyelhetők meg a középkor orvostudományában, az kétségtelen, hogy az ókorhoz képest jelentősen előrehaladt. Az pedig mindenképpen az ókor fölé helyezi, hogy míg az ókori orvosok elhárították a gyógyíthatatlannak ítélt beteg kezelését, a középkorban az orvosnak minden beteget kezelnie kellett. Az ápolás tekintetében is sokkal jobb a helyzet, mint az ókor népeinél.

A kolostorokban – mint láttuk – mindenütt van betegszoba, részben a beteg szerzetesek, részben pedig a külvilágból érkezők számára. Egyes kolostorok mellett már külön kórházak is működnek. A X. századtól kezdve pedig már számos kórházat alapítanak, elsősorban – a szükségleteknek megfelelően – a népesebb városokban. Lassanként kifejezetten betegápoló szerzetek alakulnak. A beteg zarándokok ápolására alakult az ispotályos vagy János-lovagrend, amely később ugyan elsősorban a Szentföld meghódításában és megtartásában és a mohamedánok elleni harcban játszott nagy szerepet, eredeti célját azonban, a betegápolást, ha mellékesen is, de továbbra is gyakorolta.
Jeruzsálemi kórházukban 1170-ben az ispotályosok 2000 beteget ápoltak. Ez persze különleges, rendkívül magas szám, az átlag sokkal kevesebb, pl. 100 beteg lehetett ebben a kórházban.

A szerzetesrendek mellett egyes világiak vagy egyesületeik is alapítottak és tartottak fenn kórházakat. A városi vezetőség egyre növekvő befolyást gyakorolt a betegek ellátására s a kórházak

működésére. A XIV. században már több, világi igazgatás alatt álló kórházról tudunk. Londonban pl. 1123-ban alapították a Szent Bertalan-, 1215-ben a Szent Tamás-kórházat.

E kórházak azonban nem annyira a betegek gyógyítását, terápiáját szolgálták, mint ellátását, ápolását. Az orvos úgy látogatott oda, mint az otthonfekvő betegekhez, tehát csak ritkán, külön hívásra. A kórháznak nem volt saját orvosa. Az ispotályos rendi kórházakban már a XII. század végétől általában négy orvos működött, de ez különös kivétel, a szerzet sajátos rendelkezése.

A kórházak egyszersmind az aggok háza s a lelenc- és árvaház szerepét is betöltötték – amennyire tudták. A betegeket nagyobb termekben zsúfolták össze, általában két páciens feküdt egy ágyban.

Férfiszerzetek kórházában inkább csak férfiakat, apácáknál pedig inkább csak női betegeket ápoltak. Az ellátás, felszerelés minden kórházban döbbenetesen szűkös és szegényes volt.

A lepráról – amely ebben az időben igen elterjedt Európában - tudták, hogy ragályos, s így már a korai középkorban elrendelték a törvények a bélpoklosok elkülönítését. Idővel mindenfelé leprosoriumok alakultak. A betegek itt elkülönítve, de közösségben éltek. Külön bizottság – amelynek tagjai jól ismerték a kór szimptómáit – állapította meg, hogy ki a leprás. Ha a bizottság nem volt biztos a dolgában, sokszor messzire elküldte a beteget, egy egészen különös tekintélyű bizottsághoz, hogy az döntsön. Szigorúan ügyeltek arra, hogy a leprosoriumok lakói ne érintkezhessenek az egészségesekkel. Élelmiszert is csak úgy szerezhettek be, hogy az eladókkal nem érintkeztek. Ha a leprás valamilyen okból az úton járt, kereplővel, csengővel jelt kellett adnia, hogy mindenki kitérhessen előle. Sajátos öltözet viselésére is kötelezték őket.

Számtalan leprosorium működött ekkor Európában. Így Franciaországban a XIII. században kétezer a számuk. Persze az ásatások azt mutatják, hogy sok olyan embert is leprosoriumba küldtek, akinek más betegsége (pl. rák) volt.

A leprások ápolása különösen bátor tettnek számított. A középkor több szentjéről feljegyezték, hogy önfeláldozóan ápolta e boldogtalanokat. Szent Ferenc, „Isten szegénykéje” mély szánalommal fordult a társadalom e legszerencsétlenebbjei, legnyomorultabbjai felé, s „kis testvéreinek” első kötelességévé ezek alázatos szolgálatát tette. Ő

maga sokszor a leprosoriumokban aludt, tisztogatta a fekélyeket, orvosságot vitt nekik és vigaszt. Noha ellenezte alamizsna elfogadását, a leprások részére szóló adományokkal kivételt tett. A legenda szerint egyszer, mikor úgy érezte, hogy megbántott egy bélpoklos beteget, penitenciaként egy tányérból evett vele – a rend tagjainak mélységes megdöbbenésére. Hasonló cselekedetről Szent Lajos életrajzában is olvashatunk.

A kor sajátos, kiegyensúlyozatlan, ambivalens magatartására jellemző, hogy míg általában nagy – persze irtózattal vegyes – szánalom nyilvánult meg a társadalom e számkivetettjei iránt, 1321-ben Languedocban azzal vádolták őket, hogy megmérgezték a kutakat, s

járványt okoztak a granadai király megbízásából, a zsidók közvetítésével. A francia uralkodó maga is elhitte ezt, elrendelte a királyság minden leprásának letartóztatását. Sok szerencsétlent megkínoztak és megégettek.

A XIV. század végétől már csökken a bélpoklosok száma – nyilván a szigorú elkülönítés következtében –, s az újkor kezdetére pedig teljesen megtisztul tőle Európa arca.

A leprán kívül a pestis is pusztította a lakosságot. Többnyire csak egy-egy városban vagy tartományban dühöngött, de 1348-ban egész Európát valósággal megtizedelte. Erről számtalan leírás maradt ránk, többek között Boccaccio tollából:

„Ezerháromszáznegyvennyolcban látogatta meg a végzetes döghalál Itália legvirágzóbb városát, Firenzét. Halált okádva jött feltartóztathatatlanul kelet felől, és útját nem tudta semmiféle óvintézkedés elgáncsolni. Az orvosok tehetetlenül álltak vele szemben, és az imákat sem hallgatta meg az Úr. Az emberek testét daganatok lepték el, melyek lassankint kékesfekete fekélyekké váltak, és irtózatos láz és fájdalom közepette három napon belül elpusztult az, aki megkapta a kórt. Semmiféle gyógyszer nem használt, a halált hozó lehelet ellen nem védett meg semmi. Ha két ember beszélt, vagy ruhájuk csak a legfelületesebben érintkezett, ez már elegendő volt a fertőzéshez. Az életben maradottakat tébolyult félelem fogta el, és rettegésükben már csak önmagukkal törődtek. Voltak, akik házaikba zárkóztak, és éhezéssel, imádkozással próbálták távol tartani a veszedelmet. Mások gerjedt vágyakkal az élvezetek karjaiba vetették

magukat, és rablóállatok módjára az elhaltak gazdátlanul maradt jószágait harácsolták össze. Ebben a félelmetes összeomlásban megszűntek az isteni és emberi törvények, mindenki azt tette, amit akart. Széthullottak a családi kötelékek, a szülő gyermekét és a gyermek szülőjét hagyta el önző félelmében, és a testvér elmenekült testvére elől.
A betegek elhagyottan hevertek, egyedül a természet irgalmára bízva, és így nem csoda, ha közülük alig menekült meg egy is. Úgy temették el őket elszánt emberek papi segédlet, beszentelés és bizony legtöbbször ima nélkül. Mint az elhullt állatokat, úgy lapátolták be a holttesteket a tömegsírokba. De nemcsak a városban, hanem a környező falvakban is rakásra hullottak az emberek. Százezerre teszik az áldozatok számát,

akik paloták ékes termeiben, kunyhókban, utcán, kertekben nyomorultul elpusztultak. De minek tépjük fel a sebeket, miért fessük tovább a rémület és borzalom e napjait?”

Azt már a kortársak is megállapították, hogy a baj elsősorban a zsúfolt városokban, s ott is elsősorban a szegények körében dühöngött.

Simon de Couvin francia orvos a következőket írja: „Aki rosszul táplálkozott, nem vett magához tartalmas táplálékot, azt a betegség első lehelete kiirtotta, de a kegyetlen Párka megkímélte a fejedelmeket, a lovagokat, bírákat stb. Ha betört egy házba a kór, akkor jó, ha egy megmenekült… Olyan ragály ez, hogy egy beteg megfertőz mindenkit. Egyetlen könnyű érintkezés, egyetlen belehelés átadta a betegséget.”

Sőt egyesek szerint már a betegség megpillantása is terjesztette a fertőzést. A betegek – írja egy szemtanú – szolgák nélkül haltak meg, s pap nélkül temették el őket. Apa nem látogatta fiát, fiú az apját. A könyörületesség halott volt, a remény letört… Az orvosok nem merték meglátogatni a betegeket, mert féltek, hogy megkapják a járványt. S ha mégis elmentek a betegekhez, nem tettek semmit, és nem értek el semmit, mert a betegek mind meghaltak, kivéve néhányat a vége felé, ezek megmenekültek.

1379-ben újabb járványról hallunk, ekkor csak Franciaország fővárosában. Oly nagy itt a halandóság, hogy a legfőbb törvényszék, az ún. parlament nem tudja megkezdeni ülésezését. 1387-ben a

járvány miatt ugyancsak el kellett napolni az ülésszak megkezdését. 1399-ben újra kitör a pestis a francia fővárosban. „Lehetetlen megmondani, mennyien haltak meg ekkor Párizsban. Az utcákon és házakban nem látni mást, csak halottakat, s minden órában nem folyt más, mint temetés.” S minthogy ez mindenkiben rémületet keltett, megtiltották a kikiáltóknak, hogy közhírré tegyék a halálozásokat, és egyúttal a gazdagoknak, hogy nagy temetéseket rendezzenek. 1414-ben a horion nevű, szamárköhögésféle betegség dühöngött városszerte. 1418-ban újabb hatalmas járvány pusztított Párizsban, az áldozatok számát a krónikások 30 000-100 000-re becsülték, s ezek többsége gyermek vagy ifjú volt. 1427-ben újabb, de kevésbé veszélyes baj ütötte fel a fejét Párizsban, az ún. dando, ez tüsszögéssel járt; a templomban nem lehetett hallani a prédikációt a nagy tüsszögéstől. 1433-ban újabb pestis tört ki itt, szinte hasonló az 1348-ashoz. 1438-ban fekete himlő és

éhínség következtében 50 000 ember halt meg, a szegények közül legalább annyian az éhség, mint a betegség következtében. 1445-ben a fekete himlő „csak” 6000 embert ölt meg. 1450-ben két hónapig újra pestis pusztított, 40 000 áldozatot követelt. 1466-ban ismét pestis pusztít Párizsban és környékén. Az adatok szerint több mint 40 000 ember halt meg. És így folytatódik tovább e szomorú lista…

A pestis ellen is egyre több hatósági intézkedést hoztak. A XIV. század második felében Velence megtiltja a fertőzött vagy járványgyanús hajóknak, hogy befussanak kikötőjébe. Reggio dell’Emiliá-ból eltávolítják a pestiseseket, izolálják ápolóikat, s külön ápolószemélyzetet tartanak fenn számukra. A papoknak kötelességévé teszik, hogy minden tudomásukra jutó esetet jelentsenek. Dubrovnikban (Ragusában) 1377-ben már egy hónapra karanténba zárják azokat, akik pestisgyanús helyről érkeznek. Velencében 1403-ban karantén-lazarettet szerveznek. A házakat, ahol pestises betegek tartózkodtak, hetekig szellőztetik, kifüstölik.

Az állami, városi hatóságok idővel fellépnek a kuruzslók ellen is. Így például egy 1382-es londoni feljegyzés szerint az egyik polgár panaszt tett, hogy felkereste őt egy ember, aki azt állította, hogy jártas az orvosi mesterségben, és vállalta, hogy meggyógyítja a polgár feleségét. Miután előleget kapott, átadott egy darab pergament, betekerte egy darabka aranyszövetbe, s így a beteg nyakára tette. De nem használt. A városi elöljárók megvizsgálták a pergament; a vádlott azt állította, hogy azon

varázserejű latin imaszöveg áll, de semmi ilyent nem találtak. Megállapították, hogy az „orvos” nem művelt, teljesen járatlan az orvostudományban. Mivel pedig Londonban csak olyan egyén gyógyíthat, aki ebben jártas, és engedéllyel rendelkezik, ezért, hogy csalását ne folytassa, megszégyenítő büntetéssel sújtották: vezessék trombiták és sípok hangja mellett végig a városon, nyergeletlen lovon, a nyakán lógjon az inkriminált pergamen, egy köszörűkő, s mellére-hátára akasszanak egy-egy éjjeliedényt.

Annak ellenére tehát, hogy a középkorban az orvostudomány és az egészségügy állapota elég szomorú, nem beszélhetünk stagnálásról. Az első századok nehézségeinek legyőzése után mind az elmélet, mind a gyakorlat terén nagy fejlődést látunk. Az orvosképzés is javul, számszerűen is egyre több az orvos, az orvosi etika is tisztul. A

középkor tehát éppúgy, mint más területeken, az egészségügy, a betegek kezelése terén sem – sötét.

A középkor értékelésében kétféle szemlélet érvényesül. Az egyik romantikusnak, csodálatosnak látja, olyan korszaknak, amelyben a lovagok, e nagyszerű, bátor férfiak szép, hagyományos formák, szép tárgyak közepette éltek, csodálatos kalandokra indultak, s hősiesen, hűségesen szolgálták az Istent, szeniorukat és hölgyüket; a papok, szerzetesek, apácák tekintetüket az ég felé fordítva, imával, jótékonykodással és a tudomány szorgos ápolásával töltötték kegyes életüket; a parasztok engedelmesen, ősi életformájukkal elégedetten éltek kis falujukban, bensőséges kapcsolatban a természettel, társaikkal és urukkal, akit atyjuknak, pajzsuknak tekintettek; a virágzó városok iparosai őseiktől öröklött kis műhelyben folytatták mesterségüket, amelyet szerettek és művészi tökélyre emeltek; a kereskedők, hajósok vakmerő bátorsággal indultak útjaikra, hogy kincsekkel és csodálatos élményekkel gazdagon térjenek vissza szép otthonukba.

A másik – elterjedtebb – felfogás szerint e kor nem egyéb, mint a ragyogó, antik világ után beálló hanyatlás, visszaesés és barbárság; a sötétség, a zűrzavar kora, az emberi butaság, a sötét ösztönök felszínre törésének, eluralkodásának szakasza.

Kétségtelen, hogy a középkor, elsősorban korai szakaszában bizonyos hanyatlást jelentett a tudomány, a kultúra területén a Periklész korabeli Athénhoz vagy Augustus Rómájához viszonyítva. De ha az

alapvető tényezőket: a termelést és a termelők helyzetét, életmódját vizsgáljuk – és nemcsak a feudalizmus korai szakaszában, hanem később is –, meg kell állapítanunk: a középkor óriási lépést jelent előre az emberiség történelmében. Eltűnik a rabszolgaság, eltűnnek az úttalan vadonok, eke töri fel a soha azelőtt meg nem művelt földet, lecsapolják a mocsarakat, újonnan feltalált szerszámok, eljárások sora könnyíti meg az ember munkáját, javítja életét. Virágzó városok hálója szövi be az egész kontinenst, nagyszerű dómok emelkednek, elragadó szépségű képek, szobrok, költemények, korszakalkotó jelentőségű tudományos felfedezések születnek, hogy végül is megindulhasson a kapitalizmus fejlődése, meginduljanak a nagy földrajzi felfedezések, érlelődjenek a polgári forradalmak. Ha mindezt végiggondoljuk, akkor minden

babonája, erőszakossága, barbár intézménye ellenére méltánytalannak
és nagyon igazságtalannak találjuk a korra ragasztott „sötét” jelzőt.